

VARIA

VIII

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1999

VARIA

VIII

**Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 25. – 27. november 1998)**

**Zostavili
Mira Nábělková a Ľubor Králik**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1999**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava**

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Mariana Stejskalová: Otázky kódovania v detskej reči	9
Zuzana Hlavatá: Štatút detského slova v slovenčine.....	13
Jozef Štefánik: Vývin a fungovanie jazyka v podmienkach individuálneho bilingvizmu	23
Hana Marešová: Problematika bilingvizmu	31
Lujza Urbancová: Jazyk v inzeráte	38
Čeněk Hajný: Syntaktická rovina reklamního textu v tisku.....	43
Miloš Mlčoch: Funkce a typy titulku ve sportovní žurnalistice.....	51
Michaela Lastovičková: Abstrakt.....	58
Soňa Schneiderová: Mezitextové vztahy ve filozofickém diskurzu (na materiálu textu J. Patočky)	66
Eva Podráská: O jazyku Františka Nepila II	70
Lenka Haasová: Pokus o stanovení sémantických tříd v díle Jaroslava Seiferta	75
Ladislav Janovec: Z autorského slovníku Jaroslava Seiferta – sémantická charakteristika a použití zájmen <i>já</i> a <i>my</i> v některých sbírkách	82
Eubomír Kováček: Mytologizmus vo <i>Vidboslovi</i> Petra Kellnera-Hostinského	91
Miloslav Vojtech: Niekoľko poznámok k sémantike jazyka Hviezdoslavovej lyriky	94
Xénia Činčurová: K interpretácii slovenskej ľudovej rozprávky.....	97
Eudmila Buzássyová: Vývoj flektívnych pravidiel latinskej tretej deklinácie z hľadiska prirodzenej morfológie	100
Wojciech Sowa: Słowackie <i>súci</i> a łacińskie <i>sōns</i>	107
Bohumil Vykypěl: Zur Morphologie des indogermanischen Neutrums. Das Zeugnis des altpreußischen Vokabulars von Simon Grunau über die Endung des Nom./Akk. Sg. N. der <i>o</i> -Stämme in den indogermanischen Sprachen	112
Miloslava Vajdllová: Kulturně-historické pozadí významů staročeských substantiv <i>předsien, předsienie</i>	120
Alena Černá: K jednomu způsobu vyjadřování velké míry u adjektiv ve staré češtině (O přemilé holubičce a převýborné topičce)	128
Aneta Lalíková: Pronominalizovaná číslovka <i>jeden</i> v slovenčine	135
Katarína Balleková: Charakteristika zliechovského nárečia I. Hlások-slovie a tvaroslovie	138
Eubica Dvornická: Dechtické nárečie ako typ prechodného nárečia.....	145
Anita Murgašová: Problematika niektorých syntaktických konštrukcií v goralských nárečiach Spiša.....	151
Zlataše Braunšteínová: Odkazující výrazy ve staročeských textech.....	155
Monika Koncová: Ďalekonosná vôňa jazykovej kreativity	160
Jana Klímová: Počítačové zpracování českého odvozování slov	165

Maria Magdalena Nowakowska: O nazwach łódzkich firm oferujących usługi turystyczne	173
Albena Rangelova – Zdeňka Opavská – Zdeňka Tichá: Uživatelské aspekty výkladového slovníku (zhodnocení předběžných výsledků)	181
Jitka Janíková: Některé aspekty melodie zjišťovací otázky a neukončené výpovědi v češtině (s využitím počítačové syntézy)	
Lucie Hašová: O nepřipraveném autobiografickém vyprávění	190
Juraj Rusnák: O dramaturgii komunikačných rituálov – insígnie, dekorácie, rekvizity	199
Markus Giger: Prechodné miesto slovenčiny medzi západoslovenskými jazykmi z typologického hľadiska: syntax	203
Iwona Kosek: O niektorých przyimkach homonimicznych	215
Eubor Králik: Ku vzťahu etnického a konfesijného (na slovenskom lexikálnom materiáli).....	221
Katarzyna Zawilska: Kilka uwag na temat pewnej gazety	228
Tomáš Bánik: O slovesách z okruhu atmosferických javov	234
Michaela Chorváthová: Vzdelávanie pána Kaplana, alebo k otázkam prekladu neštandardných foriem angličtiny	242
Katarína Žeňuchová: List matke v poetických a historicko-spoločenských reflexiách M. Rúfusa a S. Jesenina.....	251
Jana Wachtarczyková: Jazyk a dáta. Nové možnosti sebarealizácie jazyka vo virtualite	265
Karol Furdík: Pravdepodobnostné modelovanie vzniku a vývoja jazykových štruktúr	276
Marta Bystrianska: Onomaziologické symetrie a asymetrie pri prekladoch právnych terminologických pomenovaní z francúzštiny do slovenčiny	289
Антонина Григораш: Синтактические приемы авторской интерпретации фразеологизмов (на материале современной прессы Украины)	295
Jaromír Krško: Hranica medzi apelatívami a propriami a písanie predložkových terénnych názvov	302
Adriana Rajnohová: Veda pre vedu alebo Synonymia v zajatí jazykovedy?.....	308
Carlos Alonso Hidalgo: Proti	311
Mária Šimková: Lexikografické spracovanie častíc v slovenčine	323

Vážené dámy a páni, milí priatelia,

dovoľte, aby som Vás znovu raz v mene Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV privítal na podujatí, ktoré si až prekvapujúco rýchlo získalo povest' akcie, na ktorú sa oplatí prísť či pricestovať aj z veľkej diaľky. Svedectvom toho je aj Vaša účasť a zastúpenie až nebývalého množstva pracovísk, vedných disciplín i krajín. Usporiadatelia pod vedením šarmantno-nezdolnej a neúnavnej Miry Nábělkovej sa znovu pousilovali pripraviť Vám podľa svojich možností čo najlepšie podmienky a čo najpríjemnejšiu atmosféru, aby sme si mohli podiskutovať o najrozmanitejších otázkach a problémoch, ktoré sa objavujú pred našou i zahraničnou mladou vedou.

Teším sa už na Vaše príspevky a želám nám všetkým, aby rokovanie naplnilo naše očakávania a aby sme sa zasa radi stretli na tomto mieste aj v ďalšie roky.

Modra-Piesok 25. novembra 1998

*Slavomír Ondrejovič
predseda SJS pri SAV*

Otázky kódovania v detskej reči

Mariana Stejskalová

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Skúmanie kvantitatívnych a kvalitatívnych odlišností a podobností reči dospelého a dieťaťa objavuje v ich reči znaky špecificky ľudské i spoločné so zvieracou ríšou, ľudsky univerzálne aj špecificky detské, spoločné viacerým jazykom a príznačné len pre slovanské jazyky či slovenčinu. Hoci známa definícia detskej reči ako „schopnosti detí spájať artikulované zvuky s obsahmi svojho vedomia ako odrazmi objektívnej reality a pomocou nich myslieť a komunikovať“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 113) akcentuje tie isté zložky ako reč dospelých – reč v univerzálnom zmysle, t. j. zložku fyziologicko-akustickú, psychickú a sociálnu, stotožniť reč detí s rečou dospelých nemožno, práve tak ako nemožno absolútne stotožniť dospelého človeka a dieťa.

Ak chceme postihnúť zložitosť fungovania reči dieťaťa v komunikačnom procese, musíme ju chápať jednak ako odraz zložitej štruktúry biologických a psychosociálnych faktorov rečovej produkcie i recepcie, jednak ako fenomén, realizujúci jazyk ako relatívne samostatný a uzavretý systém znakov s nevyhnutným akceptovaním paralingválnych a extralingválnych procesov, zúčastnených na generovaní textu dieťaťom v reči.

Fylogénu jazyka nemožno absolútne stotožňovať s ontogénu reči, no v oboch procesoch na istej úrovni dochádza k používaniu znakov, ktoré znamená prechod od analógového kódovania k digitálnemu a od všeobecného myslenia k mysleniu abstraktnému, t. j. vzniká druhá signálna sústava a jej výrazom je ľudská reč.

V slovenskej lingvistike všeobecne prijímaná bilaterálna teória jazykového znaku (Horecký, 1978; Ondruš – Sabol, 1984; Kráľ, 1974) pokladá jazykový znak za ideálny objekt, ktorý nie je totožný so slovom, a jeho dve stránky – formálna (označujúca, signifikant) a obsahová (označovaná, signifikát) – existujú spoločne ako dve strany mince, pričom forma jazykového znaku (designátor) nijako neodráža charakter reality, podoba znaku nijako nevyplýva z podstaty predmetu, ktorý zastupuje, t. j. jazykový znak je arbitrárny. Vlastnosť arbitrárnosti jazykového znaku je veľkou výhodou pri komunikácii ľudského individua. Človek je schopný prostredníctvom znakov, slov a iných jazykových prostriedkov, spájať sa s inými ľuďmi v čase i priestore, aby mohol odovzdať nielen svoje pocity, vnemy a predstavy, ale aj tradície, zvyky a konvencie svojho bytia.

Protikladom arbitrárnosti slova ako jazykového znaku je princíp motivácie, ktorý hodnotí mieru kauzality medzi formou a významom lexikálnych jednotiek ako zvukovú (imitatívnu), sémantickú (transpozičnú) a slovotvornú motiváciu (Furdík, 1993, s. 19).

Zmyslovo-konkrétne myslenie detí predškolského veku, ktoré predchádza abstraktno-logickému, sa prejavuje aj v špecifickom chápaní obsahu a formy pomenovania, čo sa samozrejme odráža aj v detskej lexike. Ak dieťa upozorníte, aby nelietalo po izbe, ihneď vás poučí, že nelieta, veď nemá krídla. Podobne okamžite hľadá, kde má elektrina nohy, keď kope, a iné dieťa sa spravodlivo pohoršuje nad tým, prečo Tom zo známeho kresleného seriálu je kocúr a Jerry je myška, keď by to malo byť opačne, veď myš je malá, má mať teda aj krátke meno a väčší kocúr zas to dlhšie. Jednoducho sme tu svedkami toho, ako sa skutočnosť hľadá podľa výrazu alebo ako si skutočnosť spracovaná v detskom vedomí vyžaduje istú adekvátnu formu. Zdá sa, že špecifiká obsahovej a formálnej stránky okazionalneho pomenovania utvoreného dieťaťom spočívajú v uplatnení istej miery verbálnej kreativity pri osvojení materinskej reči ako rešpektovanie vzťahov variantného a invariantného, špecifického a všeobecného v prirodzenom jazyku.

Nie všetky prostriedky detského komunikačného kódu sú znakmi konvenčnými, ako ich chápe V. Krupa (1979), ale sú znakmi ikonickými, v ktorých ide o vonkajšiu formálnu podobnosť rôzneho stupňa medzi označujúcim a označovaným. Osvojovanie komplexnej komunikačnej schopnosti človeka – komunikačného kódu, podobne ako osvojovanie ostatných schopností a poznatkov, sa rozvíja postupne, pričom vlastnej verbálnej aktivite predchádzajú aktivity neverbálne a predverbálne. Takými sú napríklad detský plač (alebo ako ho klasifikuje V. Lechta [1996, s.14 n.]: reflexný, emocionálny, modulovaný a komunikačný detský krik) a spolu s ním i smiech či úsmev, ktoré sa označujú za prvé komunikačné aktivity dieťaťa. Možno ich označiť za komunikačné indexické znaky, nič nezastupujú, sú iba príznakom spokojnosti či nespokojnosti dieťaťa. Sú to iba isté citové povely vyžadujúce spravidla adekvátnu odpoveď okolia, a preto predstavujú geneticky starší typ tzv. analógovej komunikácie (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 65) s informačnou hodnotou jedného bitu. K dešifrovaniu ich sémanticky mnohoznačných významov prispieva až konkrétna komunikačná situácia, v ktorej sa odohrávajú.

Príkladom ikonických znakov sú v detskej reči aj v reči dospelých interjekcie, ktoré akusticky napodobňujú zvuky predmetov, zvierat alebo činností. Najmä citoslovcia onomatopoického pôvodu spočiatku utvárajú gro slovnej zásoby každého dieťaťa. Z hľadiska významu sú vágne, dokážu označiť celú situáciu (*gága/hus, pamparam/bubon, ham/všetko na jedenia a pitie*), stávajú sa základom prvých viet, tzv. holofráz (*Jaja ham.*) a neskôr sú materiálom na tvorenie najmä substantív, sloviess a adjektív, napr. *húhák/vysávač, hopykat/tancovať, béka/ovca, pichadlo/vidlička, tikavky/hodiny, žičané/horúce*.

Podobne príznaky intenzity a veľkosti javu, ale aj kladný a negatívny postoj ku skutočnosti, vnímanej a kódovanej do detskej reči, svojsky ovplyvňujú formu pomenovania, napr. jeho dĺžku, zvukovú intenzitu a pod. Je to

známe vyjadrovanie kvantity javu prostredníctvom kvantity hlásky, sprevádzané často adekvátnym gestom, napr. *d'alekóóó, velikááá* alebo opakovanie (reduplikácia) slova či jeho časti: *ta-ta-ta-tá, d'aleko-d'aleko-d'alekó, chcem-a chcem-a chcem* sú príkladom korešpondencie formy a obsahu pomenovania, keď dieťa na vyjadrenie špecificky vnímanej veľkosti či vzdialenosti alebo naliehavosti využije dĺžku, intenzitu čiže „veľkosť“ slova. Na súvislosť formy s obsahom poukazuje aj detská okazionálna slovtvorba deminutív a augmentatív.

Zdrobneniny sú v detskej lexike omnoho frekventovanejšie a oproti bežnému systémovému použitiu majú aj isté zvláštnosti. Dieťa nimi prednostne neoznačuje zdrobňujúci význam, skôr kladný emocionálny vzťah vo všeobecnosti, napr. *sviniatko, knihočka, bicyklička*. Tak sa výsledkom bezprostredného rečového aktu môžu stať aj deminutívne zámená (*totko, totkičko*). Dieťa môže nekonečným deminutivizovaním naznačovať intenzitu svojho citového vzťahu k ľuďom i veciam, napr. *mamka, mamička, mamičičička, ocko, ockičko* atď. Systémové myslenie dieťaťa dešifruje spravidla vo všetkých slovách k-ový element ako deminutívnu príponu, a preto jej vynechávaním môže naznačovať vyjadrenie rôznych sémantických príznakov, napr. *čapa, gomba, znamieno* označia väčšie predmety alebo javy na rozdiel od pomenovaní *čiapka, gombík, znamienko*, v ktorých k-ový element dieťaťu signalizuje malú či bežnú veľkosť predmetu. Slová ako *krto, mora, mliečo* pomenujú zas javy nadmieru veľké, nepekné alebo pre dieťa neprijemné. Niekedy dieťa zámerným tvorením výrazov bez k-ového elementu, napr. *knéd/knedlík, palacina/palacinka, prača/práčka, velá/veľká* manifestuje, že už nie je dieťa, a teda vo svojej komunikácii zdrobneniny (príznačné pre reč detí) nepoužíva a to isté vyžaduje aj od svojho okolia.

Tvorenie augmentatív je menej frekventované, ale zaznamenali sme slová ako *zubáč/veľký zub, zláč/zlé dieťa, maznáč/maznavé dieťa*, nesúce príznak nadmernosti predmetu alebo istej vlastnosti.

Neúplné zvládnutie lexiky jazyka spolu s potrebou komunikovať vedie k vytvoreniu slovtvorne motivovaného slova, ktorého forma viac-menej manifestuje istý sémantický príznak, ktorý dieťa pokladá za významný, dominantný. Vznikajú kompozitá, napr. *ockobus/autobus*, ktorým chodievalo ocko, *načajpit'/napit'* sa čaj, *autohó/lietadlo*, alebo viacslovné pomenovania, napr. *koláčikový obchod/cukráreň, slaná palacinka/pizza, prúžkovaný kôň/zebra, popáľivá tráva/pfhl'ava*, keď známe pomenovanie dieťa obohatí o nový príznak. Bezprostrednú skúsenosť odrážajú aj viacslovné spojenia, napr. *makové rúry/rezance s makom, autobus s palicami/trolejbus, nohavice s krátkym rukávom*. V tomto kontexte nemožno nespomenúť názvy farieb: *slniečková, nebičková/obláčiková, sniežiková, krvičková/jahôdková, travičková, kakaová/čokoládová a iné*, ktoré nesú náznamy spojenia pomenovania so skutočnosťou.

Detské deriváty vznikajú ako produkt individuálneho rečového aktu podľa silne produktívnych slovotvorných typov, čím často nezámerné realizujú nové systémové, zväčša prediktabilné potencie jazyka, aj porušujú slovotvornú normu, ktorá ešte nie je celkom osvojená. Pri ich vzniku je dieťa v situácii, ktorá ho núti, ale mu aj umožňuje minimálnym počtom koreňových a odvodzovacích morféme utvoriť čo najviac lexém, pričom sú významné dve tendencie: 1) tvorenie pomenovaní ako absolútne spredmetnenie deja, t. j. od každého slovesa možno utvoriť pomenovanie osoby, ktorá dej koná, i veci či nástroja, ktoré participujú na deji, napr. *česať* – *česačka*/kaderníčka – *česák*/česadlo/hrebeň – *česáreň* /kaderníctvo; 2. tendencia predstavuje podmetové i predmetové tvorenie sloviac od každého substantíva, napr. *mikovať*, *lopatovať*, *zagombikovať*, *pištolovať*, ktorých systémové dvojslovné ekvivalenty *zapnúť si gombik* sú pre dieťa príliš opisné.

Kategória rodu substantív korešponduje v detskej lexike s prirodzeným rodom, čo vytvára nielen tendenciu rovnakého – samohláskového (feminína) alebo spoluhláskového (maskulína) zakončenia slov, ale aj možnosti symetrického tvorenia maskulín od feminín (*sesterník*, *včeliak*, *kozák*, *husák*), feminín od maskulín (*ocina*, *hereca*, *švagra*, *zatica*) a osobitnú skupinu predstavujú názvy mláďat, tvorené podľa systémových pravidiel ako napr. *peso*, *volvo*, *koniatko*, *samičiatko* a iné.

Slovotvorne motivované detské slovo (podľa J. Dolníka [1990, s. 149] pod motiváciou slova rozumieme „nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného jazyka“) reprezentuje prirodzenú vývinovú etapu budovania jazykového systému. Vzťahy medzi označujúcim a označovaným, keď obsah jazykového pomenovania viac-menej súvisí s jeho formou (akustickou podobou) alebo forma slova svojou akusticko-optickou či slovotvornou výstavbou vyvoláva nejakú predstavu o skutočnosti, sú v komunikácii dieťaťa v etape nedostatočnej jazykovej a komunikačnej kompetencie veľkou výhodou. Univerzálnym, systémovým a symetrickým tvorením si dieťa nahrádza nedostatok jazykových prostriedkov a overuje fungovanie týchto modelov, čo je významné i pre partnera v komunikácii s dieťaťom, ktorý detské neologizmy dešifruje na pozadí systému alebo v kontexte.

Ak budeme vymedzovať detskú reč ako konkrétnu realizáciu istého jazykového systému, musia pre tento systém platiť podmienky vymedzené J. Horeckým (1978, s. 45). O takomto súbore jazykových znakov teda možno konštatovať:

1. Súbor výrazových prostriedkov detskej reči má materiálnu podstatu, tieto jednotky tak predverbálne, verbálne, ako i neverbálne sú vnímateľné zmyslami.

2. Arbitrárnosť označujúceho vzhľadom na označované komunikačného kódu dieťaťa sa uskutočňuje ako postupný a plynulý prechod od analógového

kódovania k digitálnemu, čo sa realizuje v podobe znakov indexických cez ikonické až ku konvenčným.

3. Závaznosť znaku vzhľadom na systém znakov i vzhľadom na kolektív je absolútna len v istom komunikačnom prostredí a v období do úplného nadobudnutia komunikačnej kompetencie. Táto relatívna záväznosť detských výrazových prostriedkov je dôvodom ich efemérneho, ale zato plnohodnotného života v detskej reči.

Literatúra

DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 303 s.

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 199 s.

HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, SPN 1978. 176 s.

Encyklopédia jazykovedy. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1993. 513 s.

KRÁL, Á.: Model rečového mechanizmu. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 188 s.

KRUPA, V.: O povahe jazykového znaku. Jazykovedný časopis, 30, 1979, s. 55 – 60.

LECHTA, V.: Vývin reči z hľadiska možnosti jeho orientačného vyšetrenia. Banská Bystrica, Metodické centrum 1996. 30 s.

ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 2. vyd. Bratislava, SPN 1984. 343 s.

Štatút detského slova v slovenčine¹

Zuzana Hlavatá

Filozofická fakulta PU, Prešov

Deti sú tým najfascinujúcejším a najcennejším, čo na našej planéte máme, pretože sú zosobnením našej budúcnosti, pokračovaním nášho života. Vzhľadom na toto presvedčenie považujeme výskum všetkého, čo je s deťmi spojené, za dôležitý, ak nie nevyhnutný proces. Ten nás môže doviest' nielen k zásadným poznatkom, ale umožňuje nám aj lepšie deti chápať a náležite oceniť ich fantáziu a detskú logiku, ktorá stojí na pevnejších základoch, ako sa nám dospelým môže zdať. Táto skutočnosť bola jedným z dôvodov, prečo sme si zvolili ako predmet nášho výskumu detské slová v slovenčine.

¹ V príspevku vychádzame zo zistení, ku ktorým sme dospeli v našej diplomovej práci na tému Detské slová v slovenčine. Túto diplomovú prácu sme vypracovali pod vedením doc. PhDr. D. Slančovej, CSc., z Katedry slovenského jazyka a literatúry FF Prešovskej univerzity v Prešove.

Druhým dôvodom, ktorý nás viedol k rozhodnutiu venovať sa tejto téme, bolo zistenie, že problematika detských slov a detskej reči vôbec patrí medzi najmenej prebádané oblasti slovenskej jazykovedy a je s ňou spojené množstvo ešte nevyriešených teoretických problémov.

V prvom rade nás zaujíma, čo to vlastne detské slovo je a ktorým slovám môžeme a máme tento štylistický príznak priradiť. V slovenskej lingvistickej literatúre sme nenašli jednoznačnú odpoveď na túto otázku. V *Krátkom slovníku slovenského jazyka* sú slová, ktoré sú označené skratkou **det.**, charakterizované ako výrazy detskej reči, detské (KSSJ, 1989, s. 29), ale v kapitole *Normatívne a štylové hodnotenie lexikálnych prostriedkov* vymedzenie tohto termínu chýba. Nachádza sa tu síce hodnotenie slov z hľadiska citového príznaku, ale lexikálne prostriedky, ktoré sú na základe citového príznaku označené ako expresívne, sa podľa rozličného zafarbenia rozlišujú len ako

- a) hypokoristické a familiárne;
- b) pejoratívne;
- c) zjemnené alebo eufemistické;
- d) žartovné;
- e) ironické;
- f) hrubé.

Pre detské slová je podľa nás charakteristická vysoká miera subjektívnej zaangažovanosti, a teda jednoznačne patria medzi expresíva, a ak sa nachádzajú v slovníku a sú označené skratkou **det.**, malo by byť v tejto skupine slov uvedené ich vymedzenie.

Ani v *Encyklopédii jazykovedy* sa neuvádza pojem detské slovo samostatne. Nachádza sa tu len termín **detská reč**, ktorá sa definuje ako „schopnosť detí spájať artikulované zvuky s obsahmi svojho vedomia ako odrazmi objektívnej reality a pomocou nich myslieť a komunikovať“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 113). Ďalej sa uvádza, že slová detskej reči možno členiť na:

1. onomatopoické (*bác, bum, mňau, tu-tú*);
2. konvenčné (*papať, búvať, havo, cica, čača*);
3. deminutívne a hypokoristické (*zúbky, noštek, ocko, spinkat*);
4. deformované (*mamicta – mamička, juka – ruka, lapček – chlapček*: idioglosia).

Tým máme vymedzený pojem **detská reč** a vieme, ktoré slová môžeme pokladať za slová detskej reči. Ak by sme na teoretickej rovine považovali slovo detskej reči za synonymum detského slova, znamenalo by to, že detské slová sú len slovami detskej reči. Nazdávame sa však, že uvažovať o detských slovách len na rovine detská reč – slová detskej reči by bolo veľmi zjednodušené, pretože už na základe všeobecného empirického poznatku vieme, že dospelí komunikujú s deťmi ináč ako s ostatnými dospelými. Rozdiel je práve v tom, že aj oni používajú slová detskej reči, hoci už dávno nie sú deťmi.

Znamená to, že slová detskej reči nie sú len slovami detí, ale ich použitie je oveľa širšie. Myslíme si preto, že pojmy detské slovo a slovo detskej reči nie sú synonymné a navrhujeme používať termín **detské slovo** na označenie lexikálnych jednotiek, ktoré **používajú dospelí v komunikácii s dieťaťom**, aj na označenie lexikálnych jednotiek, ktoré **používajú deti**, teda slov detskej reči.

Na tomto mieste nášho uvažovania sa otvára druhá, a to jedna z najzásadnejších otázok problematiky detskej reči: je pre súčasnú slovenskú lingvistiku termín detská reč postačujúci alebo je potrebné uvažovať aj o termíne, ktorý by pokrýval reč dospelého v styku s dieťaťom?

Prevažná väčšina štúdií o komunikácii dospelého s dieťaťom vznikla v angloamerickej literatúre. Americký sociolingvista Ch. Ferguson na označenie reči, ktorou sa dospelí rozprávajú s dieťaťom zvolil termín **baby talk** (BT; reč detí, reč malých detí, resp. reč s malými deťmi). Termín baby talk si zvolil jednak preto, že implikuje reč adresovanú dieťaťu, a jednak preto, že obsahuje isté prvky, ktoré akoby imitovali rečový prejav malých detí. Pretože však z termínu nie je celkom jasné, či označuje reč dospelých v styku s dieťaťom alebo rečovú produkciu detí, a pretože sa čoraz častejšie začal používať v druhom význame, zaviedol sa ďalší termín mother's speech, resp. motherese (materská reč) a fatherese (otcovská reč). Používa sa aj termín parental speech alebo parentese (rodičovská reč), nursery language (pestúnsky jazyk) alebo caretaker talk, resp. speech (opatrovateľská reč). V posledných rokoch sa čoraz častejšie používa termín **child directed speech** (CDS) – reč orientovaná na dieťa, ktorý pokladáme za najvhodnejší termín, pretože implikuje reč nielen rodičov, ale všetkých dospelých v styku s dieťaťom (porov. Slančová, 1997).

V slovenskej lingvistike nepatrí výskum komunikácie dospelých a detí (predškolského veku) k frekventovaným témam, ale aj tých niekoľko prác, ktoré sú venované tejto oblasti, ukazuje nevyhnutnosť začať rozlišovať detskú reč a reč dospelých v komunikácii s dieťaťom.

V tomto ohľade bola pre nás najpodnetnejšou monografia D. Slančovej *Reč autority a lásky*, v ktorej autorka navrhuje používať termíny **rečové okolie dieťaťa** a **reč orientovaná na dieťa**. Pojmom rečové okolie dieťaťa označuje všetky verbálne prejavy, ktoré pôsobia na dieťa, teda také, ktoré sú orientované na dieťa ako na primárneho adresáta (sem patria aj hovorené a písané štylizované prejavy umeleckej literatúry, prípadne publicistiky pre deti), ako aj prejavy, ktoré dieťa zámerne či len nevdojak vypočuje, no nie sú určené priamo jemu. Termínom reč orientovaná na dieťa označuje spontánne, situované prehovory, v ktorých je dieťa individuálnym alebo kolektívnym adresátom (Slančová, 1997, s. 22).

Vychádzajúc zo získanej literatúry a na základe vlastného presvedčenia navrhujeme používať termín **detská reč** (DR) na označenie reči dieťaťa a ter-

mín **reč orientovaná na dieťa** (RD) na označenie reči komunikačných partnerov dieťaťa, či už dospelých alebo starších detí. Termín **detská reč** je v podstate ekvivalentom termínu baby talk a pri jeho charakteristike vychádzame z *Encyklopédie jazykovedy* (1993). Názov **reč orientovaná na dieťa** je doslovným prekladom termínu child directed speech.

V uvažovaní o DR a RD sa ďalej otvára otázka, či sú natoľko špecifické, aby sme ich mohli považovať za registre jazyka, a to za dva osobitné registre.

Ak chápeme register ako situačne podmienený spôsob prejavu, späť s konkrétnym druhom spoločnej činnosti, mali by sme DR a RD považovať za jeden register, pretože fungujú v tej istej situácii (komunikácia dospelý – dieťa; dieťa – dospelý), sú späté s konkrétnym druhom spoločnej činnosti, rozdiel je však v tom, že dospelý vychováva, vzdeláva, a dieťa je vychovávané a vzdelávané. Na základe poznatkov, ktoré sme získali o DR a RD, dovolili sme si vysloviť hypotézu, že ide o dva osobitné registre. Hlavný rozdiel v ich charakteristike je podľa nás v tom, že ak je RD špecifickým zjednodušeným (nie deformovaným!) registrom, DR je tiež špecifickým registrom, ktorého špecifickosť spočíva v nie celkom vyvinutej jazykovej kompetencii dieťaťa.

Tento názor sme sa na základe nášho sociolingvistického výskumu snažili potvrdiť, rovnako ako sme sa pokúsili presnejšie špecifikovať termín detské slovo a porovnať jeho použitie dospelým a dieťaťom.

Materiál potrebný na náš výskum sme získali jednou z najbežnejších metód sociolingvistického výskumu, a to metódou dotazníka. V dotazníkoch sme zisťovali, ako jeden a ten istý denotát pomenúvajú rodičia (teda dospelí) a ako ho pomenúvajú deti. Výber denotátov nebol náhodný. Na základe empirie a pozorovania sme vytypovali 80 denotátov, ktorých pomenovania sa najčastejšie vyskytujú v RD a DR.

Denotáty sme rozdelili do týchto tematických okruhov :

1. časti tela;
2. telesné funkcie;
3. činnosti;
4. rodinní príslušníci;
5. jedlá a nápoje;
6. domáce zvieratá;
7. hračky;
8. ostatné predmety;
9. vyjadrenie kvality.

Dotazníky boli rozdane 70 respondentom, rodičom, ktorí majú dieťa vo veku od dvoch do troch rokov. Boli sme si vedomí, že pre objektivnosť výskumu je dôležité nepohybovať sa len v rámci jedného regiónu, ale minimálne dvoch. Zvolili sme si východoslovenský a stredoslovenský región.

Výsledkom nášho dotazníkového výskumu sú dva slovníky: **Slovník synonymým a hláskových variantov – dospelý** a **Slovník synonymým a hláskových variantov – dieťa**.

V týchto slovníkoch vytvárajú pomenovania jednotlivých denotátov synonymické rady, v ktorých ide takmer výlučne o štylistické synonymá, a to viac či menej expresívno-emocionálne zafarbené. Charakteristickým znakom synonymického radu je skutočnosť, že všetky slová patria do toho istého slovného druhu. V našich slovníkoch je však veľa prípadov, keď synonymá patria do rozličných slovných druhov: podstatné meno – citoslovce (*auto – tutúť, medved' – brum-brum*), sloveso – citoslovce (*spadnúť – bác, spať – ha ji, jest' – ham*). Domnievame sa, že tento posun je spôsobený špecifickosťou lexiky RD a DR a samozrejme špecifickosťou vývinu DR, pretože citoslovčia sú jedny z prvých slov v slovnej zásobe dieťaťa.

Do týchto slovníkov sme zaradili aj všetky hláskové varianty slov, ktoré rodičia v dotazníkoch uviedli. Hláskové varianty sú podľa nás jedným z najcharakteristickejších znakov detskej reči, pretože primárne sú spôsobené nedostatočnými artikulárnymi schopnosťami dieťaťa. Sekundárnym dôvodom výskytu hláskových variantov bolo nedodržiavanie kodifikovanej výslovnosti *l – l'* a nedodržiavanie kvantity, ktoré je na východnom Slovensku veľmi častým javom.

Ďalším dôležitým krokom v našej práci bolo porovnávanie lexiky RD a DR. Pri porovnávaní jednotlivých pomenovaní používaných dospelým a dieťaťom na označenie istého denotátu sme sa stretli s pomenovaniami, ktoré môžeme zaradiť do týchto tried:

1. neutrálna lexika;
2. deminutíva;
3. eufemizmy;
4. hypokoristiká;
5. vlastné citoslovčia a onomatopoje;
6. metaforické, metonymické a tvarovo nezvyčajné pomenovania;
7. hovorové slová;
8. pejoratíva;
9. hrubé slová;
10. regionalizmy;
11. hláskové varianty.

Pri pojmach štylisticky neutrálne slovo, deminutívum, hypokoristikum, hovorové slovo, pejoratívum, hrubé slovo, vlastné citoslovčia a onomatopoje sme vychádzali z tradičného chápania týchto pojmov v slovenskej lingvistiky, ale termín **eufemizmy** nechápeme len ako slová zjemňujúce nepríjemnú skutočnosť, ale ako **slová zjemňujúce vôbec** (napr. *papať'* je podľa nás zjemneným výrazom pre štylisticky neutrálne slovo *jest'*). Robíme tak z presvedčenia, že zjemniť sa dajú nielen nepríjemné skutočnosti, ale aj skutočnosti

veľmi príjemné (napr. jedenie), a aj preto, že sa chceme vyhnúť slovnému spojeniu konvenčné slová detskej reči, ktoré sa nám ukázalo ako nevyhovujúce (nie je presne vymedzená slovná zásoba týchto slov a niektoré eufemizmy podľa nášho chápania sú také originálne, že ich jednoducho nemožno označiť ako „konvenčné“, napr. *cicuše* (prsia); *pinka, puňa* (pohlavné orgány ženské); *pimpo, pimpúlik, cimplik* (penis), no podľa tradičného chápania slov detskej reči sa pod žiadne iné označenie ako „konvenčné“ slová DR nedajú zaradiť).

Všetky tieto triedy pomenovaní sa vo väčšej alebo menšej miere vyskytujú jednak v reči orientovanej na dieťa (RD), jednak v reči dieťaťa, teda v detskej reči (DR). Znamená to, že ak chceme vymedziť **detské slová** ako slová, ktoré používajú dospelí v komunikácii s dieťaťom, aj ako slová, ktoré používajú samy deti, musíme s nimi so všetkými počítať.

Detské slová však musia podľa nás spĺňať jednu základnú podmienku: musia mať v sebe kladný citový náboj (príznač), pretože práve tento príznač pokladáme za jednu z najcharakteristickejších črt detských slov. (Pri tomto presvedčení vychádzame z R. Browna [1977], podľa ktorého dieťa vzbudzuje kladné city, nehu a pocit blízkosti a intimity, čo sa podľa nás musí jednoznačne odrážať v reči dospelého, ktorý s týmto dieťaťom komunikuje, a teda aj v slovnej zásobe. Táto emocionálne zafarbená lexika sa potom vo vzájomnej komunikácii dospelý – dieťa dostáva aj do slovnej zásoby dieťaťa, čiže do lexiky DR.)

Pri vymedzení termínu detské slovo vychádzame z národného jazyka, pretože detské slová sa používajú len v hovorenej komunikácii (neberieme teraz do úvahy detské slová v literatúre pre deti). To znamená, že za detské slová pokladáme nielen spisovné slová, ale aj tie nespisovné slová, ktoré majú v sebe kladný citový náboj a fungujú v RD aj v DR.

Vychádzajúc z doterajších výsledkov nášho výskumu a na základe stanovených kritérií, môžeme **detské slová** charakterizovať ako **všetky slová národného jazyka s kladným emocionálnym nábojom, ktoré sa primárne využívajú v reči dospelého orientovanej na dieťa a v detskej reči**. Tieto slová sa delia na:

1. deminutíva odvodené od eufemizmov, hypokoristik, neutrálnych, hovorených, pejoratívnych a hrubých slov (*papkať, macko, mamulka, dedko, ústočka, vláčik, šerblík, hubenka, grckať*);
2. eufemizmy (*cicuše, pupo, havo, miňa, bacnúť, hajať, hačať si, bakany, čačany*);
3. hypokoristiká (*oco, tata, dedo*);
4. vlastné citoslovčia a onomatopoje (*ham, bác, mňau, tik-tak, tu-tút*);
5. metaforické, metonymické a tvarovo nezvyčajné pomenovania (*balónik [brucho], pusinky [prsia], mňauko [mačka], ňufáčik [nos], studničky [oči]*);
6. regionalizmy a deminutíva od nich odvodené (*vlásenky, brušenko*).

Aby sa uvedené slová mohli pokladať za detské slová, musia sa primárne používať v registri RD a DR a okrem (4.) musia **vzbudzovať** a **vyjadrovať kladné city**.

Deminutíva sa v RD a DR používajú takmer výlučne v druhom, tzv. citovom význame. Vyplýva to zo špecifickosti komunikácie dospelého s dieťaťom, pre ktorú je charakteristická vysoká miera citovej zaangažovanosti. Na základe výsledkov nášho výskumu sme dospeli k záveru, že deminutívum v tomto druhom, „citovom“ význame je jedným z východiskových pojmov problematiky detských slov, pretože má zázračnú moc: v deminutívnej podobe sa aj také slová, ako sú pejoratíva a hrubé slová menia na kladne emocionálne zafarbené slová: *hubka, hubenka, papuľka, ritka, ritulienka, grckať*.

Primárne detské slová používajú dospelí v komunikácii s dieťaťom a deti samotné. Sekundárne sa detské slová používajú v akejkolvek komunikácii, ktorá je kladne emocionálne zafarbená: v „komunikácii“ so zvieratami, rastlinami, medzi zamilovanými, v styku so starými alebo chorými ľuďmi, pri realizácii špeciálnych komunikačných zámerov, v reklame a pod.

Lexiku detských slov dotvárajú hláskové varianty, ktoré však nepovažujeme za osobitné lexémy, ale len za varianty lexém.

Pri hláskových variantoch chceme otvoriť otázku RD a DR ako dvoch osobitných registrov. Tieto dva registre fungujú v tej istej situácii, sú späté s konkrétnym druhom spoločnej činnosti, rozdiel je však v tom, že dospelý vychováva, vzdeláva, a dieťa je vychovávané, vzdelávané. Hlavný (a zásadný) rozdiel je podľa nás v tom, že **RD je špecifickým zjednodušeným registrom**, pretože dospelý sa ako jazykovo kompetentný komunikant zámerne prispôsobuje psycholingvistickej kapacite dieťaťa, a **DR je špecifickým jednoduchým registrom**, ktorého špecifickosť spočíva v nie celkom vyvinutej jazykovej kompetencii dieťaťa a v neukončenom vývine artikulačných orgánov, čoho výsledkom je práve existencia hláskových variantov slov. Môžeme preto ďalej konštatovať, že hláskové varianty sú jedným z charakteristických znakov registra DR (vo výraznej miere dokresľujú jeho lexiku) a aj na základe ich prítomnosti v DR a absencii v RD môžeme pokladať RD a DR za dva osobitné registre. (Ak sa aj ojedinele hláskové varianty vyskytnú v RD, nie sú spôsobené jazykovou inkompetenciou, ale snahou dospelého napodobniť reč dieťaťa. Táto tendencia je však veľmi slabá a výskyt hláskových variantov v RD môžeme považovať za zanedbateľný.)

Na základe uvedených faktov pokladáme **RD a DR za dva osobitné špecifické registre**. Sme presvedčení, že tieto dva registre sa líšia aj v mnohých ďalších znakoch, my však uvádzame len tie rozdiely, ktoré vyplynuli z nášho výskumu.

Na základe vymedzenia pojmu detské slovo a jeho obsahu sme vypracovali slovník detských slov, do ktorého sme zaradili všetky detské slová z nášho skúmaného materiálu. Tento slovník ukazuje detské slová ako nesmierne

originálnu a zaujímavú súčasť slovnjej zásoby slovenského jazyka. Sme presvedčení, že slovník nie je kompletný a táto lexika je oveľa bohatšia a zaslúži si ďalší, podrobnejší výskum, ktorému by sme sa chceli aj v budúcnosti s láskou venovať.

Literatúra

BROWN, R.: Introduction. In: Talking to Children: language input and acquisition. Ed. C. Snow a Ch. Ferguson. Cambridge, Cambridge University Press 1977, s. 1 – 23.

FERGUSON, Ch.: Baby talk as a simplified register. In: Talking to Children: language input and acquisition. Ed. C. Snow a Ch. Ferguson. Cambridge, Cambridge University Press 1977, s. 209 – 235.

FINDRA, J. a kol.: Slovenský jazyk a sloh. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 426 s.

HLAVATÁ, Z.: Detské slová v slovenčine. Diplomová práca. Prešov, Prešovská univerzita 1998. 118 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Veda 1989. 587 s.

Encyklopédia jazykovedy. Ed. J. Mistrik. Bratislava, Obzor 1993. 513 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 582 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

RUKE-DRAVINA, V.: Modifications of speech addressed to young children in Latvian. In: Talking to Children: language input and acquisition. Ed. C. Snow a Ch. Ferguson. Cambridge, Cambridge University Press 1977, s. 237 – 253.

SLANČOVÁ, D.: Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra. Habilitačná práca. Prešov, Prešovská univerzita 1997. 190 s.

SLOVNÍK DETSKÝCH SLOV ZOSTAVENÝ ZO SLEDOVANÝCH LEXÉM

A - Á	babaňa / <i>stará mama</i> /	bác / <i>spadnúť</i> /	bavkať sa
a-a, á-á / <i>močiť</i> ,	babatenko	baci / <i>spadnúť</i> /	bé / <i>škaredý</i> , <i>vracať</i> /
<i>vyľučovať výkaly</i> ,	bábätko	backať / <i>spadnúť</i> /	bebený / <i>škaredý</i> /
<i>záchod</i> , <i>nočník</i> /	babča / <i>stará mama</i> /	bacnúť / <i>spadnúť</i> /	bekený / <i>škaredý</i> /
autíčko	babenka	baka / <i>škaredý</i> , <i>špi-</i>	bembik / <i>nočník</i> /
autko	bábenko	<i>navý</i> /	bembo / <i>nočník</i> /
avetko	babička	bakaný / <i>škaredý</i> ,	bežkať
	bábika	<i>špinavý</i> /	bi-bi / <i>boliet</i> /
B	babina / <i>stará mama</i> /	balónik / <i>brucho</i> /	bibať / <i>boliet</i> /
ba / <i>špinavý</i> , <i>škare-</i>	babka	bam / <i>spadnúť</i> /	bibko / <i>boliet</i> /
<i>dý</i> , <i>zlý</i> /	bábka	banánček	bim-bam / <i>zvon</i> , <i>pe-</i>
baba / <i>stará mama</i> /	bábo	banánik	<i>nis</i> /
bába / <i>bábika</i> /	babuľa / <i>bábika</i> /	bavinkať sa	bim-bim / <i>zvon</i> /

bim-bom / <i>zvon</i> /	cimplík / <i>penis</i> /	dat' pusu	hajať
bimbuľák / <i>penis</i> /	cin-cin / <i>zvonček</i> /	deco	haji / <i>spat'</i> /
bó / <i>boliet'</i> /	cina / <i>mačka</i> /	deculo	hajkať
bó-bó / <i>boliet'</i> /	cincúlik / <i>penis</i> /	dedko	hajuškať / <i>spat'</i> /
bobko / <i>cukriky</i> /	cing / <i>zvonček</i> /	dedo	hajzlik / <i>záchod</i> /
boľkať	cingi-lingi / <i>zvonček</i> /	deduško	ham / <i>jest'</i> /
bosenkať / <i>bozkávať</i> /	cinka / <i>mačka</i> /	dida / <i>fľaša, cumel'</i> /	hama / <i>jedlo</i> /
sa /	cip-cip / <i>sliedka</i> /	didy / <i>prsia</i> /	hamať / <i>jest'</i> /
božtek	cipka / <i>sliedka</i> /	didky / <i>prsia</i> /	hami / <i>jest'</i> /
braček	cmuk / <i>bozkávať sa</i> /	diduľák / <i>cumel'</i> /	hamka / <i>jedlo</i> /
brašuľo	cmuk-cmuk	diet'atko	hapat'
brčulienky	crn / <i>zvonček</i> /	dobručký	hav-hav / <i>pes</i> /
brm-brm / <i>auto</i> /	cuca / <i>cukriky</i> /	duda / <i>cumel'</i> /	havik / <i>pes</i> /
brum-brum / <i>med-</i>	cukričky	dudel / <i>cumel'</i> /	havinko
<i>ved'</i> /	cumliček	dudina / <i>cumel'</i> /	havino
brumbo / <i>medved'</i> /	cumlik	dudinka / <i>cumel'</i> /	havko
brušinko	cup / <i>koza</i> /	dudka / <i>cumel'</i> /	havo
bruško	cupi / <i>chodit'</i> /	dudky / <i>prsia</i> /	havojznik / <i>pes</i> /
brušo	cupkať / <i>chodit'</i> /	dudlik / <i>cumel'</i> /	havoš / <i>pes</i> /
bruštek		dudula / <i>cumel'</i> /	havoško
brušuľko	Č	dudy / <i>prsia</i> /	havošo / <i>pes</i> /
bú / <i>krava</i> /	čačaný	dunda / <i>fľaša</i> /	hijo / <i>kôň</i> /
bubať / <i>boliet'</i> /	čajčiek	dupa / <i>zadok</i> /	hlavička
bubkať / <i>boliet'</i> /	čajík	dupka / <i>zadok</i> /	hlavička-makovička
bum / <i>spadnúť</i> /	čap-čap / <i>kúpať sa</i> /	dupuľa / <i>zadok</i> /	hlavina
bumi / <i>spadnúť</i> /	čapi / <i>kúpať sa</i> /	dupuľka / <i>zadok</i> /	hlávka
bumbať / <i>pit'</i> /	čeče / <i>pekný, čistý,</i>		hopa / <i>sadnúť si</i> /
búvať	<i>dobry</i> /	E	hopať si / <i>sadnúť si</i> /
buvinkať	čečený / <i>pekný, čistý,</i>	e-e / <i>vylučovať výka-</i>	hopi / <i>sadnúť si</i> /
	<i>dobry</i> /	<i>ly</i> /	hopikať / <i>sadnúť si</i> /
C	čistučký	F	hopkať si / <i>sadnúť</i>
cecuľky / <i>prsia</i> /	čistulinký	ferdik / <i>penis</i> /	si /
cengáč / <i>zvonček</i> /	čistunký	feťáre / <i>nohy</i> /	hopnúť si / <i>sadnúť</i>
cica / <i>mačka</i> /	čitadlo / <i>kniha</i> /	feťáriky / <i>nohy</i> /	si /
cici / <i>prsia</i> /	čľapčať sa	fetky / <i>nohy</i> /	hrajkať sa
ciciky / <i>prsia</i> /	čľapi	fľaška	hubenka / <i>ústa</i> /
cicky / <i>prsia</i> /	čľapkať sa	fľaštička	hubka / <i>ústa</i> /
ciculinky / <i>prsia</i> /	čľupkať	fuj / <i>škaredý, zlý,</i>	husička
cicuľky / <i>prsia</i> /	čokoládka	<i>špinavý</i> /	húska
cicuše / <i>prsia</i> /	čuňa / <i>prasa</i> /		
cicušky / <i>prsia</i> /	čuňka	G	CH
cikáčík / <i>penis</i> /	čurino / <i>penis</i> /	gá-gá / <i>hus</i> /	chlebiček
cikadlo / <i>nočník</i> /	čurka / <i>pohl. org.</i>	gombička / <i>nos</i> /	chlebič
cikať	<i>ženské</i> /	grckať	chodať
cikátko / <i>pohl. org.</i>	čurkať / <i>močiť</i> /		chodkať
<i>ženské</i> /		H	chrbárik
cikulienka / <i>pohl.</i>	D	hačať si	chrbietek
<i>org. ženské</i> /	dat' bočku	hači	chrbietok
cikuľka	dat' pusu		

I	L - E		
idkat' / <i>chodit'</i> /	labky / <i>nohy</i> /	miňka	oco
J	ľafa / <i>bábika</i> /	minuška	očičká
jablčko	láskať sa / <i>maznať</i> /	mliečik	očka
K	sa /	mliečko	okáľky
kaka / <i>záchod</i> /	ľazkať si	mlsanička / <i>jedlo</i> /	P
kač-kač / <i>kačka</i> /	ležkať	mlska	papa / <i>jedlo, jest'</i> /
kačička	lietadielko	mňam / <i>jest', jedlo</i> /	papanica
kačurka / <i>kačka</i> /	lízkať sa / <i>bozkávať</i> /	mňam-mňam	papanička
kakáčik / <i>nočník</i> /	sa /	/ <i>jedlo, jest'</i> /	papanie
kakadlo / <i>nočník,</i>	ľubat' sa / <i>maznať sa</i> /	mňamka / <i>jedlo</i> /	papat'
<i>záchod</i> /	ľuľat' / <i>spať</i> /	mňau / <i>mačka</i> /	papenkať
kakandík / <i>nočník</i> /	ľuľat' sa / <i>maznať sa</i> /	mňauko	papka
kakanica	ľuľkať sa / <i>maznať</i> /	mojkať sa / <i>maznať sa</i> /	papkanie
kakaný / <i>zlý, škaredý</i> /	sa /	mojkať sa / <i>maznať sa</i> /	papkat'
kakat'	M	mojkovať sa / <i>maznať sa</i> /	papošit' / <i>jest'</i> /
kaki / <i>vylučovať</i> /	macík	moňko / <i>mlieko</i> /	paprčky / <i>ruky</i> /
<i>výkaly</i> /	macko	mú / <i>krava</i> /	papucikať / <i>jest'</i> /
kakinkat' / <i>vylučovať</i> /	macko-uško	muckať sa / <i>maznať sa</i> /	papuľka / <i>ústa</i> /
<i>výkaly</i> /	maco	muňkať sa / <i>maznať sa</i> /	pejko / <i>kôň</i> /
kakošit' / <i>vylučovať</i> /	mačička	sa /	peľucha / <i>plienka</i> /
<i>výkaly</i> /	makovica / <i>hlava</i> /		perdelica / <i>zadok</i> /
kašička	mama	N - Ň	<i>pi-pí / močiť'</i> /
knižka	mamanka	niňkať / <i>ležat'</i> /	<i>pijkať / piť</i> /
knižočka	mameňa	nočníček	pimpi-limpi / <i>penis</i> /
knižôčka	mami	nosák / <i>nos</i> /	pimpo / <i>penis</i> /
koniček	mamička	nosánek	pimpúlik / <i>penis</i> /
koník	mamina	nosítek	pimpulka / <i>pohl. org.</i>
kotkodák	maminka	nošík	<i>ž.</i> /
kozička	mamka	noštek	pinka / <i>pohl. org. ž.</i> /
kozka	mamulička	nožičky	pipa / <i>sliiepka</i> /
krásnučký	mamuľka	nožinky	pipik / <i>penis</i> /
kravička	mašinka	nožky	pipina / <i>pohl. org. ž.</i> /
kravka	mať bibinko / <i>boliet'</i> /	nožulienky	pipinka / <i>sliiepka</i> /
kroch-kroch / <i>prasa</i> /	mazlit' sa	nôžky	pipino / <i>penis</i> /
krupička	mazničkovať sa	ňuf / <i>nos</i> /	pipiš / <i>penis</i> /
kukuč / <i>oči</i> /	maznoškovať sa	ňufáčik / <i>nos</i> /	pipka / <i>sliiepka</i> /
kupikať sa	mé-mé / <i>koza</i> /	ňufko / <i>nos</i> /	pipko / <i>penis</i> /
kúpkať sa	meďko	ňuňat' sa / <i>maznať sa</i> /	pipo / <i>penis</i> /
kupki-kupki / <i>kúpat'</i> /	meďvedík		pipojko / <i>penis</i> /
sa /	meďved'ko	O	pipuľa / <i>pohl.org.ž</i> /
kuriatka	mekaňa / <i>koza</i> /	obliečko / <i>oblečenie</i> /	piša / <i>pohl.org.ž</i> /
kurička	mekuša / <i>koza</i> /	oci	<i>pišať / močiť'</i> /
kurka	mica / <i>mačka</i> /	ocik	<i>piši-miši / pohl. org.</i>
kvik-kvik / <i>prasa</i> /	micka / <i>mačka</i> /	ocinko	<i>ž.</i> /
	miňa	ocino	piška / <i>pohl. org. ž.</i> /
	minka	ocko	piškať
			piški / <i>pohl. org. ž.</i> /

piško / <i>penis</i> /	R	šerblík	ťuťkať sa / <i>maznať</i>
pišo / <i>penis</i> /	ritka	šišiši / <i>vlak</i> /	sa /
pišuľa / <i>pohl. org. ž.</i> /	ritula	šmajchľovať sa	
pišulák / <i>penis</i> /	riťulda	/ <i>maznať sa</i> /	U - Ú
pišulda / <i>pohl. org. ž.</i> /	ritulienka	špinkavý	ústočka
pišuľka / <i>pohl. org. ž.</i> /	robiť babalác / <i>ležať</i> /	šuška / <i>pohl. org. ž.</i> /	ušiačik / <i>zajac</i> /
pišúrik / <i>penis</i> /	robiť há-há / <i>spat'</i> /	šušu / <i>vlak</i> /	uško
plienočka	ručiny / <i>ruky</i> /		
polievočka	rúčatá	T - Ť	V
poľubať sa / <i>maznať</i>	rúčatká	ťap / <i>tlieskať</i> /	vecičky / <i>oblečenie</i> /
sa /	ručičky	ťap-ťap / <i>tlieskať</i> /	vláčik
pomojkať sa / <i>maz-</i>	rúčky	ťapať / <i>tlieskať</i> /	vlásenky
<i>nať sa</i> /		ťapi-ťapi / <i>tlieskať</i> /	vlásky
popa / <i>bábika, dieťa</i> /	S	ťapkať / <i>tlieskať</i> /	vlásočky
popka / <i>bábika, dieťa</i> /	sadkať si	ťapky / <i>ruky</i> /	vrackať
postieľočka	sedkať	ťapuškať / <i>tlieskať</i> /	vtačik / <i>penis</i> /
postieľka	sestrička	tata	vyčurkať sa
prasiatko	sliepočka	tatanko	vypiškať sa
prdelka	spadkať	tatik	
prsíčka	spinkať	tatik	Z
prská	spinuškať	tatinko	zadoček
psiček	starká	tatino	záchodík
puňa / <i>pohl. org. ž.</i> /	starký	tatko	zajačik
puňka / <i>pohl. org. ž.</i> /	stískať sa / <i>maznať</i>	taťko	zajko
pupček / <i>brucho</i> /	sa /	tato	zajko-bojko
pupík / <i>brucho</i> /	studničky / <i>oči</i> /	taťo	zajo
pupko / <i>brucho</i> /	svetielko	tik-tak / <i>hodiny</i> /	zaťapať / <i>zatlies-</i>
pupo / <i>brucho</i> /	svinka	tiktaki / <i>hodiny</i> /	<i>kať</i> /
pusa		ťľapkať	zemiačiky
pusina	Š	tleskonit'	zemiačky
pusinka	šaľkať sa / <i>maznať</i>	tuli / <i>maznať sa</i> /	zlatučký
pusinkovať sa	sa /	tuľajko / <i>maznať sa</i> /	zvonček
pusinky / <i>prsia</i> /	šatičky	tuľki / <i>maznať sa</i> /	zvrackať
puska	šatky	tú-tút / <i>auto</i> /	
puskať	šatočky	ťuťa / <i>sliepka</i> /	Ž
pusovať	šatôčky	ťuťka / <i>sliepka</i> /	žiža / <i>svetlo</i> /

Vývin a fungovanie jazyka v podmienkach individuálneho bilingvizmu

Jozef Štefánik

Filozofická fakulta UK, Bratislava

V slovenskej lingvistickej literatúre sa výskum v oblasti bilingvizmu v minulosti sústreďoval najmä na slovenské nárečia v slovenských komunitách v zahraničí. M. Myjavcová (1985) v úvode svojej práce uvádza niekoľko desiatok autorov

a štúdií zaoberajúcich sa slovenskými nárečiami a spisovným jazykom príslušníkov jazykového spoločenstva v bývalej Juhoslávii. V posledných rokoch sa objavili taktiež niektoré štúdie venované jazykovým prejavom Slovákov v USA a Kanade. Zvýšeným tempom pokračuje výskum používania maďarčiny a slovenčiny u príslušníkov maďarskej menšiny na južnom Slovensku (Lanstyak, 1999) a publikované boli aj výsledky výskumu etno-jazykovej situácie slovenskej menšiny v Rakúsku (Ondrejovič, 1999). Na rozdiel od takéhoto spoločenského bilingvizmu iba minimálna pozornosť sa v slovenskej jazykovednej literatúre venuje problematike individuálneho bilingvizmu. Hoci je zrejmé, že spoločenský bilingvizmus je tvorený individuálnym a bez neho nemôže existovať (porov. Mackey, 1976; Romaine, 1989 a i.), existencia individuálneho bilingvizmu ešte nemusí nevyhnutne viesť ku vzniku spoločenského bilingvizmu. Práve individuálny bilingvizmus u detí vznikajúci v rodinnom prostredí stojí na úplnom okraji záujmu v slovenskej jazykovede. V súvislosti so zmenami v spoločensko-ekonomickej situácii na Slovensku po roku 1989 sú však prípady detí osvojujúcich si dva jazyky súčasne čoraz častejšie. Preto rastie význam a potreba výskumu jazykového vývinu u bilingválnych detí a vzájomného ovplyvňovania týchto jazykov. Na rozdiel od situácie v jazykových komunitách (napríklad na južnom či východnom Slovensku), ktorá je viac menej nezmenená, rastie počet ľudí denne používajúcich dva jazyky ako výsledok meniacich sa životných podmienok. Podobne v porovnaní s tzv. sociálnym bilingvizmom, v podmienkach ktorého si dieťa kontinuálne osvojuje dva jazyky, zvyšuje sa počet prípadov, keď si dieťa osvojuje dva jazyky nekontinuálne. Máme tu na mysli vycestovanie rodiny do zahraničia z dôvodu pracovných alebo študijných pobytov rodičov, práca v slovenských diplomatických službách, dlhodobé pobyty detí v rodinách v zahraničí s cieľom dokonalejšieho osvojenia si cudzieho jazyka atď. V súvislosti s nevyhnutnosťou používať v budúcnosti dva a aj viac jazykov ako aj s možnými pozitívnymi vplyvmi bilingvizmu na intelektový vývin detí viac a viac rodičov zámerne vytvára v rodine bilingválne prostredie (jeden z rodičov komunikuje s dieťaťom v jazyku, ktorý nie je jeho materinským jazykom) s cieľom dosiahnuť bilingválnosť u dieťaťa (tzv. intencný bilingvizmus, porov. Štefánik, 1994, 1995, tam aj podrobnejšie o definícii bilingvizmu a jeho druhoch). Rastie taktiež počet cudzincov prichádzajúcich s rodinami na Slovensko, ktorých deti si tu začínajú osvojovať slovenčinu. V súvislosti s výskumom individuálneho bilingvizmu sa najvhodnejším riešením zdá vyhľadanie vhodných jednotlivcov a zistenie charakteru jazykového vývinu a vzťahu dvoch jazykov z pohľadu detí v nasledujúcich skupinách:

- a) deti v rodinách odchádzajúcich dlhodobo alebo natrvalo do zahraničia;
- b) deti, ktoré sú v rodinách vedené k používaniu dvoch jazykov (tzv. intencný bilingvizmus);
- c) deti v zmiešaných manželstvách;
- d) deti v zahraničných rodinách, ktoré prišli na Slovensko.

Ciele výskumu

Cieľom výskumu bolo analyzovať vývin a používanie jazyka v podmienkach uvedených v bodoch a) – d) formou intenzívnych štúdií s predstaviteľmi jednotlivých skupín na pozadí kazuistických štúdií, skúmať vzájomné ovplyvňovanie oboch jazykov u dieťaťa, zistiť úskalia z pohľadu jazykového vývinu a jazykových vzorov v takýchto rodinách a na základe toho sa snažiť zvýšiť jazykové vedomie rodičov v takýchto rodinách, viesť ich k zvažovaniu jazykových podmienok v prospech dieťaťa, poskytnúť návody a odporúčania pre tých, ktorí sa ocitnú v takýchto situáciách.

Metódy výskumu

Výskum danej problematiky sa uskutočňoval formou intenzívnej štúdie doplnenej o jednotlivé kazuistiky. Situácie, v rámci ktorých dochádza ku vzniku individuálneho bilingvizmu, sú v populácii síce čoraz častejšie, ale ešte stále neštandardné. Existuje tu vysoká heterogenita podmienok pokiaľ ide o dieťa samotné, rodinu, kombináciu dvoch jazykov atď. Preto tu nie je možné uskutočniť široký sociolingvistický výskum so štatistickou interpretáciou a vyhodnotením získaných údajov. Vhodnejšie je podrobné sledovanie rečového vývinu u vybraných detí v závislosti od situácie, v ktorej sa dieťa nachádza, vzájomné ovplyvňovanie dvoch jazykov na všetkých rovinách jazykového systému, skúmanie odlišností od jazykového vývinu monolingválnych detí, ale aj ich porovnanie so sociálnym bilingvizmom.

Výskumná vzorka

Postupne sme vybrali skupinu šiestich detí s rozličnými kombináciami jazykov a rôznou jazykovou situáciou v rodine:

1. Janko, desaťročný syn slovenských rodičov. Do prvého roku veku príležitostne, od jedného roka už potom dôsledne sa s ním obaja rodičia rozprávali iba po nemecky, rodičia medzi sebou aj v chlapcovej prítomnosti po slovensky. Približne od piateho roku veku, keď už mal chlapec dôsledne odlišené tieto dva jazyky, začali používať pri komunikácii s ním striedavo slovenčinu aj nemčinu v závislosti od situácie a okolia, v ktorom sa rozhovor uskutočňuje. Keď mal Janko sedem rokov, rodina strávila rok v Nemecku, už predtým však plynule komunikoval po nemecky. So starou matkou (pôvodom spišskou Nemkou) komunikoval v ranom detstve len po nemecky, v súčasnosti podobne ako s rodičmi s ňou striedajú oba jazyky. Obidvaja rodičia vyštudovali odbor slovenčina – nemčina na FF UK v Bratislave.
2. Daniel, deväťročný chlapec. Otec pochádza zo Slovenska, hlási sa k nemeckej národnosti (karpatskí Nemci), študoval na vysokej škole päť rokov v Rusku, doma s rodičmi hovoril po nemecky. Matka je pôvodom

Ruska, žije na Slovensku od r. 1988. Otec sa s Danielom od narodenia rozpráva iba po nemecky, matka po slovensky. Okrem toho sa obaja rodičia snažia cielene hodinu-dve denne komunikovať s deťmi (Daniel má ešte o dva roky mladšieho brata) po rusky. Pre Daniela je slovenský jazyk jasne dominantný, nemčinu používa iba v komunikácii s otcom. Ruštinu tiež ovláda na veľmi dobrej úrovni, aj keď pri nahrávaní ruskej časti konverzácie odpovedal na matkine otázky v ruštine iba po slovensky.

3. Hudson, osemročný Američan, syn amerických rodičov, ktorí sa presťahovali na Slovensko, keď mal Hudson dva roky. Otec pracuje v študentskej misijnej organizácii a matka je v domácnosti. Do pravidelného a každodenného kontaktu so slovenčinou sa dostal od svojich troch rokov, keď začal chodiť do škôlky. Má dvoch starších a štyroch mladších súrodencov. V súčasnosti chodí do slovenskej školy. Aj keď si rodičia osvojili slovenčinu na veľmi dobrej úrovni, rodina doma komunikuje iba po anglicky. Vzhľadom na vek začatia osvojovania druhého jazyka (po treťom roku), môžeme na rozdiel od predchádzajúcich prípadov hovoriť o sukcesívnom bilingvizme.
4. Zuzana, osemročné dievča. Otec je slovenskej národnosti, od jej 17. mesiaca veku sa s ňou rozpráva iba po nemecky. Vyštudoval odbor slovenčina – nemčina na FF UK, jeho materinským jazykom je slovenčina, ovláda základy maďarčiny. Matka pochádza z južného Slovenska a má maďarskú národnosť. S dcérou sa rozpráva od narodenia iba po maďarsky. Okrem maďarčiny hovorí plynule po slovensky, aj keď slovenčinu pri komunikácii s dcérou nepoužíva. Po maďarsky sa so Zuzanou rozpráva aj stará mama, ktorá žije na vidieku. Slovenčinu si Zuzana osvojila z okolitého prostredia, od starého otca a od rovesníkov a samozrejme zo slovenskej školy. Nikdy nebola v Nemecku.
5. Martin, osemročný syn, a Natália, deväťročná dcéra slovenských rodičov, s ktorými sa otec od narodenia rozpráva iba po anglicky a matka po slovensky. Obaja rodičia vyštudovali odbor slovenčina – angličtina na FF UK.
6. Rebecca, dvojročná dcéra slovenských rodičov. Otec sa s ňou od narodenia rozpráva iba po nemecky a matka po slovensky. Otec má úplné stredoškolské vzdelanie, v minulosti pracoval a po niekoľkoročnej prestávke opäť pracuje v Rakúsku. Nemčinu ovláda na veľmi dobrej úrovni. Okrem komunikácie s otcom má Rebecca kontakt s nemčinou veľmi obmedzený, výnimku tvorí občasné sledovanie nemeckých rozprávok a programov v televízii. Matka aj všetci ostatní príbuzní sa s Rebeccou rozprávajú iba po slovensky.

Všetky deti boli nahrávané pri rôznych príležitostiach, nahrávky poprepisované, skúmané z hľadiska úrovne osvojenia si dvoch, resp. troch jazykov, ich vzájomného ovplyvňovania, javov vnútrojazykového i medzijazykového transferu. S výnimkou posledného, šiesteho dieťaťa boli všetky ostatné nahrávky posúdené aj rodenými hovoriacimi konkrétnych jazykov.

1. Janko

V ranom detstve oba jazyky miešal (*Ja mám takú kapu. Mám takú čiapku.*). V čase, keď ešte nevedel jazyky pomenovať, rozlišoval ich podľa sprostredkovateľskej osoby (*So wie Danka spricht. Tak ako hovorí Danká.*). Doma pri komunikácii s rodičmi používa slovenčinu i nemčinu, občas preberá najmä z nemčiny samostatné lexikálne jednotky, ktoré vkladá do slovenských viet, napr. *Obed bol so geschmäckig.* V rozhovoroch s monolingválnymi hovoriacimi nedochádza u neho k žiadnemu miešaniu slovenčiny a nemčiny. Ide o prípad intencného bilingvizmu. Po niekoľkonásobnom vypočutí nahrávky mala nemecká lektorka prirodzený pocit z jazykového prejavu. Identifikovala ľahký akcent, ale nenašla žiadne chyby, ktoré by ukazovali, že nejde o rodeného hovoriaceho. Drobné chyby, ktoré sa vyskytli, nemuseli vzniknúť pod vplyvom slovenčiny (napr. ojedinelé nahradenie redukovanej hlásky [ɔ] v spojení *in der Stadt* spoluhláskou [r] (miesto správneho [de:ɔ] vyslovene [de:r]). Chlapcovu výslovnosť charakterizovala ako veľmi podobnú rodeným hovoriacim. Dva prípady nesprávneho umiestnenia odlučiteľnej predpony by sa mohli vyskytnúť aj u monolingválnych nemeckých detí mladšieho veku, u desať- – jedenásťročných by sa už pravdepodobne nevyskytovali.

2. Daniel

Aj v tomto prípade ide o intencný typ bilingvizmu. Je to typický príklad ovplyvňovania výslednej podoby jazyka jazykovým vzorom a podobou jazyka, s ktorým dieťa prichádza do kontaktu najčastejšie. Je to nemčina podľa vzoru otca, typická pre ľudí žijúcich na Slovensku v mestách, ktorí buď chodili do nemeckých škôl alebo ich rodičia chodili do nemeckých škôl. V jeho prehovore sa zistili chyby, z ktorých niektoré (napr. chybný slovosled vo vedľajšej vete – *welche haben wir*) sa vyskytli aj u otca. V oblasti výslovnosti je na jednej strane zreteľné oddelenie slovenského a nemeckého fonetického systému (napr. Daniel má dobré úzke zatvorené dlhé *é* v slove *gehen* a pod.), na druhej strane u neho prevládala slovenská asimilácia, t. j. aplikovanie pravidiel slovenskej znelostnej asimilácie na nemecké výpovede (napr. *er had blond Haare* namiesto správneho *er hat blonde Haare* – chybný tvar *blond* namiesto *blonde* môže byť výsledkom vplyvu slovenského tvaru *má blond vlasy?*), výslovnosť *Schuhe* s *h*, zachovávanie koncovky *-er* tak, ako je to bežné v spíšskej nemčine, kde nedochádza k vokalizácii *r*. Ojedinele sa vyskytovalo chybné použitie členov (*das Zoo*), vynechanie subjektu (*dort machen eine...* namiesto správneho *dort sie*

machen eine...), nesprávne umiestnenie odlučiteľnej predpony (*anschauen auf die Tiere* namiesto *schauen die Tiere an*) atď.

3. Hudson

Dominancia angličtiny sa u Hudsona prejavovala na všetkých úrovniach jazykového systému. Na foneticko-fonologickej rovine sa to ukázalo na výslovnosti frikatívy *h* (anglické *h* sa vyznačuje väčším stupňom frikcie) v začiatočných pozíciách slovenských slov (*hruška, hojdačka*) sprevádzanej oslabením znelosti *h*. Pod vplyvom angličtiny Hudson nedodržoval pravidlá znelostnej asimilácie platné v slovenčine (neasimiloval koncovú znelú hlásku na neznelú, resp. uskutočňoval znelostnú asimiláciu tam, kde sa v slovenčine nevyskytuje, porov. [zub, mizlím]). Rozdiel medzi pohyblivým prízvukom v angličtine, ktorý má schopnosť meniť význam slova, a stálym miestom slovenského prízvuku na prvej slabike slova sa odrážal na jeho občasnom nesprávnom umiestnení, napr. [ho'tel, ba'bika]. Občas sa dopúšťal ortoepických chýb bežných aj u slovenských monolingálnych detí jeho veku (nesprávne zjednodušovanie spoluhláskových skupín, nedostatočná mäkkosť *l'* a pod. [dážňik, klúč]). V oblasti morfológie, syntaxe a lexikológie sa dominancia angličtiny odrážala na zmene mužského a ženského rodu u neživotných substantív na stredný, na anglickom slovoslede v slovenských výpovediach, nadmernom používaní osobných zámen v slovenčine, v doslovných prekladoch a obmedzenom výskyte výpožičiek a v prepínaní kódov v slovenských výpovediach. Vplyv slovenčiny na dominantnú angličtinu sa obmedzil na pomerne časté vnútrovetné prepínanie kódov v anglických výpovediach súvisiace hlavne s témou rozhovoru týkajúcou sa slovenskej školy a školských aktivít.

4. Zuzana

Na rozdiel od Hudsona u Zuzany ide opäť o intenzívny typ bilingvizmu. V oblasti zvukovej roviny sa nevyskytovali žiadne vážnejšie a sústavnejšie chyby vo výslovnosti spôsobené druhým alebo tretím jazykom. Zuzana dôsledne oddeľovala všetky tri foneticko-fonologické systémy bez ich vzájomného miešania. V nemeckých prehovoroch sa nezistili žiadne odchýlky od spisovnej nemeckej výslovnosti. Jedinú výnimku predstavoval vplyv slovenčiny na úrovni suprasegmentálnych javov, konkrétne v súvislosti s typickou slovenskou spĺyvavou výslovnosťou a primárnou neprítomnosťou rázu. V oblasti morfológie, syntaxe a lexikológie sa v nemčine ojedinele vyskytlo nesprávne tvorenie tvarov préterita nepravidelných sloviac a chybné požitie rodu u substantív, ktoré je však bežné aj u monolingálnych nemeckých detí jej veku. Nevyskytovalo sa predpokladané častejšie používanie osobných zámen v slovenských prehovoroch pod vplyvom nemčiny. Vplyv slovenčiny (príp. maďarčiny) na nemčinu sa v niektorých prípadoch prejavoval na stavbe nemeckých výpovedí pri nedodržovaní koncového postavenia určitého slovesného tvaru v podradovacích

súvetiach a pri rámcových konštrukciách, keď sa napr. v prípade viacčlenného prísudku všetky jeho neurčité gramatické a lexikálno-idiomatické časti ocitajú na konci vety (... *weil sie war müde*, ... *weil wir mußten schlafen*, resp. ... *er soll sie umbringen im Wald*). Jednotlivé jazyky vo výpovediach nemieša, s výnimkou používania označení osôb v jazyku, v ktorom sa s nimi rozpráva (*nadika* pre starú mamu, ale *dedko* pre starého otca, s ktorým komunikuje po slovensky, *tatino*, ale aj *Vater* pre otca a maďarského *mama* pre matku).

5. Natália a Martin

Vzhľadom na to, že bilingválny vývin reči sme najmä u Natálie pomerne podrobne opísali vo viacerých skôr publikovaných štúdiách (naposledy Štefánik, 1999), nebudeme ho tu ešte raz opakovať. Vzájomný vzťah a ovplyvňovanie angličtiny a slovenčiny u Martina sú veľmi podobné stavu u Natálie.

6. Rebecca

Napriek tomu, že otec v komunikácii s Rebeccou od jej narodenia používa iba nemčinu, vyvinul sa u nej tzv. pasívny typ bilingvizmu. Od začiatku však odpovedala po slovensky. V ojedinelých prípadoch sa stáva, že ak niečo naozaj chce, povie v slovenskej výpovedi kľúčové slovíčko po nemecky. Aby otec zistil, či mu rozumie, často ju poprosí, aby niečo, čo jej on povedal po nemecky, oznámila, resp. vysvetlila mame. Toto „tlačenie“ jej nerobí žiadne problémy, i keď aj tu niekedy použije jedno nemecké slovo. V poslednom čase rada s otcom „číta“ nemecký lexikón s obrázkami a vysvetleniami rôznych slov. Počas cesty autom, keď nemá čo robiť, zvýšený záujem prejavuje o nemecké podoby slov, ktoré nepozná alebo na ktoré si nevie spomenúť. Začala chodiť do škôlky, kde je síce najmladšia, ale podľa učiteľiek je jazykovo veľmi vyspelá – ovláda podstatne viac slov ako staršie deti a má veľmi dobrú schopnosť si rýchlo zapamätať básničky a pesničky. Je zrejmé, že súčasná pasívna podoba bilingvizmu a odmietanie aktívnej komunikácie v nemčine sú spôsobené jednak nedostatkom kontaktu s týmto jazykom (otec odchádza do práce skoro ráno a vracia sa až večer, krátko predtým, ako Rebecca ide spať, pričom väčšiu časť dňa Rebecca trávila so slovenskou opatrovatelkou a teraz v škôlke) a jednak tým, že otec nebol dostatočne dôsledný pri používaní nemčiny v ich vzájomnej komunikácii. Akceptoval jej slovenské žiadosti a dieťa si rýchlo zvyklo, že stačí, keď bude používať dominantnú slovenčinu pri obracaní sa na otca namiesto pre ňu náročnejšej nemčiny.

Zhrnutie a závery

Na základe výsledkov čiastkových kazuistických štúdií je možné vysloviť niekoľko nasledujúcich zovšeobecnení a tvrdení týkajúcich sa individuálneho bilingvizmu u detí:

- potvrdil sa predpoklad o schopnosti detí osvojiť si dva, prípadne tri jazyky bez väčších ťažkostí,
- na úroveň osvojenia si jazykov malo vplyv dôsledné dodržiavanie zásad bilingválnej výchovy detí (napr. metódy jeden rodič – jeden jazyk, porov. Štefánik, 1995),
- nedôslednosť rodičov pri komunikácii s deťmi v cudzom jazyku viedla v jednom prípade ku vzniku tzv. pasívneho bilingvizmu, keď otec sa rozpráva s dcérou po nemecky, ona mu všetko rozumie, ale odpovedá po slovensky,
- vysoká úroveň ovládania cudzieho jazyka sa dá dosiahnuť aj v prípadoch tzv. intencného bilingvizmu, t. j. keď sa napr. rodič Slováč od narodenia rozpráva s dieťaťom po nemecky alebo anglicky (napr. rodený hovoriaci neidentifikoval zvukovú nahrávku takéhoto dieťaťa ako cudzinca),
- kvalita času venovaného deťom zo strany rodičov bola rovnako dôležitá, ak nie dôležitejšia, ako jeho kvantita,
- ani u jedného zo skúmaných detí sa nevyskytli žiadne negatívne vplyvy bilingvizmu na osobnosť či psychiku dieťaťa,
- najdôležitejšími faktormi pre vznik a udržanie intencného bilingvizmu sa ukázali byť motivácia osvojiť si dva (tri) jazyky a potreba používať ich na uspokojovanie svojich komunikačných potrieb. Podobne ako je tomu u spoločenského bilingvizmu v rámci bilingválnej komunity, bilingvizmus vznikne a udrží sa jedine v tom prípade, keď sú jednotlivci nútení uspokojovať svoje komunikačné potreby v oboch jazykoch. V prípade, že takáto situácia nenastane, bilingvizmus sa zmení na pasívny, resp. postupne môže prejsť až do monolingvizmu.

Predkladaná štúdia vznikla s podporou Grantu Univerzity Komenského 3952/98 „Vývin a fungovanie jazyka v podmienkach individuálneho bilingvizmu“. Práca využíva seminárne práce študentiek M. Palcútovej, J. Klagovej, S. Kurucovej a D. Mjartanovej.

Literatúra

LANSTYÁK, I.: K výskumu striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku. Bratislava, FFUK 1999.

MACKEY, W.: Bilinguisme et Contact des Langues. Paris, Editions Klincksieck 1976.

MYJAVCOVÁ, M.: Súčasný vývinové tendencie v spisovnej slovenčine v Juho-slávii. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. 6 – 7. Red. D. Dudok. Nový Sad, SVS 1984/85, s. 5 – 68.

ONDREJOVIČ, S.: Z výskumu etno-jazykovej situácie Slováčkov v Rakúsku. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Red. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1999, s. 45 – 59.

ROMAINE, S.: *Bilingualism*. Basil, Blackwell 1989.

ŠTEFÁNIK, J.: Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov. *Jazykovedný časopis*, 45, 1994, s. 111 – 127.

ŠTEFÁNIK, J.: Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov: Intenčný bilingvizmus u detí. (Nepublikovaná kandidátska dizertačná práca.) Bratislava, FF UK 1995.

Problematika bilingvizmu

Hana Marešová

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

1. Úvod

Jazyk akožto prejav ľudského ducha má sloužiť k vyjádreniu a vytváreniu kultúr a rôznych ideológií. Často sa však naopak stáva veľmi silným pojítkom, ktoré umožňuje sblížovanie medzi národmi. Jednou z nezbytných podmienok kultúrneho sblížovania národů je kontakt rôznych jazyků.

Bilingvizmus, event. multilingvizmus, akožto schopnosť ovládať viac nežli jeden jazyk, umožňuje jeho užívateľi proniknúť do inej kultúry, znalosť iného jazyka umožňuje získať nové informácie, zprostredkovať ľudské myšlienky. To, že pritom dochádza k väčšiemu či menšiemu ovplyvneniu jazyka samotného, je len dôsledkom procesu spoločenského kontaktu národů, národností či jednotlivců.

Studium konkrétnych bilingvistických vzťahů, ktoré probíhajú v súčasnosti, môže odhaliť mnohé nejasné stránky jazykového vývoje v dávnej minulosti, ovšem vždy sa zreteľom k rôznym sociálne historickým podmínkam, za nichž jazykový vzťah môže probíhať.

2. Definice bilingvizmu

Termín *bilingvizmus* pochádza z franc. *bilinguisme*. Ve 40. letech se užíval v ruské terminologii anglický termín *bilingualism*. E. M. Vereščagin definuje bilingvizmus jako situaci, kdy jedinec používá dvou **jazykových systémů** dle určité konkrétní situace, zatímco monolingvizmus vzniká tehdy, pokud uživatel v daných situacích užívá pouze jednoho jazyka, a o multilingvizmu pak hovoříme tehdy, pokud jedinec užívá jazyků více (Vereščagin, 1969).

Naproti tomu E. Haugen chápe bilingvizmus jako „situace, v nichž člověk mluvící jedním jazykem používá také druhého jazyka“ (Vereščagin, c. d.).

Jeho definice ovšem není zcela přesná, neboť dává prostor k celé řadě výkladů dvojazyčnosti (což je zároveň dáno i různými pohledy jednotlivých vědních oborů na bilingvismus), kdy můžeme za bilingvismus považovat celou škálu situací – od člověka, který ovládá druhý jazyk na úrovni jazyka rodného, přes situaci, kdy „bilingvista“ užije pouze jediné cizí slovo v promluvě, až k případům pasivního bilingvismu, kdy je možné cizímu jazyku rozumět, nikoli však již slovní projevy vytvářet. Haugenova definice rovněž umožňuje zařadit pod pojem dvojazyčnosti i jazyky, které nejsou primárně určeny pro lidskou komunikaci jako takovou. Jedná se např. o *programovací jazyky*, vytvořené pro komunikaci s počítačem. Zde je ovšem třeba připomenout, že v tomto případě se nejedná o jazyk v pravém slova smyslu, tedy o jazyk jako systém ve všech jeho rovinách (fonologické, morfologické, syntaktické atd.). Stejně tak, pokud člověk užije pouze několik izolovaných slov cizího jazyka, neznamená to, že ovládá jazykový systém. Proto je přesnější Vereščaginova definice, neboť počítá s užíváním jazyka jako systému.

V některých situacích se termín bilingvismus/bilingvista překrývá s termínem *polyglot* (člověk, který ovládá několik jazyků), a to v případě dvojazyčnosti, která vzniká naučením se cizímu jazyku ve škole apod. Tento typ bilingvismu předpokládá co do výsledného ovládnutí jazyka poněkud jiný charakter nežli dvojazyčnost, která vzniká stálým kontaktem s jinojazyčným obyvatelstvem (v tomto případě může bilingvista ovládat jazyk pouze **pasivně**, tedy nepředpokládá se úplné zvládnutí jazyka, ale pouze schopnost porozumět jazyku, nikoliv již schopnost tlumočit text nebo dokonce jen odpovědět; Bertagajev, 1972).

Termín bilingvismus je třeba odlišovat od *diglosie*, která představuje **funkční** rozlišení jazyka – kdy vedle standardní formy a dialektů existuje i kodifikovaná varianta jazyka, která se vyskytuje např. ve školách. Nejrozšířenějším typem diglosie je výskyt místního dialektu a spisovného jazyka v rámci jednoho sociálního systému.

Kromě toho existují ještě tzv. jazyky **smíšené**, což je např. jazyk *sabir*, kterým se domlouvají námořníci různých zemí. Podle H. Schuchardta dokonce žádné naprosto nesmíšené jazyky neexistují.

Pouze počáteční bilingvistický impuls mají tzv. **slovní vypůjčky**, které pronikají z cizího jazyka jako produkt styků materiální i duchovní kultury dvou národů, další rozšíření a zdomácnění cizího prvku v jazyce již nemá s bilingvismem nic společného.

3. Vývoj bilingvismu

Svědectví o vzniku bilingvismu v počátečních epochách lidstva bude pravděpodobně těžké nalézt, neboť přímé zprávy o vzniku jazyků samých ne-

máme. Názory na vznik jazyků se v literatuře různí. První z teorií předpokládá na počátku jeden společný jazyk. V Bibli, v knize Genesis, čteme o tom, že na počátku byla celá země jednotná v řeči, dokud Hospodin nezmátl neposlušným lidem řeč, a tak došlo k rozdělení lidu, který se pak rozprchl po celé zemi.

Jiné teorie uvádějí, že vznik jazyků, a posléze také dvojjazyčnosti, souvisí s prvotními kontakty jednotlivých rodů (bojové nájezdy, loupežná přepadení, únosy žen jiných kmenů apod.) (Filin, 1972).

V **prvobytně pospolné formaci** převládalo tvoření smíšených jazyků nad vytlačováním jedné druhými. Tato tendence se projevuje až se vznikem státu, kdy se uplatňuje vliv jazyka mocensky či kulturně převládající etnické jednotky (např. latina či románské jazyky).

V období **otrokářské společnosti** se objevují profesionální překladatelé, otroci mluví jazykem svých pánů, ale zachovávají přitom jazyk rodný, jsou tedy bilingvní, event. multilingvní.

Feudalismus je dobou nepevných státních útvarů, většinou mnohonárodnostních, bilingvismus je v této době omezen na oblasti bezprostředního styku – na jazykovém pomezí vedl vývoj bilingvismu ke vzniku smíšených nářečních oblastí (např. sotácké nářečí sobranceckého okresu). Ohraničenější charakter má typ bilingvismu, který je spjat s přejímáním nových náboženství (např. jazykem křesťanství se stává latina).

Kapitalistická společnost přináší novou formu dvojjazyčnosti v mnohonárodních společenstvích (např. Rakousko-Uhersko). V souvislosti se vznikem koloniálních států se stávají bilingvní původní obyvatelé. V některých státech dochází naopak ke zrovnoprávnění několika jazyků na území jednoho státu (Švýcarsko).

Socialismus pak přinesl potřebu dvojjazyčnosti především státům Sovětského svazu, částečně i členským zemím Varšavské smlouvy.

S rozvojem technického pokroku a vědeckých poznatků stoupá potřeba mezinárodních jazyků – vznikají jednak *umělé jazyky* (např. esperanto, ido) či *jazyky formální* (*formalized language* – takový jazyk, jehož slovník a syntax jsou striktně zadány, např. pomocí axiomů, přijatých předpokladů, které nejsou dále dokazovány; Palek, 1989).

Snad nejrozšířenějším typem bilingvismu současné doby je **terminologická dvojjazyčnost**, která vzniká s rostoucí potřebou získávat nové informace z oblasti vědy a techniky. Bývá často považována za jednu z příčin vzniku bilingvismu. Uveďme alespoň latinu v oblasti lékařství, angličtinu pro oblast výpočetní techniky či v souvislosti se zavedením celosvětové sítě internet. Vyvíjejí se i nové jazykové útvary, které jsou specializovány na řešení odborných úkolů. Jsou to tzv. *programovací jazyky*, určené pro komunikaci s počítačem (např. Pascal, Prolog apod.). Do této skupiny lze zařadit i tzv.

kosmické jazyky, jež si kladou za cíl formulovat naše znalosti o světě takovým způsobem, aby jim porozuměly mimozemské civilizace (tento pokus byl podniknut v roce 1960 H. Freudenthalem).

4. Jazykové vztahy na základě bilingvismu

Bilingvistický vztah bývá podmíněn řadou faktorů, které jsou na sobě vzájemně závislé. Kromě **faktorů psychologických**, které mají vliv pouze na interference individuálního bilingvismu (patří sem např. imitativní talent, hudební a jazykové nadání apod.) a **sociálně historických** (např. sociální, politické, mocenské či kulturní postavení nositelů jazyků, motivy náboženských, rasových a národnostních vztahů mezi příslušníky národnostních skupin apod.) jsou to především **faktory jazykové**, které vyplývají ze stupně genetické, popř. typologické blízkosti nebo vzdálenosti jazykových systémů, jež na sebe působí. Čím jsou si jazykové systémy bližší, tím složitější bude jejich vzájemné působení a tím obtížnější bude stanovení interferencí, jejichž pramen není třeba vždy hledat jen v cizím jazykovém systému.

Samotný vývoj vzájemných jazykových vztahů pak vypadá takto:

1. Určitý lid, jeho součást či jednotlivci ovládnou kromě svého jazyka i jazyk cizí.
2. V údobí živého bilingvismu se vzájemný vztah obou jazyků ve vědomí bilingvistů vyvine v jeden ze dvou možných variant, jimiž bilingvistický vztah odumírá a vznikne jazykový útvar smíšený, s větší či menší převahou prvků jednoho z dvou jazyků nebo jeden z nich vytlačí druhý ze všech sfér užívání.

Co se týče rozsahu změn z hlediska jazykového systému, lze říci, že nejsnáze podléhá změnám slovník, méně mluvnic (syntax a morfologie), nejlépe pak hláskosloví (Žluktenko, 1974).

5. Psychologická charakteristika bilingvismu

Psycholingvistika se zabývá studiem jazyka jako psychické lidské činnosti, zkoumá to, jak se lidé učí jazyku, jak ho užívají, když ho produkují, a jak rozumí sdělením.

Z tohoto pohledu pak rozeznáváme bilingvismus:

- a. **receptivní** – kdy bilingvista rozumí řečovým projevům jiného nežli rodného jazyka, ale nemusí jím hovořit (např. liturgický jazyk);
- b. **reproduktivní** – schopnost bilingvisty reprodukovat řečový projev nahlas pro sebe jiným než rodným jazykem (např. hrdina

románu J. Kazakova *Pláču a vzlykám* mluví pro sebe staroslověnským jazykem, kterým v normálních situacích nemluví; Vereščagin, 1969);

- c. **produktivní** – bilingvista nejen rozumí řečovým projevům, ale užívá je a vytváří v řečové komunikaci.

Z hlediska vztahů dvou řečových mechanismů pak rozeznáváme **čistý** bilingvismus, kdy se v rodině užívá jeden jazyk, ale jazykem vzdělávání je jiný, nebo **smíšený** bilingvismus, který vzniká tehdy, pokud uživatel mluví dvěma různými jazyky v různých situacích (např. na úřadech a doma apod.).

Z hlediska vztahu řeči a myšlení můžeme hovořit o bilingvistu **přímém**, kdy se předpokládá, že prvotní jazyk je svázán s myšlením bezprostředně, že „zobrazuje mysl“ (Beljajev, in: Vereščagin, 1969). Avšak zároveň i druhý jazyk je svázán s myšlením bezprostředně a je přijímán stejně intuitivně jako jazyk první.

Bilingvismus **nepřímý** pak nastává v situaci, kdy je druhý jazyk chápán skrze jazyk prvotní (rodný).

6. Sociologická a etnolingvistická charakteristika bilingvistu

Bilingvismus je ze sociolingvistického hlediska jevem sociálním, vymezení z tohoto pohledu vychází z pojmu jazykového kolektivu a společensko-komunikačního systému. Podle poměru bilingvistu vzhledem k určitému sociálnímu kolektivu pak můžeme hovořit o **individuální** dvojazyčnosti, tedy o poměru s jedním členem jazykové skupiny nebo několika členy, vzájemně nesvázanými. Pokud dvou jazyků užívá naopak celá skupina lidí, která patří do určité sociální skupiny, pak mluvíme o **skupinovém** bilingvistu. Konečně **masový** bilingvismus se týká již celého etnika (např. Rómové).

Sociologický pohled nahlíží především na „obsahovou“ stránku dvojazyčnosti, tedy na to, co přináší bilingvistům znalost druhého jazyka. Neboť se znalostmi jazyka bilingvista přejímá zároveň i něco z kultury té společnosti, jejíž jazyk ovládá jako další. Tím dochází k určité míře akulturace (= přiblížení souhrnu kulturních elementů jedné etnické společnosti ke kultuře etnické společnosti druhé).

Korelací mezi kulturou určitého etnika a jazykem jemu náležejícím se zabývá **etnolingvistika** neboli **antropologická lingvistika**. Korelace mezi bilingvistem a akulturací pak může být:

1. **slabá (počáteční)** – je charakterizována určitou existencí adaptace (např. pokud určitá etnická společnost přijme vlivem působení misionářů určité náboženství, neznamená to, že se vzdává původního, ale sjednotí staré a nové náboženské představy);

2. **střední (rozvinutá)** – nedává jednotný obraz, nacházíme jak elementy, které nesvědčí pro adaptaci, tak i adaptované (např. celosvětový termín „globální oteplení“ zůstává ve všech etnikách stejný, ale např. termín „elektrické osvětlení“ často bývá adaptován: v ruštině „električeskaja lampočka“ = žárovka apod.; Vereščagin, 1969);
3. **plná (konečná)** – v tomto případě individuum či etnická skupina užívá v plné míře jak kultury původní, tak i přijaté. (Jsou to např. vnuci imigrantů, kteří se již narodili v jiné kultuře nežli původní, ale protože se udržela zároveň kultura a jazyk původní, přejímají hodnoty obou.) Teprve pokud se individuum či etnická skupina plně odkloní od původní kultury a řeči, hovoříme o **asimilaci**.

7. Lingvistická charakteristika bilingvismu

Pohledem „vnitřně lingvistickým“ (intralingvistickým) získáme rozdělení bilingvismu dle vzájemného vztahu dvou jazyků – tedy (dle A. von Weisse) jazyka hlavního (die Hauptsprache) a vedlejšího (die Nebensprache). Z tohoto pohledu pak rozlišujeme jednak tzv. **subordinativní** (podřízený) bilingvismus, při kterém dochází v řečových produktech k narušení jazykového systému, jednak tzv. **koordinativní** bilingvismus, který zahrnuje takové řečové projevy jazyka, které jsou z hlediska jazykového systému správné. E. M. Vereščagin zavádí ještě termín **mediální** bilingvismus, kdy se v bilingvistou užitých jazykových projevech objevují jak řečové projevy jazykově správné, tak i nesprávné (adaptované).

V řečových produktech pak může docházet k porušení :

1. jazykového systému (na jedné či více úrovních),
2. jazykové normy – pak hovoříme o bilingvismu **nenormativním**, který je charakterizován porušováním norem (gramatických, lexikálně-sémantických, fonetických), **jednostranně normativním**, kde norma je dodržována pouze u jednoho jazyka (nejčastěji je to jazyk rodný), a konečně **normativním**, kdy jsou dodržovány normy jazyků obou;
3. jazykového úzu, který je užíván na konkrétním území.

Extralingvistických faktorů, které se uplatňují při kontaktu mezinárodních svazků, je celá řada. Z nejdůležitějších uveďme např. sociálně politické postavení nositelů daného jazyka, ekonomický stav jednoho jazykového společenství ve vztahu ke druhému, jednotnost jazykových komunit, délka, trvalost a intenzita svazků v kontaktu jazykové skupiny s původním jazykovým společenstvím apod.

Mohlo by se zdát, že jedním z důležitých vnějších lingvistických faktorů bude kvantitativní poměr kontaktujících se společenství, avšak není vždy pravda, že jazyk, kterým mluví malá skupina lidí, nemůže zůstat zachován (např. židovské komunity v mnoha státech světa apod.).

Podobná situace nastává v případě stupně teritoriální koncentrace kontaktujících se společenství – ačkoliv jedna skupina může být nevelká co do počtu, ale žije kompaktně, je u ní větší možnost zachování svého jazyka a kultury nežli u skupiny početně větší, uvnitř které nejsou tak těsné vztahy. Bývá to často v případě tzv. *jazykových ostrovů* – tj. oddělených nevelkých národnostních kolonií, které jsou obklopeny jinojazyčným společenstvím (v této situaci je pozice původního jazyka silnější – užívá se ho nejen v rodině, ale i mezi sousedy, na společných setkáních, často ve školách, církvích apod.) či v případě tzv. *jazykových masivů*, kdy nositeli jednoho jazyka jsou celé oblasti, které se nachází uvnitř velkého jazykového masivu nositelů jazyka druhého (např. francouzsky mluvící provincie Quebec v Kanadě).

8. K problematice výzkumu multilingvních oblastí

Prvním předpokladem k výzkumu je porovnávací studium struktur jazyka ve všech jejich rovinách, dále je nezbytné vymezení oblasti, kterou zkoumáme. Samotné zkoumání bilingvismu, event. multilingvismu, může být prováděno metodou přímou i nepřímou. Pro většinu dosavadních prací je charakteristický subjektivní přístup k materiálu. V přímé nebo nepřímé formě se opírá takovýto přístup o subjektivní prohlášení příslušníků jazykových společenství, že ovládají v té či oné míře dva jazyky nebo více jazyků. Objektivní přístup je založen na výkumech schopnosti mluvčích ovládat druhý jazyk.

Cílem zkoumání bilingvismu, event. multilingvismu, by mělo být mimo jiné i stanovení tendencí celých kolektivů mluvit dvěma nebo více jazyky.

9. Závěr

Dvojjazyčnost představuje sama o sobě zvláštní případ sféry mezinárodních vlivů. Větší zájem o výzkum v této oblasti se projevuje v lingvistických kruzích především od poloviny tohoto století, po vydání knihy U. Weinreicha *Languages in Contact* (New York, 1953). Na IX. Mezinárodním lingvistickém kongresu měl R. Jakobson plné právo prohlásit: „Studium dvojjazyčnosti, které nebylo dlouhou dobu doceňováno nebo se vůbec v této oblasti nebáдалo, se stává jedním z centrálních úkolů naší vědy.“

Zpočátku byla problematika bilingvismu zařazována především do oblasti lingvistiky, od 60. let však někteří lingvisté dokazují, že dvojjazyčnost představuje složitější, mnohostranný charakter. Lingvistická zkoumání tedy musí brát v úvahu fakta, získaná v procesu výzkumu bilingvismu představiteli jiných věd. Jedním z nejdůležitějších úkolů lingvistů je odhalit jmenovitě jazykové zákonitosti rozvoje dvojjazyčnosti a používající prostředky analýzy vlastní vědy vypracovat odůvodněné prognózy a doporučení pro společenskou praxi.

Literatura

- BOGOCZOVÁ, I.: Jazyková komunikace mládeže na dvojazyčném území českého Těšínska. In: Fac. Philosophicae, Univerzita Ostrava, 80/1993.
- BERTAGAJEV, T. A. : Bilingvizm i jeho raznovidnosti v sisteme upotreblenija. In: Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija. Moskva 1972, s. 82 – 87.
- ČERNÝ, J.: Stručné dějiny lingvistiky IV. Praha 1989.
- DARBEJEVA, A. A.: Dvujazyčije v izolirovannyh jazykach i dialektach. In: Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija. Moskva 1972, s. 191 – 197.
- FILIN, F. P.: Sovremennoje obščestvennoje razvitije i problema dvujazyčija i mnogojazyčija. In: Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija. Moskva 1972, s. 13 – 25.
- MAREŠOVÁ, H.: Problematika bilingvismu. Rkp. práce. Olomouc 1998 (zde i soupis další literatury, vztahující se k problematice bilingvismu).
- MORAVEC, J.: K otázkám jazykových vztahů na základě bilingvismu. Slovo a slovesnost, 21, 1960, s. 165 – 171.
- POLTORACKIJ, A. I.: O terminologičeskom dvujazyčii. In: Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija. Moskva 1972, s. 176 – 184.
- PALEK, B.: Základy obecné jazykovědy. Praha, SPN 1989.
- SAUSSURE, F. de: Kurs obecné lingvistiky. Praha, Academia 1996.
- SOKOLOVÁ, G.: Ke vztahu jazyka a národnosti. In: Slezský sborník, 70/1972, č.1, s. 47 – 53.
- ŠVEJČER, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B.: Úvod do sociolingvistiky. Praha, Svoboda 1983.
- VEREŠČAGIN, E. M.: Psychologičeskaja i metodičeskaja charakteristika dvujazyčija. Moskva, IMU 1969.
- ZIMA, P.: K obecným otázkám výzkumu multilingvnních oblastí. Slovo a slovesnost, 25, 1966, s. 11 – 23.
- ŽLUKTENKO, J. A.: Lingvističeskije aspekty dvujazyčija. Kijev, Vyšča škola 1974.

Jazyk v inzeráte

Lujza Urbancová

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

1. Sociolingvistická sonda do inzertných rubriek

Inzerát je krátka informácia, ktorú expedient prostredníctvom masovokomunikačného prostriedku (novín, rozhlasu) poskytuje percipientom za účelom vyjadriť svoje zábery, potreby v oblasti kúpy – predaja, poskytnutia – hľadania služieb, práce atď. (porov. Horecký, 1993). Sprostredkovacím kanálom môže byť okrem masovokomunikačného prostriedku aj inzertná tabuľa vo výklade obchodu alebo iné miesto, kde inzerent zverejní informáciu.

V našich podmienkach sa inzerát najčastejšie uverejňuje v novinách. Zriedkavejšie sa vyskytujú prípady inzercie fyzických osôb v rádiách (existujú špeciálne relácie) a ešte menej v televízii. Každý druh sprostredkovacieho kanála má svoje špecifiká. Vybrala som si riadkový inzerát v novinách. Zdá sa, že práve tu dochádza k najmenšiemu varírovaní kvôli tomu, že inzerent je pri svojom zámere obmedzovaný všeobecným úzom, priestorom a aj financiami. Z toho vyplýva snaha o čo najväčšiu stručnosť, výstižnosť a zrozumiteľnosť. (Inzeráty sa uverejňujú v riadkoch, ktoré majú maximálnu dĺžku 38 znakov. Platí sa aj za začatý riadok. Cena riadka bez DPH je 68,- Sk, s 23 % DPH – 83,60,- Sk; Nový Čas, 13. 9. 1997.)

Inzerát je spolu s telegramom charakterizovaný ako najkratší oznamovací žáner administratívneho štýlu. Zaujímalo ma, ako dokážu používatelia jazyka využiť svoju tvorivosť na takejto relatívne obmedzenej ploche. Orientovala som sa na písané riadkové inzeráty väčšinou fyzických osôb. Na začiatku sondy som si stanovila hypotézu, že pestrosť, tvorivosť bude v novinách venovaných špeciálne inzercii väčšia ako v novinách s prvotne iným zameraním. Súvisí to s množstvom inzerátov.

Inzeráty klasifikujem podľa viacerých kritérií:

1. podľa druhu predávaného/požadovaného tovaru, služby:
 - kúpa/predaj: nehnuteľnosti, byty, autá, stroje, zvieratá, rôzne;
 - prenájom: bytových/nebytových priestorov;
 - poskytovanie/hľadanie: zamestnania, služieb, kurzov;
 - zoznamovacie inzeráty.

Podľa tohto kritéria sú väčšinou inzeráty v novinách rozdelené, uľahčuje to orientáciu v texte.

2. podľa realizovaného výpovedného aktu (Horecký, 1993):
 - deklaratívny výpovedný akt;
 - direktívny výpovedný akt;
 - argumentatívny výpovedný akt;
3. podľa použitého jazyka:
 - slovenčina;
 - nemčina;
 - angličtina;
 - čeština;
4. podľa prítomnosti alebo neprítomnosti slovesa, atď.

Stavba, štruktúra inzerátov sa opakuje. Najbežnejšie modely sú tie, v ktorých nie je subjekt osobitne vyjadrený. Za jeho špecifikovanie považujeme uvedenie adresy alebo telefónneho čísla.

Príklady:

- a) predikát – objekt
Predám autoporaňy. Tel.: 088/321569
- b) predikát – objekt – objekt
Predám byt a stánok. Tel.: 07/232 449

- c) predikát – zhodný atribút – objekt – nezhodný atribút
Predám príviesny vozík s plachtou. Tel.: 0813/390 116
Predám kvalitné pianino AUGUST FÖRSTER, svetlé drevo, r. v. 1987.
Tel.: 07/5267955
- d) predikát – adverbálne – atribút (viacnásobný) – objekt
Predám lacno luxusnú tmavomodrú morenú obývaciu stenu. Tel.:
07/5988024
- f) predikát – objekt – nezhodný atribút
Predám Žiguli VAZ 2101, rok výroby 1987, platná STK a emisná kontrola, 79 tis.km.
- g) predikát – zhodný atribút – objekt
Predám rezané karafiáty. Tel.: 0709/955214
- h) predikát – objekt – adverbálne
Predám chatu na Duchonke. Tel.: 07/5988024

V inzerátoch sa väčšinou vynechávajú nadbytočné slová, slovesá, často sa neuvádza pôvodca predaja (transakcie) – expedient inzerátu, používajú sa bezpredložkové spojenia, skratky, značky, číslice. Inzerát je často jednovetný.

Príklad na inzerát s absenciou slovesa (bezspojkové kumulovanie substantív a adjektív):

Antar Real, s. r. o., kúpa, predaj, prenájmy nehnuteľností, výmeny bytov, právny servis, odborné poradenstvo v oblasti realít, architektonické návrhy interiérov, projektová činnosť. Tel.: 07/5667634

Menej bežné je priame vyjadrenie subjektu: subjekt – predikát...

Dopravný podnik Bratislava, a. s., Olejkárska č. 1, Bratislava odpredá umývaciu mobilnú súpravu. Cena podľa znaleckého posudku 12 200,- Sk bez DPH. Inf. na tel.: 07/393650

Tento typ inzerátu používajú firmy, podniky, nikdy nie fyzické osoby.

V niektorých inzerátoch je druh tovaru vyjadrený prostredníctvom vytýčeného vetného člena:

Nemecká doga – predám šteňatá, čierne a škvrnité. Lacno. Tel.: 0853/356808

Nezriedka sa vyskytujú jednočlenné vety s neslovesným vetným základom:

Pracovná príležitosť. Tel.: 07/725468

Herbalife 0805/31964 p. Lýdia

Havarované autá v zahraničí. Ponuka bezplat. na t.č. 07/5925148

Ak sú tieto inzeráty vybrané z kontextu, strácajú zmysel. Správny význam nadobúdajú pri zaradení do určitej skupiny inzerátov. Uvedené príklady sú nejasné v tom, že nevieme, či ide o ponuku alebo dopyt. Z kontextu (umiestnenie inzerátu, ostatné ponuky) čitateľ pochopí zámer autora.

Najčastejšie sa vetnozákkladové vety používajú v oblasti zamestnania.

Práca 35 – 50 000,- Sk/mes. Tel.: 07/253027

Práca pre solventných. Zbohatnite! Tel./záz.: 07/5721702, po – pi 13.00 – 16.00 hod.

Lukratívna práca! 07/5267284

Pri týchto inzerátoch je zdôraznený finančný efekt. Dôvodom je pravdepodobne nalákať čo najviac záujemcov o informácie a následne o zamestnanie. Pri mnohých percipientoch však dochádza k opačnému procesu – inzeráty tohto typu prehliadajú pre nedostatočne poskytnuté informácie.

Stáva sa, že inzerent nedokáže zostručniť oznámenie a zároveň zachovať jeho význam.

Ponúkame prácu, nie peniaze. Tel.: 07/788980

Uviedla som, že v inzeráte sa usilujeme byť maximálne struční. V rámci tejto tézy a tiež potrieb percipientov čo najrýchlejšie získať informácie je užitočné vnímať heslo, napr. PREDÁM, ako začiatok každého ďalšieho inzerátu, čím vyradíme opakovanie rovnakého predikátu v za sebou idúcich inzerátoch.

Inzeráty väčšinou pozostávajú z jednej vety, súvetia s uvedením názvu ponúkaného tovaru. Z hľadiska potrieb percipientov sú vítanejšie inzeráty s kompletnými informáciami, lebo im umožnia bezprostredne vyradiť – vybrať inzerát zo zoznamu potrebných informácií.

JUGOMA – súkromná firma Sečovce ponúka k okamžitému odberu kolesovové traktory ZETOR a ZTS ešte v starých cenách za výhodné splátky formou LEASINGU. Postačuje 30 % – prvú splátku zaplatíme za vás. Kompletný záručný a pozáručný servis. Tel.: 0948/783515

Predám autorádio – Blaupunkt, funkcie: RDS, EON, 4X15 W, REVERS, LOUDNESS, programovanie citlivosti tunera, cestovná pamäť, automatické doladovanie, 36 predvolieb a iné. Rok výroby 1996. Málo používané, slov. návod, záruka. Pôv. cena 11 000,- teraz 3990,-. Ochrana – odnímací čelný panel. Zašlem aj na dobierku. Tel.: 0901/804858

Na týchto príkladoch demonštrujem aj grafickú úpravu – veľké písmená, ktoré zvýrazňujú text.

Už pri čítaní inzerátu sa formuje cieľová skupina percipientov – kto číta inzerát, chce perspektívne využiť ponuku. Pri inzeráte typu *Predám autorádio* je cieľová skupina veľmi široká, naopak je to v prípade *Predám autorádio – Blaupunkt...*, kde je predpoklad, že sa ozve len náročnejší záujemca.

Z hľadiska výberu cieľovej skupiny sa javí funkčným zvolenie cudzieho jazyka pri príprave inzerátu. Ak firma hľadá pracovníkov so znalosťami cudzieho jazyka, formou inzerátu vyčlení cieľovú skupinu (aspoň podľa jedného kritéria). Tento typ inzercie sa vyskytuje len pri ponuke zamestnania a zriedkavo pri zoznamovacích inzerátoch.

Z hľadiska modalít viet sú inzeráty realizované enunciatívnymi, interogatívными a výzvoými imperatívными vetami.

Študenti, chcete si zarobiť? Zavolajte ihneď! 0905646504

Realizovaná sonda nepotvrdila moju hypotézu. Stavba inzerátov sa v inzertných časopisoch podstatne neodlišuje od iných periodík.

2. Jazyková kreativita v zoznamovacích inzerátoch

Súčasťou inzertných rubriek vždy boli zoznamovacie inzeráty. Napriek tomu, že inzercia sa značne rozšírila a obohatila o nové služby a druhy tovarov, zoznamovacia inzercia sprostredkujúca (požadujúca) dlhodobý vzťah kvantitatívne nenarástla. Vo väčšej miere sa objavujú špecifické druhy zoznamovacích inzerátov. So zmenšením kvantity súvisí aj menšia rozmanitosť textov. Zvýšil sa počet zoznamovacích agentúr rôzneho druhu, ktoré však nevydávajú žiadny špeciálny zoznamovací časopis.

Z inzertných novín som si zvolila dva druhy inzertných novín s celoštátnou pôsobnosťou *Avízo* a *Echo*. Riadkové inzeráty sa uverejňujú v rubrike *Kontakt* a *Zoznámenia*. Tieto rubriky sa nachádzajú na konci novín. Na porovnanie som vzorku doplnila o noviny a časopis s primárne iným zameraním – víkendové vydanie *Nového Času* a týždenník *Slovenka* – rubrika *Dotyky*. Vyberala som tie zdroje, ktoré sú čítané rozmanitou skupinou percipientov.

Zoznamovacie inzeráty delím do dvoch skupín:

1. inzeráty s cieľom nájsť partnera na dlhodobý vzťah, priateľstvo, manželstvo;
2. inzeráty s cieľom získať krátkodobý kontakt, zábavu, finančné zabezpečenie.

Pri analýze som sa zamerala na lexiku inzerátov. Predpokladala som, že sa budú vyskytovať najmä expresívne, emocionálne slová, predovšetkým eufemizmy a deminutíva.

Najviac zastúpená je neutrálna lexika: *žena, slečna, podnikateľ, pán*; deminutíva: *mamička* a slangové slová: *chalan*.

Expedient sa označuje:

- substantívom: *Nemec, muž, študen, dáma, vlk, žena, matka, vdova*;
- spojením substantíva a adjektíva: *slobodná mamička, slobodný muž, rozvedená matka, vzhľadný vdovec*;
- spojením viacnásobného adjektíva (alebo iného slovného druhu) a substantíva: *solventný sympatický podnikateľ, 24-ročný sympatický 187 cm vysoký mladý urastený chalan, finančne dobre situovaný Rakúšan, rozvedená 30-ročná 170 cm vysoká stredoškolačka*;
- adjektívom bez substantíva: *mladá, atraktívna, solventný, vzhľadný*;
- číslicami a značkami: *50/175 SŠ*.

Na označenie percipienta sa používa:

- substantívom: *sponzor, žena, vlčica, romantik, priateľ, priateľka, tma-vovláška, dievčina, matka*;

– adjektívum a substantívum: *solventný pán, sympatické dievča, dobrá priateľka, čestný muž*;

– viacnásobné adjektívum (iný slovný druh) a substantívum: *osamelá, tolerantná priateľka, dobre situovaný neženatý pán*.

Predikát má najčastejšie tieto podoby: *hľadám, hľadáme, hľadá sa, by sa rád zoznámil, rád spozná, sa túži zoznámiť, viem (že existuješ)*.

Inzerát graficky uzatvára značka, ktorá má pre agentúru praktickú funkciu. Pre expedienta je to možnosť poukázať, respektíve upozorniť na dôležitý fakt a myšlienkovu uzavrieť informáciu. V niektorých zdrojoch sa vôbec neuvádza (*Avízo*), inde sa uvádza foto, názov mesta, kraja. V sledovanom časopise bola pri každom inzeráte značka, napríklad: *vernosť, šťastie, priateľstvo, vážne a čestne, vernosť od A do Z, leto, „VŠ“, vdovec, sila viery, verím v šťastie, harmónia, vzájomné porozumenie, láska za lásku, začať žiť*. V mnohých prípadoch sa značky opakovali.

V analyzovaných inzerátoch som nezaznamenala jazykovú kreativitu, vynaliezavosť a hru so slovom. Súvisí to pravdepodobne s výberom zdrojov inzerátov. Pri sledovaní ďalších špecifickejších časopisov by boli výsledky pravdepodobne odlišné.

Sondami do inzertných rubriek som chcela zistiť, či možno inzeráty charakterizovať ako texty, v ktorých sa uplatňuje autorov subjekt. Tento druh textov má pomerne jednotnú štruktúru a z hľadiska potrieb expedientov ju nie je potrebné meniť. Neprejavuje sa snaha o zaujatie percipienta originalitou, ale stručnosťou.

Literatúra

HORECKÝ, J.: Výpovedná sila inzerátu v novinách. *Kultúra slova*, 27, 1993, s. 209 – 213.

Inzertné rubriky novín: *Nový Čas, Žurnál, Zvolenské noviny, Pardón, Avízo, Echo* a časopisu *Slovenka*.

Syntaktická rovina reklamného textu v tisku

Čeněk Hajný

Pedagogická fakulta UK, Praha

V dnešním světě, který je přesycen jak finálními výrobky, tak i technologickými postupy, se umění vyrobit dostává do druhé linie. Svě místo muselo

přepustit umění jinému – umění prodat. Neoddělitelnou částí podnikatelských zájmů, ale i života každého z nás, je proto reklama.

Z lingvistického hlediska je reklama velmi vědným tématem, o čemž svědčí množství publikovaných prací na toto téma (u nás např. S. Čmejrková, J. Kraus, K. Šebesta aj.). Pokud ovšem nemá práce lingvisty sklouznout k pouhému výčtu jazykových jevů vyskytujících se v reklamních textech, musí své zkoumání vždy provádět na pozadí pragmatické analýzy. Neméně důležité pro seriózní analýzu reklamního textu z jazykového hlediska je také přesné určení formy reklamy, které se lingvista chce věnovat. Každá forma reklamy – vizuální, auditivní, audiovizuální (srov. Rozental, 1981) – má svá specifika, od nichž nelze při analýze reklamního textu odhlížet.

Při rozboru reklamního textu v tisku, který společně s billboardy a reklamními tiskovinami (srov. Hajný, 1998) řadíme k reklamě vizuální, je vedle roviny pragmatické relevantní a nejzajímavější analýza na rovině morfologické, syntaktické a stylistické. Tato stať je věnována některým specifickým reklamním textům v tisku na rovině syntaktické.

U reklamního textu (ponechme stranou reklamní slogan, o něm blíže Hajný, 1998) má větný celek průměrný rozsah větší než v jiných textech (srov. Šebesta, 1983). Je to způsobeno tím, že v reklamním textu je silná tendence k vytváření výčtových konstrukcí – několikanásobných větných členů – a tendence k vytváření rozsáhlých rozvíjejících konstrukcí (přívlastkových, přístavkových) (srov. Šebesta, 1983). Vytváření několikanásobných větných členů, které jsou paratakticky spojeny spojkově nebo asyndeticky (srov. Grepl – Karlík, 1986) je pro reklamní texty typické. Tato skutečnost má motivaci obsahovou (srov. Šebesta, 1983). Jde o snahu vyjádřit řadu dílčích skutečností, faktů, které stojí na stejné úrovni. Znásobují se prakticky všechny větné členy: podmět – *Speciální ceny letenek, víkendy v Evropě na Vás čekají v naší cestovní kanceláři*, predikát – *Neváhej a spoř!*, předmět – *Vyberte si to nejlepší z apartmá, bungalovů a hotelů všech kategorií*, adverbialie – *Dobrou hudbu hrajeme ráno i večer*, atribut – *Jedinečná a nezapomenutelná chuť žvýkaček...* Autor se snaží do jedné výpovědi vtěsnat co nejvíce informací, ale hlavně je nucen obléci mnohdy bezduchou kostru výpovědi do zdánlivě slušivého kabátu.

Několikanásobné konstrukce přispívají k tomu, že jsou některé texty neúměrně dlouhé a složité. Do popředí se pak dostává potřeba přehledné organizace. Ta je zajišťována užitím různých grafických prostředků (odrážky, hvězdičky, body, atd.), které člení text buď horizontálně *Navštivte některou z našich prodejen Václavák • Kaprova • Vodičkova • Anděl • Na Poříčí*, nebo vertikálně (ukázka 1) Ve druhém bodě je několikanásobný objekt. Proč není tento bod ještě rozdělen? Zřejmě proto, že bodům odpovídají služby, které firma poskytuje, a ne konkrétní výrobky. První bod sice uvádí konkrétní výrobek, ale jde patrně o něco *mimořádného*, čeho si má adresát hned na

FIRMA KATES
JIRÍ KALIVODA
 Bývalý poradník prodejny **TESLA** Strašnice

nabízí:

- kvalitní televizní přijímače **GOLDSTAR LG** s tříletou zárukou, rozměr 37-80 cm (16:9)
- videorekordéry, **NIFI** vč. přenosné radiomagnetofony, mikrovlnné trouby
- možnost telefon. objednání a platby při dodání
- rozvaz. po Praze a instalace **ZDARMA**
- možnost výkupu a odvozu starého televizoru

Sleva pro důchodce a ZTP 300,- Kč (při nákupu nad 10.000,- Kč)

Prodej a servis TV + VIDEO AVEX
 Po-Čt: 9-12 a 13-17, Pá: 9-13

NOVÁ PRODEJNA
 Bláskovcova 44, P. 3 (obč. a v. kolejová)
 tel.: 84 42 478-9

NOVÉ TVY
 PALYKROSTED
 KROSTED
 LG
 16:9
 SUPER PICTURE

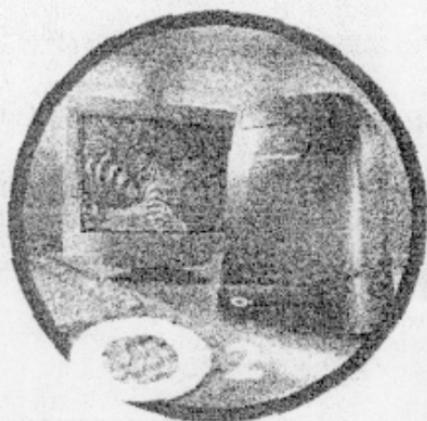
ukázka 1

začátku textu všimnout (tuto domněnku potvrzuje přítomnost symbolu firmy Goldstar a uvedení některých parametrů televizního přijímače). Autor opět pomocí grafických znaků odstupňoval důležitost informací v textu. Nejdůležitější informace jsou vytištěny červeně: nová prodejna, kontakt, *Goldstar* – autor chce adresáta ohromit zahraniční značkou, *zdarma* – adresát zjistí, že firma poskytuje *cosi*, zač nemusí platit, a zvyšuje se jeho zájem o firmu, *sleva pro důchodce a ZTP 300,- Kč* – tato informace má firmu představit jako toho, kdo nemyslí jen na zisk, ale má na paměti i sociální poměry panující ve společnosti. Poslední červeně zvýrazněná informace je ovšem čistá manipulace a výsměch nejhrubšího zrna, neboť k ní patří *vyzávorkovaná* poznámka o výši nákupu, na který je sleva *pro důchodce a ZTP* vázána. Méně důležité informace, které podle autora mohou upoutat adresáta, ale již nejsou tak *lukrativní* jako *informace v červeném*, jsou vytištěny tučně. Jedná se o druhy spotřební elektroniky, jež firma nabízí, a provozní dobu. Na ostatní informace už autor tolik *nesází*, a proto nepokládá za nutné a účelné je v textu zvýrazňovat. Informace *při nákupu nad 10.000,- Kč* je dokonce v závorce, jako něco, co by v textu vůbec nemuselo být uvedeno. Autor nejspíš předpokládá, že tuto poznámku adresát přehlédne pod vlivem *informace v červeném*, navštíví prodejnu, zakoupí si zboží v určité hodnotě, která pravděpodobně u důchodců a ZTP nepřekročí 10.000,- Kč, a protože nepřekročí částku uvedenou v závorce, nedostane žádnou slevu. Myslím, že v tomto případě jde o velice zákeřný tah ze strany autora reklamního textu.

Velké rozsahy výčtů a velké rozsahy vět vedou často k poruchám, které bychom mohli nejspíš pokládat za druh anakolutu (srov. Šebesta, 1983) (ukázka 2). Grafické prostředky odpovídají předpokládanému záměru: čím větší písmena, tím větší sleva, která je ovšem závislá na množství zakoupeného zboží. Záměr autor dodržel pouze u 4 % a 8 % slevy. Ostatní slevy by se měly podle textu vztahovat opět jen na prodej jedné pracovní stanice. Plurá-

Mimořádně
až **20% sleva**

- 4 % sleva při koupi jedné pracovní stanice O2
- 8 % sleva při koupi dvou pracovních stanic O2
- 12 % sleva při koupi jedné pracovních stanic O2
- 16 % sleva při koupi jedné pracovních stanic O2
- 20 % sleva při koupi jedné pracovních stanic O2

Nabídka platí pouze do konce března!

Cad pro, s.r.o., dlouholetý uživatel, nyní i VAR - Silicon Graphics.

**U Pergamenky 2, 170 00 Praha 7, Tel: (02) 804 802, Fax: (02) 675 700
e-mail: cadpro@logix.cz, http://www.cadpro.cz**

lové tvary adjektiva *pracovní* však signalizují, že by nemělo jít o jednu stanici, ale o víc, konkrétně tři, čtyři a pět. Jak k této chybě došlo? Chyba vznikla při přepisování textu do počítače (informace mi poskytla sama autorka). Autorka napsala část věty (*sleva při koupi jedné pracovní stanice O2*), kterou okopírovala. Poté doplnila číselné údaje o procentech, u čtyř adjektiv *pracovní* změnila tvar singulárový na plurálový a u 8 % slevy změnila číslovku *jedna* na číslovku *dvě* v příslušném pádě. Potom se ale soustředila na úpravu hlavičky textu (*mimořádně až 20 % sleva*) a zapomněla na opravu ostatních číslovek. Může takto chybně sestavený text plnit reklamní účel? Zdravý selský rozum říká, že nikoliv. Kdo by kontaktoval firmu, která si není ani schopna zajistit jazykově správný reklamní text. Skutečnost však ukázala, že v tomto případě selský rozum na reklamu neplatí. Firmu kontaktovalo bezpočet zájemců o *20 % slevu při koupi jedné pracovních stanic O2*. Jedni možná proto, že textu nevěnovali dostatečnou pozornost a nezamýšleli se nad jeho gramatickou správností, druzí proto, že chybu odhalili a *sportovně* se dožadovali slibované slevy. Firma tedy mohla chyby využít tak, že by k telefonu posadila reklamního agenta, který by vše uvedl na pravou míru a ještě by bezplatně nabízel jiné výrobky či služby.

ukázka 3

Při grafickém osamostatnění výčtu velice často dochází na syntaktické rovině k vážným chybám (ukázka 3). Jde o chybu ve vazbě předmět – několikanásobný atribut. Substantivum *kurzy* v tomto případě vyžaduje vazbu s genitivem; *kurzy čeho* (angličtiny, němčiny, francouzštiny, španělštiny). Chyba může být odstraněna změnou pádu u několikanásobného atributu nebo užitím dvojtečky po substantivu *kurzy*. Pak by ovšem měl být uveden upřesňující název kurzu, např. Angličtina pro podnikatele, Angličtina pro mírně pokročilé atd. Za další chybu považují absenci verba před výčtem nabízených služeb. Poslední chybou je *sémantický anakolut* (srov. Šebesta, 1983). Body 1, 3, 4, 5 a 6 se týkají formy kurzu, bod 2 – náplně kurzu, bod 7 – vnitřní organizace a bod 8 – personálního zabezpečení kurzu. Do-

šel jsem k závěru, že takto sémanticky nesourodý výčet prvků nelze prezentovat pomocí grafického osamostatnění. Musela by se změnit celá struktura reklamního textu.

Podobný *sémantický anakolut* nacházíme v reklamním textu cestovní kanceláře, která nabízí:

– nové hotely za atraktivní zaváděcí ceny
– stovky dodatečných nabídek, které vám umožní strávit několik dnů nebo dokonce týdnů vaší dovolené ZDARMA

– pevné dětské ceny od 3 000 Kč za plný pobyt

– děti zdarma – u vybraných květnových odletů

Skutečně nabízí cestovní kancelář nové hotely? Ne spíše ubytování v nových hotelích? A je od ní opravdu velice laskavé, že nám u vybraných květnových odletů poskytne děti zdarma.

Pro reklamní texty je typický častý výskyt výpovědi s komunikativní funkcí **tázací a žádací** (srov. Mluvnice češtiny. 3., 1987).

Výpovědi s komunikativní funkcí tázací mají v textu psané reklamy zvláštní postavení. Obecně je cílem výpovědi s komunikativní funkcí otázky přimět adresáta k řečové činnosti, která má autorovi poskytnout nebo doplnit informaci (srov. Mluvnice češtiny. 3., 1987). V reklamním textu však tuto funkci plnit nemůže. Proč jsou tak časté? Jakou funkci plní? Výpovědi s komunikativní funkcí otázky jsou velmi vhodné pro uvedení řečové repliky. Uplatňují se tedy ve funkci prostředku kompozičního, na otázku odpovídají ostatní části textu (srov. Šebesta, 1983). *Bolí vás záda? Pak je tu Sára! – ortopedická lamelová matrace na míru do Vaší postele.* Jde o otázku řečnicovou. Autor na ni dalším textem odpovídá.

Někdy autor vystupuje jako ten jediný kompetentní, který je schopen dát uspokojivou odpověď: *Nevíte jak zhodnotit své úspory? My Vám poradíme.*

Otázky se v reklamním textu také užívá proto, aby text po formální stránce vypadal jako dialogický (ukázka 4). V textu se objevuje šest otázek, které

KČE
KINGS COURT EXPRESS

Pravidelná autobusová linka
PRAHA – LONDÝN – PRAHA

- Kdo má až sedm spoj týdně z Prahy do Londýna? **KČE**
- Kdo potí k nejrychlejší společnosti zabezpečující dopravu do Londýna? **KČE**
- Kdo nabízí nápoje a denní tisk po dobu cesty zdarma? **KČE**
- Kdo zabezpečuje navazné spoje dále po Británii? **KČE**
- Kdo má nejlepší zastoupení v Londýně? **KČE**
- Kdo zabezpečí ubytování v Londýně? **KČE**

Kdo přinese tento kupon sleva 50 Kč na osobu!

REZERVACE A ZBOČEK
Hvězdičková 8, Praha 1
tel. 02 24 23 45 88, 02 24 23 35 34
fax. 02 24 24 52 45

Pozor! Cena již od 3 399 Kč
Předprodej u všech seriózních prodejců

PRIMA REZERVACE
15 Holborn Hill Road, London SW 1Z 9AJ
tel. 001 673 7500, 001 673 6085
fax. 0181 473 9340

ukázka 4

svou formou odpovídají otázce zjišťovací, ale skutečnost, že obsahují neurčitý zájmený výraz, dává možnost užít je a vnímat jako otázky doplňovací (srov.

Mluvnice češtiny. 3., 1987) (*Kdo má až sedm spojů týdně z Prahy do Londýna?/Má někdo až sedm spojů týdně z Prahy do Londýna?*). Na všechny otázky existuje jen jediná odpověď, kterou je název firmy, resp. její logo. Díky velkému množství otázek může u adresáta vzniknout dojem, že firma nabízí velké množství služeb. Přitom jde v podstatě jen o zajištění dopravy do Londýna a zpět, zabezpečení ubytování. Ostatní *otázky* jen *opticky* rozšiřují nabídku služeb, které ovšem bezprostředně souvisí se dvěma uvedenými, jsou jejich součástí. Adresát má být *uchvácen* šíří nabízených služeb, jež odlišuje právě tuto firmu od firem jiných. Měl by si ale uvědomit, že podobné služby (*rychlá a bezpečná doprava, občerstvení, návaznost spojů*) jsou u seriózních dopravců samozřejmostí, a ne předmětem reklamního textu, který má firmu odlišit od jiných. Text je, podle mého názoru, zajímavý v tom, že nevyužívá obvyklých prostředků pro navázání kontaktu autor – adresát (1. os., 2. os.), a přece v něm figuruje jak autor, tak i adresát. Autor je odpovědí na každou otázku začínající pronominem *kdo*, adresáta zastupuje také pronominum *kdo*, a to ve výpovědi: *Kdo přinese tento kupón sleva 50 Kč na osobu!*

Otázky jsou v tomto textu užity pro zviditelnění autora, který se má opakovaním vrýt do adresátovy paměti. Jejich druhou funkcí je demonstrace rozsahu služeb firmy.

Mohou otázky vyskytující se v reklamních textech plnit i komunikativní funkci výzvovou? I když kontakt autor – adresát není přímý, přece jen může otázka v reklamním textu přimět adresáta k neřečové činnosti. Jde především o otázky, které jsou užity samostatně, bez dalšího textu (srov. Šebesta: *Už jsi čet Mladý svět?*).

Cílem **výpovědi s komunikativní funkcí žádací** je přimět adresáta k nějaké činnosti. Podle míry zainteresovanosti mluvčího a adresáta na propozičním obsahu a stupně kategoričnosti můžeme vydělit několik dílčích funkčních hodnot: rozkaz, příkaz, povel, prosby, vybídnutí, doporučení atd. (srov. Mluvnice češtiny. 3., 1987). V reklamním textu nebývá imperativu užito jako příkazu, tedy projevu cizí vůle, ale jako vyjádření instrukce nebo doporučení toho nejlepšího, nejvhodnějšího (srov. Šebesta, 1983). Reklama se chce prezentovat jako nezištný moudrý rádce, který to s námi myslí jen dobře, který pro nás chce jen to nejlepší. U adresáta nesmí vzniknout dojem, že jej reklama k něčemu nutí. Je sestavena tak, aby si adresát myslel, že vše řídí on sám, že on je ten, koho napadne uvažovat o koupi výrobku nebo služby, a reklama mu slouží jen jako pomocník, jenž mu ze záplavy stejných výrobků nabízí ten jediný nejlepší.

Imperativ může vystupovat jako prostředek ryze technický, jako orientační směrnice. Autor reklamního textu nám radí, kde a jak si můžeme výrobek koupit nebo objednat, jak získáme další informace atd. (*Bar & Man. Časopis pro obě strany barového pultu. Žádejte na stáncích. Předplatně...*).

Zřetelněji se působivost imperativu uplatňuje u reklamních textů, v nichž je verbum v imperativu jádrem sdělení (srov. Šebesta, 1983) (ukázka 5). Imperativ ve funkci doporučení se objevuje na začátku reklamního textu po sloganu *Není klíč jako klíč*. Slovo *klíč* evokuje slova: dveře, odemknout,

Není klíč jako klíč

Odemkněte si dveře k vlastnímu bydlení nebo ke splnění svých snů. Klíčem je smlouva o stavebním spojení s AR stavební spořitelnou.

ukázka 5

zamknout. Proto text začíná *odemykáním dveří*. Nejde o *dveře* vlastního bytu, ale o *dveře k vlastnímu bydlení* (abstraktum), *ke splnění snů* (abstraktum). Abstrakta jsou zde užita zřejmě proto, že nejde o *konkrétní* klíč, ale klíčem má být v přeneseném slova smyslu *smlouva*. Reklamní text tedy *velmi poeticky* formuluje sdělení : *jestli chcete bydlet, podepište s námi smlouvu*.

Intence autora, jenž v reklamním textu užije imperativ, je zcela zřejmá: přimět adresáta *dobrymi radami* k činnosti; která nějakým způsobem vede k prodeji nabízeného zboží (*zavolejte, kontaktujte, přijďte, vychutnejte* atd.). Apel se často vyjadřuje také prostředky lexikálními: modálními slovesy, modálními příslovci, výrazy s významem nutnosti, potřeby, vhodnosti, užitečnosti (srov. Šebesta, 1983).

Shrnutí: Pro reklamní texty je příznačná tendence k vytváření výčtových konstrukcí. Při nich ovšem často dochází k chybám blízkým anakolutu. Rovněž příznačné jsou pro reklamní texty výpovědi s komunikativní funkcí **tázací** a **žádací**.

Literatura

- GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986. 474 s.
HAJNÝ, Č.: Řeč reklamy. Diplomová práce. Pedagogická fakulta University Karlovy v Praze 1998. č.j. 757.
ROZENTAL, D. E. – KOCHTEV, N. N.: Jazyk reklamnych tekstov. Moskva 1981. 125 s.
ŠEBESTA, K.: Jazyk a styl propagačních textů. Praha 1983. 136 s.
Mluvnice češtiny. 3. Praha 1987. 748 s.

Funkce a typy titulku ve sportovní žurnalistice

Miloš Mlčoch

Pedagogická fakulta UP, Olomouc

V tomto příspěvku jsem se zaměřil především na funkce titulku, jeho charakteristické rysy a na typy titulků. Pozornost jsem věnoval zejména těm typům, u nichž po r. 1989 dochází ke změnám. Materiál jsem čerpal ze dvou českých deníků – z nejčtenějšího deníku *Mladá fronta Dnes* (dále MFD) a z jediného specializovaného sportovního deníku – *Sport* (vybraná čísla 1997, 1998).

1. 1 Titulek jako komplexní jev

Titulek je komplexní jev, při jeho posuzování můžeme uplatnit kritéria lingvistická, žurnalistická, grafická, psychologická, etická atd.

1. 2 Funkce titulku

Jednou ze základních funkcí titulku je zaujmout čtenáře, upoutat jeho pozornost (**atrakční funkce**), přimět jej k tomu, aby si přečetl text článku. Titulek zpravidla naznačuje, o čem bude článek pojednávat. Titulek dále slouží k **orientaci v textu**.

Estetická funkce titulku spočívá v tom, že je součástí grafické úpravy novin. Jeho grafická podoba mnohdy napovídá o charakteru deníku, resp. stránky. Svou roli hraje i velikost písma, která souvisí s grafickou úpravou. V seriálním tisku naznačuje velikost grafických znaků závažnost tématu.

Po r. 1989 posiluje význam **funkce informativní**. Čtenář dnes potřebuje často nejdůležitější události pouze zaznamenat, titulek je pak nositelem informace. Zvláště současná MFD preferuje informačně nasycené titulky, které vyjadřují obsah zpravodajského sdělení: *Už šestadvacet hráčů dalo v NHL pět set gólů, – Dukla vyhrála a vede druhou ligu o pět bodů*.

Persuazní (dříve agitační) **funkce** titulku, explicitně vyjadřovaná především v době silného ideologického tlaku (srov. Bečka, 1973; Hlavsa, 1995), se v současnosti uplatňuje především v publicistických žánrech, zejména v politických či ekonomických tématech, ale i ve sportovní rubrice: *Radnice ve Vsetíně láká Romy do městských komisí, – Ženy by mohly závodit rovněž v desetibojí*.

Titulky mají i další funkce, např. diferenciační, hodnotící (srov. např. Křístek, 1973; Beránková, 1973; Macháčková, 1985; Srpová, 1998).

2. TYPY TITULKU

2. 1 Titulky zpravodajské a publicistické

Žurnalistická teorie dříve rozlišovala titulky **zpravodajské, hodnotící (komentující) a beletristické** (srov. Malá encyklopédia žurnalistiky, 1982).

Novější literatura uvádí titulky **zpravodajské a publicistické** (srov. Bartošek, 1997, s. 69 – 72). Např. E. Macháčková (1985) uvádí, že „... titulek zpravodajský v podstatě stručně oznamuje fakta a obsahuje zejména věcné a časové údaje, čísla, jména lidí, názvy závodů, měst apod“. Dnes již neplatí, že zpravodajský titulek je stručný, srov. současné titulky z MFD: *Světovým tenisovým žebříčkům ve dvouhře nadále vévodí Sampras a Davenportová, – Na konci honby za drogou byl v Trondheimu vynesena první trest.*

Důležitá je rovněž skutečnost, že dnes dochází k mísení žurnalistických žánrů a hranici mezi článkem či titulkem zpravodajským a publicistickým nelze v některých případech jednoznačně vymezit.

2. 2 Titulky konkrétní a neurčité

V současnosti se uplatňuje tendence vyjádřit v titulku jádro celého zpravodajského sdělení (srov. Mistrík, 1985). V současné MFD se prosazují titulky **konkrétní, informačně obsažné**: *Slavia prohrála na jihu Čech a její ztráta na Spartu je opět devět bod, – Holikův gól potvrdilo video.*

Neurčité titulky nevypovídají mnoho o podstatě článku, jejich informační hodnota je nižší. Bývají vázány na znalost problematiky a předpokládají, že čtenář sleduje určité dění pravidelně (tento jev je typický zejména pro sportovní žurnalistiku): *Tenisová studna překvapení nevyšla (MFD)*. V deníku Sport se neurčité titulky objevují zejména na titulní straně: *Sparta touží po razítku, – Rygl kombinuje se světem.* Takové titulky **svou neurčitostí přitahují zájem čtenáře.**

2. 3 Titulky hodnotící

V některých titulcích žurnalisté zaujímají hodnotící stanovisko. Hodnotící titulky se výrazně uplatňovaly před r. 1989 v politickém zpravodajství. Hodnocení se vyskytuje ovšem i dnes – *Radegast lepší Prazdroje.* Hodnocení lze vyjádřit explicitně (*lepší, úspěch, jasně*) i implicitně. Ve Sportu se hodnocení uplatňuje hlavně v titulkových blocích: Nadtitulek – *Tanečníci Krylovová – Ovsjannikov se zbavili komplexu druhých míst*; hlavní titulek – *Kwanová čněla nad ostatní* (hodnotící metaforické sloveso čnit); *Novinka šampionátu vzbudila spíše rozpaky* (MFD).

2. 4 Titulky statické a dynamické

Touto klasifikací titulků se zabýval např. J. Mistrík (1968). **Titulky statické** se vyznačují nepřítomností slovesa v určitém tvaru, bývají vyjádřeny substantivem ve funkci subjektu, resp. adjektivem: *Brutální tifosi, – Vítězná Dukla, – Famózní Žemlička.*

Titulky dynamické zpravidla obsahují verbum finitum, např. *Norsko vyzývá nejrychlejšího běžce jako lyžařského boha, – V Rusku hrozí za podvody žalář, Chiesa rozhodl boj o druhé místo, – Barcelona Ronalda jen tak neprodá.* Jak upo-

zornil J. Mistrík (1968, s. 55), dynamičnost nemusí být explicitně vyjádřena ver-
bem finitem, ale např. deverbativním substantivem, např. *Zametání nových košťat*,
– *Bohdanečské postupové trápení*, resp. jinými prostředky (srov. oddíl 2.8.2).

2. 5 Titulky tematické, rematické a tematicko-rematické

Některé titulky obsahují pouze téma, např. *Brutální tifosi*, – *Šikovný Pro-
cháčka*, – *Exhibice legend*, – *Mapování z postele*, určité nebo neurčité. V po-
slední době, zejména v MFD, převažují titulky s tématem i rématem: *Ruská
mistryně světa dopovala*, – *Trenér Bukač možná uvažuje o odstoupení*, –
Hokejisté Kralup přišli v 1. lize o čtyřgólový náskok i o první místo. Katafo-
rická elipsa bývá používána ve Sportu, tam však může být téma v kontextu
titulkového bloku vyjádřeno v nadtitulku:

NT: *Ústecký boss Suchánek avizuje příchod nových sponzorů*

HT: *SHÁNĚJÍ POSILY I TRENÉRA*.

2. 6 Kontextovost, titulek a text článku

Titulek lze chápat jako nadpis, název (srov. Mistrík, 1968; Macháčková,
1985). Návaznost mezi titulkem a textem může být vyjádřena explicitně (na-
př. u titulků určitých), i latentně (titulky neurčité). Kontextovost titulku spo-
čívá v tom, že je součástí článku (stojí přitom samostatně) a naznačuje jeho
obsah, a rovněž v tom, že titulek je součástí celé strany textu, resp. celých
novin. Proto je nutné dbát na správný výběr titulků na téže straně, vyhnout se
např. opakování větných konstrukcí, využít rozmanitosti jazykových pro-
středků. Z hlediska kontextu jsou významné titulkové bloky, tj. vícečlenné
titulkové struktury, které umožňují kombinovat různé typy titulků v návaz-
nosti na text článku (srov. 2.7.2). Z hlediska kontextu je významný **lead** nebo
perex – v hutné podobě zpravidla vyjadřují jádro celého zpravodajského
sdělení. Srov. tzv. obrácená pyramida v kompoziční výstavbě klasické zprávy
(např. Malá encyklopédia žurnalistiky, 1982).

2. 7 Typy titulku z hlediska jeho struktury

V tomto oddílu používáme zkratky: HT – hlavní titulek, NT – nadtitulek,
PT – podtitulek.

2. 7. 1 Mladá fronta Dnes

Z našich excerpt z MFD vyplývá, že redakce užívala převážně **samostat-
ný hlavní titulek**.

Pro MFD jsou v současnosti typické:

a) informačně nasycené dynamické titulky obsahující verbum finitum.

Téma i réma je vyjádřeno, obrazné pojmenování bývá potlačeno:

Schmeichel má opět problémy kvůli rasismu, – *Mladíček Ballack míří za
Kukou a Kadlecem*, – *Útočníkovi Jágrovi z Pittsburgu se nadále líbí na góly
přihrávat*.

Všechny titulky by bylo možno vyjádřit stručněji:

Schmeichel a rasismus, Ballack za Kukou a Kadlecem, Jágr přidal další asistence.

Užití víceslovných titulků souvisí mj. i s respektováním redakční normy pro počet grafických znaků na jeden titulek. Počet slov v titulcích MFD ve srovnání s r. 1986 (srov. Mlčoch, 1987) se zvýšil. Výjimkou nejsou titulky o deseti a více slovech:

Světovým tenisovým žebříčkům ve dvouhře nadále vévodí Sampras a Davenportová, – Hokejisté Kralup přišli v 1. lize o čtyřgólový náskok i o první místo, – Na konci honby za drogou byl v Trondheimu vynesen první trest.

b) titulek se slovesem na konci věty, kde zaujímá funkci rematického centra (srov. Macháčková, 1985). Sloveso bývá velmi často metaforické, hodnocení naznačené v titulku je vázáno na text článku: *Vacek protinožce nepotěšil, – Hra o Slončíka pokračuje, – Šest setbolů nestačilo, – Blažek Královi „chutnal“, – Mužstvo i diváci se hledali, – Jánoš si Černého přečetl, – Počtvrté to vyšlo, – Druhý Chorvat utekl.*

c) titulek obsahující více než jeden větný celek. Takové titulky jsou buď lámány do dvou řádek (pokud uvádějí článek o 2 – 3 sloupcích), nebo jsou zařazeny jako nápisové titulky v celostránkových, tematicky specializovaných materiálech.

Souvětí podřadná: *Opava lituje, že Whitesida neměla dřív, – Hingisová poznává, co to je štvaná zvěř, – Organizátoři jsou rádi, že autem jezdí méně lidí,*

Souvětí souřadná: *Třinec prožil perný večer v Litvínově, devět gólů ho stálo vedení, – Kralupy selhaly a Liberec pustil do čela Znojmo, – Vsetín těsná porážka v Jihlavě vyvedla z míry, Vlach nedohrál.*

Uplatňuje se také souvětí obsahující nepřímou řeč a větu uvozovací:

Drulák ví, že na jeho gólech visí osud zachraňujícího se Lince, – Nehoda říká, že se musí hrát na prventví.

S uvolněním větné stavby a s redakčními normami souvisí i to, že jsme v titulcích zaznamenali souvětí o třech až čtyřech větách.

– Los nám přál, musíme postoupit, tvrdí Šmicer, – Útočník Prospal přišel z farmy, viděl, dal dva góly a zazářil.

Struktury **nadtitulek – hlavní titulek** zařazovala MFD jako nadpisy na stranách věnovaných jednomu sportovnímu odvětví (rubrika Fotbal, Hokej), resp. jedné významné události, jako např. olympijské hry nebo mistrovství světa ve fotbale či v hokeji. Jde o tzv. zastřešovací titulky:

NT: *Druhá fotbalová liga: soutěž, kde o vlastním krachu hovoří ne jeden klub*

HT: *DVĚ PROFESIONÁLNÍ LIGY? TO UŽ NEPLATÍ.*

V MFD se zřídka vyskytoval typ **hlavní titulek – podtitulek**:

HT: *HÁZENKÁŘKY ZTRATILY VIDINU ŠAMPIONÁTU*

PT: *Kvalifikace mistrovství Evropy: Česká republika – Maďarsko 23:26.*

MFD ve sledovaném období nepoužívala **perexy**. Redakce zařazovala tzv. **leady**, které podobně jako perex shrnují podstatu celého zpravodajského sdělení, neliší se však graficky od zbývajících textu:

HT: *ŽABOVŘESKY ZÍSKALY TŘETÍ TITUL V ŘADĚ*

Lead: Kralupy (jež) – Suverénně, tak jako celou domácí sezónou, prošly basketbalistky Žabovřesk finálovou sérií play off a po třetím vítězství nad Kralupy 81:57 oslavily v sobotu třetí titul za sebou. Bronzovou příčku v lize vybojoval USK Praha.

Mezitimulek a citátový titulek, často užívané v obsáhlých člancích, slouží k orientaci v textu, k jeho členění a umožňují čtenáři přiblížit obsah textu, aniž musí číst celý článek. HT: *KLADENSKÁ TROJKA SI POCHVALUJE ŽIVOT VE ŠVÉDSKÉ LIZE – celostránkový publicistický článek, doplněný třemi fotografiemi, přibližuje působení českých hokejistů Patery, Procházků a Vejvodů ve Švédsku. Text je rozčleněn pěti citátovými titulky:*

Patera se domlouval s Finem rukama nohama, – Na ledě spoluhráči naši společnou řeč, – Švédové si na hokejové legrácky moc nepotrpí, – Domov hráčům připomíná známá česká restaurace, – I ve Švédsku se už rozmáhají krádeže.

Všechny citátové titulky jsou slovesné, dynamické, některé obsahují obrazná pojmenování, např.: *domlouvat se rukama nohama, najít společnou řeč.*

2. 7. 2 Sport

Sport je v současnosti jediný deník v ČR, který se věnuje výhradně sportovnímu zpravodajství. První strana Sportu plní **atrakční funkci**, obsahuje přehled nejdůležitějších sportovních událostí, na které upozorňují titulky, fotografie s popisky a **anonci**, která má čtenáře přimět k tomu, aby nalistoval v deníku příslušnou stránku a přečetl si avizované články:

HT: **OBCHODY SPOLEČNÝM PROKLETÍM**

*O rasismu, marihuaně, spodním prádle značky Rijkaard před čtvrtfinálovým zápasem ligy mistrů Ajax – Atlético Madrid * Na ostravskou generálku s Polskem dodá Sparta pět reprezentantů * Bude chytat Srníček? * Berger v Bergenu – dnes první zápasy čtvrtfinále PVP * Časko skončil v divizi * Fotbalové články čtěte na straně 15*

Pozn.: Redaktoři deníku Sport anonci označují výstižně „*namlouváky*“.

Oproti MFD, která často užívá převážně samostatný hlavní titulek, jsou **titulky ve Sportu zpravidla uspořádány do titulkového bloku**. Rozčleněný titulkový blok může mít jednak větší informační hodnotu, umožňuje kombi-

novat syntaktické struktury i typy titulků, má těsnější návaznost k textu článku a je velmi účinný i z hlediska atrakční funkce.

Nejčastější jsou struktury nadtitulek – hlavní titulek.

a) Zpravodajské titulky

NT: Barcelona a Celje ve čtvrtfinále Ligy mistrů

HT: PLZEŇ SI ZAVŘELA DVEŘE

NT: Třebíč rozšířila svoji sérii na sedm utkání bez porážky

HT: KAŽDÁ NULA JE JINÁ

NT: České skokany čeká ve středu boj o národní skupinu o Bohemia turné '98

HT: MÍRNĚ VZESTUPNÁ FORMA

b) Publicistické titulky

NT: *Trenéra Karla Jarolíma těší vítězství a ukončené dohady o kondici*

HT: NA DUKLU PŘIŠLO „HOLENÍ“

NT: *V širším výběru pro duel s Irskem veterán Kadlec i mladík Lukeš*

HT: CHOVANCOVA PRVNÍ NOMINACE

NT: *„Na každého přijde po slávě zákonitě útlum“, miní trenér Jaroslav Dočkal, který dovedl Severočechy do zimní přestávky*

HT: JABLONEC: ŠOK, PŘI KTERÉM NIKDO NEVĚDĚL, CO DĚLAT (publicistické interview). Vzhledem k většímu rozsahu se v deníku Sport uplatňuje publicistika ve větší míře než v MFD.

Pozn.: Je třeba podotknout, že po r. 1989 se v našich denících obecně i ve sportovní rubrice diferenciovala žánrová členitost. Objevily se žánry nové, např. story, a dochází také k mísení žánrů. V novinářské praxi se nevyužívají výhradně „čisté“ žánry.

c) Titulky konkrétní – neurčité

Z materiálu deníku Sport vyplývá, že konkrétní jsou převážně nadtitulky, doplňuje je neurčitý hlavní titulek. Pokud redakce zařadila pouze hlavní titulek (zpravidla u kratších článků), zaznamenali jsme jak titulky určité: *Sorkmová dopovala, – Kdo vlastní Spartu?, – Lužnyj k Poborskému*, tak neurčité: *EP: Tráva, hlína, šutry, – Čas jsou peníze, – Každý třetí Fin, – Podivná charta*.

Neurčité titulky jsme zaznamenali např. v rubrice *Ozvěny víkendu*. Z žánrového hlediska jde o story:

– Budvar za pět a sněhová bitva, – Sám si vařím, sám si peru, – Medvědí hlava za 75 hodin, – Hledištěm zněl známý hlas, – Trenér to viděl jinak, – Z halý ven! – Do branky by šel Berka, – Lambrusco zůstalo zavřené. V uvedených titulech je výrazně vyjádřena atrakční funkce. Míra informační nasycenosti je vyšší v posledních dvou uvedených příkladech. Pozn. Pořadí titulků jsme zaměnili.

Další příklady titulkových bloků:

NT: *Do play off Sparta, Říčany, Praga a Vyškov*

HT: RAGBYOVÉ ROZHODNUTÍ – (NT je konkrétní, přináší konkrétní informaci, verbum finitum je elidováno, HT je statický, doplňuje NT o hodnotící složku. Z hlediska srozumitelnosti je HT nevhodný.)

NT: *Ruska v roli hosta naše ženy nešetřila*

HT: Z POHÁRU PIL KOŘÍNEK – (NT i HT jsou dynamické a zároveň je lze považovat za neurčité. Téma článku – závod horských kol – je uvedeno v perexu.)

NT: *Nominace na MS se bude tentokrát rodit za pochodu*

HT: DÍKY ZA KAŽDÉ NOVÉ RÁNO – (jde o článek ze stránky věnované hokejovému zpravodajství, redaktor použil aktualizaci z oblasti kultury – název úspěšného českého filmu.)

Redakce Sportu zařazuje titulkové bloky i u jednotlivých referátů z fotbalové či hokejové ligy. Celostránkový materiál o čtyřech sloupcích, věnovaný zpravodajství z hokejové ligy, je označen tzv. rámcovým titulkem (Křístek, 1973): LEDNÍ HOKEJ. Každý referát je uveden strukturou NT – HT. NT uvádí soupeře a výsledek, HT je omezen jedním sloupcem a zpravidla vydvihuje rozhodující moment utkání:

Čajánkova definitivní, – Famózní Hnilička, – Šťastná koncovka (titulky statické, tematické, jmenné), *Finiš k bodu nevedl* (titulek dynamický, tematicko-rematický, réma je posíleno postavením slovesa).

Za nepřilíš vydařené považujeme např. titulky: *Osudná chyba, – K výhře blíž, – Dřina stačila na bod* – mají nízkou informační hodnotu. Druhý a třetí HT se vztahují k nerozhodnému utkání, není tedy zřejmé, kdo měl k výhře blíž, resp. komu stačila dřina pouze na bod.

Oproti MFD redakce Sportu užívá **perex**:

NT: *Bártová ukončila halovou sezonu s divným pocitem*

HT: VRCHOLEM BUDE BUDAPEŠŤ

Perex: **Stříbrnou pozici z evropského šampionátu ve Valencii, evropský rekord a pozici spoludržitelky rekordu světového přinesla letošní halová sezona tyčkaře Daniele Bártové.**

Redakce Sportu zařazuje také **mezititulky** a **citátové titulky** (MT, CT), které plní vzhledem k obsáhlosti textu atrakční a orientační funkci. Bývají užívány v celostránkových materiálech zaměřených tematicky, např. na jedno sportovní odvětví. Jako příklad užití CT uvádíme publicistický portrét judistky Štusákové:

Zastřešovací titulek: *Judistka Radka Štusáková zbožňuje Haileyyho, poslouchá Nedvědy a tvrdí: „Čechy jsou moje země“*

HT (zařazený doprostřed strany, zvýrazněný velikostí grafických znaků a tučným typem písma): **POHODÁRKA S LEGUÁNY – neurčitost titulku**

a užití exotického slova posiluje atrakční HT. Pod HT je zařazena fotografie Štusákové a tabulka se statistickými údaji shrnujícími její sportovní kariéru. Text je uveden perexem, redaktor zařadil do textu celkem 11 CT a při jejich výběru akcentoval atrakční funkci, titulky jsou neurčité, ve většině statické a stručné, např.:

Od atletiky na tatami, – Hlasy jako ze skořápky, – Oblíbenci za sklem, – Díky za sklerózu, – Pavarotti i Kabát, – Dopisy už nezahazuje.

Literatura

BARTOŠEK, J.: Žurnalistika. Úvod do studia. Olomouc 1997, s. 69 – 73.

BEČKA J. V.: Jazyk a styl novin. Praha 1973.

BERÁNKOVÁ, J.: Titulek. Praha 1973.

HLAVSA, Z.: K persvazivním prostředkům české publicistiky. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1995.

KŘÍSTEK, V.: Současné novinové titulky. Naše řeč, 55, 1973, s. 229 – 237.

MACHÁČKOVÁ, E.: K sémanticko-syntaktické výstavbě novinových titulků. Slovo a slovesnost, 45, 1985, s. 215 – 222.

Malá encyklopedie žurnalistiky. Praha 1982.

MINÁŘOVÁ, E.: Frazeeologismy ve stylu publicistickém, jeho proměny a funkce. In: Frazeeológia vo vzdelávaní, vo vede a kultúre. Nitra 1993.

MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava 1968.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava 1985.

MLČOCH, M.: Aktualizace a automatizace ve sportovním publicistickém stylu. Nepublikovaná diplomová práce. 1987.

SRPOVÁ, H.: K aktualizaci a automatizaci v současné psané publicistice. Ostrava 1998.

Abstrakt

Michaela Lastovičková

ÚJČ AV ČR, Praha

Abstrakta se stala v dnešním světě nezbytnou potřebou. Můžeme se s nimi setkat například u vědeckých příspěvků, kde mají za úkol stručně shrnout a vystihnout jádro problému, o kterém se má pojednávat v nesrovnatelně širším a větším rozsahu. Stejně jako předmluva bývá abstrakt umístěn na začátku textu a bývá u česky psaných příspěvků obvykle cizojazyčný. Mívá za úkol uvést čtenáře do stručné problematiky článku či přednášky. Na zákla-

dě abstraktu bychom měli získat jasnou představu, čím se příspěvek zabývá a zda nás jeho téma a problematika zajímá.

V určitém pohledu se abstrakt může porovnat s resumé, které bývá umístěno na konci textu. Resumé bývá však na rozdíl od abstraktu obsažnější, více se drží osnovy článku a většinou je i rozsahově delší. Abstrakt bývá naopak většinou stručný a krátký a nemusí nijak dodržovat sled, jakým byl text vystavěn.

Zpravidla bývají abstrakta psána anglicky. A to právě bývá největším kamenem úrazu. Často nám totiž připadá, že napsat dobrý abstrakt v podstatě dokáže jen rodilý mluvčí. Pro člověka, který na to nebyl odborně připraven, je psaní abstraktu opravdu obtížným úkolem.

Umět napsat dobrý abstrakt není vůbec jednoduché. Před autorem abstraktu stojí vlastně tři úkoly:

1. vybrat ty informace, které se mu jeví v daný okamžik jako nejdůležitější;
2. vhodně je uspořádat;
3. vyjádřit je v cizím jazyce, tj. většinou v angličtině.

Pokud jde o výběr informací, nelze poskytnout žádnou konkrétní směrnici. Musí se zde uplatnit redukční postupy jako například vypouštění, konstruování, kombinování nebo shrnování.

Je ovšem třeba výrazně upozornit, že dobrý abstrakt nenapišeme, pokud budeme pouze vyškrtávat původní text odborného článku. Na to je třeba pamatovat už předem, když abstrakt stylizujeme. Jak tedy postupovat?

Někteří lidé se při psaní abstraktu drží předchozího textu více, jiní zase méně. Tento rys nemusí mít ještě negativní dopad na kvalitu abstraktu.

V zásadě můžeme rozlišit dva druhy abstrakt: **naznačující a informativní**. U **naznačujícího** abstraktu většinou převládá všeobecná charakteristika, ukazuje se na celkovou podstatu tématu a předmětu diskuse. Poukazuje se na metody, které se při výzkumu používaly, ale již ne tolik na konkrétní výsledky výzkumu. U **informativního** abstraktu se více zdůrazňují výsledky práce, autor spíše poukazuje na to, k čemu dospěl, ale už se tolik nepojednává o metodách výzkumu.

Po obsahové stránce se nám může osvědčit, budeme-li se při psaní abstraktu držet určité pevné struktury. Celková stavba obou typů abstraktu by měla mít asi tyto následující části:

úvod do problému (jakou otázkou se příspěvek zabývá a proč; jaký je autorův záměr, účel, původní hypotéza, cíl; jak práce postupovala; zmínka o minulých výzkumech a o hodnotě autorova individuálního výzkumu v kontextu výzkumů minulých; jaký byl původní důvod dalšího výzkumu v této oblasti);

metody (jakými metodami se otázka řešila; jaký byl výchozí materiál; za jakých okolností se výzkum uskutečňoval; jaké byly argumenty pro a proti);

výsledky (k jakým výsledkům to vedlo, jejich přehled; je třeba více uvést, čím je výzkum nový);

závěry (srovnání současného výzkumu s předchozími; jak se tohoto výzkumu může využívat v praxi; co nového tento výzkum přinesl; co se dá z výsledků vyvodit; co je v budoucnu ještě možné prozkoumat).

Samozřejmě je také možné tyto čtyři kompoziční složky ještě dále rozvést do jednotlivých kroků:

1. zmínit se o dosavadním stavu vědeckého poznání a předcházejícím výzkumu v této oblasti a jeho limitovaném významu;
2. charakterizovat účel vlastního daného výzkumu;
3. udat zdroj výzkumu a údajů, které pisatel uvádí;
4. vysvětlit zvolené experimentální postupy a provedená pozorování;
5. celkově charakterizovat výsledky svého výzkumu a aplikaci v praxi, zhodnotit přínos výzkumu;
6. naznačit perspektivy dalšího výzkumu.

Za předpokladu, že se abstrakt člení na odstavce, by měla každý nový odstavec uvozovat klíčová věta, která nese hlavní myšlenku celého odstavce (můžeme ji nazývat též větou jádrovou nebo též větou myšlenkově nosnou). Klíčová věta by měla obsahovat pouze jedinou myšlenku a musí jednoznačně nastínit, o čem bude v celém odstavci řeč. Na základě této klíčové věty by měl čtenář umět odhadnout, co může asi dále očekávat. Klíčová věta by neměla být v žádném případě vágní nebo obecná, ale naopak konkrétní a jasná. Za touto větou mohou následovat další věty, které tuto hlavní myšlenku rozvíjejí a jsou řazeny v textu podle důležitosti. Na posledním místě v odstavci bude stát věta, která ve srovnání s dalšími větami v odstavci vyznívá nejobecněji a která do určité míry shrnuje to, co bylo výše uvedeno, ve zobecňující charakteristice. Stejného principu se bude využívat i v následujících odstavcích.

Jazyk abstraktu by měl být jasný, jednoduchý a výstižný, i když se abstrakta z jednotlivých oborů budou danou problematikou vzájemně lišit (v ekonomii bude jiná než v těžkém průmyslu). Na druhé straně se zde však objevuje určitá jazyková podobnost a specifičnost, která plyne i z obecných zákonitostí anglického odborného stylu.

Výčet charakteristických rysů bych ráda obohatila i o rysy, které jsem zjistila na základě analýzy jazyka třiceti abstrakt. Patří sem například:

- Využívá se pasivizace a neosobních struktur.
Např. *The article is designed to show... It is said... It appeared to be under the influence of... Language has been assumed to be housed in two small areas in the language-dominant hemisphere.*
- Užívají se nominální komplexy sestávající ze jmen a adjektiv, které se často objevují v pozici přívlastků (premodifikací a postmodifikací).
Např. neúplná věta tohoto typu: *A report on an ongoing project concerned with a cross-cultural investigation of speech act realization patterns... Attempt to arrive at some conclusions...*

- Příliš se neuzívají podřadná souvětí, ale je tendence souvětí zkracovat hutnými, kondenzovanými vazbami a polovětnými konstrukcemi, které jsou vyjádřovány pomocí participií, gerundií a infinitivů *s to*. Tyto vazby způsobují sevřenou větnou strukturu textu abstrakt, ve kterém je patrná výrazná nominalizace vět (způsobená již zmíněnými „ingovými“ formami nebo formami „-ed“, které ve své podstatě úsporně redukuje strukturu původního souvětí).

Např. *The author's intention is to create the lofty image of a person overcoming hardships in search of an ideal.*

After defining the characteristics of ideological knowledge and knowledge based on research, the experimental work on illusory correlations, serial effects, difficulties in 'grasping counterexamples' and prejudiced pseudo-knowledge is reported.

The second problem addressed concerns the related dialogical practice...

The interviews used were argumentative in character...

I will offer several cases in point of excerpts of interaction analyzed with the formal resources of turn-taking and sequence organization.

- Většinou se slova nezkracují (výjimkou mohou být všeobecně známé zkratky *etc.*, *i.e.* nebo *e.g.*), neuzívá se také slangu a symbolů.
- Není běžné ani opakování za účelem zdůraznění, ani užívání superlativu.
- Neuzívá se vysvětlivek v textu, popisu detailů, zřídka se uvádějí příklady.
- Jazyk se snaží být důsledně ekonomický, srozumitelný a úsporný ve volbě termínů; není na místě přílišná „květnatost“.
- Většinou se příliš neuzívá zápor (text je omezen délkou a není proto místo, abychom poukazovali např. na to, co ještě další lidé neudělali). Ve třiceti zkoumaných abstraktech se zápor vyskytl pouze dvakrát. Jeho použití ilustrují následující příklady:

Např. *The increase of the emission of carbon dioxide and other greenhouse gases since the beginning of the industrial era, and the climatic change that it may trigger, are not subjects of public awareness, even though the evidence that the change has already been observed is still debated.*

Na závěr bych ráda uvedla některé běžné obraty, které se v abstraktech nejčastěji objevují a které jsem náhodně vybrala.¹

¹ Jedná se o abstrakta z následujících časopisů:

- Sociologický časopis, ročník 32, čís. 2, 4, roč. 1997.
- Sociologický časopis, ročník 33, čís. 1, 2, 3, 4, roč. 1996.
- Language in Society Vol. 23, number 3, September, 1994.
- Language in Society Vol. 24, number 4, December, 1995.
- Language in Society Vol. 23, number 1, March, 1994.
- European review, Interdisciplinary journal of the Academia Europaea, edited by University of Cambridge, vol. 5, number 1, January 1997.

I. Úvodní věty

The article polemises with the interpretation of...	Článek polemizuje s výkladem...
The paper studies relationships between political parties and parliament in the Czech Republic.	Referát se zabývá vztahem mezi politickými stranami a parlamentem v České republice.
The aim of this paper is to analyse the development of the Czech Republic's system of political parties in light of recent parliamentary elections.	Cílem tohoto referátu je analyzovat vývoj systému českých politických stran ve světle posledních parlamentních voleb.
This article analyses...	Článek analyzuje...
This article describes a secret language called „Gypsy“.	Článek popisuje tajný jazyk, zvaný „Gypsy“.
The essay tries to map three main areas important for the interpretation of results of parliamentary elections.	Esej se snaží zmapovat tři oblasti, které jsou důležité pro interpretaci výsledků parlamentních voleb.
The text deals with the history and the genesis of the term „political culture“.	Text pojednává o historii a vzniku termínu „politická kultura“.
The article presents the results of the quantitative sociological research focused on the behaviour of the Czech and Slovak towards environmental problems.	Článek nás seznamuje s výsledky kvantitativního sociologického výzkumu zaměřeného na to, jak se Češi a Slováci staví k problému životního prostředí.
The present study tackles two problems: First, it questions why the liberalism represented by Hayek's thought has succeeded... Second, it confronts Hayek's approach with some basic sociological findings. In the light of these findings Hayek's theory seems inappropriate.	Tato současná studie se zabývá dvěma problémy: Za prvé si klade otázku, proč liberalismus reprezentovaný Hájkem uspěl... Za druhé konfrontuje Hájkův přístup s některými základními sociologickými zjištěními. Ve světle těchto závěrů se Hayekova teorie jeví jako nevhodná.
The article evaluates the results of the comparative study of...	Článek hodnotí výsledky srovnávací studie...
The article takes as its starting point the book by Jane Austen, Pride and Prejudice	Článek vychází z díla Jane Austenové Pýcha a předsudek.

– European review, Interdisciplinary journal of the Academia Europaea, edited by University of Cambridge, vol. 4, number 2, April 1996.

– Studia linguistica, A journal of general linguistics, volume 51, number 1, April 1997.

– Studia linguistica, A journal of general linguistics, volume 52, number 2, August 1997.

The article, originally delivered as a lecture, presents the Renaissance concept of...	Článek, původně přednesený jako přednáška, se zabývá renesančním pojetím...
In this paper we point out that reflexive anaphors are morphologically simple. While this is now acknowledged by many linguists, we show that they still contain a pronominal element.	V tomto referátu uvádíme, že reflexivní anafory jsou morfologicky jednoduché. Zatímco tento názor uznává mnoho lingvistů, my poukazujeme i na to, že anafory obsahují ještě pronominální element.
This paper is a comparative study of weak pronouns in German and Hebrew.	Tento referát je komparativní studií o slabých zájmenech v němčině a hebrejštině.
This paper examines an unnoticed aspectual effect in the grammar of natural language.	Tento referát zkoumá zanedbávaný efekt vidu v gramatice přirozeného jazyka.
The aim of the paper is to discuss the social framework of the changes occurring in the post-communist countries.	Cílem tohoto příspěvku je probrat sociální zázemí změn, které nastávají v postkomunistických zemích.
In this article we first examine the way in which...	V tomto článku nejdříve zkoumáme způsob, kterým/jakým ...
This study investigates how the process of structural convergence common in many bilingual communities interacts with the process of code-switching.	Tato studie zjišťuje, jak proces strukturální konvergence, běžný v mnoha bilingvních komunitách, působí na proces přepínání (jazykového) kódu.
This study examines the functions of the bilingual discourse.	Tato studie zkoumá funkce bilingvního diskurzu.
This article describes a preliminary experiment looking at possible differences in how females and males interact in conversation.	Tento článek popisuje úvodní experiment zachycující možné rozdíly ve způsobu komunikace muže a ženy.
Zygmunt Bauman is a good representative of modern sociological thinkers, or better to say – of modern professors of sociology. This fact is clear in his latest works on postmodernity. His quite modern conception of sociology as a scientific discipline forms the base for a new approach.	Zygmunt Bauman je dobrým představitelem moderního sociologa, lépe řečeno, moderního profesora sociologie. Tento fakt jasně vyplývá z jeho posledních prací o postmodernitě. Jeho velmi moderní chápání sociologie jako vědecké disciplíny vytváří podmínky k novému pojetí.

II. Věty následující

Furthermore, it points to...	Dále se poukazuje na...
------------------------------	-------------------------

We looked at issues such as who talked how much, how fluently or confidently – and how the two people in the conversation interacted in terms of interruptions and indications of agreement or disagreement.	Zaměřili jsme se na otázky typu: kolik kdo mluvil, jak mluvil plynule a jak sebejistě – a jak spolu ti dva lidé vedli dialog, pokud šlo o pauzy, projevy souhlasu a nesouhlasu.
The findings from such a sample are only relevant to suggest hypotheses for further research. However, we noticed a number of interesting differences.	Zjištění z takového průzkumu mohou být pouhým podkladem pro hypotézy, které se nabízejí k dalšímu výzkumu. Přesto jsme zaznamenali mnoho zajímavých rozdílů.
Studies of discourse development have emphasized structural aspects of text.	Studie o vývoji diskursu zdůraznila strukturální aspekt textu.
From a developmental point of view, the concept of appropriation raises at least three questions...	Z vývojového pohledu vznikají s konceptem apropriace nejméně tři otázky...
The paper argues that according to the recent research and the results of the 1996 elections in the lower house of the Czech legislature, the Czech Republic has made favourable progress in all areas.	Referát tvrdí, že podle posledního výzkumu a výsledků voleb 1996 v Poslanecké sněmovně českého parlamentu zaznamenala Česká republika příznivý pokrok ve všech oblastech.
This article highlights the fact that...	Tento článek zdůrazňuje fakt, že...
The author refers extensively to the book <i>Civic Culture</i> written by Almond and Verba as a classical theoretical and empirical study.	Autor často odkazuje na knihu Almonda a Verba <i>Civic Culture</i> jako na klasickou teoretickou a empirickou studii.
Current studies, which focus on defining post-communist regimes, illustrate the topicality of the concept.	Současné studie, které se zaměřují na charakteristiku post-komunistických režimů, jsou ilustrací toho, jak je toto téma aktuální.
So far, the contradiction between these two views has been the most frequent subject of analysis.	Zatím byl rozpor mezi těmito dvěma názory nejčastějším předmětem analýzy.
Analysing data from the surveys ² , the authors indicate major changes in their attitudes and draw some preliminary conclusions about their function.	Při analýze dat z výzkumu autoři zaznamenávají zásadní změny v hodnotách a vyvozují některé předběžné závěry ohledně úlohy těchto hodnot.
It studies the consequences, with particular regard to the minority government.	ráce se zabývá důsledky a zvláštní pozornost věnuje otázce menšinové vlády.

² Toto spojení je příkladem kondenzace.

Then we examine the use of feminist linguistic innovations as they appear in the print media. We demonstrate the extent to which such terms are used.	Potom se zabýváme uplatněním feministických jazykových inovací, tak, jak se jeví v tištěných médiích. Ukazujeme, v jakém rozsahu se tyto termíny používají.
The findings of this study strongly suggest that...	Zjištění této studie jasně ukazují na to, že...
These data indicate that...	Tyto údaje ukazují, že...
Three research questions, covering the practice and organization of bilingual education in Norway, are then addressed at length.	Text se rozsáhle zabývá řešením tří zkoumaných jevů, které zahrnují praxi a organizaci dvojjazyčného vyučování v Norsku.

III. Věty závěrečné

The article concludes with thoughts on democracy perspectives in the Czech republic and on the possible methods of changing the parliament electoral system.	Článek uzavírá úvahy o perspektivách demokracie v České republice a o metodách, které by mohly změnit parlamentní volební systém.
All of these differences suggest that this area is a fruitful one for further investigation.	Všechny tyto rozdíly ukazují na to, že tato oblast skýtá možnost dalšího výzkumu.
The paper concludes, however, by saying that these developments – while positive – are incomplete and represent only the beginnings of a democratic political system.	Referát je však zakončen tvrzením, že tento vývoj, byť pozitivní, není ještě u konce a představuje pouze počátky politického demokratického systému.
The author ends his article with a typological summary of attitudes towards the environmental problem.	Autor končí svůj článek typologickým shrnutím postojů k problému životního prostředí.
The article concludes by drawing emancipatory implications from...	Článek ve svém závěru načrtává emancipační implikace z...

Jak je tedy zřejmé, dobrý abstrakt vzniká souhrou mnoha činitelů a faktorů, které se vzájemně prolínají, a proto je nutné věnovat mu větší pozornost.

Literatura

ČMEJRKOVÁ, S. – DANEŠ, F.: Writing versus Speaking. In: Language, Text, Discourse, Communication. Proceedings of the Conference held at the Czech Language Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague, October 14 – 16, 1992. Tübingen, Gunter Narr Verlag 1994.

ČMEJRKOVÁ, S. – ŠTÍCHA, F.: The Syntax of Sentence and Text. In: A festschrift for František Daneš. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1994.

DANEŠ, F.: Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu. *Slovo a slovesnost*, 55, 1994.

DANEŠ, F.: Jak psát abstrakty. In: *Vesmír*, 12, 1993.

Mezitextové vztahy ve filozofickém diskurzu (na materiálu textu J. Patočky)

Soňa Schneiderová

Filozofická fakulta UP, Olomouc

1. Můj příspěvek se zaměřuje na problematiku mezitextových vztahů ve filozofickém diskurzu. Touto otázkou se zabývám v rámci analýzy jedné Patočkovy filozofické práce, kde se pokouším na konkrétním textu – *Skica k filozofii jazyka a mluvy* (v knize *Přirozený svět jako filozofický problém*) – ukázat různé možnosti těchto vztahů, tzn. vztahů Patočkova textu k jiným textům (pokouším se tak poukázat na přítomnost jednoho textu, resp. elementu textu, v jiném textu). Odhalení těchto vztahů přispívá jednak ke zjištění koherence textu (a to může být vzhledem k typu textu, žánru, stylu, individualitě autora atd. příznačné), jednak pomáhá interpretaci textu, chápání jeho smyslu, neboť vypovídá zejména o vztahu autora ke kontextu – o vztahu k jiným textům, k tradici – v případě Patočkova filozofického textu k tradici filozofického myšlení atd.

Dříve než se budu věnovat konkrétním příkladům konkrétního textu, musím se – alespoň ve stručnosti – zmínit o nejtypičtějším projevu mezitextových vztahů. Uvádějí se tyto tři typy transtextovosti: architextovost, metatextovost a intertextovost. V tomto příspěvku se zaměřuji na poslední z nich. Nejčastějšími pojmy, které se v této souvislosti objevují, jsou aluze a také citát. Obecně se soudí, že mezi aluzí a citátem nelze vést přesnou hranici, resp. je to v některých případech velmi obtížné, neboť citát a aluze se úzce stýkají; někdy přechází citát v aluzi nebo naopak (Mareš, 1985, s. 221).

Aluze bývá chápána jako manifestace intertextovosti, tzn. přítomnosti „cizího“ textu v textu (Genette). Původní pojetí pojmu chápe aluzi jako naznačený/implikovaný, nepřímý nebo skrytý odkaz na jiný text v textu. Jiné pojetí aluze naopak klade rovněž rovnítko mezi aluzí a přímým, otevřeným odkazem, jakým je např. přesná citace jiného textu v textu (Ben-Poratová). V neposlední řadě se dá říci, že v rámci širší intertextové teorie je pojem aluze chápán jako zastřešující, „překlenovací“ kategorie, do níž mohou být zařazeny různé prostředky zajišťující intertextové vazby. U některých autorů se tak dokonce zcela ruší rozdíl mezi aluzí a citátem (Hebel). Dále je třeba

připomenout, že současné studie zabývající se aluzí se nezaměřují jen výhradně na implicitnost nebo explicitnost odkazu, ale na relační hodnotu aluze, na potenciál aluze vést čtenáře k referentu vně textu aluze, na potenciál aluze vybudovat sémanticky signifikantní spojení mezi textem aluze a textem, ke kterému se odkazuje (Hebel, 1991). Podstatou aluze tedy není jen sama existence pretextu, ale to, zda jsme s to fakt jeho existence zapojit do významové výstavby navazujícího textu (Homoláč, 1996, s. 71).

Pokud jde o vztah aluze k citátu, je nutno znovu poznamenat, že jde o jevy si blízké a že v některých případech může jeden jev přecházet plynule v druhý. Za jednoznačný citát se proto považuje přesná reprodukce textu-zdroje, která je doprovázena přímým odkazem (vyznačený citát) (Mareš, op. cit., s. 220 – 221).

Jak tedy můžeme přítomnost cizího textu v jiném textu rozpoznat?

K počátečnímu odhalení toho, že by jistý element textu mohl být aluzí nebo citátem, mohou vést čtenáře v první řadě specifické signály textu, např. jsou to typografické signály jako uvozovky, kurzíva, velká písmena atd., na druhé straně se předpokládá jistá aluzivní kompetence čtenáře, jeho schopnost/ev. neschopnost i nesignalizovanou přítomnost jiného textu v daném textu odhalit/ neodhalit.

Z hlediska lingvistické analýzy textové výstavby má tento přístup odhalování mezitextových vztahů přispět, jak již bylo řečeno v úvodu, především k odhalení určitých principů koherence daného typu textu, k analýze fungování a ke klasifikaci různých typů prostředků a signálů mezitextového navazování. Do popředí tak vystupuje intertextová syntax a pragmatika, tedy otázka formálního vztahu mezi texty, „čitelnosti“ navazování, možností textu poskytnout signál odkazu na jiný text, otázka techniky citování a odkazování. V centru pozornosti intertextové sémantiky je interpretace mezitextových relací.

O klasifikaci signálů i prostředků aluze se pokusil v českém kontextu J. Homoláč a své zkoumání zaměřil především na texty umělecké (Homoláč, op. cit., s. 58 – 71). Zdá se, a naše sledování to rovněž dokazují, že typy těchto signálů a prostředků se nebudou příliš lišit v jednotlivých textech, spíše půjde o způsob a míru jejich využití. Problematikou vztahu aluze a citátu a jejich rozlišování se zabýval P. Mareš (op. cit.).

2. Ve svém příspěvku bych ráda svoji pozornost obrátila k textu jinému než uměleckému a na některé vybrané a specifické rysy toho, co je možné pod pojem aluze a citát v případě těchto textů zahrnout. Zároveň se domnívám, že situace v textech neuměleckých je odlišná.

Podstatnou součástí textu, který jsem analyzovala a který je orientovaný jinak než literárně, je zejména explicitněji, zřetelněji signalizované navazování daného textu na jiný text. Tuto funkci plní především výroky přímo identifikovatelné jako cizí. Forma zapojení do navazujícího textu může být různá,

u J. Patočky je jednou z častých podob podoba s lexikálním odkazem k mimotextovému subjektu, např. ... jak říkal Hegel, že každá událost se dá vyjádřit, že tedy pro každou existuje již v řeči způsob pochopení ... (s. 131); ... vznik jazyka zajisté je třeba si představovat bez předchozího úmyslu, jak správně zdůrazňoval Marty (s. 136); Rozumění jazyku, jak správně zdůraznil K. Bühler, se neděje postupným přiřazováním významů k sobě (s. 155 – podtrženo S. Sch.). Tradiční možností je rovněž uvedení jména autora a názvu textu v poznámce pod čarou. To jsou odkazy zcela evidentní, zejména v druhém případě z hlediska odhalení návaznosti mezi texty není na příjemce kladen větší nárok, přestože v navazujícím textu nejsou tyto intertexty zřetelně ohraničeny (např. uvozovkami). V Patočkově textu je jich mnoho a zejména ony se podílejí na spolukonstituování vlastního autorova textu, jsou východiskem, potvrzením nebo ilustrací vlastních Patočkových názorů a úvah. Na druhé straně je však potřeba zdůraznit, že z tohoto hlediska nevnašejí do textu ten pravý rys dialogičnosti. Jimi Patočka zároveň prokazuje svoji erudici ve filozofické problematice, odkrývá hloubku filozofické paměti.

Jako další možný signál odkazující k jinému textu lze chápat texty ohraničené uvozovkami nebo jinak graficky signalizované.

V uvozovkách se u Patočky objevují pouze jednotlivé pojmy, ne souvislé texty (s výjimkou jednoho citátu v němčině). Pro interpreta je velmi obtížné odhalit, kdy jde o skutečný signál „cizosti“, tzn. v pravém slova smyslu citát. Vedle funkce přímého citátu totiž mohou uvozovky nadto označovat také to, že je to výraz užívaný v jiném textu, ale ve významu, s nímž se autor vlastního textu neztotožňuje, nebo také to, že autor užívá sebou zvoleného pojmu s výhradou. Uvozovky mohou koneckonců signalizovat i to, že se mluví o samotném výrazu, a ne o tom, co označuje. Dešifrovat tyto jednotlivé případy v textu je velmi obtížné (s výjimkou posledního), často zejména v náročném textu s filozofickou tematikou pro čtenáře nevybaveného dostatečnou kompetencí přímo nemožné. V Patočkově textu se užití tohoto prostředku snad zjednodušuje tím, že jde-li o citaci, je na tuto skutečnost poukazováno explicitně. Např. za slovním spojením „*jmenovací funkce*“ v uvozovkách je uvedeno v závorce, že se jedná o název Ammannův včetně číselného odkazu k poznámce o textu, v němž se tento pojem vyskytuje původně (s. 141). Nebo: ... *mluveno s Lockem*, za „*surovinu všeho našeho vědění*“, již má *duch určitou „zásobu“* (s. 147). Za těmito citáty, na něž je upozorněno lexikálně a uvozovkami, se rovněž objevuje v poznámce pod čarou odkaz ke konkrétnímu textu J. Locka. Dále: *fakt a zákon zároveň, který byl označen K. Bühlerem jako „dogma o lexiku a syntaxi“* (včetně uvedení odkazu na původní Bühlerův text) (s. 156). V těchto případech jde o citát.

Víme rovněž, že signalizování vzájemného propojení dvou textů napomáhá např. kurzíva. U Patočky plní funkci prostého zdůraznění slova, ale zároveň upozorňuje na možné převzetí pojmu. Např. ... může se jazyk *ohlašovat*

v naší naivní zkušenosti (s. 126). Ohlašovat je pojem fenomenologický a slovo vyznačené kurzívou v příslušném kontextu odkazuje ke kontextu Heideggerovy filozofie (od Heideggera samotný pojem pochází). Význam tohoto slova se stává součástí konstituování smyslu Patočkova textu.

Dále můžeme uvažovat o propojení nesignalizovaném. Odhalení takových vztahů vyžaduje mnohem více interpretační aktivity. S těmi se setkáváme v Patočkově textu v hojně míře (a nejen u tohoto konkrétního autora), neboť filozofické texty **předpokládají** čtenáře se specifickými intertextovými kompetencemi.

Za takový typ aluze je možno považovat samotný název *Skica k filozofii jazyka a mluvy*. Pomineme-li paratextový odkaz na jistý textový a stylový útvar, kterým je označení skica, pak je to z hlediska aluzivního navazování především další část názvu, slova filozofie a jazyk a mluva. Pro čtenáře tato slova přinejmenším signalizují, že text mohou prostupovat dvě různé pojmové soustavy – filozofická a lingvistická, ale především dichotomií jazyk a mluva je možno interpretovat jako „saussurovskou“ a ve vztahu k strukturální lingvistice (element je identifikovatelný pro čtenáře s jistou kompetencí). S pojmy jazyk a mluva ve vztahu „saussurovský“ jsou spojeny určité stabilizované významy, kterých může být v navazujícím Patočkově textu dále využito afirmativně nebo s výhradami.

Pro další ilustraci je nutné uvést rozsáhlejší citaci: *Přecházejíce pak na stanovisko reflexivně subjektivní, charakterizovali jsme danost světa jakožto danost horizontovou, konečně jsme se pokusili sestoupit až k samému vzniku fenoménu světa v základních funkcích subjektivity. Těmi se nám objevily základní funkce časového vědomí, které nám tak znamenají původní otvírání horizontu, v němž je teprve možná jakákoli aktivita tetická. Ukázali jsme si zároveň, jak konkretizace tohoto nejpůvodnějšího světa v ontologické schéma, do něhož jsou zahrnuty jisté základní kategorie materiální, předpokládá konstituci druhého subjektu prekonstituovaného afektivně, jak každá objektivita je pro nás původně partnerem a jak v tomto vztahu je princip „přirozených“ věcných klasifikací (s. 124 – podtrženo S. Sch.).*

V této části textu (relativně krátkém úryvku) se objevuje řada pojmů, které receptor vybaven jistou kompetencí je schopen odhalit jako odkaz k textům E. Husserla. Zejména pojmy danost horizontová, fenomén světa, časové vědomí, aktivita tetická, ontologické schéma, konstituce druhého subjektu prekonstituovaného afektivně odkazují jednoznačně k Husserlovi a zároveň jsou odkazem ke **kontextu** fenomenologické filozofie a mají tedy obecněji interdiskurzivní charakter. S těmito pojmy se Patočka ztotožňuje, jsou součástí jeho pojmové soustavy.

Na tomto krátkém příkladě i na příkladech předcházejících (příklady s uvozovkami a kurzívou) se také ukazuje – podle mého názoru – jedna z důležitých stránek textu s filozofickou tematikou, a to pojmová intertextovost.

3. Ve svém příspěvku jsem se pokusila naznačit různou míru zjevnosti možných vztahů textu k textu na konkrétním příkladu jednoho textu. Přestože jsem zdaleka nevyčerpala všechny možnosti, doufám, že se mi podařilo poukázat na složitost této problematiky a opodstatněnost takového přístupu k textu, zejména vzhledem ke zkoumání výstavby různých typů textů.

Literatura

- HOMOLÁČ, J.: Intertextovost a utváření smyslu textu. AUC, Philologica, Monographia CXXVIII. Praha 1996.
- HEBEL, U. J.: Toward a Descriptive Poetics of Allusion. In: Intertextuality. Ed. H. F. Plett. Berlin/New York 1991, s. 135–165.
- MACURA, V.: Aluze. In: Slovník literární teorie. Praha 1984.
- MAREŠ, P.: Citát v textu, zvláště uměleckém. AUC. SlavPrag, 25, 1985, s. 217–229.
- PATOČKA, J.: Přirozený svět jako filozofický problém. Praha 1992.
- PLETT, H. F. (ed.): Intertextuality. Berlin/New York 1991.

O jazyku Františka Nepila II

Eva Podráská

Pedagogická fakulta UK, Praha

V knize *Dobré a ještě lepší jitro* napsal František Nepil: *Čeština totiž není jen jedna, ta jasná, spisovná, co je v Pravidlech. Ona v sobě obsahuje stovky slov a spojení hovorových, nářečních, slangových, zastaralých, zhrubělých a já nevím jakých, a když něco napíšete, musíte se postarat o to, aby vám v díle nemluvil závozník jako vysokoškolský profesor a vysokoškolský profesor jako závozník.* (Povolovací dekret).

František Nepil si existenci všech jmenovaných součástí českého jazyka uvědomoval a dokázal je výborně využít. Při četbě jeho textů zjistíme, že pracuje převážně se spisovnou češtinou. Tu však ozvláštňuje – někdy vložením nepisovného či zastaralého výrazu, jindy kombinací běžné a odborné mluvy. Uvedu příklad: *A kdybych se někdy dostal do Spojených států a vrátil se neskálpován, měl bych zbytek života zkaženéj.* (Návraty z cest). Ve fejetonu *Rostlinářské názvosloví* zase klade vedle sebe tajemně znějící latinská jména a důvěrně známé názvy české *...na zahrádkách už nerostou sněženky a bledule, ale Galanthus a Leucojum...* (Rostlinářské názvosloví). V jiném fejetonu, výstižně nazvaném *Couračka, uhlířina a přesbidlo*, oživuje zapomenuté názvy starých lidových pokrmů: *kulajda, kočičák, cmunda*, polévka zvaná

hladká Ančka, kyselice, kočičí sezdaní, sejkory... A podivuje se nad tím, že tyto pokrmy znovu začínají chutnat mladým lidem. Dnes, v *decibelové době*. Často také podává výčet synonymních výrazů: *Spolužáci mě oslovovali buřte, špekoune, tučňáku... Řekla... jaký jsem vařbuchta...* (Káča od kolotoče).

K ozvláštnění používá ještě další prostředky. Spojuje například různé významy jednoho slova: *...s kamarádem od dráhy a jeho zdravotní sestrou...* (Rostlinářské názvosloví). Překvapivá spojení bývají u Nepila častým zdrojem komiky. *Pak pustil technik do vysílání desku, světylko zhaslo a rozzářila se hlasatelka* (Andorra).

Na tomto místě nelze postihnout celou šíři jazykových prostředků, se kterými Nepil pracuje. Obsahem mého článku má být především stručná informace o vznikajícím slovníku. Proto se nadále soustředím na oblast Nepilovy slovní zásoby, konkrétně na substantiva – deminutiva a částečně na adjektiva a verba z okruhu neologismů.

Autorský slovník Františka Nepila vzniká od začátku letošního roku na katedře českého jazyka Pedagogické fakulty UK v Praze. Jde o studentský projekt, na který se podařilo získat grant G1454. Podnět k zahájení tohoto projektu vzešel od p. profesorky R. Brabcové a v současné době na něm pod jejím vedením pracují čtyři studenti.

Jako první byla ke zpracování vybrána kniha *Dobré a ještě lepší jitro*. Jde o soubor fejetonů určených původně k předčítání v rozhlasu. R. Brabcová se už v minulosti zabývala studiem mluvených projevů, v souvislosti s tím zkoumala také Nepilovy rozhlasové texty (Brabcová, 1997). Právě bohatost Nepilova vyjadřování a osobitý styl práce s jazykem vedly k myšlence trvale zachytit jeho slovní zásobu a statisticky ji uspořádat. Práci na slovníku podstatně zjednodušuje možnost využití počítačového programu Concorde, který jsme v minulém roce získali volně k užívání pro nekomerční účely. První studentský slovníkový projekt, vytvořený díky Concorde, byl Seifertův autorský (srov. Janovec, 1998).

A nyní ke slovníku Františka Nepila. Před zahájením samotné slovníkářské činnosti jsme si museli určit kritéria hodnocení výrazů. Jako základní východisko sloužil *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ, 1960 – 1967), a to hlavně při rozhodování o způsobu zápisu jednotlivých lemmat. V mnoha případech jsme se ale od něj odchyliili – zejména při posuzování stylového zařazení výrazů. Za dvacet let jeho existence se totiž samozřejmě změnila situace v jazyce. Také ostatní kritéria jsme v průběhu práce upřesňovali a pozměňovali podle konkrétních potřeb.

Rozlišujeme tradičně deset základních slovních druhů, které označujeme latinskými zkratkami. K vlastním jménům vkládáme poznámku PROPR (proprium), ke jménům místním G (geografica). Deminutiva značíme DEM.

Zdrobnělé vlastní jméno zůstává pouze PROPR a později musíme zajistit jeho přesun do katalogu deminutiv (technická otázka). Jestliže se v textu vyskytuje vedle sebe jméno a příjmení, slučujeme obě slova pod křestní jméno (a samostatné příjmení pak vymažeme z katalogu). Obdobně postupujeme u termínů, které označujeme TERM. Sousloví typu *Štědrý den*, *Johanisovy domy* také spojujeme.

V textu se vyskytuje poměrně velké množství cizích výrazů – CV (vlastní a zeměpisná jména, fráze a pozdravy, např. *gracias*, *bueno*, *hands up*). Vzhledem k tomu, že by jejich počet výrazně ovlivnil výsledky pozdějšího statistického zpracování, rozhodli jsme se je vyčlenit. Vznikne z nich zvláštní katalog. Rovněž tak musíme vytvořit samostatný oddíl frazeologismů. Přitom právě v uměleckém textu mají velký význam a zaslouží si pozornost.

Nespisovné a slangové výrazy značíme zkratkou NESP. Přídavná jména upravujeme vždy do podoby prvního stupně v mužském rodě. Zaznamenáváme však skutečně použitý stupeň – považujeme za důležité zjistit, jak autor využívá možnost stupňování přídavných jmen, popř. příslovcí. Oproti tomu rod u přídavných jmen pro nás není podstatný.

Za samostatná lemmata považujeme slovesa dokonavá a nedokonavá, odělujeme také zvrtné tvary sloves. Ve většině případů volíme pro lemma kladný tvar infinitivu. (U některých sloves však dnes kladný tvar neexistuje – např. *nenávidět*). Zakončení infinitivu koncovkou *-ti* ponecháváme pouze v případě, že se sloveso tak vyskytlo přímo v textu.

Zvolená kritéria zatím tvoří jen přibližný obraz. Stále hledáme ideální míru podrobností při zaznamenávání některých jazykových skutečností. Musíme zvažovat, co ještě lze zachycovat a co už překračuje rámec autorského slovníku. Řídíme se zejména technickými možnostmi počítačového programu a požadkem jednoznačnosti.

Právě u Nepila se hranice hledá jen těžko, občas se proto potýkáme s problémy. Např. jak máme v souladu s pravidly českého pravopisu zaznamenat adjektivum *rrroztomilý* nebo výraz *símpatík*, které prostě zachycují zvukovou podobu slova vyčteného cizincem? (Patrně budou přiřazeny do samostatného oddílu cizích výrazů). – Jindy vyvstává nutnost vyjimečně zaznamenat také životnost či neživotnost. Např. substantivum *beran* na první pohled patří k rodu mužskému životnému. Ovšem znamená-li *beran* „huňatý těžký kožich“ (... *v takových alšovsky vyšíváných beranech...* – Naši furianti), musíme v zájmu zachování významu slova zaznamenat i neživotnost, co znamená rozdělení do dvou lemmat.

Při určování příslušnosti k určitému slovnímu druhu si vždy znovu ověřujeme záludnost některých tvarů českých slov. Např. výraz *má*: 1) zájmeno přivlastňovací (moje), 2) plnovýznamové sloveso (vlastnit, držet ve vlastnictví), 3) pomocné sloveso (mít rád). Někdy patří výraz k témuž slovnímu druhu, ale označuje odlišnou skutečnost. Např. substantivum *box* 1) druh

sportu, 2) přihrádka, 3) kóje, oddělený uzavřený prostor (v restauraci atd.). Ve všech takových případech musíme přiřadit každému lemmatu jiný číselný index. Tolik tedy k organizační stránce našeho slovníku.

V úvodu příspěvku jsem upozornila na některé zvláštnosti uměleckého jazyka Františka Nepila. Výzkum R. Brabcové ukázal, že Nepilovy texty jsou velmi blízké mluveným (nepřipraveným) projevům. Podrobný rozbor (zejména využití adjektiv) podává v již zmíněném článku, ze kterého přebírám některé informace (v textu značené °).

Deminutiva tvoří zajímavou součást Nepilovy slovní zásoby. V některých textech se jejich počet přibližuje 20 % z počtu všech substantiv. Některá z nich autor vytvořil sám. Uvedu např. *hřišťátka*, *lžičky* ve významu „malé lži“. Možností záměny se slovem *lžička* (označujícím předmět, součást jídelního náčiní) opět dosahuje komického vyznění. Kromě substantiv Nepil zdrobňoval i některé další slovní druhy, např. adjektiva (*nejmaličtější°*, *maličký°*, *pouhinký°*) nebo adverbia (*kratičce°*, *snadňounce*). Frekvenční slovník však po vytištění zachytí pouze jejich znění a počet. Proto se zde zmíním také o Nepilově osobitém způsobu využívání deminutiv. Sluší se uvést, že na myšlenku následujícího dělení mě přivedla nedávná přednáška profesorky Rusínové v Klubu přátel českého jazyka (*Deminutiva v komunikaci*).

Nepil samozřejmě používá deminutiva především ve smyslu jejich původního významu – tedy k vyjádření menší než obvyklé velikosti a nebo příslušnosti ke skupině mláďat. Ve slovníku je rozeznáme snadno: *židlička*, *podkůvka*, *Nelinka*, *babička*, *maminka*. Tato slova mají společné kladné citové zabarvení. Deminutiva však mohou označovat také zápornou skutečnost.

Pro ilustraci uvedu konkrétní příklady z fejetonu *Bábovičky*. Z celkového počtu devadesáti substantiv tvoří plných dvacet dva případy (tj. 24,6 %) deminutiva: *vroubek*, *holčička* – 3 x, *bábovička* – 4 x, *chlapeček* – 3 x, *kyblíček*, *jizvička*, *vandálek*, *matinka*, *mamička*, *hrubiánek*, *poupátko*, *pěšinka* – 2 x, *krabička*, *šroubováček*.

Najdeme tu deminutiva použitá klasickým způsobem: *Tříletá holčička... dělala bábovičky*. Jedná se tu o vyjádření velikosti, věku, kladného citového vztahu. Na přibližně stejné úrovni stojí výrazy *vroubek* a *jizvička*: ... *mám sám u sebe jeden vroubek...*, ... *chodím po světě s jizvičkou studu...* Z celkového vyznění tady ale vyplývá, že zdrobnělá podoba nemusí automaticky znamenat snížení významu. Autor spíše s její pomocí vyjadřuje mírnější formou stud.

Zcela jinou funkci má užití deminutiva *matinka* a *mamička*. Slouží jako hanlivé, ironické označení, jako prostředek ke znevážení významu základního slova. Znamenají „rádoby matka, špatná, nemoudrá matka“. (Tady už slovník bez kontextu pravý význam slova neukáže.)

Výrazy *vandálek* a *hrubiánek* jistě nepatří do běžné slovní zásoby. SSJČ uvádí pouze heslo *vandal*, *hrubián* (m) a *hrubiánka* (ž). Jsou to tedy novotvary, které mají pravděpodobně zmírnit význam původního slova se silným negativ-

ním zbarvením. Vnější jisté odlehčení do textu, i když u nich nenajdeme pozitivní citový příděch, u deminutiv jinak obvyklý – či spíše předpokládaný.

Zajímavá jsou Nepilova spojení s deminutivem. Např. ... *zavlažují ... černé poupátko brutality*. Kromě významového kontrastu na sebe působí i hlásková kombinace – neznělé hlásky ve slově *poupátko* obklopuje z obou stran opakovaná hláska *R*, podruhé ve výrazné skupině *BR*. (Připomínám, že texty byly původně určené k předčítání v rozhlase.) – Jindy Nepil píše o *hříčce naschvalu* – my ale známe spíše souhru náhod nebo zákon schválnosti.

Tam, kde Nepil staví působivost svých slov na kontextu, pouhý slovníkový katalog tedy nestačí. Ve výsledné podobě nepoznáme odstín ironie nebo vedlejší význam. Vraťme se proto nyní k té oblasti slovní zásoby, která je zajímavá i sama o sobě, tedy i když se slovo vyskytuje izolovaně.

Fejeton Silvestr obsahuje 102 substantiv a 20 deminutiv (19,6 %), převážně klasicky užitých. *Sluníčko odpovídalo, že jedna pusinka je málo, že jich chce tisíc, a pak ještě chvíli poletovali ve vzduchu miláčkové, sluníčka, drahouškové, pusinky, pelišky a čelíčka...* K těmto láskyplným výrazům můžeme teoreticky přiřadit i další výrazy, pokud za hlavní kritérium budeme považovat míru kladného citového náboje: *Nejerotičtější oslovení, kterého se mi kdy v životě dostalo, bylo médo, medáku, medvěde nebo ty myšáku tlustej*.

Nepil účelně využívá také zdrobnělé podoby sloves: *Tady máš pusinku..., jdi spinkat a nezlob*. Ve fejetonu najdeme také originální sloveso *dodrahouškovat*, což značí asi tolik jako „dokončit rozhovor s hojným výskytem něžných slov“.

Nechci tvrdit, že Nepil patří k významným tvůrcům neologismů, ale určitě dovede výborně pracovat s předponami a spojovat existující slova do novotvarů. Kromě již zmíněného upravil další slovesa: *odkřivopřisáhnout, přilyžovat se* – tj. přišourat se a tahat za sebou nohy, *dočepečkovat* – dopsat pohádku o vodníku Čepečkovi. Poslední výraz údajně vzešel z úst spisovatele Václava Čtvrťka.

Pravděpodobně vytvořil také substantivum *přituchlina*^o (SSJČ uvádí pouze heslo *přituchlý* a *zatuchlina*) a adjektivum *truhliččí*^o. *Truhliččí přituchlina* patrně znamená „mírná zatuchlina způsobená uložením v truhličce“. Některá adjektiva Nepil znovu vytvořil tím, že jim dal nový význam, užil je v neobvyklém spojení. *Olympijský tatínek* – otec, jehož výkony umožňují účast na olympiádě, *vetešní*^o *medvídek* pochází z vetešnictví a nebo tam alespoň patří. *On totiž nebyl normální, byl z druhé ruky, byl vetešní a to na něm bylo k poznání na první pohled*. (Medvěd Krumlík).

Mapování Nepilova slovníku patrně bude pokračovat rozbořením knihy *Satan s prstenem*. Zatím ale stojíme teprve před dokončením základního katalogu z knihy *Dobré a ještě lepší jitro*. Přitom nechceme zůstat jen u něj. Některé zvláštní katalogy (viz výše), které hodláme ještě vytvářet, mohou později oživit jazykovou výuku a sloužit jako podklady k dalšímu studiu.

BRABCOVÁ, R.: O jazyku Františka Nepila. In: Filologické studie. XX. Praha 1997, s. 20 – 28.

JANOVEC, L.: Využití programu Concorde pro tvorbu autorských slovníků. In. Varia VII. Bratislava, SJS pri SAV 1998, s. 63 – 70.

NEPIL, F.: Dobré a ještě lepší jitro. Praha, SNTL 1990.

NEPIL, F.: Satan s prstenem. Praha, Akropolis, 1996.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha, Academia 1960 – 1967.

Pokus o stanovení sémantických tříd v díle Jaroslava Seiferta

Lenka Haasová

Pedagogická fakulta UK, Praha

Na pedagogické fakultě Karlovy univerzity v Praze probíhá po vedením Doc. S. Machové rozsáhlý grantový projekt rady Fondu rozvoje VŠ nazvaný *Slovník básnického díla Jaroslava Seiferta*. K tvorbě tohoto frekvenčního slovníku používáme softwarové vybavení Concorde, jehož autory jsou D. Rand a T. Patera z Montrealské univerzity. Zpracováním několika Seifertových sbírek jsme získali zcela nový pohled na básnickou tvorbu, především z hlediska statistického. K dispozici máme několik autorských slovníků k jednotlivým zpracovaným sbírkám a můžeme je mezi sebou porovnávat.

Ve své diplomové práci se kromě celkových charakteristik plynoucích z frekvenčního slovníku (dále jen FS) věnuji také sledování konkrétních jazykových jevů v díle J. Seiferta (Haasová, 1999). Jedním z hlavních úkolů, které jsem si vytyčila, bylo pozorování sémantických tříd (dále jen ST) v Seifertových verších. Konkrétní materiál mi poskytly sbírky *Ruce Venušiny* a *Jaro, sbohem*.

Sémantičnost, respektive funkčnost znamená, že znak není samoučelný a má vždy vztah k významu či funkci. Strukturu znaku lze chápat podle Ogden-Richardsova trojúhelníku jako vztahy: 1) mezi formou a významem, kdy znak (forma) *označuje* (symbolizuje) něco, tj. význam; 2) mezi formou a objektem, přičemž znak (forma) *zastupuje* (reprezentuje) něco, tj. objekt, stejně jako fotografie zastupuje realitu a 3) mezi významem a objektem, ve kterém se užitím znaku *miní* něco – objekt, a tak se při každém užití znaku zapojuje vědomí člověka a aktivuje se tedy složka významu.

Ovšem význam jednoduchého jazykového znaku (JJZ) není tak snadné postihnout. Např. G. Leech rozlišuje sedm ingrediencí významu JJZ: 1) konceptuální význam, který je společný všem rodilým dospělým mluvčím daného

jazyka; 2) kolokační význam tvořený jazykovým okolím; 3) konotační význam (důležitý především z pragmatického hlediska); konotaci se označují právě pragmatické rysy významu, které se připojují k významovému jádru na základě asociací – na rozdíl od poměrně stabilního konceptuálního významu jsou konotace značně nestálé, neohraničené a otevřené vůči individuálním zkušenostem, mohou být ovlivněné i kulturní tradicí; 4) sociální význam může být dán sociálním původem uživatele, nebo společenskými okolnostmi užití jazyka; 5) emoční význam zahrnuje osobní vztah produktora k adresátovi i k obsahu sdělení; 6) reflektovaný význam vzniká na základě asociací z jiných pojmových oblastí, nejčastěji sexuální; 7) tématicko-rématický význam se týká složitého jazykového znaku – výpovědi (aktuálního členění výpovědi, především slovosledu, intonace, lexika a syntaxe).

Nejsnáze zachytitelný význam lexikálních jednotek je konceptuální a jednou z metod popisu je sémová analýza, která rozkládá význam na jednodušší významové rysy (sémy). Sémová analýza se uplatňuje při popisu a rozlišování významů slov vytvářející různé subsystémy. Kritéria pro vymezování sémů nejsou zatím jednotná, avšak dosud nejrozsáhlejší experimenty této analýzy pro češtinu prováděla skupina V. Smetáčka v 80. letech. Po asi pětileté práci vydělil zhruba čtyřčlenný kolektiv kolem 700 sémů, s jejichž pomocí bylo popsáno kolem 20.000 JJZ.

Sémantické rysy (SR), tedy základní složky konceptuálního významu každého slova, se pořadají do binárních protikladů (+/-) a pomocí souboru SR vytvořeného komponentní analýzou se zapisují do komponentní formule, např. *býk [+ živý, - lidský, + mužský, + dospělý]*. Vedle kontrastivních rysů jsou pro některé JJZ vhodné rysy polaritní, hierarchické a relační, přičemž rys polaritní je určen entitou mající vlastní míru vlastnosti, rys hierarchický místem znaku v posloupnosti a entita vstupující do nějakého vztahu zakládá rys relační.

Dosud nízkou míru výsledků ze zkoumání v oblasti sémantiky dokazuje i fakt, že chybí jednotný popis sémantických tříd (ST) v jazyce. Povahu ST má bohaté dělení autosémantik, avšak povaha i počty ST jsou různé. Některé jsou vydělovány tradičně: substantiva nástrojů, látková, činitelská, verba kauzativní, pohybu, myšlení, adjektiva relační apod. Třídění se děje na základě významů jednotlivých slov, avšak to jednotnou strukturaci znesnadňuje. Jak jsem již uvedla, např. G. Leech rozlišuje několik složek významu, a je tedy problém, ke které z nich se při dělení přiklonit. Nejsnazší by zřejmě bylo ignorovat všechny složky kromě konceptuální a z ní pak při třídění vycházet. Ovšem není to příliš násilné okleštění významu? Je pravda, že díky SR je konceptuální význam prozkoumán nejdůkladněji, nicméně se domnívám, že opomenutí dalších složek významu by bylo z hlediska určování ST zavádějící.

I přes tyto obtíže by nebylo vhodné se k analýzám a experimentům třídění významů JJZ točit zády. Stojí přeci za pokus zjistit, zdali na základě sémové

analýzy JJZ lze vyvodit význam větších jednotek textu, či snad dokonce textu celého.

Ve zmiňovaných sbírkách jsem se pokusila o stanovení některých ST. Výběr ST je dosud pouze náhodný a nesystematicky specifikovaný. Náhodnost ST spočívá na mé libovůli podložené pouze textem básní nebo literárněvědnými popisy, které těmto sbírkám přičkly určité atributy.

K vytvoření ST mě inspirovaly jednak pocity, které ve mně verše vyvolaly, jednak obsahová stránka básní. Z oblasti pocitové vznikly ST: *lásky (L)*, *veselosti a radosti (V)*. Z tématiky mne zaujala možnost ST: *času (C)*, *domova a dětství (D)*, *poezie (P)*, *nábožensví (N)*, *umění (U)*, *zvířat (Z)*, *části (lidského) těla (T)*, *zvuků (ZV)*. K těmto ST jsem navíc připojila ST zavedené S. Machovou (Machová, 1998): *ST barev (B)*, *květin a jiného rostlinstva (K)*, *revolučního zaujetí, boje, války (R)*, *smutku, utrpení, smrti (S)*.

V katalogizaci lemmat substantiv, adjektiv a verb frekvenčních slovníků těchto sbírek jsem procházela jednotky těchto podkatalogů a snažila se je zařadit do ST. Ne všechny se samozřejmě daly označit určenými značkami, neboť škála mých ST není tak pestrá, aby postihla všechna lemmata. U některého slova se naopak stalo, že jsem jej zařadila do více ST, např. *ňadro* spadá, podle mého mínění, do ST *lásky* i *části lidského těla*, *stesk (L)* i (S), *výskat (V)* i (ZV). Snaha o eliminaci subjektivity při určování ST částečně proběhla formou práce s hesly, kde byl ve většině případů opomenut kontext.

A k jakým výsledkům vedlo mé pozorování?

Přestože jsem určovala celkem 14 ST, vyhodnotila jsem jich nakonec pouze 7, neboť ty se mi zdály pro tvorbu J. Seiferta stěžejní. Kvantitativní srovnání se tedy týká ST *květin a jiného rostlinstva*, *domova a dětství*, *nábožensví*, *času*, *lásky*, *smutku*, *zvuků*. Přestože se i zbývající ST v různém počtu jednotek objevily, zůstaly na pokraji mého zájmu.

Obě studované sbírky jsem hodnotila zvlášť a číselné údaje zapsala do tabulek TAB1 – TAB7. V prvním sloupci je název sbírky, další sloupce, patřící jednotlivým slovním druhům, jsou rozděleny na dvě části, které uvádějí a) absolutní frekvenci výskytu slov příslušné ST; b) zastoupení slovních tvarů v procentech u dané ST (za základ slouží počet všech tvarů slov slovního druhu). Druhý sloupec se týká substantiv, třetí adjektiv, čtvrtý verb a poslední, pátý sloupec ukazuje součet absolutních frekvencí substantiv, adjektiv a verb určité ST.

TAB1 – ST květin a jiného rostlinstva

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	
RV	43	6,75	0	0	2	0,31	45
J, S	145	5,83	6	0,24	15	0,6	16

TAB2 – ST domova a dětství

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	19	2,98	1	0,16	0	0	20
J, S	70	2,82	16	0,64	1	0,04	87

TAB3 – ST času

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	42	6,59	20	3,14	14	2,19	76
J, S	200	8,05	39	1,57	36	1,45	275

TAB4 – ST lásky

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	27	4,24	11	1,73	11	1,73	49
J, S	139	5,6	50	2,01	42	3,81	23

TAB5 – ST smutku, bolesti a smrti

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	18	2,83	18	2,83	12	1,88	48
J, S	47	1,89	7	0,28	20	0,8	74

TAB6 – ST zvuků

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	8	1,26	4	0,63	10	1,75	22
J, S	12	0,48	1	0,04	73	2,94	86

TAB7 – ST náboženství

	substantiva		adjektiva		verba		celkem
	fr.	%	fr.	%	fr.	%	fr.
RV	25	4,2	0	0	3	0,4	28
J, S	46	1,28	6	0,26	3	0,12	55

Podle tabulkové statistiky se mohou pokusit o interpretaci jednotlivých číselných hodnot. Z kvantitativních zjištění vyplývá, že pro tyto sbírky J. Seiferta jsou charakteristické motivy všech stanovených ST snad kromě ST zvuků.

Vysoké zastoupení v ST květin si vysvětlují částečně tím, že tato ST je snadno specifikovatelná a vyjadřuje se nejčastěji explicitním pojmenováním, tudíž není pravděpodobné, že bych ze subjektivního hlediska některé výrazy

z této ST opomenula, jak se tomu může stát u abstraktních pojmů. Nechci ovšem zpochybnit frekvenci Seifertem užívaných názvů rostlin. Čtenář může mít pocit, že čte veršovaný herbář: např. *kopretina, suchopár, svlačec, slzičky Panny Marie, kozí bradka, klematis, pampeliška, hyacint, jitrocel, karafiát, růže, břečťan, hvozdík, chrpa, krušpánek, vlčí mák, máta, náprstník, pelyněk, zeměžluč, zimostráz* atd.

Význam času je v jednotlivých slovech hledat obtížnější právě pro jeho nekonkrétní podobu. Čas bývá navíc vyjadřován adverbiiem či gramatickou kategorií času, které do svého zkoumání nezahrnuji. I přes tuto redukci se ST času naplnila u obou sbírek velmi vysokým procentem zastoupení. Tím mohou potvrdit tvrzení, že sbírky RV a J, S jsou sbírkami reflexivními a svým zaměřením spadají do poezie času a ticha 1. poloviny 20. století. Za povšimnutí stojí verba z této ST času, např. *opozdit se, plynout, čekat, zvadnout, končívát, připozdívát se, stárnout, šerit se, zapomenout* apod. Myslím si, že v sobě obsahují cosi z nálad a myšlenek stárnoucího člověka, kterým však v době vydání těchto sbírek J. Seifert ještě nebyl (bylo mu 35 a 36 let). Na druhou stranu je užití takto laděných výrazů pochopitelné, vždyť vzpomínková poezie je tvořena právě jimi.

Ve sbírce RV mají silné zastoupení substantiva ST náboženství, avšak ve sbírce J, S jejich počet rapidně klesl. Domnívám se, že ve sbírce RV jednak ještě nezhasla v autorovi víra, ve které byl vychováván, jednak je logické, že v případě vzpomínek na dětství nemůže na věrouku zapomenout. Sbírkou J, S se častěji obrací k jiným vzpomínkovým motivům.

ST lásky byla velmi těžce postižitelná, neboť podob lásky je mnoho a ve většině případů tento cit nelze vyjádřit jinak než opisem. Častěji se setkáváme s básněmi, ve kterých lásku cítíme z každého verše, ale kromě slova *láska* se v ní s milostnými výrazy setkáváme minimálně. Ukázkovým příkladem by mohla být báseň *Píseň o lásce* (J, S), kde se již v názvu Seifert vyjádřil explicitně a jejíž rozbor do ST dopadl

U L
Píseň o lásce
Slyším to, co jiní neslyší,
T
bosé nohy chodit po plyši.
S ZV
Vzdechy pod pečeti v dopise,
ZV ZV
chvění strun, když struna nechví se
C
Prcháváje někdy od lidí,
vidím to, co jiní nevidí.

L V
Lásku, která obléká se v smích,
T T
skrývající se v řasách na očích.

T
Když má ještě vločky v kadeři,
K K K

vidím kvěsti růže na keři.

L
Zaslechl jsem lásku odcházet
T T
když se prvně rtů mých dotkl ret.

R
Kdo mé naději však zabrání
S S
– ani strach, že přijde zklamání,

T
abych nekles pod tvá kolena.

L
Nejkrásnější bývá šílená.

ST(C): *prchávat*

ST(L): *láska (3x), nejkrásnější*

ST(U): *píseň*

ST(T): *noha, řasa, oko, kadeř, koleno, ret (2x)*

ST(ZV): *vzdech, struna (2x)*

ST(S): *vzdech, strach, zklamání*

ST(K): *kvěst, růže, keř*

ST(R): *zabránit*

Přestože počtem svých jednotek dosáhla čelního postavení ST částí lidského těla a motivy lásky jsou téměř srovnatelné co do počtu s motivy smutku a zvuků, je jasné, že všechny tyto třídy jsou se ST lásky spjaty a všechny společně tvoří *Píseň o lásce* a její milostnou náladu. Láska ovšem není pouze milostná, ale je i k přírodě, ke kraji, k domovu a rodičům, k věcem či k umění. Nicméně se při určování ST lásky obracela má pozornost pouze ke vztahu mezi mužem a ženou a ostatní modifikace tohoto citu jsem do dané ST nezahrnovala. A tak se zde objevily např. tyto výrazy: *vášeň, náruč, pomilování, chtíč, krása, mile-nec, poblouznění, úsměv, něžný, nevěrný, cudný, hříšný, milostný, líbezný, ně-hyplný, natoužit se, políbit, zlíbat, hladit, vzplanout, tulit se, žárlit...*

Necelými třemi procenty se ve sbírce RV prosadila substantiva ST domo-va a ST smutku. Ve sbírce J, S zůstává zastoupení ST domova také pod 3 %,

ale ST smutku výrazně klesá na necelá 2 %. Smutek může pramenit z různých okolností. Může vycházet z lásky, ze vzpomínek na lásku, na domov, na rodiče, může mít blízko právě k nostalgii a může to být smutek z plynoucího času. Seifert jej vyjadřuje např. těmito slovy: *slza, bolest, zmar, zármutek, nářek, žal, hořkost, vzdech, chmurný, opuštěný, zoufalý, loučit se, tesknit, zmírat, děsit se, hynout, ranit* atd. Motivy smutku (bolesti a smrti) tedy ustupují a i z celkového dojmu sbírky J, S mohou tuto skutečnost potvrdit. Básně zde mají poněkud veselejší atmosféru, jsou optimističtější a ztrácejí svou hořkost, která se skrývá v reflexivních verších RV.

Ne každé vzpomínání však musí být smutné. Může být pronášeno s lehkým úsměvem a může být milé.

ST zvuků se podle mého očekávání příliš nenaplnila, i když ve sbírce J, S je zastoupena především slovesy (2,94 %). Ve sbírkách se sice objevují výrazy: *bubnování, hvizd, výskot, praskot, zvon, dunět, zaznít, hučet* a další, avšak dále se jedná především o zvuky tlumené či dokonce tiché, např.: *tichý, mlčící, zaškat, zasténat, vzdychat, šustit, šeptat*.

Rozdíly mezi oběma sbírkami jsou ve zkoumaných významových kategoriích minimální (viz TAB1 – TAB7). Posílení ST času se objevuje u substantiv J, S, ovšem adjektiva a verba procenta ztrácí. V těžce sbírce se zvyšuje frekvence substantiv, adjektiv i verb ST lásky a stoupá i počet verb ST zvuků (snad na úkor substantiv a adjektiv, kterým procenta klesají). Ve sbírce RV naopak velmi výrazně sílí oproti sbírce J, S ST náboženství, mírně pak ST smutku, ST zvuků a ST květin a jiného rostlinstva. Domnívám se, že tyto rozdíly, z nichž žádný nepřesahuje 3 %, ukazují na velkou podobnost obou sbírek a jejich ne náhodné zařazení do reflexivní lyriky J. Seiferta. Nejsou samozřejmě tematicky zcela shodné a neliší se pouze svým rozsahem. Existují ovšem určité motivy, které básník neopouští a které mohou právem dostat přívlástek „seifertovské“. Jedná se o témata lásky, domova, dětství, času a městského prostředí, především pražského.

Literatura

ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Pražská imaginace, Praha 1997.

HAASOVÁ, L.: Autorský slovník Jaroslava Seiferta. Diplomová práce. Praha, PedF UK 1999.

MACHOVÁ, S. – ŠVEHLOVÁ, M.: Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny. Praha, PedF UK 1996.

Z autorského slovníku Jaroslava Seiferta – sémantická charakteristika a použití zájmen *já* a *my* v některých sbírkách

Ladislav Janovec

Pedagogická fakulta UK, Praha

0. Autorský frekvenční slovník dává možnost získat informace o lemma-tech, slovních druzích a frekvenční údaje o výskytu slovních tvarů daného slova. Software Concordeer nám navíc dává možnost nahlédnout do konkordancí slovního tvaru, který je centrem našeho zájmu. Na základě konkordancí můžeme sledovat výskyt celého paradigmatu daného slova, výskyt konkrétního slovního tvaru, či provádět různé konfrontační výzkumy různých výrazů. Rozhodl jsem se pokusit o první konfrontační příspěvek. Chci se zaměřit na použití osobních zájmen *já* a *my*, jejich tvarů a funkcí v Seifertových sbírkách *Město v slzách*, *Býti básníkem*, *Ruce Venušiny* a *Osm dní*.

1. Obecně sémantická a gramatická charakteristika personálií

Personálie jsou velice specifická třída pronomín. Patří mezi slova deiktická, zájmena první a druhé osoby patří k prostředkům deixe situační, zájmena třetí osoby k prostředkům deixe kontextové. Jak zájmeno *já*, tak zájmeno *my* odkazuje vždy v našem reálném světě na živou lidskou bytost. Uvažujeme-li svět jiný, mohou tato zájmena zastupovat i zvířata, rostliny, věci, či mrtvé lidské bytosti.

Příklady: – *Boudo, budko, kdo v tobě přebývá?* – *Já, myška Hrabalka, já žabka Kuňkalka, já zajiček Ušáček.*

Neztrapňuj se přede mnou, Matyáši, ušklíbl se pták.

Nejsem já jen dřevo, jsem já krev a tělo.

Specifické je u personálií i tvoření plurálu. Podívejme se na změnu významu při vytvoření plurálu od zájmena *já*. Zájmeno *já* vyjadřuje v textu postavu mluvčího, ale zájmeno *my* nevyjadřuje skupinu mluvčích, nýbrž skupinu, která mluvčího zahrnuje. Rozdíl singuláru a plurálu je tedy jiný než např. rozdíl *strom* – *stromy*. Jde o tzv. plurál eliptický (Kuryłowicz, 1970). Jednotlivina (v našem případě zájmeno *já*) je doprovázena dalšími jednotlivinami, pluralita spočívá na základě místní (prostorové) styčnosti.

Na tomto protikladu může být založena i jistá sémantická diferenciacie. Užití osobních zájmen *já*, *my* a *on* v kontextech může vykazovat naprosto rozdílné sémantické rysy. Věty, ve kterých je zájmeno *já* a jeho tvary užito, vyjadřují individuálnost, osobnost, osobitost mluvčího, určitý distans od většího spole-

čenství, a to buď dobrovolné stranění se nebo nedobrovolné vyvržení. Jde o věty typu *Já mám hlad. Já jsem přečetl celý text. Všichni mě opustili. Nikdo mě nemá rád. Mně to neřekli.* Proti těmto příkladům můžeme postavit i jejich ekvivalenty, u nichž zájmeno vynecháme (v případě subjektu), nebo umístíme na jiné místo výpovědi (v případě objektu). Věta *Mám hlad.* je pouhým konstatováním skutečnosti, zatímco věta *Já mám hlad.* zdůrazňuje mluvčího, čímž výpověď nabývá příznakovosti. *Já* zdůrazňuje stav mluvčího na rozdíl od jiných účastníků situace. Mluvčí chce říci, že má hlad a nezajímá ho, zda chtějí jíst i ostatní. Nebo může vyjadřovat to, že mluvčí je jediný ze skupiny, který chce jíst. Rozšiřuje se i repertoár komunikativních funkcí výpovědi. Kromě již zmíněné funkce prostého sdělení, může jít také o povzdech, přání, výtku, implicitně také o otázku (*Já mám hlad.* = Máme něco k jídlu?) či výzvu (*Já mám hlad.* = Pojď také jíst.) apod. Významnou úlohu zde bude hrát také kontext výpovědi.

Věty se zájmenem *my* a jeho tvary vyjadřují dvě základní protichůdné tendence v chování člověka. Člověk se snaží o nalezení nějakého místa, nějaké příslušnosti ke společenství, což mu dává pocit vědomí, že není sám (tedy opak toho, co vyjadřuje zájmeno *já*), případně pocit nějaké vyjimečnosti, důležitosti, či dojmu, že je člověk nepostradatelný. Příkladem může být věta: *My si stavíme v lese tajnou skrýš.* Tato věta je pravděpodobně vytržená z řeči nějakého dítěte, vyjadřuje radost nad tím, že mluvčí patří do určitého společenství, které je ozvláštněné jakýmsi tajemstvím, a on patří mezi těch několik zasvěcenců, jež o tomto tajemství vědí.

Druhá sémantická stránka zájmena *my* a zároveň druhá tendence v myšlení člověka je snaha skrýt své myšlenky a jednání za nějaký obecný názor, za nějaké společenství. Člověk, který si není jistý svým názorem, či ten, který vědomě lže, se snaží prezentovat svůj názor jako něco obecného, s čím souhlasí větší skupina lidí, popř. všichni, aniž dokáže vysvětlit, koho tím výrazem *všichni* myslí. Prezentace názoru stejného pro všechny zúčastněné je typická pro hesla demonstrací a pro život v totalitních společnostech. Věty v první osobě plurálu, ať už se zájmenem *my* nebo bez něj, mají vyjadřovat jednotu, společný cíl, názor celého společenství, ale přitom tento názor je diktován jednotlivcem nebo skupinou jednotlivců. Typickými příklady jsou věty: *Všichni se radujeme porážce kapitalistů. Všichni jsme vděční Sovětskému svazu za osvobození našeho státu od fašistů.* V první větě není jasné kdo patří mezi ty všechny, kteří se radují, ani proč se radují. Jako o nepravdivé můžeme uvažovat i o druhé větě, není opět explicitně vyjádřeno, kdo je míněn výrazem *my* všichni – v krajním případě existovaly rasistické a fašistické menšiny, které jistě z osvobození od fašismu radost neměly. Za druhé není věta plně pravdivá, protože území bývalé ČSR bylo osvobozeno i armádou spojeneckou, o níž se v dané větě nemluví.

Věty tohoto typu mají také tendenci ztrácet výpovědní hodnotu, stávají se z nich skandovaná hesla a novinové či nástěnkové fráze *My jsme mládež nová, mládež Gottwaldova. Maminko, tatínku, my chceme mír.*

Podobně mívá člověk tendenci včleňovat se do skupiny, která se vyznačuje nějakým atributem, jedinec se pak snaží prezentovat tento atribut jiných jako svůj vlastní, nebo jako obecný, který se ho také nějakým způsobem týká. Takovým atributem bývá velmi často úspěch.

Věty se zájmenem *my*, ve kterých jsou úspěchy jednotlivců nebo menších celků podávány jako úspěchy nějakého většího celku, jsou opět případem zkreslování skutečnosti. K. Čapek v *Kritice slov* píše, že takové *my* je pohodlné a nezávazné. Člověk sám nic nevykoná, ale tím, že sám sebe zahrne do nějaké skupiny, kde byl úspěšný jednotlivce, zažívá chuť toho, jak jsme dobří. Takovým způsobem si může úspěch jednotlivce přivlastnit i více skupin. Objeví-li se někde věta *Karel Novák nás dobře reprezentoval v modelářské soutěži.*, není zcela jasné, kdo patří pod ono záhadné *nás*. Rodina, škola, třída, modelářský kroužek, město, či dokonce stát? Nebo nějaká úplně jiná skupina?

Velice zřetelné je používání tohoto pohodlného *my* v projevech sportovních fanoušků. Po vítězném fotbalovém zápase povykují fanoušci vyhravšího mužstva: *My jsme vyhráli. Je to naše. Jsme dobří.* Zařazují se tak do společenství vítězného družstva, sdílí s ním jeho radost z vítězství, vyjadřují mu podporu, nebo v euforii zařazují hráče do svého společenství. Jdou-li na další zápas, říkají příznivcům nepřátelského mužstva: *Dnes vám to natřeme. Stejně vás zase porazíme. Nemáte proti nám žádnou šanci.* apod. Při zápase zase pokřikují hesla typu: *Jan Novák (= jeden z nejlepších hráčů týmu) je náš.* Pohodlnost tohoto *my* spočívá v tom, že fanoušek se na porážce nepřátelského mužstva nijak aktivně nepodílí, ale hlasitě poukazuje na úspěch imaginárního *my*.

Zájmeno *my* a věty v první osobě plurálu užívají často učitelé základních škol, pokud se snaží navazovat kontakt se žáky. Jeho užitím se jako by zařazují do společenství třída a snaží se tak narušit určitou bariéru třída versus učitel. Sem patří věty typu: *Dnes si procvičíme malou násobilku. Dnes si povíme něco o ježkovi.* Mluvčí má v takových větách na výběr, jaký čas použije. Užití prezentu pomáhá odstranit tíživou atmosféru, rozptyluje stísněnost před něčím nepříjemným, situaci zlidštuje. Naopak užití futura má stále ještě výrazný odstín odstupu účastníků, má nádech oficiálnosti (*Dnes budeme probírat ježka obecného.*).

Další sémantickou funkcí zájmena *my* ve větě je tzv. plurál majestaticus (*Toho bohá nebudu, abychom my, císař Rudolf II. na jeden ze svých zubů sáhnouti dovolili.*) a plurál skromnosti, který bývá užit autory odborných článků a publikací (*V další kapitole se budeme zabývat pouze prvním z uvedených případů.*).

Co se týče morfologické charakteristiky personálií *já* a *my*, jsou to slova bezrodá, která se skloňují. Mají vlastní zájmenné skloňování. Jejich deklinační paradigma je neúplné – neuvažuje se v něm o vokativu, protože je téměř

vyložené, že bude použit v komunikaci. Jisté vokativní rysy vykazují případy jako *Mé druhé já, odpověz mi*. nebo název potravinářského výrobku *Ó, mé hladové já*. V takových případech je ale tvar vokativu shodný s tvarem nominativu, proto není tvaroslovná situace nijak komplikována. Paradigma zájmena *já* se vyznačuje výraznou variabilitou forem. Od šedesátých let jsou vedle sebe kodifikovány jako spisovné podoby *mě/mne* v akuzativu a genitivu a tvary *mně/mi* v dativu. Tvar *mně* se objevuje ještě v lokálu, jedinečné formy má nominativ *já* a instrumentál *mnou*.

Paradigma zájmena *my* se vyznačuje unifikační tendencí. Celé paradigma má pouze čtyři tvary. Nominativ má tvar *my*, genitiv, akuzativ a lokál mají shodný tvar *nás*, dativ má tvar *nám* a instrumentál tvar *námi*.

Obě zájmena mohou zastávat různé syntaktické funkce. Nominativní tvary vystupují nejčastěji ve funkci subjektu. *Já jsem doma*. *My jsme nemohli přijít*. Řídčeji se objevují jako jmenná část složeného predikátu. *Petr Novák jsem já*. Funkce personálie v takovém případě není jednoznačná, vedle predikativa se opět naskýtá možnost klasifikovat jednotku jako subjekt v závislosti na presupozici a intonaci.

Ostatní tvary zájmena *já* a *my* vystupují nejčastěji ve funkci objektu (*Napsal mi dopis.*, *Viděl mě přijíždět.*, *Se mnou si nezahrávej!*). V některých případech se tvary zájmen objevují v pozici adverbialie (*Od nás šel rovnou domů.*, *Za nás bývalo lépe.*, *Kvůli mně to neudělala.*). Zřídka se setkáváme s nepřímými pády zájmen jako součástí jmenné části predikátu (*Kniha je ode mě.*). Personálie nemohou vystupovat ve funkci atributu, protože v této funkci jsou nahrazena posesivy (*můj, náš*). Ve funkci subjektu mohou vystupovat všechny nepřímé pády, uvažujeme-li je jako výrazy zmíněné (*Mnou je instrumentál zájmena já.*). Další možností jsou genitiv partitivní a genitiv záporový jako zvláštní forma subjektu (*Ubylo mě snad?*, *V tu dobu nás tam už nebylo.*).

2. Personálie v Seifertových sbírkách

Na základě frekvenčních charakteristik a konkordancí jsem zjišťoval, jakým způsobem se mění použití zájmen *já* a *my* v jednotlivých počítačově zpracovaných sbírkách. Vycházím z toho, že tradičně se Seifertova tvorba dělí do čtyřech období, kterým odpovídá určitá myšlenková a umělecká orientace autora (proletářské umění, poetismus, okouzlení životem a mírem, životní skepse a bilance). Předpokládám, že v závislosti na umělecké a myšlenkové tendenci se mění i slovník básníkem užívaný a v něm i frekvence užívaných zájmen. V dobách svého mládí a proletářských začátků bude určitě více otevřen světu a více přístupný kolektivní myšlenke (myšlenka *My*, společenství *My*), zatímco v době své životní krize a bilance bude spíše orientován intro-

vertně (myšlenka *Já*). V souvislosti s myšlenkou *My* by měla být v prvních sbírkách frekvence plurálu mnohem vyšší, než ve sbírkách posledních.

Zájmena osobní mají ještě jednu specifickou vlastnost – velmi často zůstávají ve funkci podmětu nevyjádřena. Další práce je proto zaměřena pouze na výzkum explicitně vyjádřených tvarů. Výzkum implicitně vyjádřených tvarů by znamenal pečlivou analýzu všech slovesných tvarů v prvních osobách, což mi neumožňovaly nejrůznější (zejména časové) důvody.

Ve sbírce *Město v slzách* se zájmena první osoby vyskytují celkem pětadevadesátkrát. Z toho zájmeno *já* 55 x a zájmenu *my* připadá 40 výskytů. Nepotvrdil se tedy prvotní předpoklad, že plurál bude převyšovat nad singulárem, dokonce frekvence zájmen jsou vysoce rozdílné. Liší se i výskyt jejich jednotlivých slovních tvarů.

Zájmeno *já* se nejčastěji vyskytuje v nominativu, celkem dvacetkrát. Druhý nejfrekventovanější tvar je dativ, vyskytuje se patnáctkrát. Seifert používá jeho oba tvary *mně* i *mi*, ovšem častěji se obrací k tehdy spisovnému tvaru *mi*, celkem dvanáctkrát. Tvar *mně* je použit v souladu s tehdejší kodifikací – dvakrát jako výraz vytčený před strukturu (*Mně se však líbí. Mně by to nestačilo.*) a jednou po předložce *ke* (*tu náhle zazněly ke mně...*). Dativní tvary jsou užity převážně v obligatorních pozicích sloves.

Akuzativ se vyskytuje jedenáctkrát. Zajímavé je, že Seifert výhradně používá tvary *mě*, v době vzniku sbírky považované za nespisovné.

Nízkou frekvenci, tj. méně než deset mají tvary zájmena v ostatních pádech. Tvary v genitivu se vyskytují pouze čtyřikrát. Na rozdíl od akuzativu dává Seifert přednost tvaru *mne*, a to ve všech případech. Dvakrát má genitiv význam lokální (*vedle mne stála, vedle mne bydlí...*), jednou má význam odlukový (*odejmi ode mne tento kalich*), jednou má význam původu (*At' má ode mne z lásky...*).

Lokál zájmena *já* se vyskytuje třikrát, vždy má význam lokalizace s odstínem rozpínavosti uvnitř celku (*rozkvetly ve mně, láska stoupala ve mně, ale ve mně dne nepožehnaného...*).

Instrumentál je užit celkem dvakrát, jednou ve významu lokálním (*nade mnou bydlí souchotinářská šička a kulhavý námořník*), podruhé ve významu zásahovém (*nezvítězilo město nade mnou*).

Zájmeno *my* se ve sbírce *Město v slzách* vyskytuje nejčastěji opět v nominativu, celkem třináctkrát. U nominativních tvarů můžeme sledovat několik zvláštních výskytů. Dva výskyty jsou spolu navzájem sémanticky propojeny, protože jeden nominativ je užit v apozici druhého (*ale my, my lidé na pavlači, jsme z hloubi srdce litovali*). Tento příklad, podobně jako typ *My chlapi z předměstí*, je jedním z mála, kde můžeme přesně stanovit společenství *My*, do kterého se Seifert začleňuje. V ostatních deseti případech není společenství z konkordancí jasně stanovitelné. Tři výskyty nominativu jsou ve verších, které parafrázuji českou lidovou baladu, čímž mohou implicitně také něco

o společenství *My* vypovídat, pravděpodobně by šlo o společenství, které by nějak komplexněji vyjadřovalo celý český a slovenský národ. Jsou to verše *My jsme byli housle z dřeva javorového, my přece taky neumřem na slámě, my taky umřeme na poli*.

Akuzativ zájmena *my* se v textu objevuje desetkrát, z toho dvakrát ve verších, které mají charakter modlitby či antimodlitby (*orodovali za nás, Ó Pane, opusť nás*), což může mnohé naznačovat o společenství, k němuž má zájmeno odkazovat. Mohlo by jít o společenství věřících, nebo i nevěřících, kteří se v těžké chvíli obracejí k Bohu a žádají o pomoc. Na druhou stranu také může vyjadřovat společenství lidí, kteří prožívají desilusi a jsou přesvědčeni, že společnost si žádnou milost boží nezaslouží. V textu číslo šest používá básník akuzativy čtyřikrát, jedno ze sémanticky klíčových slov veršů je *doktor*. Proto jsem přesvědčen, že u akuzativů šesté básně (*všecky nás přemohla, když nás do svých rukou bral, chvílku nás poslouchal, všecky nás pozorně proklepal*) můžeme poměrně přesně určit společenství *My* – pacienti, nemocní, stonající, přeneseně i nemocní nějakou myšlenkou. U ostatních akuzativů není již možné z konkordancí druh společenství *My* určit.

Dativ se ve sbírce vyskytuje devětkrát. Tříkrát opět v básni šest (*Přišel k nám doktor s černými brýlemi, všem nám na prsou klečí, okna k nám hovořila v cizí, nesrozumitelné řeči*). V těchto případech půjde analogicky s akuzativy básně o společenství pacientů. Společenství *my* v případě *Vždyť krásy je nám v životě třeba jako lásky, vody a chleba*. Lze interpretovat jako velmi široké, pravděpodobně označující lidstvo jako celek. Zbylé výskyty dativu jsou bez celkového kontextu básně nejasné.

Genitiv se ve sbírce objevuje pětkrát, dvakrát ve významu každý z celku, dvakrát ve významu jeden z celku. Poslední případ je dán valencí predikátu (*vždyť ty nás nejsi hodna*). Ani v jednom případě není možné společenství *My* z konkordancí vyvodit.

Instrumentály jsou v textu sbírky dva. Mají význam *lokální* (*přebývala mezi námi, ulice, která se nad námi klene*). Společenství *My* není opět možné zjistit.

Pouze jednou se v celé sbírce vyskytuje lokál (*v nás víra s nadějí se vzklenuly jak nad propastí mosty*).

Ve sbírce *Ruce Venušiny* je užití personálií *já/my* vyrovnáno. Nápadná je ale jejich celková nízká frekvence. Zájmeno *my* se vyskytuje celkem šestkrát, tvary zájmena *já* celkem osmkrát. Ani u jednoho zájmena není využito celé deklinační paradigma.

Zájmeno *já* se vyskytuje ve třech pádech – v nominativu, dativu a instrumentálu. Nejvíce je využit dativ – čtyřikrát. Seifert použil oba dubletní tvary, tvar *mi* třikrát, tvar *mně* jednou. Dvakrát obsadil dativ obligatorní pozici slovesa (*A zlato vlasu z čišky stéká mi, zjevuje se mi ve tmě na sítnici*), dvakrát zájmena využívá v pozici fakultativní (*vlas mi náhle zbledl, zatímco zákla-*

dová větná struktura slovesa zběhat je Sn – VF, a *když ve tmě se skutečnost mně drolí*, základová větná struktura slovesa drolit se je Sn – VF).

Třikrát je ve sbírce použit nominativ (*zatímco spala, já jsem bděl, já dotýkám se vlašné pleti žen, já jsem vás slzy ještě neviděl*). V prvním případě má nominativ funkci kontrastivní, je využit pro vyjádření kontrastů dvou dějů, které vykonávají dvě různé osoby. Ve druhém a třetím případě má nominativ funkci zdůrazňovací.

Jednou se ve sbírce vyskytuje instrumentál, který vyjadřuje lokalizaci (*s praskotem tichým přede mnou se sklání*).

Zájmeno *my* použil Seifert v *Rukou Venušinyých* ve čtyřech pádech. Dva-krát v dativu a instrumentálu, jednou v nominativu a akuzativu. Instrumentál má jednu význam lokální (*těm světlům, která před námi*), jednu význam zásahový (*smiluj se nad námi*). Dativ je jednou užit obligatorně (*šťastnější stáří at' nám připraví*), jednou v pozici fakultativní (*knížecí meč nám nepředl*). V prvním případě lze blíže specifikovat společenství *My*, půjde pravděpodobně o Seifertovu generaci, rodičovstvo, apod.

Nominativ je užit ve verši, který navazuje na verš *šťastnější stáří at' nám připraví*. Verš zní: *než my jim dětství*. Kontext verše tedy potvrzuje domněnku, kterou jsem vyslovil o společenství *My* u dativu – že půjde o generaci či o rodičovstvo.

Poslední pád personálií první osoby, který se ve sbírce objevuje, je akuzativ. Je užit v obligatorní pozici slovesa čekat (*jež všechny čeká nás tu bez výjimky*). Konkordance dává tušit nějaké široké společenství *My*, bez celkového kontextu je ale blíže nespecifikovatelné.

Sbírka *Osm dní* je, co se týče použití zájmen *já* a *my*, velice zvláštní. Ze všech dosud zpracovávaných sbírek obsahuje nejméně personálií, a to nejen personálií pro první osobu, ale i pro ostatní osoby. Vliv na nízkou frekvenci personálií má i to, že sbírka je svým rozsahem velice malá (deset textů). Výjimku tvoří báseň *Rozhovor se smrtí*, kde se jedenáctkrát objevuje zájmeno *ty* ve funkci vokativu (*ty, která platiš víc, než zlato plati*). Důvodem k nízké frekvenci personálií je ale i malý rozsah sbírky.

Kromě výrazně nízkého užití zájmen je nápadný i nepoměr mezi jednotlivými slovními tvary. Slovní tvary zájmena *já* se objevují devětkrát, z toho sedmkrát je užit nominativ a dvakrát dativ. Z celkového počtu deseti básní jsou užit ve třech textech. Tvary zájmena *my* se objevují pouze třikrát, v nominativu, v genitivu a instrumentálu, použity jsou ve dvou textech.

Nominativ zájmena *já* se čtyřikrát objevuje v jednom textu, ve dvou verších. Má tedy charakter opakování (*Já jenom jdu a pláči/ a pláč je zbabělost, já vím, já vím, já skrýval*).

Dativ je užit jednou v pozici obligatorní verba finita (*v bráně stráž mi brání*), jednou v obligatorní pozici ustáleného slovesného obratu *jít na pomoc*, kde má význam apelový a zároveň implicitně evokuje pocit opuštěnosti (*pojdte mi na pomoc, abychom vyzpívali*).

Užití nominativu zájmena *my* pomáhá klasifikovat ve verši *My jiný nápoj chtěli pít* slovesnou osobu préterita, neboť zde je tvar slovesa *být* vyjádřen elipticky. Instrumentál je užit fakultativně (*aby zvedl sklenku s námi zas*, zatímco ZVS verba *zvednout* je Sn – VF – Sak). Vyjadřuje začlenění bytosti, o které básník mluví, do blíže neurčeného společenství a zároveň uskutečnění jakéhosi společného děje. Genitiv ve verši *Až ze všech nás už budou jenom stíny* je konkretizován totalizátorem všech, označuje každého jednotlivce daného společenství, kam se řadí i sám autor. Ani v jednom ze tří případů není společenství blíže určitelné. Celkový kontext básni vyvolává dojem, že společenství *My*, které bylo vyjádřeno genitivem, je společenství Seifertova generace či obecněji všichni lidé ČSR, kteří těžce nesli mnichovský diktát. Další dva slovní tvary jsou užitý v básni Petru Bezručovi, společenství *My* je zde víceznačné – opět může jít o obyvatele ČSR, ale také o básníkovy přátele, ke kterým řadí Seifert i sám sebe, může jít o společenství básníků, nebo o nějaké jiné společenství, jež zůstalo skryto v mysli autora.

Poslední Seifertova sbírka *Býti básníkem* odráží poměr zájmen *já* a *my* v básníkově mysli na sklonku života. S přibývajícimi léty se snižuje počet společenství, ke kterým se autor může a chce přiřadit, s tím se snižuje i frekvence tvarů *my* v textech. Stále častěji se objevují sebereflexe, bilance a pocit osamění, proto narůstá i počet užitých tvarů zájmena *já*. Nepoměr v užívání *já* a *my* je veliký. Tvary zájmen *my* se vyskytují jen osmnáctkrát, tvary zájmen *já* šestadevadesátkrát. Ani jedno zájmeno není užit ve všech pádech.

Nejprve se pokusím analyzovat zájmeno *my*. Na rozdíl od první sbírky, kde převládá nominativ, či od ostatních sbírek, kde bylo užití jednotlivých pádů vyrovnáno, převládá v poslední sbírce genitiv, vyskytuje se osmkrát. Ani jednou však není užit v obligatorní pozici slovesa. Šestkrát má charakter lokální (*u nás, od nás*), dvakrát vyjadřuje vyčlenění jednotlivce ze skupiny (*byl z nás nejstarší, jediný z nás*).

Čtyřikrát se vyskytuje dativ a instrumentál. Dativ je pokaždé užit obligatorně (*co nám život může dát, když nám došel petrolej, nám neprozradil to mocné kouzlo, sbohem nám nedal ani F. Halas*), instrumentál má třikrát význam lokální (*je mezi námi, není mezi námi, před námi hořel*), jednou má význam patiensu (*někdy námi lomcuje a dupe*). Na rozdíl od ostatních sbírek, můžeme v *Býti básníkem* snadno odvodit typy společenství *My*. Lze najít čtyři základní druhy – Lidstvo, Češi/Češi a Slováci, Rodina, Generace. Pouze pět případů výskytu zájmen je na základě konkordancí nezařaditelných.

Z tvarů zájmen *já* je nejfrekventovanější dativ. Vyskytuje se padesátkrát. Z toho čtyřicetčtyřikrát má podobu *mi*, šestkrát podobu *mně*. Tvar *mně* se vyskytuje jednou po předložce (*sedl si ke mně do křesla*), dvakrát v pozici, ve které je zájmeno vytyčeno na začátku výpovědi (*mně se to také přihodilo, mně se špatně stárne*). Ve zbylých třech případech je užit na místě, kde by se

mohl objevit i tvar krátký. Z frekvenčních údajů je vidět, že Seifert se drží při používání dativu starší normy.

Druhý nejfrekventovanější pád je akuzativ, autor ho užívá šestadvacetkrát. Ve většině případů se obrací k tvaru do šedesátých let pociťovanému jako nespisovný – *mě*, pouze dvakrát použil tvar *mne*, a to jednou po předložce *kolem* (*procházela však kolem mne*), jednou v přímé řeči (*abyste na mne nezapomněla*).

Patnáctkrát užívá nominativ, většinou ve spojení s préteritem, u kterého vynechává tvary slovesa *být*. Dvakrát má zájmeno *já* zdůrazňovací funkci (*já také jsem se ze sna probudil, já s rozkoší pozoruji*), jednou vyjadřuje poměrovou hodnotu (*chlapce, jako jsem byl já*).

Pětkrát se ve sbírce objevuje instrumentál. Opět je vidět určitý posun v užitých typech. Pouze jednou jde o instrumentál lokální (*bdí nade mnou*), ve zbylých případech vyjadřuje instrumentál souvýskyt (*běžely se mnou, zůstaň se mnou, se mnou klopýtá prachem, šly se mnou v životě*).

Genitiv a lokál se v textu sbírky neobjevují.

3. Závěr

Sémantika personálií ve sbírkách Jaroslava Seiferta je tedy velice pestrá. Velice důležitou roli hraje kontext, v jakém jsou zájmena použita. Při jeho studiu se objevila otázka, jaký úsek výpovědi by byl optimální, abychom mohli studovat význam slova bez obav z toho, že vyvodíme chybné závěry. Rozsah, který nám poskytly vytištěné konkordance, ve všech případech nestačil.

Literatura

Mluvnice češtiny. II. Praha, Academia 1986.

BĚLIČ, J.: Tři změny v deklinaci zájmen. ČJL, 12, 1961/62, s. 135 – 140.

ČAPEK, K.: Kritika slov/O věcech obecných čili Zóon politikon. Praha, Československý spisovatel 1991.

JAHN, J.: O funkci a významu zájmen. AUPO, Olomouc, 1972 (Slavica 3), s. 5 – 11.

KOMÁREK, M.: Sémantická struktura deiktických slov v češtině. Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 5 – 14.

KURYŁOWICZ, J.: Vývoj gramatických kategorií. In: Dvanáct esejů o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970, s. 63 – 80.

SGALL, P.: K tvarům MNĚ, MĚ – MI, MNE. Naše řeč, 44, 1961.

Mytologizmus vo *Vidbosloví* Petra Kellnera-Hostinského

Lubomír Kováčik

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Mytologizmus patrí k erbovým znakom mesianistického krídla slovenského romantizmu. Prejavoval sa tromi spôsobmi: 1) zvýšeným záujmom o slovenskú mytológiu, rekonštruovanú na základe historických prameňov, ale rovnako aj na základe povier a rozprávok; 2) analýzou uvedeného materiálu a jeho reálnou i obraznou interpretáciou, smerujúcou k vyvodzovaniu záverov pre neliterárne oblasti, predovšetkým pre históriu a filozofiu; 3) vytváraním novodobých romantických mytologizmov eschatologického typu, hovoriacich o zavŕšení dejinného vývinu slovanskou epochou. Tieto mytologické koncepcie sa najvýraznejšie uplatnili vo vedeckých prácach Petra Kellnera-Hostinského, v *Starej vieronauke slovenskej* (1871), zaoberajúcej sa slovenskou ľudovou rozprávkou, a vo *Vidbosloví* (rukopis 1849), v diele, ktoré sa pokúša definovať princípy budúcej slovanskej vedy a hľadá v dejinách ľudstva zárodok tohto budúceho spôsobu poznania.

Názov spisu možno považovať aj za názov nového typu vedy, ktorá má byť založená na „videní“. Hostinský uvádza v rukopise viacero cudzojazyčných podtitulov, ktoré majú pomôcť spriazniť slovenský neologizmus Vidboslovie: Ophtalmologie, Skopiologie, Horamatologia, Anschauungs-Wissenschaft, Sehens-Lehre.

Dielo nie je dokončené a v zachovaných rukopisoch nenájdeme všetky kapitoly, ktoré sa spomínajú v projekte práce. Súčasťou *Vidboslovía* mal byť aj rukopis *Stanoviská videnia vo svete starom*, ktorý je označený ako prvý diel dejín vidboslovía a mal byť zrejme zaradený na jeho úplný začiatok.

Kompozičné rozčlenenie *Vidboslovía* Hostinský viackrát menil a čiastočne modifikoval i jeho obsah. Zo zachovaných rukopisov však zreteľne vidieť, že dielo malo byť vlastne len dejinami vidboslovía. O cieľoch tejto vedy mala hovoriť iba posledná kapitola tretej časti – *Úloha vidby slovanskej*. Kapitoly, ktoré by sa zaoberali podrobnejším definovaním nového typu vedy alebo rozpracovaním jej metodológie, v texte nenájdeme. Princípy tejto vedy sú roztrúsené v celom texte rukopisu, obyčajne ich nachádzame uvedené v súvislosti s niektorou výraznou historickou paralelou a ich formulácia je často hmlistá.

Autorovým cieľom bolo hľadať v histórii ľudstva počiatky a náznaky videnia ako základného vedeckého princípu, ktorý jediný môže umožniť dokonalé, celistvé a bezprostredné poznanie vecí. Svoje názory opieral o Schellinga, na ktorého sa takto odvoláva: „Príde čas, hovorí, keď vedy prestanú, a nastúpi bezprostrednuo poznaňja. Len v tejto najvišej ved'e zastaví sa oko

človeka, kde už ňje ako človek buďe hladjet', ale večnuo vid'eňja buďe v ňom samom.“ Dôkazy pre svoju teóriu poznania hľadá Kellner v dielach vedcov, od filozofov po fyzikov, v mytológii, rituáloch, rozprávkach, veštec-kých a čarodejnických praktikách i v primitívnom liečiteľstve. Všetky spomínané pramene sú pre neho rovnocenné, všetky poskytujú isté princípy poznania – vide-nia, avšak medzi nimi a budúcou slovanskou vedou je veľký rozdiel: „ako je rozďjel medzi slnkom a hviezdami, tak buďe aj rozďjel medzi princípmi vid'eňja, ktorje nachádzame v d'ejepise vedbi ľudskej, a medzi samím vid'eňím, ktoruo nachádzame v Slovanstve, a v d'ejepise vedbi slovanskej“.

Ak počiatky videnia hľadá autor v starovekej Indii, ktorú považuje za pramatku najslávnejších svetonázorov, v Európe kladie na prvé miesto Slovanov: „Mi sme Zeus, a druhje národi sú Minervi, majme plaťí to o Ňemcoch a Maďaroch, ktorje z našej hlavi poviskakovali.“ Prisudzuje im úplný príklon na stranu ducha a podcenenie prírody. V porovnaní s kresťanskou epochou germánskeho sveta sa mu už staroveká Ázia zdá vyjadrením prírodného hmotného princípu. V indických brahmanských rituáloch vidí Hostinský umŕtvovanie zmyslov, ktoré umožňuje prebudenie duchovných schopností. Askézou a rituálom dosiahnutá extáza umožňuje vyšší typ poznania: „to, čo duša vo vitrzení vid'í, spozoruje, sliší, čo sa jej predstaví, je bezprostrednuo vid'eňja, je veštba, je zjavenuo zjaveňja“ (Stanoviská). Samotné slovo *véda* Kellner vykladá ako „svetelnuo ved'eňja v názore, alebo vo vid'eňí“ (c. d.). Postupuje tu podobne ako pri slovenskom *vedieť*, ktoré dáva do súvisu so slovom *vidieť*.

Princíp svetla je v najvyššej miere prítomný v Perzii, kde je stelesnený v bohu Ormuzdovi a zvyraznený opozíciou Ahrimana – pána tmy. Prostriedkom na dosiahnutia videnia je tu mágia, pomocou ktorej sa človek dostáva do spolku duchovných bytostí: „Magia je pod'ivním darom ľudskjeho ducha, zved'jac o jeho božskosti, že silou svojou muože vid'eť a puosobiť i do d'alekosťi i do budúcnosti.“

Kapitola *Čarodejstvo* je venovaná predovšetkým ľudovým magickým úkonom, pričom stopy „videnia“ nachádza Hostinský vo veštení.

Poznanie starého Egypta, kde sa sústreďuje na lekárstvo a veštby, považuje za „spomienki na pôvodní stav ľudstva, a ohlasi na jeho púvodnú reč Boha a prírodi“. Túto interpretáciu možno považovať za variant Platónovho spomínania duše na to, čo kedysi videla pri svojej ceste po nebeskej klenbe v sprievode bohov. Podľa Hostinského sa egyptskí kňazi snažili dosiahnuť spomienku na stav dávneho bezprostredného spojenia človeka s Bohom, keď človek „Boha i prírodu jasnovid'eu“. Zaujímavé je, že autor existenciu spomínaného stavu dokladá bibliou.

Starý zákon je však predovšetkým prameňom pre skúmanie židovských prorociev. Hostinský ich považuje za videnie osudov vlastného národa i celého ľudstva. U Židov sa videnie uskutočňovalo najčastejšie vo sne a je interpreto-

vané ako „okom ducha vid'enje názorí“. Bezprostredný rozhovor Mojžiša s Bohom, o ktorom sa v Písme píše, interpretuje tak, že išlo o videnie skutočného Boha, ale vnútorným zrakom, pretože Boha sa „nechá vidieť okom smislov, ale len okom ducha“. „Vid'ejňa tjeta musíme brať za vtok slova božjeho a za svetlo svetla božjeho; alebo tú pravdu; že sa božstvo zjavuje a udeľuje ľudom duchovne, len v duchu.“ Pokiaľ ide o rozlíšenie jasnovidenia, s ktorým sme sa stretávali doteraz, od proroctva, s ktorým sa stretávame u Židov, rozdiel je v tom, že stav jasnoviedectva si človek dokáže privodiť sám a jeho cieľom je uspokojenie zvedavosti, kým proroctvo pochádza z Božieho ducha a jeho cieľom je zjavenie Božieho slova.

O antickom Grécku Hostinský napísal, že celý tento svet je čarovný, je „živuo vid'ejňa“ a že: „Všetko tu jasnuo, všetko poetickuo, názornuo, umeleckuo.“ Grécky mýtus a s ním súvisiaci rituál je chápaný ako názorné vyjadrenie ideí. Mýtus o vode vo veštiarni v Epire, v ktorej sa zapáli zhasnutá fakľa, potom vykladá ako vyjadrenie myšlienky o potrebe zhasiť zmyslový život, ak chceme rozvinúť život duchovný: „Oheň zmyslov musí zhasnúť, aby sa skriesiu oheň ducha.“ Ako stelesnenie názorov sú chápaní aj bohovia, pričom za najkrajší názor je považovaný Apolón. Autor v ňom vidí zobrazenie ideálu človeka, ktorý je postavený na roveň bohom, je to „najbožskejší človek, najčloveckejší boh“. Apolón je obrazom budúceho Slovana, ktorý „buďe Bohom v podobe človeka predstavením, a človekom v Bohu znázornením!“ Z textu vidieť, že Hostinskému pri jeho interpretáciách nerobili problém priestorové a časové bariéry.

Prvky videnia u Rimanov reprezentuje veštenie, hlavne predpovede sibýl.

Napriek tomu, že sa Hostinský usiloval hľadať podobu budúcej slovanskej vedy, významným prameňom mu bol mýtus a rituál. Nepochybne tomu tak bolo pre schopnosť mýtu uchopiť svet v jeho celistvosti, ale dôležitú úlohu tu zohrala aj prítomnosť motívov veštenia, predpovedania budúcnosti a zjavenia vo sne či v extáze. Všetky tieto motívy mali úzky súvis s poznaním – videním, podobne ako motívy svetla, ktoré symbolicky súviseli s okom. Mýtus ovplyvnil aj autorovu vedeckú metódu – pri svojich interpretáciách sa pohybuje veľmi voľne, nenechá sa obmedzovať reálnymi vzťahmi, zdôrazňuje vzťahy obrazné, hlavne symbolické. Poetika mýtu sa tak u Kellnera stala vedeckou metódou. Hostinský preskúmal bohatý materiál, ale jeho predstava ideálnej vedy nikdy nedostala dostatočne konkrétnu podobu, vytváral len jeden z romantických mýtov, mýtus o slovanskom poznaní – videní.

Pramene

KELLNER-HOSTINSKÝ, P.: Stanoviská videnia vo svete starom. LAMS M 45 C16.

KELLNER-HOSTINSKÝ, P.: Vidboslovie. LAMS M 45 D5

Niekoľko poznámok k sémantike jazyka Hviezdoslavovej lyriky

Miloslav Vojtech

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Podľa Jurija M. Lotmana je umeleckým dielam, najmä však poézii, vlastná mnohotvárnosť „sémantická hra“ (Lotman, 1990, s. 193), vzdialená zákonitostiam i sémantike tzv. prirodzeného jazyka. Mnohotvárnosť a stupeň tejto „sémantickej hry“, teda istého znejasňovania a zastierania významov, závisí od poetík jednotlivých literárnych smerov, básnických škôl a generácií, ktoré si vytvárajú vlastný a špecifický básnický jazyk. Názory poetík jednotlivých literárnych období sa v tomto smere pohybujú vo veľmi širokej škále. Na začiatku týchto úvah stojí názor, že úlohou poézie je vzbudiť niekoľko nejasných pocitov, a na konci nájdeme mienku, že jej úlohou je formulovať pár jasných myšlienok. Moderná poézia je väčšmi naklonená smerovať k prvému pólu a často ani nechce priznať štatút poetickosti textom, ktoré sú priveľmi jasné, „polopatistické“, veristické či klasicisticky priezračné“ (Mikula, 1987, s. 11). Aká je úroveň „sémantickej hry“ a celkovej sémantiky jazyka Hviezdoslavovej lyriky? Pokúsme sa nájsť odpoveď prostredníctvom analýzy úrovne konotácií v jeho básnickom jazyku.

P. O. Hviezdoslav v úvodnej básni cyklu *Letorosty I.* (1885) *Čo dávam, dávam z úprimnosti duše...* naznačil kontúry svojej poetiky. Básnik túži po vyjadrovaní „bez okrás, lesku, farbidla“, hovorí „mne odporným, čo prírode sa prieči, len pravdy si ctím prostý obličaj“ (Dielo I, s. 403). Verše vyznievajú nielen ako generačná polemika medzi nastupujúcim realizmom a poetikou romantizmu, ale cítiť v nich zároveň postoj k charakteru básnického jazyka, ktorý sa má zbaviť bezbrehej obraznosti, fantastickosti, významovej neurčitosti a s tým súvisiaceho širokého konotačného rozptylu.

Sféra konotácií, teda „navrstvovania ďalších vzťahov na základný význam slov, viet alebo celých textov rozšírením ich významového poľa“ (Žilka, 1987, s. 60) je v Hviezdoslavovej poézii pomerne úzko vymedzená. Pokúsime sa to dokumentovať na niekoľkých jeho básnických textoch.

Sonet č. 1 z cyklu *Sonety* (Dielo I, s. 339) sa vyznačuje obraznosťou, ktorá je sémanticky priezračná a z hľadiska možnej interpretácie jasná:

*Ked' slnko zájde skonom a noc temné krídla
hviezd oky posiate v šír rozstrie ponad zem:
jak včely do úľa hned' každý záujem
sa vracia z poľa činov v úkryt svojho bydla.*

*Do seba vstúpi človek, sňatý z motovidla
kde ako Ixion sa zvjíal tam a sem,*

*do seba vojde zas, otrasúc šatný lem,
v sieň, ktorú vyzdobili vidín maľovidlá.*

*Tu doma je, kam vlastne dľa poslania patrí,
z pút zmyslov unikol jak vtáča nástrahe,
a žije plným žitím pre seba a v sebe.*

*Len keď strasť zemskú vrhol do večernej vatry,
len vtedy octne sa zas človek na dráhe,
po nejž, i kým tu hlivie, zájst' môž' načas v nebe.*

Prvá strofa sonetu je načrtnutím atmosféry noci pomocou konvenčných obrazov a atribútov: *slnko zájde skonom, noc rozstrie ponad zem temné krídla*, jednoznačne konotujúcich preberanie vlády noci nad dňom. Paralelne s týmto obrazom vstupuje do básnického textu ľudský faktor, vracajúci sa *z poľa činov v úkryt svojho bydlá*. Obraz *úkryt svojho bydlá* v kontexte úvodného štvorveršia konotuje intimitu domova, domu, atmosféru súkromného prostredia. Ďalšie štvorveršie však rozšíri konotačnú sféru obrazu o ďalší druhotný význam: rad obrazov *Do seba vstúpi človek, sňatý z motovidla..., do seba vojde zas, otrasúc šatný lem, / v sieň, ktorú vyzdobili vidín maľovidlá* síce dodáva východiskovému obrazu ďalšiu konotáciu, ale v konečnom dôsledku popiera všetky predchádzajúce konotačné významy. Rad obrazov druhého štvorveršia napokon smeruje k zúženiu konotačnej variety obrazu *úkryt svojho bydlá* z prvého štvorveršia. Táto konotačná varieta sa vďaka kľúčovým obrazom *otrasúc šatný lem*, ktorý možno chápať ako rituál prípravy k nočnému odpočinku a *sieň, ktorú vyzdobili vidín maľovidlá*, jednoznačne zmení na konotáciu spánku a sna, na konotáciu prechodu lyrického subjektu zo stavu bdenia do snového stavu. Sémantika obrazu z prvého štvorveršia sa teda postupne významovo upresňuje a v texte sa stáva čoraz jednoznačnejšou. V tejto súvislosti možno konštatovať, že Hviezdoslav „úzkostlivo bedlí nad rozmedzím konotačnej variety a nad čitateľovou selekciou z nej“ a „nadmieru eliminuje zložky rozptyľujúce význam obrazu“ (Mikula, 1987, s. 27). Tento trend postupného spresňovania a zužovania konotačnej variety potvrdzujú i nasledujúce trojveršia sonetu, významovo podčiarkujúce prechod subjektu do „snového stavu“ a na záver náznak opätovného prebúdzania, naznačeného časovým zrelativizovaním tohto stavu výrazom *načas*. V kontexte celého sonetového cyklu snovosť lyrického subjektu konotuje snahu po „oslobodení ducha“ od pozemských strastí a pozemskej tiaže, čím Hviezdoslav dáva sonetovému cyklu zároveň istý filozofický rozmer. Tým sa však úvodná téza nastolená v prvom úvodnom sonete podstatnejšie nemodifikuje. Celý cyklus vyznieva tézovite, ako potvrdzovanie a rozvíjanie jednej ústrednej myšlienky. Konotačná varieta obrazov rozvíjajúcich nastolenú tézu sémanticky osciluje medzi obrazmi sna a skutočnosti a ich transparentnými atribútmi (nebo – zem), vytvárajúcimi kontext jednosmernej tézovitej reflexii.

Druhou tendenciou Hviezdoslavovej lyriky je smerovanie k deskripcii a k bezobraznej poézii. Zatiaľ čo v cykle *Sonety* je metaforická obraznosť napriek svojej významovej transparentnosti dominantným výstavbovým prvkom, vo viacerých lyrických cykloch dochádza k jej popretiu. Tento trend je badateľný v deskriptívne ladených cykloch. Všimnime si úvodnú strofu cyklu *Prechádzky jarom* (1898):

*JA STARÝ VYCHÁDZAJÚC
zo svojej chyžky skromnej
nádhornej do prírody,
nemálo zhrozil som sa
pri pomyslení: ozaj,
čo všetko mi tam rečú
na uvítanie? Čím mi
zasypú sirú hlavu,
zavadia v zmysly vetché
a srdce zuráňajú
tá krása tam i neha,
tá mladosť, radosť, život!?*

(Dielo I, s. 631)

V strofe si možno jasne všimnúť prevahu deskriptívnosti (zameranej na akciu – pohyb lyrického subjektu) nad obraznosťou. Dominancia deskriptívnosti nad obraznosťou vystupuje do popredia ešte zreteľnejšie v básni z cyklu *Prechádzky letom* (1898):

*NA MEDZI ODPOČÍVAM, POHOVKE TO POLA,
tak mäkkej, vonnej - povlak zamat, nach -
a moje oči snivo blúdia dookola,
po stráňach smavých, jasných poľanách,
od päty do hlavy
po holiach, pahorkoch i bralách, grúňoch, lazoch,
prírody našej slávnych po obrazoch,
prez šumné háje, dúbavy;...*

(Dielo I, s. 659 – 660)

Hviezdoslavova poetika tu smeruje k čistej deskriptívnosti, prejavujúcej sa enumeráciou prírodných javov, lyrický subjekt je iba pozorovateľom a zaznamenávateľom prírodnej reality a svoju reflexiu obmedzuje na minimum. Snaha vytvoriť poetickú kópiu reality s maximálnym zúžením konotačnej variability Hviezdoslavovej lexiky sa najvýraznejšie prejavuje v použití onomatopojických výrazov, zachytávajúcích prírodnú zvukovú realitu: *Sšvišťal aj: ss-sivý, ššumel: šš-šedivý...* (Do lesa! Do lesa!, *Prechádzky jarom*, Dielo I, s. 636);

Sovy: hu-hu-hú... (Tie noci mesačno-hviezdne, Prehádzky jarom, Dielo I, s. 637)...

Uvedené príklady z Hviezdoslavovej lyriky dokumentujú jej smerovanie k významovej jednoznačnosti a transparentnosti, čo možno chápať ako výraz realistických tendencií v poézii. V súvislosti s jeho poéziou sa skôr objavujú zaužívané tvrdenia o jej zložitosti, komplikovanosti či strojenosti. Táto „zložitost“ je typická iba pre formálnu stránku jeho poézie. Jej percepciu komplikuje najmä inverzný slovosled, vybočenia zo syntaktických väzieb, používanie neologizmov a pod., čo sa často vysvetľuje ako výraz parnasistickej dekoratívности Hviezdoslavovej poézie. Touto formálnou komplikovanosťou ako keby básnik zakrýval (alebo maskoval) jej sémantickú jednoznačnosť, limitovanosť a obmedzenú varietu konotácií, básnikom vopred determinovanú a výrazne obmedzujúcu čitateľovu konotačnú aktivitu.

Hviezdoslavova „sémantická hra“, ktorej princípy som veošobecne naznačil v úvode, sa teda obmedzuje iba na formálnu zložitost, sťažujúcu percipientovi jeho poézie prístup k sémantickým vrstvám básnickej výpovede.

Na záver by som v tejto súvislosti chcel pripomenúť ešte jeden literárno-historický paradox: Hviezdoslavova poetika so svojou sémantickou transparentnosťou a formálnou zložitnosťou (prameniacom v parnasistickej dekoratívности) do istej miery inšpirovala aj poetiku socialistického realizmu. K hviezdoslavovskej básnickej tradícii sa vedome prihlásil V. Mihálik vo svojej angažovanej zbierke *Spievajúce srdce* (1952). Poetika socialistického realizmu nadväzovala práve na sémantickú transparentnosť hviezdoslavovej poetiky (ktorú využila ako prostriedok ideologického pôsobenia) a jej tendenciu k zložitosti a zdobnej dekoratívности.

Literatúra

HVIEZDOSLAV, P. O.: Dielo I. Bratislava 1996.

LOTMAN, J. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990.

MIKULA, V.: Hľadanie systému obraznosti. Bratislava 1987.

ŽILKA, T.: Poetický slovník. Bratislava 1987.

K interpretácii slovenskej ľudovej rozprávky

Xénia Činčurová

Fakulta humanitných a prírodných vied PU, Prešov

E. Cassirer vymedzuje tri základné formy, prostredníctvom ktorých vedomie konštituuje skutočnosť: jazyk, mýtus a veda (Cassirer, 1977). Všetky tri formy sú zároveň špecifickým kontextom (podľa autora symbolickým),

ktorý určuje aj spôsob interpretácie faktov, štruktúrovaných práve tou ktorou formou optiky. Autor uvádza príklad krivky, ktorá sa vo vedeckej optike bude interpretovať ako geometrický model algebraického vzťahu, v optike jazyka ako ornament a z mýtického hľadiska ako sprítomnenie božstva. Podľa Cassirera tu ide o tri rôzne spôsoby produkovania zmyslu: vo vedeckom vedomí prostredníctvom významu, v jazykovom prostredníctvom zobrazenia a v mýtickom prostredníctvom výrazu.

Ľudová rozprávka ako mýtický literárny žáner vypovedá o realite súčasne dvoma spôsobmi: výrazom a zobrazením. Výraz odkazuje na niečo mimo seba, stáva sa médiom, ktoré sprostredkúva „ideu zákonitého poriadku, ktorý vládne vesmíru“ (Cassirer, 1977, s. 138). Rozprávkový fakt sa tak stáva znakom istého celku, na ktorý poukazuje. Zobrazenie odkazuje na znázorňovanie, t. j. približovanie faktov prijemcovi. Rozprávka teda zobrazovaním komunikuje s detským čitateľom, kým výrazom signalizuje poznanie neprístupné naivnému čitateľovi, a to poznanie mýtické. O jeho vystopovanie sa pokúsime na príklade slovenskej ľudovej rozprávky *Škrupinový zámok* (Dobšinský, 1972).

Rozprávka sa začína tajomstvom. Mladý kráľ objaví v dome mlynára zastretý oblôčik, ktorý nesmie odhaliť. Jeho zvedavosť nesmeruje k otázke *čo je za oblôčikom?*, ale *či je to dobré, alebo zlé?* Cieľom hrdinu nie je odhaliť tajomstvo kvôli jeho „uzretiu“, ale kvôli pochopeniu jeho zmyslu a hodnoty. Výraz tu teda odkazuje na ideu, že za každou zmyslovou skúsenosťou sa skrýva vyššie poznanie – celkový zmysel tejto skúsenosti. Túto ideu rozvíja tajomstvo ukryté za oblôčikom – rybník s pávami kúpajúcimi sa v ňom.

Vo východných mýtoch boli ryba a voda symbolom sexuálnych radovánok, v starých náboženstvách symbolom lásky, v kresťanstve je kúpeľ v kresťateľnici na základe doslovného prekladu kúpeľom v rybníku a apoštoli sú nazývaní rybármi ľudí (Biedermann, 1992, s. 260). V tomto kontexte rybník v rozprávke poukazuje na možnosť spoznania lásky a na možnosť duchovného prerodu. Rybník je vlastne súčasťou vesmírneho poriadku, je stupňom duchovného vývoja.

Páv v orientálnej symbolike predstavuje Slnko, v západných krajinách považovali páva za ničiteľa hadov a farby na jeho chvoste sa považovali za hadie jedy premenené na slnečnú substanciu. V kresťanstve bol páv považovaný za symbol obnovy a zmŕtvychvstania. V Číne stelesňoval krásu a dôstojnosť (Biedermann, 1992, s. 221). Kráľovo očarenie pávou v sebe skrýva hodnotu krásy, vyššieho poznania symbolizovaného Slnkom (Biedermann, 1992, s. 275) a v súvislosti s rybníkom a symbolikou premeny hadích jedov na slnko aj prostriedok duchovnej premeny. Páva je tiež súčasťou vyššieho celku.

Ďalší dej rozprávky túto interpretáciu potvrdzuje. Kráľ sa podvodom zmocní pávy, dosiahne jej premenu na ženu, ale zakrátko ju stráca – opäť sa

mení na pávu a uteká na škrupinový zámok. Natrvalo ju získať môže až vtedy, keď si ju zaslúži, t. j. keď dosiahne vyššie duchovné poznanie, ktoré mu sprostredkuje starec – zasvätený, ku ktorému sa však musí prepracovať vlastnými silami. Objavuje sa tu motív trestu za kráľovo porušenie pravidiel – násilné zmocnenie sa pávy – a to podľa zákona: čím ľahšie sa kto dostane k veci porušením pravidiel, tým ťažšie bude naprávať následky svojho konania.

Tajomstvo, ktorým sa začína príbeh kráľa, opäť odkazuje na isté pravdy. Vzbudzuje pozornosť a rešpekt, čím nepriamo poukazuje na hodnotu ukrývaného. Vyžaduje odvahu a trpezlivosť odhaľovateľa, čím kladie podmienky na jeho charakterové vlastnosti. Vynucuje si ochotu poznávať, čo znamená nevyhnutnosť práce na sebe. Nájdenie zámku je totiž skutočnou výzvou pre hrdinu.

Nositeľom deja a významu je hlavná postava rozprávky – kráľ, ktorého existencia je vymedzená motívom putovania. Zdolávanie cesty presne a nie náhodne vymedzenými prostriedkami sme rozoberali v samostatnej štúdiu (Činčurová, 1998). Teraz sa však zastavíme pri zmysle tejto púte.

Po tom, čo sa kráľovi a jeho sluhovi otvorí cesta cez vrchy a oni ňou prejdú, opäť sa uzavrie. Tento akt poukazuje na nutnosť individuálneho poznania a individuálnej skúsenosti na ceste životom, ktoré nemôže nikto absolvovať za druhých. Po prechode vrchov majú obidve postavy na sebe krídla, ktoré ich špatia, a ktoré zmiznú pri pohľade do zrkadla. Krídla vyjadrujú stopy námahy, ktorú museli postavy vynaložiť počas svojej cesty. Pohľad do zrkadla je vlastne uvedomením si „dane“, ktorú museli postavy zaplatiť za dosiahnutie svojho cieľa. Až po tomto akte uvedomenia krídla postáv odpadnú. Za pozornosť stojí aj fakt, že ťažobu krídel si kráľ neuvedomuje, upozorní ho na ňu až jeho sluha. Kráľ predstavuje človeka, ktorého motivácia dosiahnuť cieľ je tak silná, že si ani neuvedomuje náročnosť jeho dosiahnutia. Sluha len plní príkazy kráľa bez vlastnej motivácie, preto si útrapy cesty jasne uvedomuje.

Charakter existencie v rozprávke je modelový. Konanie každej podstavy predstavuje istý model ľudského správania, ktorý sa v štruktúre textu prejavuje príslušnou funkciou postavy v zmysle Proppovej definície a klasifikácie (1971). Funkcionalita rozprávkových postáv však predstavuje len ich formálnu zložku, za ktorou sa skrýva špecifický obsah. Napr. funkciu radcu v rozprávke *Škrupinový zámok* majú tri postavy a každá vyjadruje iný model správania. Mlynár – otcovskú starostlivosť a múdrosť dospelého, veštica – znalkyňu ľudskej psychiky a súčasne biblickú púšťačku poznania, starec – mudrca, znalca vesmírnych zákonov. Vlastná postava kráľa vo svojej funkcii hrdinu skrýva niekoľko významov: pýchu, nevedomosť, silu osobnosti, vytrvalosť atď.

Modelový charakter existencie postáv je daný nielen ich modelovým konaním, ale aj modelovým priestorom. Kráľ je postavou zámku a jeho existencia je vymedzená cestou zo zámku na zámok; mlynár je postavou mlyna

a tento priestor neprekračuje, veštica je postavou cesty, po ktorej roznáša pukušenie; páva postavou priestoru tajomného poznania, v ktorom po celý čas zostáva; stavec postavou ústrania, ktoré nikdy neopúšťa.

Absencia časových medzníkov v rozprávke (postavy nestarnú, prítomnostný charakter rozprávky, len mytologické časové údaje) tiež podčiarkuje modelový charakter existencie. Jediným explicitným časovo-existenčným medzníkom v rozprávke je smrť, ktorá však charakter existencie postáv nepoznamenáva, pretože je tiež len modelovou. Je alegóriou zla, ktoré je v rozprávke vždy odstránené, a práve dočasnosť smrti ruší limit času a otvára rozprávku dimenzii večnosti.

Analyzované rozprávkové fenomény: tajomstvo, rybník, páva, krídla, (stavec, zámok, vrchy, jablká, vajíčko v predchádzajúcej štúdii, Činčurová, 1998) sú napriek zdanlivej rôznorodosti výrazom jediného javu – výrazom existencie duchovného poriadku sveta, ktorého súčasťou je a musí byť aj človek, rozprávkový hrdina. Jeho príslušnosť k tomuto celku je v rozprávkach daná úlohou, ktorej splnenie je zmyslom celého rozprávkového príbehu.

Literatúra

BIEDERMANN, H.: Lexikón symbolov. Bratislava 1992.

CASSIRER, E.: Esej o človeku. Bratislava 1977.

ČINČUROVÁ, X.: Interpretácia priestorových fenoménov v slovenskej ľudovej rozprávke. In: Literatúra pre deti a mládež v procese. I. Rozprávkový žáner. Zost. Ján Kopál. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa 1998.

DOBŠINSKÝ, P.: Slovenské rozprávky. Druhá kniha. Bratislava 1972.

PROPP, V.: Morfológia rozprávky. Bratislava 1971.

Vývoj flektívnych pravidiel latinskej tretej deklinácie z hľadiska prirodzenej morfológie

Ludmila Buzássyová

Filozofická fakulta UK, Bratislava

V latinskom flektívnom systéme zohráva tretia deklinácia špecifickú úlohu, keďže práve v nej sa najvýraznejšie prejavuje tendencia k unifikácii, k zvyšovaniu miery pravidelnosti a následne k zjednodušovaniu sústavy skloňovacích pravidiel.

Tretia deklinácia zdedila formálne prostriedky z kmeňového stavu – koncovky, ktorým vieme prisúdiť kontinuitu s konsonantickým kmeňom, a iné s kontinuitou v *i*-kmeni. Tieto koncovky sa však distribuovali po novom. Prá-

ve odhalenie spôsobu distribúcie koncoviek zdedených z kmeňového stavu v zjednotenej tretej deklinácii, nevybudovanej už na kmeňovom princípe, robilo ťažkú hlavu vzdelancom od najstarších čias až dodnes.

V našej práci sa opierame o niektoré princípy prirodzenej morfológie. Jedným z takých princípov je, že vo flektívnych systémoch sa najlepšie udržiavajú tie flektívne triedy, ktoré sú optimálne motivované, t. j. určené čo najmenším komplexom mimomorfológických vlastností – fonologických alebo sémantických –, prejavujúcich sa už v základnej forme, t. j. v nominatívnej singuláre. Snahy gramatikov možno teda z hľadiska prirodzenej morfológie interpretovať ako hľadanie optimálne motivovaných tried a výrazných motivačných príznakov (kritérií zaradenia do triedy). V ostatných deklináciách (1., 2., 4., 5.) ešte funguje ako hlavný klasifikačný príznak pri zaraďovaní do flektívnej triedy tematický vokál, dedičstvo pôvodného kmeňového stavu, pomerne spoľahlivo sa prejavujúci aj v nominatívnej singuláre. 1. deklinácia sú *ā*-kmene, 2. – *o*-kmene, 4. – *u*-kmene a 5. – *ē*-kmene. V zjednotenej tretej deklinácii taký výrazný klasifikačný príznak nie je.

Existujú dva základné prístupy pri tvorbe flektívnych pravidiel v tretej deklinácii:

1. Pravidlá, ktoré sa snažia vystihnúť tvarovú pestrosť všetkých doložených koncoviek. Predpokladajú vysoký počet flektívnych tried a detailné pravidlá na ich odlišenie.

2. Pravidlá, ktoré na základe zovšeobecnenia znižujú počet flektívnych tried, charakterizujú dominantné flektívne triedy sústavou čo najjednoduchších pravidiel.

Pravidlá, ktoré sa snažia vystihnúť tvarovú pestrosť všetkých doložených koncoviek, majú jednu starú, klasickú podobu, reprezentovanú pokusmi antických gramatikov, z ktorých má najväčší význam dielo Prisciana zo 6. stor. n. l.

Priscianus pracuje s bohatým systémom tried a podtried, pripúšťajúc kolísanie (dvojtvary).

Ak Priscianovu koncepciu interpretujeme podľa princípov prirodzenej morfológie, môžeme v nej pri zaraďovaní jednotiek do tried vidieť snahu nájsť a zovšeobecniť vzťahy medzi mimomorfológickými a morfológickými vlastnosťami slova. Priscianus využíva tri mimomorfológické vlastnosti:

a) fonologickú podobu nom. sg. ako základnej formy,

b) vlastnosť rovnoslabičnosti (rovnoslabičné slová sú slová, ktoré majú v nom. sg. a gen. sg. rovnaký počet slabík, napr. *cīvis* – *cīvis*),

c) rozličné sémantické vlastnosti (napr. mená rodov, názvy mesiacov) a morfosémantické vlastnosti (napr. komparatív, jednovýchodné adjektívum – lat. *commune trium generum*).

Okrem týchto mimomorfológických vlastností využíva aj prepojenie čisto morfológických vlastností:

d) implikačné reťazce spájajúce medzi sebou nepriame pády – akuzatív sg. s ablatívom sg., ablatív sg. s genitívom pl. a genitív pl. s akuzatívom pl.

Ani jeden z Priscianových príznakov nie je úplne spoľahlivý – napr. spomínaný nom. sg. preto, lebo zakončenia nom. sg. boli nesmierne rozmanité (Priscianus uvádza 67 koncoviek pre nom. sg.), navyše po prehistorických morfonologických zmenách mohlo jedno nominatívne zakončenie odkazovať na rozličné skloňovacie typy. Hoci Priscianus pri tvorbe pravidiel využíva mimomorfologické vlastnosti, pri obrovskej tvarovej pestrosti nie sú ním používané príznaky optimálne zvolené a musia sa zložito kombinovať do zložitých pravidiel.

V rámci, ktorý naznačil Priscianus, sa držia aj gramatiky od stredoveku až po novovek, do 20. stor. – len navyše využívajú termín *kmeň*, zavedený medzičasom historicko-porovnávacou metódou. Zahrnutie termínu kmeň do pravidiel skloňovanie nespreehľadňuje.

Na priscianovské postupy nadväzujú aj pravidlá súčasnej školskej praxe. Tieto pravidlá využívajú podobné mimomorfologické vlastnosti, ale podstatným rozdielom je, že sa nesnažia vystihnúť všetky doložené kombinácie koncoviek. V našom prostredí sa školská prax opiera hlavne o dve gramatiky – o slovenskú, ktorej autori sú J. Špaňár a J. Horecký, a o českú od F. Novotného. Tieto pravidlá berieme dnes ako samozrejmé, a pritom si ani neuvedomujeme, akým zložitým procesom abstrahovania vznikli. Ako teda vznikli?

V zjednodušených pravidlách školskej praxe sa v tretej deklinácii zdôraznili unifikujúce tendencie v ich prirodzenom vývoji. Hoci proces unifikácie a spravidelňovania v latinskej tretej deklinácii bol veľmi výrazný, od takej dokonalej podoby, o akú sa opierajú pravidlá školskej praxe, ho delil veľmi široký priestor. Tento priestor preklenuli spomínaní autori školských gramatík: dotiahli tento unifikačný proces do konca, v duchu tendencií, ktoré latinčina síce naznačovala, ale jej vývoj ustal prv, než by tieto tendencie mohli vyústiť do nejakého konečného štádia. Vyzdvihnutím dominantných vývojových tendencií sa počet flektívnych tried zredukoval na tri.

Školská prax

– trieda *cīvis*:

Paradigmaticko-štrukturálne podmienky: *-em -e -ium -ēs*

Dva prototypy:

a) rovnoslabičné – vzor *cīvis cīvis*,

b) nerovnoslabičné + dva konsonanty v slovnom základe – vzor *mēns mentis*.

cīv-is

cīv-ēs

mēns

ment-ēs

cīv-is

cīv-ium

ment-is

ment-ium

cīv-ī	cīv-ibus	ment-ī	ment-ibus
cīv-em	cīv-ēs	ment-em	ment-ēs
cīv-e	cīv-ibus	ment-e	ment-ibus

– trieda **rēx**:

Paradigmaticko-štrukturálne podmienky: *-em -e -um -ēs*

Prototyp: nerovnoslabičné + jeden konsonant v slovnom základe – vzor *rēx rēgis*

rēx (*rēg-s)	rēg-ēs
rēg-is	rēg- um
rēg-ī	rēg-ibus
rēg-em	rēg-ēs
rēg-e	rēg-ibus

– trieda **fēlix**:

Paradigmaticko-štrukturálne podmienky: *-em -ī -ium -ēs*

Prototyp: adjektívum

fēlix	fēlic-ēs
fēlic-is	fēlic- ium
fēlic-ī	fēlic-ibus
fēlic-em	fēlic-ēs
fēlic-ī	fēlic-ibus

+ veľa výnimiek

Motivácia troch tried používaných v školskej praxi sa uskutočnila tak, že sa vyzdvihla úloha prototypových štruktúr. Sú to štruktúry s výraznými motivačnými príznakmi, prejavujúcimi sa v základnej forme. Základnou formou nie je podoba nom. sg. ako u Prisciana, ale spojenie nom. sg. s gen. sg. do akejsi špecifickej latinskej nepravnej základnej formy.

– Trieda *cīvis* s paradigmaticko-štrukturálnymi podmienkami *-em -e -ium -ēs* je reprezentovaná dvoma prototypmi:

a) Prototyp s príznakom rovnoslabičnosť (vzor *cīvis cīvis*). Príznak rovnoslabičnosť sa vyskytoval už u Prisciana, ale v jeho pravidlách sa pri tvarovej pestrosti mohol spájať s viacerými skloňovacími typmi.

b) Prototyp s príznakom nerovnoslabičnosť a s príznakom dva konsonanty v slovnom základe (vzor *mēns mentis*). Dva konsonanty ako motivačný príznak využíval už Priscianus, ale len v nom. sg., kde bol tento príznak nespohľadlivý. Príznak nerovnoslabičnosť Priscianus nepoužíval. Školská prax si ho vyžiadala ako doplnenie k príznaku rovnoslabičnosť.

– Trieda *rēx* s paradigmaticko-štrukturálnymi podmienkami *-em -e -um -ēs* má prototyp:

c) s príznakom nerovnoslabičnosť a s príznakom jeden konsonant v slovnom základe (vzor *rēx rēgis*). Tento prototyp vedci získali ako doplnenie k predchádzajúcim prototypom s príznakmi rovnoslabičnosť a dva konsonanty.

– Trieda *fēlīx* s paradigmaticko-štrukturálnymi podmienkami *-em -ī -ium -ēs* sa spája s jedinou mimomorfológickou sémantickou vlastnosťou:

d) adjektívum. Takýto jednoduchý príznak bez kombinácie s nejakou inou mimomorfológickou vlastnosťou Priscianus nevyužíval.

Tieto pravidlá sú jednoduché a tri dominantné flektívne triedy sú dobre motivované. Pravidlá vznikali s cieľom maximálneho zjednodušenia, a to aj za cenu skutočnosti, že prax niekedy dosť výrazne hovorila inak. Osobitne sa však musí učiť pomerne bohatá sieť výnimiek – pozostatkov lexikálnych jednotiek nedominantných tried a lexikálnych jednotiek, ktoré sa menej podobajú na prototyp, alebo napriek tomu, že majú fonologické vlastnosti ako prototyp jednej triedy, skloňujú sa podľa druhej triedy.

Celkom iný prístup navrhuje W. U. Wurzel, vychádzajúci z tézy, ktorú sám formuluje v monografii *Prirodzená morfológia*: Keď nemožno spoľahlivo prepojiť mimomorfológické vlastnosti s morfológickými, ako sa o to nie celkom úspešne pokúšal Priscianus, treba prepojiť rozličné morfológické vlastnosti navzájom. Wurzel prepája 4 kľúčové nepriame pády pomocou implikačných reťazcov. Kľúčovými pádmami sú ak. sg., abl. sg., gen. pl. a ak. pl. Vytvoril model 5 tried a v ňom také pravidlá, ktoré *zohľadňujú všetky doložené koncovky* – tak ako Priscianus, pričom však tieto pravidlá sú na rozdiel od priscianovských spoľahlivé.

Konštrukt W. U. Wurzela

	<i>i</i> -deklinácia	zmiešané deklinácie	konsonantická deklinácia		
	a	b	c	d	e
N. sg.	pupp-is	ign-is	aur-is	cīv-is	rēx (*rēg-s)
G.	pupp-is	ign-is	aur-is	cīv-is	rēg-is
D.	pupp-ī	ign-ī	aur-ī	cīv-ī	rēg-ī
Ak.	pupp-im	ign-em	aur-em	cīv-em	rēg-em
Abl.	pupp-ī	ign-ī	aur-e	cīv-e	rēg-e
N. pl.	pupp-ēs	ign-ēs	aur-ēs	cīv-ēs	rēg-ēs
G.	pupp-ium	ign-ium	aur-ium	cīv-ium	rēg-um
D.	pupp-ibus	ign-ibus	aur-ibus	cīv-ibus	rēg-ibus
Ak.	pupp-īs	ign-īs	aur-īs	cīv-ēs	rēg-ēs
Abl.	pupp-ibus	ign-ibus	aur-ibus	cīv-ibus	rēg-ibus

Pre všetky lexikálne jednotky tretej deklinácie platí:

/is/ v gen. sg., /ī/ v dat. sg., /ēs/ v nom. pl., /ibus/ v dat., abl. pl. + vok. = nom.

Implikačné reťazce jednotlivých tried na charakteristiku paradigmaticko-štruktúrálnych podmienok:

a) trieda *puppis*:

/im/ v ak. sg. ⇒ /ī/ v abl. sg. ⇒ /īs/ v ak. pl. ⇒ /ium/ v gen. pl.

b) trieda *ignis*:

/em/ v ak. sg.

/ī/ v abl. sg. ⇒ /īs/ v ak. pl. ⇒ /ium/ v gen. pl.

c) trieda *auris*:

/e/ v abl. sg. ⇒ /em/ v ak. sg.

/īs/ v ak. pl. ⇒ /ium/ v gen. pl.

d) trieda *cīvis*:

/ēs/ v ak. pl. ⇒ /e/ v abl. sg. ⇒ /em/ v ak. sg.

/ium/ v gen. pl.

e) trieda *rēx*:

/um/ v gen. pl. ⇒ /ēs/ v ak. pl. ⇒ /e/ v abl. sg. ⇒ /em/ v ak. sg.

žiadne výnimky

V tomto konštrukte by pre používateľa osvojenie si každého slova znamenalo okrem základnej morfolologickej informácie platiacej pre všetky mená tretej deklinácie „/is/ v gen. sg., /ī/ v dat. sg., /ēs/ v nom. pl., /ibus/ v dat., abl. pl. + vok. = nom.“ naučenie sa už iba jednej alebo dvoch ďalších morfológických vlastností. O jednu vlastnosť by išlo napr. v prípade triedy *puppis* – t. j. len ak. sg. *-im*, z ktorého by automaticky vyplynul implikačný vzorec pre ostatné tri rozhodujúce pády. Dve vlastnosti by si bolo treba osvojiť so slovom napr. v prípade triedy *auris*: *-e* v abl. sg., z ktorého by automaticky vyplynulo *-em* v ak. sg., a *-īs* v ak. pl., z ktorého by automaticky vyplynulo *-ium* v gen. pl.

Výhodou tohto konštruktu je, že paradigmaticko-štruktúrne podmienky 5 tried vskutku vystihujú najčastejšie sa vyskytujúce kombinácie koncoviek. Možno ho dobre využiť, ak sa pokúšame o detailnú charakteristiku tretej deklinácie, keď tendencie, ktoré smerovali k zjednoteniu tretej deklinácie, neboli dovedené do konca. Do daných flektívnych tried možno zaradiť všetky lexikálne jednotky a nemusíme pracovať s výnimkami. Istou nevýhodou uvedeného konštruktu je, že počet tried je pomerne vysoký a tieto triedy možno naozaj charakterizovať iba pomocou implikačných reťazcov, ktoré obchádzajú podobu nom. sg.

V mnohých flektívnych jazykoch však nominatív singularu zohráva kľúčovú úlohu – sme zvyknutí osvojiť si lexikálnu jednotku v ideálnej slovníkovej podobe nom. sg. + gen. sg. Aj v latinskej jazykovej praxi existuje snaha

dosiahnuť taký stav, aby sa čo najviac informácií o spôsobe skloňovania načerpalo zo základnej formy – nom. sg. Možno však práve v prípade mŕtveho jazyka, v ktorom sa ťažko môžeme odvolávať na vrozený jazykový cit používateľa, by túto dogmu bolo možné prelomiť.

Všetky spomínané pravidlá sa v duchu prirodzenej morfológie snažia o optimálnu motiváciu.

Priscianus sa o ňu usiluje tak, že využíva nom. sg. a iné mimomorfológické vlastnosti – nevie ich však optimálne spojiť s paradigmaticko-štrukturálnymi podmienkami, naráža na vysokú pestrosť koncoviek.

V školskej praxi sa využívajú jednoduché pravidlá postavené na mimomorfológických vlastnostiach, ale aplikujú sa na zredukovaný počet dominantných tried, takže sa osobitne treba učiť veľa výnimiek.

Wurzelove pravidlá rešpektujú tvarovú pestrosť, nepracujú s mimomorfológickými, ale len s morfológickými vlastnosťami, neexistujú v nich výnimky, ale idú proti ustálenej predstave o osvojovaní si slova v slovníkovej podobe v nominatíve singuláru.

Literatúra

ATHERTON, C.: What every grammarian knows? *The Classical Quarterly*, 46/1, 1996, s. 239 – 260.

BAILEY, C.-J. M.: The Role of Language Development in a Theory of Language. In: *Papiere zur Linguistik*. 22. Tübingen, Gunter Narr Verlag 1980, s. 40.

BENNET, Ch. E.: *New Latin Grammar*. Wauconda (Illinois), Bolchazy – Carducci Publishers 1995.

BUZÁSSYOVÁ, L.: I-Stammsubstantiva im breiteren Kontext der Deklinationen im Latein und Urslawisch. In: *Graecolatina et orientalia*. Zborník Filozofickej fakulty UK Bratislava. XXIII – XXIV (1993 – 1994). Bratislava, Stimul 1997, s. 27 – 50.

DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (Na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine). *Jazykovedný časopis*, 44, 1993, s. 3 – 13.

ENZINGER, K. – LEITSCHUH, M. – RUBENBAUER, H.: *Lateinische Grammatik*. 5. Aufl. Bamberg, C. C. Buchners Verlag – München und Berlin, R. Oldenburg – Reichenberg, Sudetendeutscher Verlag Franz Krauß 1941.

GEORGIN, Ch. – BERTHAUT, H.: *Cours de latin. Grammaire complète*. Paris, Librairie A. Hatier 1925.

Grammatici Latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. I. Flavii Sosipatri Charisii Artis grammaticae libri V. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1857.

Grammatici Latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. II, fasc. 1. Prisciani Institutionum grammaticarum libri I – XII. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1855.

Grammatici Latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. III, fasc. 2. Prisciani Institutionum grammaticarum libri XIII – XVIII. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1859.

Grammatici Latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. VI. Probi Donati Servii De arte grammatica libri. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1864.

- JANSON, T.: The Latin Third Declension. *Glotta*, 49, 1971, s. 111 – 142.
- KUDRNOVSKÝ, A.: *Latinská mluvnicе*. Praha, nákladem České grafické unie 1947.
- KÜHNER, R.: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. 2. Aufl. 1. Band. Elementar-, Formen- und Wortlehre. Neubearbeitet von F. Holzweissig. Hannover, Hahnsche Buchhandlung 1912.
- NEUE, F.: *Formenlehre der lateinischen Sprache*. I. Band: Das Substantivum. Dritte, sehr vermehrte Auflage von C. Wagener. Leipzig, O. R. Reisland 1902.
- NOVOTNÝ, F.: *Základní latinská mluvnicе*. Praha, SPN 1957.
- QUITT, Z. – KUCHARSKÝ, P.: *Latinská mluvnicе*. Praha, SPN 1972.
- REICHLER-BÉGUELIN, M. J.: *Les noms latins du type mēns*. Étude morphologique. Bruxelles, Latomus 1986.
- RISCH, E.: *Das System der lateinischen Deklinationen*. In: Ernst Risch – *Kleine Schriften zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von A. Etter und M. Looser. Berlin – New York, Walter de Gruyter 1981, s. 599 – 615 (pôvodne publikované v: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 31, 1977, s. 229 – 245).
- RUBENBAUER, H. – HOFMANN, J. B.: *Lateinische Grammatik*. Neubearbeitet von R. Heine. 11. Aufl. München 1989.
- ŠPAŇÁR, J. – HORECKÝ, J.: *Latinská gramatika*. Bratislava, SPN 1994.
- WURZEL, W. U.: *Inflectional Morphology and Naturalness*. Berlin, Akademie-Verlag – Dordrecht, Kluwer Academic Publishers 1989.

Słowackie *súci* a łacińskie *sōns*

Wojciech Sowa

Katedra Językoznawstwa Ogólnego i Indoeuropejskiego,
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Temat poniższego referatu dotyczy zagadnienia participium praesentis activi od indoeuropejskiego czasownika atematycznego ‘być’ i jego kontynuantów w językach historycznych. Uważam, że zarówno łacińskie *sōns* jak i słowackie *súci* jak najbardziej mogą być użyte do porównania formalnego, w obu przypadkach jednak dochodzi do przesunięcia semantyki, od imiesłowu na rzecz odpowiednio rzeczownika, czy przymiotnika.

Czasownik ‘być’ rekonstruowany dla epoki praindoeuropejskiej w postaci **h₁és-* może być dobrym przykładem pierwiastkowego atematycznego prezens w typie tzw. amfidynamicznym (pierwiastek na stopniu pełnym akcentowany w indykatiwie liczby pojedynczej, injunktywie aktywnym i konjunktywie; z kolei w pluralis występuje stopień zero i brak akcentu, który pada na końcówkę lub sekundarny afiks – Rix, 1998, s. 14). Pierwiastek ten należy do

grupy najlepiej poświadczonych w językach historycznych (zob. Rix, 1998, s. 214 n. co do inwentarza przykładów), jego fleksję możemy zrekonstruować następująco:

1. **h₁és-mi*
2. **h₁és-si*
3. **h₁és-ti*

w singularis, z kontynuantami jak np.: hetyckie *ešmi ešši ešzi*, wedyckie *ásmi ási ásti*, czy starogreckie $\epsilon\mu\acute{\iota} \epsilon\acute{\iota} \epsilon\sigma\tau\acute{\iota}$.

Z kolei w pluralis:

1. **h₁s-mé*
2. **h₁s-té*
3. **h₁s-énti/*h₁s-ónti*

z dobrymi przykładami dla 3. osoby: wedyckie *sánti*, greckie doryckie $\epsilon\nu\tau\acute{\iota}$, mykeńskie *e-e-si /ehensil/*, czy hetyckie *(a)šanzi* (zob. Watkins, 1969, s. 25 n.).

Oczywiście w poszczególnych językach zauważyć możemy pewne osobliwości, w interesującym nas słowiańskim dochodzi do uogólnienia stopnia pełnego na cały paradygmat poza 3. os. pl. (por. 3. os. sg. *jestь*, ale 1. os. pl. *jesmь*), w niektórych językach atematyczna końcówka **-enti* została zastąpiona przez **-onti*, należące do tematycznego typu odmiany, np.: oskijskie *sent*, starowalijskie *hint*, gockie *sind*, czy mykeńskie *e-e-si /ehensil/* (< pragr. **esenti*) każą postulować formę **h₁sénti*, podczas gdy łacińskie *sunt* wyraźnie wskazują na prajęzykowe **h₁sónti* (stąd półtematyczna odmiana, jak Rix, 1998, s. 214⁴).

Paralelną sytuację można obserwować również w słowiańskim, gdzie we fleksji werbalnej konkurują ze sobą w 3. os. pl. dwie końcówki – *-otь* i *-ętb* (pomieszczenie to być może spowodowane analogią, zob. Stieber, 1973, s. 29 n.), tutaj być może należałyby rozbieżność form: słowackie *oňi sú* (z prasłowiańskiego **sotь*) obok środkowosłowackiego *oňi sa*, objaśnianego czasem jako rzekomy relikw prasłowiańskiego **seti*; zob. Pauliny, 1963, s. 34).¹

Przy czasownikach atematycznych postuluje się istnienie dwóch typów participiów. W pierwszym pierwiastek i prymarny suffix są na stopniu apofonicznym zero, suffix participium (**-ent-/*-ont-/*-nt-*) jest natomiast na stopniu pełnym w przypadkach „mocnych“, w „słabych“ na stopniu zero (Rix, 1976, s. 233), np. greckie $\beta\acute{\alpha}\varsigma$ (< $\beta\acute{\alpha}\nu\tau\text{-}\varsigma$), gen. $\beta\acute{\alpha}\nu\tau\text{-}\omicron\varsigma$ pochodzące z indoeuropejskiego **g^wh₂-ent-s*, **g^wh₂-nt-os* (Duhoux, 1992, s. 280). Drugi typ ukazuje pierwiastek na stopniu pełnym, natomiast suffix participium jest na stopniu zero, jak np. w formacjach aorystu sygmatacznego: **d^hég^{wh}-s-nt-s*

¹ Trzeba w tym miejscu powiedzieć, że forma *sa/sä* byłyby jedynym świadectwem dawnego **-enti* na całym obszarze słowiańskim. Problem w każdym razie jest nierozstrzygnięty – być może forma mogłaby znaleźć objaśnienie na gruncie wewnętrznym słowackim.

(nom. sg. masc., por. sanskryckie *dhákṣat*), **d^hég^{wh}-s-ḡt-os* (gen. sg. masc., por. sanskryckie *dhákṣatas*; Rix, 1976, s. 234).

Zgodnie z powyższym modelem participium praesentis activi od ‘być’ możemy rekonstruować w postaci nom. sg. **h₁s-ént-s*, gen. **h₁s-ḡt-és* (por. staroindyjskie *sán*, *satás*). Forma staroindyjska jest dobrym przykładem, w języku starogreckim obraz zostaje nieco zaciemniony poprzez wprowadzenie /o/ do suffixu, zob. greckie ὄν, ὄντος, homeryckie ἐών (myk. *e-o /eho:n/*) wobec formy femininum ἐάσα (dialekt arkadyjski), czy myk. formy poświadczonej z praeverb. *a-pe-a-sa /apehasa/* ‘absent’ (od */ehasa/* < **esasa* < **esatya*, z **h₁s-ḡt-yeh₂*, zob. Sowa, 1998, s. 54). Jako dowód na istnienie w grece „czysto“ atematycznego participium przywołuje się formę z dialektu doryckiego z Heraklei ἔντες (klasyczne ὄντες nom. pl.; Duhoux, 1992, s. 281), o ile oczywiście nie jest to forma analogiczna do 3. pl. indicativi doryckiego ἐντί. Kwestia istnienia suffixu *-ont-* w grece, w formacjach participium atematycznego, czy też, jak chcą niektórzy, wtórna tematyzacja jest wciąż dyskutowana (zob. Sowa, 1998, s. 53).

W języku łacińskim participium z suffixem *-nt-* znajdujemy wśród czasowników należących do klasy tzw. verba deponentia (np. *loquens*). Przy czasownikach tematycznych łacina inaczej niż inne języki wprowadziła suffix *-ent-* (por. greckie φέρων, -οντος, gockie *bairands* < indoeur. **b^her-ont-s*), oczekiwany raczej przy atematycznym typie odmiany. Od *esse* klasyczna łacina nie zna participium praesentis poza kompozitami, jak np.: *ab-sēns*, *prae-sēns*, oskijskie *praesentid* ‘praesente’, które „raczej są utworzone na wzór formacji z *-ent-*, niż szczątkami dubletu apofonicznego **sent-*“ (Sommer, 1914, s. 598) – o ile nie są skutkiem rozwoju prajęzykowego **ḡ-* w pozycji przed spółgłoską (**sḡt- > sent*, por. wedyckie participium w stopniu zero *satyá-*). Istnieje jednak jedna forma w języku łacińskim, która może wypełnić tę lukę – jest to *sōns*, *sontis* poświadczone w znaczeniu ‘winny’ (w sądzie).

Obok samego *sōns* występuje również forma zaprzeczona *īnsōns* ‘niewinny’ oraz derywat przymiotnikowy *sonticus* ‘niebezpieczny’ (o chorobie – *sonticus morbus* ‘epilepsja’). Forma uchodzi za starożytną i związaną z językiem prawniczym, użycie przymiotnikowe raczej poetyckie (... *sontes... condemnant reos* u Plauta, Cap. 476). C. Watkins w swej szczegółowej analizie porównuje formę łacińską z odpowiednikami z innych języków szeregując je wedle kryterium semantycznego w trzy grupy: 1. ‘prawdziwy, rzeczywisty’, 2. ‘grzech, przewinienie’, 3. ‘winny’ (Watkins, 1967, s. 186).

Przytoczone przez niego odpowiedniki indoirańskie wszystkie należą do pierwszej grupy (wedyckie *satyá-*, awestyjskie *haiθya*, staroperskie *hašiya* ‘prawdziwy’, tutaj również gockie *sunja* ‘prawda’), wskazując na *-yo-* derywację od participium z suffixem na stopniu zero **sḡt-yó-* (**h₁s-ḡt-yó-*). Formy wedyckie: *satyá-*, jak i „czyste“ participium *ásant* związane są z językiem religijnym i prawnym, podobnie w gockim (np. J 8, 13: *so weitwodiþa*

peina nist sunjeina ή μαρτυρία σου οὐκ ἔστιν ἀληθής; Watkins, 1967, s. 187 n.).

Druga grupa mieści formy germańskie, jak staroangielskie *synn*, angielskie *sin*, starowysokoniemieckie *suntea* – jak mówi C. Watkins, przejście semantyczne od znaczenia ‘prawda, rzeczywistość’ do ‘przewinienie’ wymaga na gruncie germańskim przyjęcia egzystencji ogólnogermańskiego terminu powiązanego ze sferą religijno-rytualną, funkcjonującego w czasach przedchrześcijańskich (Watkins, 1967, s. 189), znajduje jednak jeszcze jedną paralełę, tym razem z hetyckiej formuły, która niejako może motywować tego rodzaju semantyczny rozwój:

ammuk-ma-za-kan ŠA ABI-YA waštul tarn[ahhun] āšan-at iyanun-at ‘Ale ja wyznałem winy mego ojca (mówiąc): **to jest (prawda). Ja to uczynilem.**’

W owej formule użyte zostało participium od ‘być’ *āšan* w znaczeniu ‘truly being’. Posługując się tym przykładem C. Watkins stwierdza, że możliwe jest przyjęcie dla formy łacińskiej znaczenia ‘ten, który mówi *sōns*’, ‘ten, który potwierdza’ (gdzie samo pierwotne *sōns* znaczyłoby coś, jak angielskie *right*), „germańskie **sunjō* ‘grzech’ (por. gockie *sunjōn* ‘entschuldigen’) z **snt-yā* jest abstractum-collectivum uformowanym z takiego samego wyrażenia w pragermańskiej formule konfesyjnej“ (Watkins, 1967, s. 193).

Do grupy derywatów na *-yo-* od imiesłowu czasownika ‘być’ dodać możemy jeszcze jedną formę – słowackie *súci* w znaczeniu ‘zdatny do czegoś’, kontynuujące bałto-słowiański typ participium.

Zarówno materiał litewski, jaki i cerkiewno-słowiański ukazuje suffix participium *-nt-* rozszerzony o *-yo-* w masc. poza nom. sg., np. litewskie *dirbame* (1. os. pl. od *dirbti* ‘pracować’) tworzy participium **dirb-o-nt-yo-*, taki stan znajdujemy w gen. sg. *dirbančio* (nom. sg. *dirbąs*, gdzie końcówka *-ąs* pochodzi z **-ont-s*). W słowiańskim również wszystkie formy masc. (poza nom. sg. i pl.) mają *-yo* lub *-ya*, litewskie formy typu *nešąs* odpowiadają słowiańskim na *-y*: *nesy* (*-y* < **ont-s*), *nešančio*: *nesąšta* (< **nes-ont-yā*), itd. (Otrębski, 1956, s. 246, 250 n.). Poświadczone cerkiewne *sy*, *sąšta* (Łoś, 1922, s. 130; Kul’bakin, 1929, s. 352) każe nam rekonstruować formę participium w postaci **sont-s*, **sont-yo-*, ze stopniem zero pierwiastka i o suffixu (jak łącz. *sōns*), tyle, że dodatkowo rozszerzone o *-yo-* w zgodzie z bałto-słowiańskim modelem. Tutaj należy wymienić starolitewskie formy pojawiające się u Daukszy, gdzie obok participiów opartych o temat *es-* (1. sg. *essmi*) – *ęssąs* występują formy oparte o temat ze stopniem zero *s-*, jak np.: *sąnti*, *sąnczio*, *sąnczios*, *sąnczem* (Kudzinowski, 1977, s. 127), dające się również sprowadzić do **s-ont-yo*. Słowackie *súci* – odpowiednik cerkiewnego *sąšti* kontynuującego bałto-słowiańskie **sontyo-* (a to z ie. **h₁s-ont-yo-*) – może zostać uznane za archaizm wobec np. sytuacji polskiej, gdzie od XV wieku pojawia się forma *będący* (Psałterz Puławski) od niejasnego morfologicznie tematu prezens *bqde-* (< **būnde-* od **būd^he-* z ie. **b^huh₂-d^he-*, dla

porównania forma litewskiego participium *būda-mas* ‘będący’, zob. Smoczyński, 1987, s. 201; 1989, s. 5 n.); formy np.: *sąc jęci, pobici; nie znalazłem jej panną sąc* w Psalterzu Floriańskim, czy Biblii Królowej Zofii są być może wpływem czeskim (zob. Brückner, 1927, s. 482), rosyjskie *сущи* uchodzi za cerkiewizm (Vasmer, 1987, s. 814).

W tym miejscu należy zadać pytanie, czy możliwe jest na gruncie semantycznym połączenie znaczeń ‘prawdziwy’ i ‘zdatny do czegoś’ (por. polskie *jest do tego (stworzony)*). Jeśli tak, moglibyśmy wtedy umieścić słowackie *súci* na równi ze staroindyjskim *satyá-*, byłby to wtedy rzeczywisty archaizm, podobnie jak w wypadku sanskrytu derywat na *-yo* od formy indoeuropejskiego participium praesentis **h₁sents/*h₁sonst*, które kontynuuje bezpośrednio forma łacińska *sōns*. Obie formy, jak widać, przetrwały ze zmienioną semantyką, przy czym formę łacińską uznać należy tak morfologicznie, jak i semantycznie za starszą, wobec *-yo*-derywacji, uogólnionej w bałto-słowiańskim prezens na całą formację participium.

Bibliografia

BRÜCKNER, A.: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, Wiedza Powszechna 1993 (1927).

DUHOUX, Y.: Le verbe grec ancien. Éléments de morphologie et de syntaxe historiques. Louvain-la-Neuve, Peeters 1992.

ERNOUT, A. – MEILLET, A.: Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris, Klincksieck 1985⁴.

KUL’BAKIN, S.: Le vieux slave. Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion 1929.

KUDZINOWSKI, Cz.: Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“. Poznań, Uniwersytet im. A. Mickiewicza 1977. (Filologia Bałt. Nr 2.)

ŁOŚ, J.: Gramatyka starosłowiańska. Głosownia – morfologia – składnia. Lwów – Warszawa – Kraków, Ossolineum 1922.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1957.

OTRĘBSKI, J.: Gramatyka języka litewskiego. Tom III. Nauka o formach. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1956.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.

RIX, H.: Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976.

RIX, H.: Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag 1998.

SMOCZYŃSKI, W.: On the Balto-Slavic present stems in *-dō*. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, 48, 1987, s. 197 – 212.

SMOCZYŃSKI, W.: Studia bałto-słowiańskie. Część I. Wrocław, PAN 1989. (Prace Komisji Językoznawstwa nr 57.)

SOMMER, F.: Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung 1914.

SOWA, W.: The Problems of Mycenaean Verbal Morphology. A thesis presented to the Faculty of Philology, Classical Philology Department of Jagellonian University in candidacy for the degree of Master of Arts. Wien – Cracow 1998.

STIEBER, Z.: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Flexsja werbalna. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.

WATKINS, C.: Latin *sōns*. In: Studies in Historical Linguistics in Honour of George Sherman Lane. (University of North Carolina Studies in Germanic Languages and Literature. 58.) Ed. by W. W. Arndt et al. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1967, s. 186 – 194.

WATKINS, C.: Indogermanische Grammatik. Band III/1. Formenlehre. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1969.

VASMER (Fasmer), M.: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Tom III. Moskva, Progress 1987².

Zur Morphologie des indogermanischen Neutrums

Das Zeugnis des altpreußischen Vokabulars von Simon Grunau
über die Endung des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme in den indogermanischen
Sprachen

Bohumil Vykypěl

Ústav pro jazyk český, AV ČR Brno

I. In diesem Beitrag wollen wir den Zeugniswert des Apr. für ein Teilproblem der idg. Morphologie untersuchen.

Zuerst führen wir die Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der vokalischen Stämme an:

	Aind.	Gr.	Lat.	Heth.	Air.	Got.	As.	Aksl.	Lit.
<i>o</i> -Stämme	-am	-on	-um	-an, -a	-Ø n-	-Ø	-Ø	-o	-a
<i>u</i> -Stämme	-u	-u	-ū, -u	-u	-Ø n-	faihu			-u
<i>i</i> -Stämme	-i		-e, -Ø	-i	-Ø n-		-i		

Bemerkungen: Das Arm. und Toch. haben – wie bekannt – kein Neutrum; das Alb. lassen wir wegen der Unklarheit seiner Verhältnisse beiseite (zum Alb. vgl. u. a. Demiraj 1993: 78 – 88). Im Lit. handelt es sich um die Endungen der Prädikative. Heth. *-a* kommt nur bei Adjektiven vor¹; eine Distribu-

¹ Álvarez-Pedrosa Núñez (1998: 100 – 103) findet *-a* auch bei Substantiven.

tionsregel von *-an* und *-a* läßt sich nicht feststellen (vgl. Friedrich 1974: 46). Zu *i*-stämmigen Neutra in den idg. Sprachen vgl. auch Beekes (1987).

Junggrammatische oder junggrammatisch inspirierte Forscher rekonstruieren aufgrund aind. *-am*, gr. *-on*, lat. *-um*, air. *-Ø n-* bzw. heth. *-an* für die vorausgesetzte idg. Ursprache ganz eindeutig die Endung **-om* als Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme. Sl. *-o*, lit. prädikative Endung *-a*, germ. *-Ø* bzw. heth. *-a* werden als Ergebnis sekundärer Entwicklungen erklärt. (Vgl. Brugmann 1904: 380, 1911: 149f.; Hujer 1910: 34f.; Kluge 1913: 192; Pedersen 1913: 83, 1938: 21f.; Sommer 1914: 345; Kieckers 1928: 107; Wackernagel 1930: 32f., 90; Kronasser 1956: 107f.; Otrębski 1956: 125; Schelesniker 1964: 56; Stang 1966: 187; Rix 1992: 138 u. a.; neuerdings s. ausführlich Poljakov 1995: 197 – 209, der ebenso die Endung *-om* verteidigt.)

Andere Überlegungen gehen im Grundsatz von zwei miteinander zusammenhängenden Thesen aus:

a) Das Idg. ist keine in einer bestimmten Zeit und einem bestimmten Raum einst existierende Sprache, sondern vielmehr ein Komplex von spezifischen Sprachmitteln und von Verfahren ihrer Anwendung.

b) Es wird kein Ausgangszustand mit einer Menge paradigmatisierter morphologischer Kategorien vorausgesetzt, sondern vielmehr eine zeitlich verschiedene und gegenseitig unabhängige Paradigmatisation bestimmter sprachlicher Mittel, d. h. eine Entstehung bestimmter morphologischer Kategorien.

Vergleichen wir die Endung des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme mit den Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der anderen vokalischen Stämme, stellen sich im Grundsatz zwei Fragen:

a) warum bei den anderen vokalischen Stämmen der Nasal fehlt (zur air. Situation s. unten);

b) warum in einigen Sprachen bei den *o*-Stämmen der Nasal steht und in anderen nicht, und warum hier gerade der Nasal steht.

Aus den durch diese Fragen reflektierten Tatsachen läßt sich ein einfacher Schluß ziehen: Sekundär ist der Zustand im Aind., Gr., Lat. und Heth.; *m*-Endungen (im Gr. und Heth. *-n < -m*) sind ein Ergebnis einer Paradigmatisation eines nichtparadigmatischen Mittels. Wollen wir das *-m* erklären,² kann es mit dem *-m* als dem Formanten des Akkusativs verbunden werden, und kann ihm das Merkmal ABHÄNGIGKEIT zuerkannt werden. Es läßt sich voraussetzen, daß der Formant *-m* in der vorflektivischen Periode das Merkmal ABHÄNGIGKEIT ausdrückte, und zwar in der Opposition zum Formanten *-s*, der das Merkmal UNABHÄNGIGKEIT ausdrückte. In der flektivischen Periode haben diese Formantien die Funktion des Akkusativs resp.

² Folgende Erklärung ist im Grundsatz von Kurzová (1993) und Hoskovec (1998) inspiriert.

Nominativs (bei den Animata) bekommen. Aus dem Merkmal ABHÄNGIGKEIT läßt sich dann auch das Merkmal UNBELEBTHEIT ableiten, und die Funktion des Formanten *-m* als eines Mittels zur Markierung des Neutrums auf diese Weise erklären.

Es gibt zweierlei Opposition:

-s	vs.	-∅	i. e.	+belebt	vs.	-belebt
-s	vs.	-m		-abhängig	vs.	+abhängig

-m hat mit *-∅* die Opposition gegenüber *-s* gemein und kann daher auch die Funktion bekommen, das Merkmal *-belebt* auszudrücken. Von einem anderen Gesichtspunkt aus gesehen, enthält *-∅* als Suffix für die Einreihung in die Klasse der Inanimata **implizit** auch das Merkmal *+abhängig*, dieses Merkmal kann jedoch **explizit** mit dem Suffix *-m* ausgedrückt werden. Der erste Punkt stellt die funktionale Voraussetzung (die interne Voraussetzung – Fähigkeit) des Suffixes *-m* zur Bezeichnung von *-belebt* → Neutrum dar. Die andere Sicht drückt die semantische Voraussetzung (die externe Voraussetzung – Bedingung) zur Anwendung dieses Suffixes in der erwähnten Funktion aus. (Vgl. Kurzová 1993: 80 – 87; Hoskovec 1996: 148f., 1998: § 9; Gamkrelidze – Ivanov 1984: 272f., 1995: 237f.; Schmidt 1979: 796f. Andere Forscher, die die *m*-losen Endungen ebenso für primär halten, erklären nicht, weshalb das *m* beigefügt wurde; vgl. Agrell 1926: 18, Milewski 1936: 23, Mažiulis 1970: 84 – 87, Erhart 1993: 74f. Vgl. noch die Diskussion bei Villar 1983: 133 – 138; für den neuesten Erklärungsversuch s. Álvarez Pedrosa-Núñez 1998.)

Ein solches Mittel wurde allerdings nur teilweise obligatorisch und paradigmatisiert, und zwar im Aind., Gr., Lat. und bei den heth. Substantiven und nur bei den *o*-Stämmen. Anderswo kommt es nicht vor (Sl., lit. Prädikative³) oder es ist fakultativ (?) (bei den heth. Adjektiven). Auf die Frage, warum nur die *o*-Stämme mit diesem *-m* versehen wurden, bietet sich die Antwort an, daß nur die *o*-stämmigen Neutra genügend produktiv waren, um einen solchen Formanten zu brauchen. Anders gesagt, die Notwendigkeit / das Bedürfnis (nach einem expliziten Ausdruck) bestand im genügenden Maße nur bei den *o*-Stämmen, weil *u*- und *i*-Stämme allmählich zu den Animata eingereiht wurden.

³ Der Zustand im Germ. ist infolge der Reduktion der Auslautssilben ziemlich kompliziert: run. Nom. Sg. M. *-aR*, Akk. Sg. M., Nom./Akk. Sg. N. *-a*; got. Nom. Sg. M. *-s*, Akk. Sg. M., Nom./Akk. Sg. N. *-∅*; westgerm. Nom./Akk. Sg. M. N. *-∅*. Die got. und westgerm. Endungen des Nom./Akk. Sg. N. können sowohl auf **-a* < **-o* als auch auf **-an* < **-om* beruhen, aber run. *-a* stammt vielmehr aus älterem **-an* < **-om*, denn urgerm. **-a* sollte apokopiert werden; vgl. die run. Endung des Nom. Sg. M. der *o*-Stämme auf *-as* < **-oso* (vgl. Makajev 1962: 316, Boutkan 1995: 175 – 181). Der Zustand im Alb. ist – wie gesagt – wenig klar, aber wenn die Ausführungen von Demiraj (1993: 84, 87) über den Typ *ujë-të* richtig sind, könnte man auch im Alb. Spuren der neutralen Endung *-o* finden.

Note zum Air.: Im Air. scheint die *m*-Endung bei allen drei vokalischen Stämmen vorzukommen. Es gibt im Grundsatz zwei Erklärungsmöglichkeiten dafür: entweder wurde sie vor dem Verlust der Produktivität der *u*- und *i*-Stämme paradigmatisiert oder sie wurde zuerst nur bei den *o*-Stämmen paradigmatisiert, und bei den *u*- und *i*-Stämmen ist sie (oder eher nur die bloße Nasalisation!) später und nach den *o*-Stämmen analogisch entstanden (vgl. auch Thurneysen 1946: 192, 197).

II.1. In diesem Kontext können wir uns nun dem apr. Material zuwenden.⁴

Zuerst sind die Voraussetzungen zu nennen, mit denen wir rechnen, auch wenn wir sie hier infolge des beschränkten Raumes nicht näher begründen können:

Die Formen auf *-an* im E sind keine Akkusative, sondern Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme (s. Trautmann 1910: 214–216 gegen Mikola 1903: 1–9).

In den Katechismen gibt es zwar spärliche Belege, trotzdem sind die Neutra auf *-an* hier klar belegt (s. Trautmann 1910: 215f., 244f., 259; Endzelin 1944: 84, 99f., 199); vgl. Substantive: III *giwan*, *gijwan*; I *testamentan*, II *testamenten* (III 53, 13 *buttan* ‘Haus’ und *burwalkan* ‘Hof’ können in der zitierten Stellung sowohl Nom. als auch Akk. sein, deshalb ist ihr Genus nicht eindeutig bestimmbar); Adjektive resp. Partizipien, und zwar in attributiver Position: II *neuwenen*, oder in prädikativer Position: III *labban*, *poklusman*; *pogalpton*, *pralieiton*, *podāton*, *enteikūton*, *pomeston*, *naunagimton*, *etwierpton*, *ensadinton*.⁵

Nach diesen (**hier** apriorischen) Postulaten können wir zur eigentlichen apr. Belegsituation übergehen:

<i>o</i> -Stämme	<i>-an</i>	s. Belege oben
<i>u</i> -Stämme	<i>-u</i>	E <i>alu</i> , <i>dolu</i> , <i>meddo</i> , <i>panno</i> , III <i>pecku</i> ⁶
<i>i</i> -Stämme	? <i>-i</i>	? Gr <i>licuti</i> , GrG <i>sali</i>

Auf den ersten Blick scheint das Apr. zusammen mit dem Aind., Gr. und Lat. (und bzw. Air.) in die Gruppe der Sprachen zu gehören, die für den Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme die Endung **-om* paradigmatisiert haben. Aber gerade das Zeugnis des Vokabulars von Simon Grunau kompliziert dieses Bild. Es gibt hierin nämlich Ausdrücke, in denen man die *m*-lose Endung des Nom./Akk. Sg. N. sehen kann (vgl. auch Agrell 1926: 29f.):

⁴ Die Zitation der apr. Sprachdenkmäler richtet sich nach Mažiulis (1981).

⁵ Unwahrscheinlich scheint uns auch die Vermutung Smoczyński (1992: 73), das apr. Neutrum sei ganz sekundär nach den deutschen Neutra auf *-n* entstanden.

⁶ Vgl. Trautmann (1910: 239f.), Endzelin (1944: 97f.).

Substantive

GrG 26 *botte*, GrA 51 *gotte*, GrC *bote* ‘Haus’: E 193 *buttan*, III *buttan* ds.; vgl. lit. *būtas* ‘Wohnung’ (Mažiulis 1988: 394 sieht hier einen *ē*-Stamm, was allerdings wenig Unterstützung in den anderen baltischen Sprachen findet.)

GrG 57 *metthe*, GrA 25 *mette* ‘Jahr’: E 12 *mettan* ds. (lit. *mėtas* ‘Zeit’).

GrG 61 *ancte*, GrA 72 *aucte* ‘Butter’: E 689 *anctan* ds.

GrG 3 *maista*, GrA 2 *maysta* ‘Stadt’: wenn man diese Formen zu **miasta* (resp. **myasta*) korrigiert, kann man hierin eine Entlehnung des poln. N. *miasto* ds. sehen (einige Forscher halten dieses Wort Grunaus jedoch für polnisch, s. dazu Vykypěl 1998: 167).

GrG 10, GrA 6 *wunda* ‘Wasser’: E 59 *wundan* ds.; III *vnds* ds. ist wohl bereits zu den M. übergegangen. Wegen lit. *vanduõ*, gen. *vandeñs*, lett. *ūdens*, gen. *ūdens* ds. kann man jedoch auch vermuten, daß es sich im Apr. um unterschiedliche Behandlungen eines älteren *n*-Stammes handelt.

GrG 53 *maltnicka*, GrA 68 *haltnyka* ‘Kind’: auch in *maltnicka* kann man, und zwar aufgrund seiner Semantik, ein N. erblicken; III *malnijks*, *malneyks*, E 189 *maldenikis* sind jedoch klare M.

Adjektive

GrG 47, GrA 65 *salta* ‘kalt’: vgl. lit. *šalta* ds.

GrG 48, GrA 20 *debica* ‘groß’: III Akk. Sg. M. F. *debikan*.

II.2. Es stellt sich nun die Frage, wie diese Belege zu interpretieren sind. Man kann sie als unverlässlich und Schreibfehler betrachten. Auf diese Weise stellt sich Trautmann (1910) implizit zu diesen Ausdrücken, indem er sie nicht einmal erwähnt. Endzelin (1944: 99f.) führt nur die Adjektive an, erklärt sie aber für sekundär und durch den Einfluß der pronominalen Endung *-a* entstanden. Wenn die angeführten Belege für verlässlich und primär gehalten werden, ist es zwischen zwei Möglichkeiten zu entscheiden. Entweder reflektieren E und I – III auf der einen und Gr auf der anderen Seite zwei verschiedene Dialekte, die verschiedene Endungen paradigmatisiert haben (*-an* < **-om*: *-a* < **-o*), oder E, I – III sowie Gr reflektieren ein einziges Sprachsystem des Apr., und die Verschiedenheit der Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme verweist auf die Fakultativität resp. unvollständige Paradigmatisierung der Endung *-an* (< **-om*) im Apr. In diesem Zusammenhang ist es wichtig zu fragen, a) ob auch Ausdrücke mit der Endung *-an* bei Gr belegt sind, und umgekehrt, b) ob in E und I – III auch die Formen auf *-a* vorkommen.

a) GrA 99 *gosen* ‘ein dreck’: dieses Wort ist morphologisch wenig klar, denn es hat keine sicheren Entsprechungen in anderen Sprachen. Mažiulis (1988: 392) interpretiert *gosen* als apr. Plurale tantum **gozēs* (lit. dial. *gožės*

‘(An)satz’) mit verdeutschter (Plural)flexion (nach der deutschen schwachen Deklination – ?).

GrG 17 *sauson* ‘Treuge’ besteht neben GrA 13 *sawse* ‘tröyge’ (= ‘troken’); man kann hierin sogar unterschiedliche Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme erblicken: **sausan*: **sausa*, d. h. *-an*: *-a*!

GrA 100 *warmun* ‘roth’ ist unsicher, aber es kann auch als N. interpretiert werden, allerdings mit Schreibfehler (?) *u* statt *a*, für den sich zwar keine Parallele findet, der aber zwischen *m* und *n* wohl nicht unwahrscheinlich ist: **varm-an* neben M. GrG 91 *Warmes*, **varm-as*⁷ (oder **warm-ias*, vgl. E 463 *wormyan* ds.: **varm-ian*).

b) *wissa* ‘alles’ ist ein Hapax: III 69, 6 *Sta wissa wargē mien* ‘Das alles ist mir leydt’. Daneben ist allerdings zweimal Nom. Sg. N. *wissan* ‘alles’ belegt. Die Form *wissa* kann als durch den Einfluß des vorhergehenden *sta* entstandener (okkasioneller) Fehler erklärt werden. Man muß allerdings auch erwägen, daß *wissa/wissan* ein adjektivisches Pronomen ist und daß bei ihm daher auch die Schwankung der nominalen Endung *-an* und der pronominalen Endung *-a* vorausgesetzt werden darf.

Agrell (1926: 27 – 29) findet im E zwölf Neutra auf *-e*, die aber durchwegs unwahrscheinlich und anders zu deuten sind; noch unwahrscheinlicher sind seine (1926: 32 – 36) mutmaßlichen *n*-losen Neutra in II und III.

Schwerwiegender ist, daß es im III Adjektive auf *-i* (in der prädikativen Funktion) gibt, die sich als *n*-lose Nom./Akk. Sg. N. der *ijo*-Stämme betrachten lassen (*arwi* ‘wahr’, *enimmewingi* ‘angenehm’, *garrewingi* ‘brünstig’, *poklūsmingi* ‘untertan’, *preistallwingi* ‘billig’ u. a.; s. Trautmann 1910: 246, Endzelin 1944: 102–104). Der Ausdruck *arwi* kann jedoch auch ein (*ē*-stämmiges) Substantiv sein (Willent hat *tiesa*; s. Mažiulis 1988: 96), und die übrigen Adjektive können auch *i*-Stämme sein, oder – wahrscheinlicher – kann ihre Endung der Herkunft nach als *i*-stämmig interpretiert werden (vgl. Stang 1966: 180, 259).

II.3. Auch wenn *gosen* und *sauson* bzw. *warmun* tatsächlich Neutra auf *-an* wären, läßt sich auf diese Weise noch nicht die parallele Existenz der Endungen *-an* und *-a* in einem System bezeugen. Man kann nämlich vermuten, daß unterschiedliche Elemente, die als Elemente aus verschiedenen Dialekten interpretiert werden können, auch anderswo in der Morphologie von Gr vorkommen, vgl. die Endungen des Nom. Sg. der *ā*-Stämme:

⁷ Die gewöhnliche Endung des Nom. Sg. M. der *o*-Stämme ist zwar in Gr *-s*, aber GrG 1, 95 *Dewes* ‘Gott’, GrG 94 *pirmas* ‘zum irsten’ zeigen, daß es wohl nicht ausgeschlossen ist, auch mit der Endung *-as* zu rechnen (zu *-s*: *-as* in I – III vgl. Trautmann 1910: 212f., 242; Endzelin 1944: 45).

GrG 21, GrA 46 *rancko* ‘Hand’, GrG 18 *malko* ‘Holz’, GrA 70 *schostro* ‘Schwester’: GrG 50 *ganna* ‘Fraw’, GrG 52 *merga* ‘Jungfer’, GrG 88, GrA 81 *manga* ‘Hure’, GrG 82 *pisda*, GrA 36 *peisda* ‘Arsch’ (s. auch Bernerker 1896: 276, Trautmann 1910: 223, Endzelin 1944: 90f.).

Es läßt sich also nicht mit Sicherheit behaupten, daß im Apr. die Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme auf *-an* und *-a* in einem System nebeneinander existierten, sondern vielmehr, daß es Dialekte des Apr. mit verschiedenen Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme gab (*-an*: *-a*).

III. Zusammenfassung

1. Im Apr. sind Endungen des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme auf *-a* belegt.

2. Der Unterschied zwischen *-an* und *-a* ist vielleicht dialektal.

3. Die idg. *m*- und *m*-losen Endungen sind das Ergebnis von verschiedenen Paradigmatisierungen der Endung des Nom./Akk. Sg. N. der *o*-Stämme in den einzelnen idg. Sprachen.

4. Im Apr. läßt sich wahrscheinlich nicht über die parallele Existenz von *-an* und *-a* in einem System sprechen.

Abkürzungen

Akk. = Akkusativ, F. = Femininum, M. = Maskulinum, N. = Neutrum, Nom. = Nominativ, Sg. = Singular

Abkürzungen der Sprachen

aind. = altindisch, air. = altirisch, aksl. = altkirchenslavisch, alb. = albanisch, apr. = altpreußisch, arm. = armenisch, as. = altsächsisch, germ. = germanisch, got. = gotisch, gr. = griechisch, heth. = hethitisch, idg. = indogermanisch, lat. = lateinisch, lett. = lettisch, lit. = litauisch, poln. = polnisch, run. = runisch, sl. = slavisch, toch. = tocharisch

Literaturverzeichnis

AGRELL, S.: Zur Geschichte des indogermanischen Neutrums. In: Bulletin de la Société royale des lettres de Lund 1925 – 1926. Lund 1926, S. 17 – 64.

ÁLVAREZ-PEDROSA NÚÑEZ, J. A.: The reconstruction of Indo-European thematic nom.-acc. sg. neuter. In: Indogermanische Forschungen, 103, 1998, S. 93 – 111.

BEEKES, R. S. P.: Indo-European neutres in *-i*. In: Festschrift for Henry Hoenigswald. Hrsg. G. Cardona – N. H. Zide. Tübingen 1987, S. 47 – 56.

BERNEKER, E.: Die preußische Sprache. Straßburg 1896.

- BOUTKAN, D.: The Germanic 'Auslautgesetz'. Amsterdam – Atlanta 1995.
- BRUGMANN, K.: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Straßburg 1904.
- BRUGMANN, K.: Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. II/2. Straßburg 1911.
- DEMIRAJ, Sh.: Historische Grammatik der albanischen Sprache. Wien 1993.
- ENDZELIN, J.: Altpreuussische Grammatik. Riga 1944.
- ERHART, A.: Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese. Innsbruck 1993.
- FRIEDRICH, J.: Hethitisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1974.
- GAMKRELIDZE, T. V. – IVANOV, V. V.: Indoeuropejskij jazyk i indoevropejcy. I. Tbilisi 1984.
- GAMKRELIDZE, T. V. – IVANOV, V. V.: Indo-European and the Indo-Europeans. I. Berlin – New York 1995.
- HOSKOVEC, T.: Rezension von Kurzová 1993. In: Slovo a slovesnost, 57, 1996, S. 145 – 153.
- HOSKOVEC, T.: Les relations spatiales et la déclinaison des langues indo-européennes. In: Language and Location in Space and Time. Hrsg. P. Zima – V. Tax. München 1998, S. 62 – 84.
- HUJER, O.: Slovanská deklinace jmenná. Praha 1910.
- KIECKERS, E.: Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik. München 1928.
- KLUGE, F.: Urgermanisch. Straßburg 1913.
- KRONASSER, H.: Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen. Heidelberg 1956.
- KURZOVÁ, H.: From Indo-European to Latin. Amsterdam – Philadelphia 1993.
- MAKAJEV, E. A. (Hrsg.): Sravnitel'naja grammatika germanskich jazykov. II. Moskva 1962.
- MAŽIULIS, V.: Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Vilnius 1970.
- MAŽIULIS, V.: Prūsų kalbos paminklai. II. Vilnius 1981.
- MAŽIULIS, V.: Prūsų kalbos etimologijos žodynas. I. Vilnius 1988.
- MIKKOLA, J. J.: Baltisches und Slavisches. Helsingfors 1903.
- MILEWSKI, T.: L'indo-hittite et l'indo-européen. Cracovie 1936.
- OTRĘBSKI, J.: Gramatyka języka litewskiego. III. Warszawa 1956.
- PEDERSEN, H.: Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. II. Göttingen 1913.
- PEDERSEN, H.: Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. København 1938.
- POLJAKOV, O.: Das Problem der balto-slavischen Sprachgemeinschaft. Frankfurt am Main etc. 1995.
- RIX, H.: Historische Grammatik des Griechischen. Darmstadt 1992.
- SCHELESNIKER, H.: Beiträge zur historischen Kasusentwicklung des Slavischen. Graz – Köln 1964.
- SCHMIDT, K. H.: Zur Vorgeschichte des indogermanischen Genussystems. In: Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics: Festschrift for Oswald Szemerényi. II. Hrsg. B. Brogyanyi. Amsterdam 1979, S. 793 – 800.

SOMMER, F.: Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1914.

SMOCZYŃSKI, W.: Die altpreußische Entnasalisierung und ihre Folgen für die Deutung der Deklinationsendungen. In: Colloquium Pruthenicum Primum. Warszawa 1992, S. 47 – 83.

STANG, C. S.: Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo – Bergen – Tromsø 1966.

THURNEYSEN, R.: A Grammar of Old Irish. Dublin 1946.

TRAUTMANN, R.: Die altpreußischen Sprachdenkmäler. Göttingen 1910.

VILLAR, F.: Ergatividad, acusatividad y género en la familia lingüística indoeuropea. Salamanca 1983.

VYKYPĚL, B.: Zu den angeblich polnischen Wörtern im altpreußischen Vokabular Simon Grunaus. In: Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLY-SLAV) 1. Hrsg. M. Giger – B. Wiemer. München 1988, S. 165 – 171. (Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 2.)

WACKERNAGEL, J.: Altindische Grammatik. III. Göttingen 1930.

Kulturně-historické pozadí významů staročeských substantiv *předsien, předsienie*

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Máte doma předsíň? Pravděpodobně ano. Pro mnohé z nás se tato místnost, začleněná do většiny bytů a domů, stala již samozřejmostí, které při svém příchodu domů sotva věnujeme pozornost. Je to místnost docela obyčejná a obyčejné, nenápadné je i slovo, kterým jsme si zvykli tuto místnost označovat. Přesto pojmenování *předsíň*, staročesky *předsien*, stojí za to, krátce se nad ním pozastavit a povšimnout si historického vývoje a chápání významu tohoto slova, zejména tzv. významu slovotvorného vycházejícího ze slovotvorné stavby lexikální jednotky.

Novočeské slovníky definují lexém *předsíň* víceméně shodně. Příruční slovník jazyka českého (dále jen PSJČ; IV, 1944 – 1948, s. 83) definuje *předsíň* jako „vstupní místnost, z níž se vchází do vlastního bytu n. do jiné významnější místnosti“. Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ; II, 1964, s. 1017) uvádí vymezení totožné s PSJČ, vynechává pouze specifikující přívlastek „významnější“. Slovník spisovné češtiny (SSČ; 1994, s. 323) je stručnější: *předsíň* charakterizuje jako „vstupní místnost (u bytu ap.)“. Kromě významu základního všechny slovníky uvádějí i specifický význam anatomický: „prostor n. dutina, která je vstupem do dalších dutin“ (PSJČ IV, 1944 – 1948, s. 83; SSJČ a SSČ obdobně). Tento mladší význam však ponechme při dalším sledování stranou.

Dále PSJČ a SSJČ uvádějí též slovotvornou variantu f. *předsíň* – n. *předsíni*. PSJČ zpracovává n. *předsíni* jako samostatné heslo s významem „předsíň“, SSJČ na něj odkazuje u f. *předsíň* jako na archaickou podobu doloženou např. u Palackého a přiřazenou k jiné zastaralé slovotvorné variantě, ojedinele doloženému m. *předsínec*, pocházejícímu z textů V. K. Klicpery. V úsporném SSČ již archaická podoba *předsíni* uvedena není.

Sáhne-li ke slovníkům pocházejícím z 19. století, zjistíme, že uváděné podoby a významy lexému *předsíň* aj. se od novočeského stavu v leccems odlišují. Zatímco F. Š. Kott (II, 1880, s. 937) připomíná v rámci jednoho hesla podoby hned tři: *předsíň*, -ě, f., *předsíneň*, -ě, f., *předsíni*, n. a jejich společný význam charakterizuje slovy: „síňce, t.j. prostor, v nějž vstupuje se ve větších domech v každém patře přímo ze schodů a z něhož pak vedou rozličné dvěře do vnitřních sálů a komnat. Die Vorflur, Vorhalle, der Vorhof, Vorsaal, Antritt, das Vorhaus“, J. Jungmann uvádí ve svém Slovníku česko-německém (III, 1837, s. 474) již pouze n. *předsíni*: „místce před síní, Vorhall, Vorhof, Vorhaus, Antritt“. Kottovo vymezení předsíneň se překrývá s novočeským významem f. *chodba* jen zdánlivě, neboť ve století 19. základním významem f. *chodba* zůstává ve shodě se stavem staročeským stále ještě význam pohybový, abstraktní „chůze, chození, Gang, Fußgehen“ (Jungmann, I, s. 808), kdežto pojmenování konkrétního místa, „chodba, chodiště, Gang, Fußweg = místo, kudy se chodí z jedné částky domu do druhé, der Gang im Hauße“ (tamtéž) je uváděno jako odvozené, druhotné (sr. Němec, 1968, s. 135).

Ve staročeském materiálu nalezneme dvě lexikální jednotky odvozené od základového substantiva *sien* prefixem *před-*: f. *předsien* a n. *předsienie*. Staročeský slovník (dále StČS) definuje *předsien* jako „ohrazený prostor před místností s vchodem do obydlí, dvůr“, *předsienie* je „uzavřený prostor před vnitřnější částí budovy, zvl. kterým se vchází dovnitř, též nádvoří“.¹

Jak je patrné, podoby staročeské a novočeské jsou, až na změny způsobené spontánním hláskovým vývojem českého jazyka, stejné. Co se však liší, je význam sledovaných lexémů. V centru významu obou staročeských substantiv stojí integrační sém ‘prostor’, jenž je dále zpřesňován diferenčními sémy ‘uzavřenost, vymezenost prostoru’, ‘poloha před něčím’, ‘poloha před vnitřnějším prostorem’, ‘umožnění vstupu do dalšího prostoru’. Sém ‘prostor’ nabývá formálního vyjádření v komponentu *sien*, kdežto k lexikálnímu postizení lokace, tj. polohy před něčím, je použita předpona *před-* etymologicky úzce související s primární předložkou *před*, jež patří k repertoáru nejstarších a současně i základních českých předložek sloužících k vyjádření prostorové a časové orientace. Ve významové struktuře novočeského lexému *předsíň* integrační sém ‘místnost’ doplňují diferenční sémy ‘vymezenost, uzavřenost’,

¹ V případě obou hesel viz Staročeský slovník, sešit 24.

‘zakrytost prostoru’, ‘menší rozměr’, ‘poloha před něčím’, ‘umožnění vstupu do jiné místnosti’. V sémantické struktuře novočeského slova se ve shodě s konkrétnějším, úže konstituovaným významem novodobým na místě archisémému objevuje sém ‘místnost’ oproti obecnějšímu pojmu ‘prostor’, jenž tvoří základ významu staročeského, dále přistupují sémy ‘zakrytost’, ‘menší rozměr’, ‘poloha před něčím’. Staročeský a novočeský význam lexikálních jednotek *předsien*, *předsienie* se od sebe liší, neboť se liší i realie, jež sledované lexikální jednotky pojmenovávají. Staročeský význam odpovídá způsobu uspořádání středověkých obydlí, novočeský význam odráží výsledek dlouhodobého architektonického vývoje lidského příbytku a reflektuje stavební členění současných staveb.

Významy staročeských lexikálních jednotek dokreslují kontexty, v nichž se sledovaná substantiva nacházejí. Femininum *předsien* máme doloženo jediným dokladem z památky zvané *Evangeliář seitenstettenský*. *Evangeliář seitenstettenský* je nejstarší kompletně dochovaný staročeský evangeliář a byl sepsán v 1. pol. 14. století. Citovaný doklad nalezneme v pasáži o vyhnání zlého ducha z němého člověka, již zaznamenal Lukáš ve svém evangeliu v kapitole 11: *Tehdy že silný oděnc střeže předsieni svú, v pokoji jest to, což má v domu*. Jiné staročeské biblické texty, vesměs mladší, toto místo překládají odlišně: *střížie statku* EvVíd 8a,² *sieni své* EvOl 230a, *vrat* EvPraž 7b, *své chýše* BiblDrážď, BiblOl, *domu svého* EvBeneš 102b. Pro srovnání a dokreslení uvedme ještě překlady novější. Bible kralická: *Když oděnc ostríhá síně své, v pokoji jsou všecky věci, kteréž má*, ekumenický překlad novočeský: *Střeží-li silný muž v plně zbrojí svůj palác, jeho majetek je v bezpečí*. Latinská předloha zní: *Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt ea quae possidet*. Ze samotného kontextu i početných variant je patrné, že f. *předsien*, označující ohrazený prostor před vlastním obydlím, dvůr umožňující vstup do místnosti, a tudíž i do obydlí jako celku, synekdochicky pojmenovává předstupeň – a v rovině celého podobenství i symbol – něčeho důležitějšího, významnějšího. Tímto důležitějším elementem je v rovině konkrétní celý dům, lidské obydlí, v rovině obrazné pak jednotnost a neochvějnost víry v Boha.

Závazný text Bible byl během staročeského období neustále připomínán, parafrázován a vykládán v početných spisech církevních, teologických a biblických překladových i domácích. Jedním z významných výkladů Bible byla *Historia scholastica Petra z Troyes*, zvaného *Comestor* nebo též *Manducator*. Spis, pocházející ze 12. století, je obširným pokusem vyložit biblické dějiny od stvoření světa až po rozejití se apoštolů. Staročeský překlad vznikl ve 2. pol. 14. století, nejstarší dochovaný rukopis pochází z r. 1404. V té době již existoval úplný český překlad Bible a *Historia scholastica* se stala jeho vhodným doplňkem.

² Doklady cituji a zkratky památek uvádím v souladu se zvyklostmi StČS, viz Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Právě v textu Petra Comestora najdeme převážnou část dokladů uvádějících neutrum *předsienie*. Přestože počet dokladů je poměrně vysoký, všechny doklady pocházejí z jediné pasáže Comestorova spisu a vztahují se k popisu jeruzalémského chrámu, hlavní svatyně Hebrejců. Tady je myslím na místě odbočka osvětlující historii jeruzalémského chrámu.

První společný chrám Židů nechal v Jeruzalémě v 10. st. př. n. l. za vydatné stavitelské pomoci týrského krále Hírama postavit Šalamoun, třetí izraelský král, syn Davidův. Do té doby Hebrejci používali přenosné svatyně. Chrám sestával ze tří částí (v. obr.): předsíně, svatyně a velesvatyně, označované někdy též jako svatyně svatých ap. Byl obklopen třiceti menšími místnostmi sloužícími jako skladiště a zřejmě též jako jídelny a ložnice kněžích. Kryt byl plochou střechou. Před chrámem se nacházela dvě nádvoří: vnitřní, zvané též kněžské, a vnější. Šalamounův chrám byl zničen v l. 587 – 586 př. n. l. Babyloňany a s mírnými změnami obnoven Herodem Velikým na přelomu našeho letopočtu. Obnova započala r. 19 př. n. l., dokončena byla až po Herodově smrti r. 64 n. l. Herodův chrám měl více nádvoří umožňujících přístup do areálu svatyně i mužům nečistým, tj. nevyhovujícím rituálním předpisům, ženám a snad dokonce i pohanům. Nestál však dlouho. Již r. 70 n. l. byl zničen Titem. Chrám byl náboženským a kulturním střediskem židovské obce, navíc byl chápán též jako prostora posvátná, vyčleněná z oblasti všeho všedního. Byl místem Boží přítomnosti, a proto mu příslušelo zcela výjimečné postavení ve víře i životě Hebrejců. Tomu odpovídá i pozornost, která byla věnována jeho popisu. Popis Šalamounova chrámu najdeme v Bibli ve Starém zákoně, 3. knize Královské,³ Herodův chrám je popsán ve spise Josepha Flavia Starožitnosti židovské a v ústně tradované tóře zachycené v souboru zvaném Middot.

Comestor ve svých biblických výkladech vycházel ze starozákonního textu, ale protože při sepisování svého díla *Historia scholastica* čerpal z mnoha dalších pramenů týkajících se židovských dějin, mj. ze spisů židovského historika Josefa Flavia, v pasáži o jeruzalémském chrámu vlastně nepopisoval chrám Šalamounův, ale mnohem mladší chrám Herodův.

Z hlediska významu staročeské lexikální jednotky ovšem nejsou tyto historické rekonstrukce a údaje příliš podstatné, neboť staročeský překladatel Comestorova spisu neměl k dispozici výsledky novodobých archeologických bádání týkajících se uspořádání jeruzalémského chrámu, jež máme dnes k dispozici my, a dost možná neznal ani Flaviův obsáhlý spis. Překládal Comestorův text se snahou co nejpřesněji postihnout smysl předlohy a co nejlé-

³ Zde používám označení biblických knih shodné s Vulgátou a staročeskými biblemi. Bible kralická a ekumenický překlad novočeský používají označení jiné: 1. a 2. knihu Královskou uvádějí jako 1. a 2. Samuelovu, 3. a 4. Královskou pak jako 1. a 2. knihu Královskou.

pe označit reálie ve staročeském prostředí neznámé. Tyto neznámé reálie vztahoval a připodobňoval k jejich předpokládaným staročeským obdobám.

Neutrum *předsienie* neoznačuje, jak bychom snad pod vlivem novočeského významu očekávali, chrámovou předsíň. Substantivum *předsienie* je užíváno v textech biblické povahy k označení uzavřeného prostoru nacházejícího se před vnitřní částí budovy. Polohu stavby zdůrazňují i fakultativní syntagmatická spojení: *byly sú mnohé (mnohá rkp.) předsienie u chráma ComestC 172a, stojíte v domu božiem v předsieni domu boha, pána našeho t. 172a*. Současně tento prostor sloužil ke vstupu do vnitřní části budovy: *atrium, točíš předsienie vnitřnie, bieše ulicě veliká, ze všech stran u chrámu rozšířená na čtvero, a to před dveřmi chrámovými t. 172a*. Nejčastěji jsou neutrem *předsienie* pojmenována jednotlivá chrámová nádvoří: *O třetíem předsieni čistých. O předsieni nečistých. O předsieni ženském*, jež tvořila samostatné, ohraničené celky vně hlavní chrámové budovy, prostory nacházející se „před síní Hospodinovou“: *na nižší straně hory bieše postaveno druhé předsienie, ješto slulo svaté, ... a bieše obhrazeno zdí t. 172b, to předsienie obcházieše všady zed krátká, jedno tři lokty zvýši t. 172a*. Nejednalo se o prázdná prostranství, *předsienie* měla svou vlastní výzdobu: *bieše... podlaženo rozličným mramorem... a na čele vzhodu mějieše siencě okolo sebe jako mnichový klášter, v nichžto sú byly slúpové všelikých kamenov rozličné barvy s podvały stříbrnými a komory a krokve biechu cedrové t. 172b*. Byla využívána k bohoslužebným účelům: *tu bieše oltář měděný a koryto, točíž moře kněžské, a tu služiechu kněžie a jahánové před bohem t. 172a* i k soukromým modlitbám: *v tom se modléchu ženy t. 173a* a mohla být dokonce chápána jako hromadná stavba: *O předsieni kněžském (v nadpisu kapitoly). I uděla Šalomún v okolku chráma za sienci třidceti domov malých, ty svým spojením vešken chrám vně biechu obklíčily... a vchody jich učini tak, že z jednoho domka do druhého chodiechu ComestC 171b*. Doklady pocházející ze spisu Petra Comestora můžeme doplnit ještě citací ze Slovníku ostřihomského, kde je na s. 104 uvedena stručná česko-latinská paralela: *pro<s>cenium předsinie*.

Význam staročeského substantiva *předsienie* potvrzuje i slovotvorná struktura lexikální jednotky. Slovní základ, staročeské f. *sien* označovalo jednu z místností dvou- nebo tříprostorového venkovského domu:⁴ *Potom Šebešt má Jankovi stavením pomoci jistby, komory a sieni sekerú, neb miesto sebe tesaře dáti*. ArchČ 28,317 (1447), v pozdější době též rozměrnou honosnější místnost městského domu sloužící jako reprezentační prostor celého obydlí:⁵ *kázal [Dionysios] přétele svého [Damokla] v sieni svéj pozlaceněj posaditi a oběd hojný připraviti GuallCtnostK 203*, někdy přímo místnost určenou ke stolování, jídelnu: *my... sme jiedali v sieni králové BiblPad 1 Esdr 4,14*. Nabývalo i dalších významů konkrétních (palác, ojed. divadlo či kaple) i abstraktních (nebe, pří-

⁴ Sr. Dějiny hmotné kultury (I/1, s. 354 n.), Němec – Horálek a kol. (1986, s. 136).

⁵ Sr. Dějiny hmotné kultury (I/2, s. 633 n.).

bytek, sídlo, ojed. vláda). Zatímco spojení předložky *před* se slovním základem průhledně demonstruje, že vzniklé substantivum pojmenovává prostor před síní, kmenotvorná přípona *-ie* (pův. *-jo-*) zařazuje pak n. *předsienie* do staročeského slovtvorného typu nezákladních architektonických prvků lidských stavebních výtvorů blíže charakterizovaných svojí lokalizací v relaci k základní části stavby (*nadpražie, nádrvie, přěddomie, přědezdie, přědedřvie, přidomie*).

Nejčastěji se vyskytujícím latinským protějškem staročeských lexikálních jednotek *předsien, předsienie* je výraz *atrium*. Atrium v prvotním staroitalském příbytku označovalo jediný obytný prostor domu, tedy obydlí samotné: „atrium regium L. obydlí krále Numy. V pozdějších dobách, kdy byl příbytek více rozčleněn, atrium = přijímací pokoj pána domu, do něhož se vstupovalo hned z předsině. Střecha atria skláněla se ze čtyř stran dovnitř, nechávajíc uprostřed čtyřhranný otvor... Také ve veřejných budovách byly takového druhu síně, dvorany...“ (Novotný – Pražák – Sedláček, I, s. 130 – 131). V latině klasického a postklasického období sloužil výraz *atrium* k označení středomořských a blízkovýchodních příbytků a jejich částí. Naproti tomu ve staré češtině, ve zcela jiných podmínkách historických, společenských a geografických, byl staročeský ekvivalent lat. slova *atrium* použit pro označení reálií domácích, středoevropských. Překladatel se musel vyrovnat nejen s odlišností pojmenovávané skutečnosti, ale i s případnou nezalostí toho, co latinská předloha vlastně označuje. V staročeských textech je latinské *atrium* překládáno nejenom jako *předsien, předsienie*, ale též jako *dvór, dvořišče, hřbitov, sien, přístřešie*. Ojedinele stojí proti staročeskému výrazu *předsienie* jiné latinské protějšky. Oněch třicet malých místností umístěných ze tří stran kolem jeruzalémského chrámu a sloužících snad jako skladiště nebo příbytky kněžích je souhrnně označeno spojením *De cubiculis, et caenaculis hebdomadariorum*, kde *caenaculum* znamená jídelnu a *cubiculum* pokoj, komnatu, ložnici. Dále je jedenkrát doložen ekvivalent *proscenium*, dnes překládáný nejčastěji jako *jeviště*.

Významy staročeských substantiv *předsien, předsienie* jsou jiné než jejich společný současný význam novodobý. Správné a úplné určení staročeských významů by bylo značně obtížné, kdybychom neměli k dispozici mimolingvistické prameny a poznatky doplňující základní údaje jazykové. Na konstituování lexikálního významu každé lexikální jednotky se totiž podílejí tři skupiny významotvorných faktorů: faktory jazykové (forma lexému, vztah lexému k jiným jednotkám jazykového systému, valence lexému daná syntagmatickým vztahem k jiným jednotkám v promluvě, sémantická spojitelnost), faktory psychické (vztah mluvčího k označované skutečnosti a zpracování označované skutečnosti ve vědomí uživatelů jazyka podmíněné stupněm poznání okolního světa) a faktory mimojazykové (označovaná skutečnost).⁶ Zatímco faktory jazykové utvá-

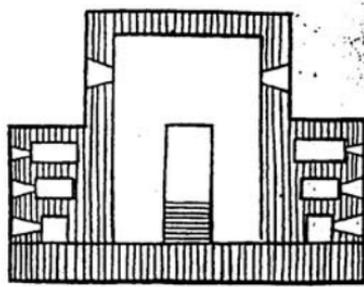
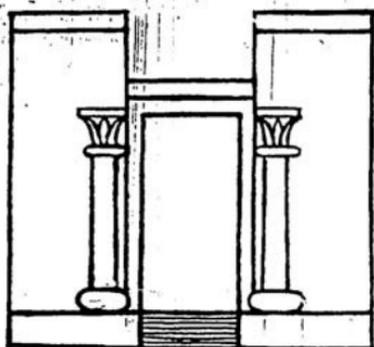
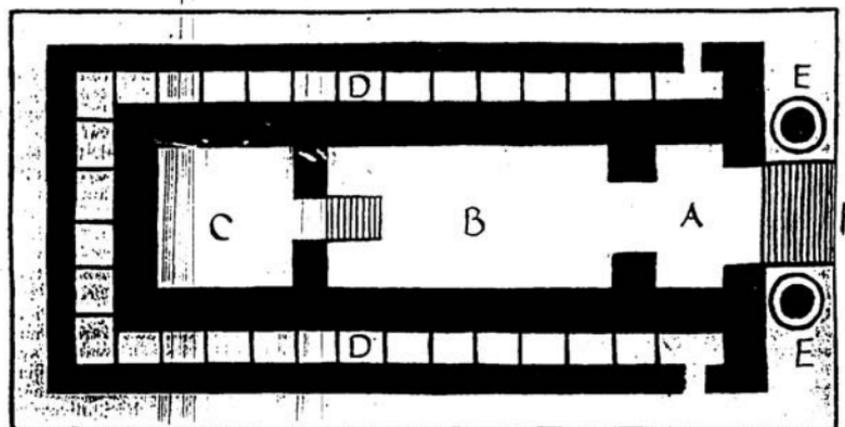
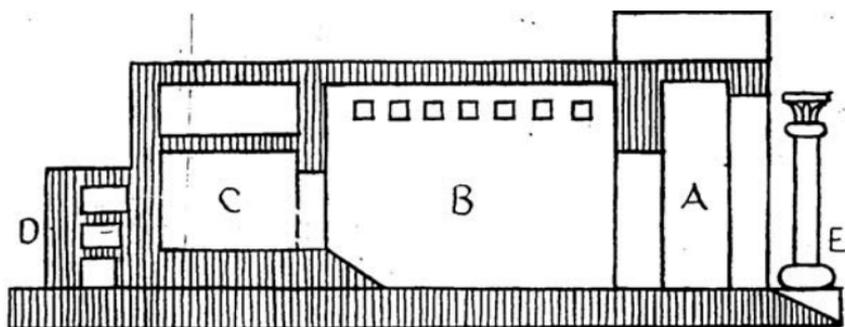
⁶ Sr. Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek (1968, s. 22 – 23) a Němec (1968, s. 17 n.).

řející významy staročeské a význam novočeský jsou téměř totožné, faktory psychické a mimojazykové se liší, neboť se liší stupeň poznání okolního světa, jehož dosáhl člověk středověký na jedné straně a novodobá společnost na straně druhé, a liší se i označovaná skutečnost, která nabývá v každém ze sledovaných období jiné podoby a slouží jinému účelu. Z odlišnosti psychických a mimojazykových faktorů vyplývá odlišnost staročeských a novočeských významů sledovaných lexikálních jednotek.

Uvedený příklad historického vývoje významů substantiv *předsien, před-sienie* je příkladem toho, jak slovo známé, existující kontinuálně ve stejné formální podobě od období staročeského až do současnosti, slovo zdánlivě průhledné a významově jednoznačné nemusí ve starší etapě vývoje národního jazyka znamenat nutně totéž, co v době mladší, a jak lákavá a ošidná je nabízející se možnost přiřadit lexikální jednotce při diachronní lexikografické analýze bez hlubšího komparativního rozboru jednotlivých skupin významotvorných faktorů význam totožný s významem novodobým.

Literatura

- Dějiny hmotné kultury. I/1 – I/2. Praha 1985.
- DIEFENBACH, L.: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt a. M. 1857.
- Encyklopedie bible. I – II. Bratislava 1992.
- JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý. I – V. Praha 1835–1839.
- KOTT, F. Š.: Česko-německý slovník, zvláště grammaticko-fraseologický. I – V. Praha 1878 – 1887. – I. dodatky. I – III. Praha 1887 – 1893. – II. dodatky. Praha 1893. – Přispěvky. I – III. Praha 1896 – 1906.
- Manuál lexikografie. Jinočany 1995.
- NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.
- NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.
- NĚMEC, I.: Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikálním významu. Slovo a slovesnost, 41, 1980, s. 26 – 31.
- NĚMEC, I. – HORÁLEK, J. a kol.: Dědictví řeči. Praha 1986.
- NOVOTNÝ, A.: Biblický slovník. I – II. Praha 1956.
- NOVOTNÝ, F. – PRAŽÁK, A. – SEDLÁČEK, J.: Latinsko-český slovník. I – II. Praha 1955.
- PAVLINCOVÁ, H. a kol.: Judaismus, křesťanství, islám. Slovník. Praha 1994.
- Příruční slovník jazyka českého. I – VIII. Praha 1935 – 1957.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené a doplněné vydání. Praha 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého. I – IV. Praha 1960 – 1971.
- Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek. Praha 1968.
- Staročeský slovník. I – III. Praha 1968 – 1996.

Šalomounův chrám (rekonstrukce). 1. Podélný řez. 2. Půdorys. A. Předšíň. B. Svatyně. C. Svatyně svatých. D. Kněžské komůrky. E. Sloupy Jachin a Boaz. F. Schodiště. 3. Průčelí. 4. Přelýň řez svatyní s vchodem do svatyně svatých a s ústupkovitými komůrkami.

K jednomu způsobu vyjadřování velké míry u adjektiv ve staré češtině

(O přemilé holubičce a převýborné topičce)

Alena Černá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V mnohostranně složitě strukturovaném lexikálním systému středověké češtiny nalézáme mimo jiné dosti početný subsystém adjektiv s předponou *přě-*. Tato adjektiva vykazují shodný strukturální význam ‘mající mimořádně velkou (největší, maximální) míru vlastnosti, jakou má motivující adjektivum’. V tomto příspěvku věnujeme pozornost jen těm přídavným jménům, která jsou slovotvorně motivována přídavným jménem (tj. deadjektivům), i když máme doloženo i nemálo adjektiv, u nichž předpokládáme motivaci verbem, případně verbem i adjektivem současně (např. *převyšeny* k *převýšiti*; *přepečený* k *přepéci*, *pečený* atd.). Excerpci z lexikálního archivu, který tvoří materiálovou základu pro Staročeský slovník¹, a excerpci z hesel autorsky již zpracovaných jsme získali na tři sta deadjektiv tohoto slovotvorného typu.

Z pohledu slovotvorného jsou sledované lexémy, jak již bylo uvedeno, odvozeninami od adjektiv s využitím předpony *přě-*. Význam předpony *přě-* je v těchto případech měrový. Vyjadřuje nadměrnost, tj. míru větší než normální, a v případech komparace míru největší z uvedených.² Tento prefix se spojuje především s adjektivy kvalifikačními, označujícími vlastnost možnou měnit po stránce kvantitativní, včetně záporných podob s částicí *ne-* (*přědrahý* k *drahý*, *přenemůdrý* k *nemůdrý* ad.); řidká jsou deadjektiva utvořená od adjektiv relačních (*přěpekelný* k *pekelný*). Motivující adjektivum bývá nejčastěji ve tvaru pozitivu (*přěbezpečný* k *bezpečný*), avšak výjimkou nejsou ani struktury *přě-* + superlativ (*přěnajmilejší* k *najmilejší*, *přěnajhřešnější* k *najhřešnější*). Ojedinelý je doklad na hybridní reduplikaci dvou odlišných prefixů vyjadřujících velkou míru – *přearcinebezpečný* (po těchto *přearcinebezpečných* časech [tj. po nemoci] ArchČ 16,7 (1490)).³ Zápornou podobu adjektiva s *přě-* máme doloženu ve slově *nepřezrálý* (vezmi... *mízky kutnové z lupin nepřezrálých* Apat 203a); ač Staročeský slovník uvádí u to-

¹ Staročeský slovník zpracovává od r. 1968 autorský tým oddělení pro vývoj jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR.

² K významu prefixu *přě-* viz zvl. Kopečný (1973, s. 164–168).

³ Staročeské památky citujeme dle: Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

hoto hesla jednoznačnou motivaci adjektivem *přezrálý*, lze zde předpokládat i motivaci slovesem *zrátí* (**přezrátí*).⁴

Většina adjektiv s *přě-* spoluvytváří se základním adverbium motivační východisko pro adverbium s gradačním významem (*přévysoko* k *přévysoký*, *vysoko*; *přeblaženě*, *překrásně* ad.)

Z hlediska syntaktického (větněčlenského) vystupují i tato adjektiva především ve funkci postponovaného či antepionovaného shodného přívlastku (*přeblahoslavená matka Marie* Aug 32a; *dievko přecnostná* PisDorVít 90a), jmenné části přísudku (*jest to předivné, ež mnozí tak rádi šeredně mluvie* ŠtítSvátA 101a) a doplňku (*Arnošt s Veclem ty časy na to hleděsta přerada* BawArn 3005).

Vzhledem k tomu, že u mnohých staročeských literárních památek máme k dispozici jejich cizojazyčnou, zejména latinskou, předlohu, verzi či paralelu (v slovnících), můžeme sledovat, jakým latinským lexémům adjektiva s *přě-* odpovídají.

V převážné míře jsou to latinské superlativy (*ó překrásná mezi ženami – pulcherrima* BiblOl Ct 1,7; *vody jsou přezlé – pessimae* t. 4 Rg 2,19). Často se také setkáváme s latinskými adjektivy s prefixem *prae-* (*pre-*) (*věci tučné i přesvětlé – praeclara* BiblPad Ap 18,14, *přestkvúcie* BiblOl, *překrásné* MamKap 166a; *přeslavný boží zpovědník sv. Prokop – praeclarissimus* [v lat. tvar superlativu!] Pulkr 133a) a prefixem *per-*⁵ (*i vzal jest [Jozue] kámen převeliký – pergrandem* BiblPad Jos 24,26). Výjimečný je výskyt jiných prefixů (*přemnožný: kterak přemnožná a hojná tvá štědrost – superabundantissimus* JeronM 31b, *přechvalný a přeslavný na věky – superlaudabilis et superglo-rius* BiblOl Dn 3,53).

V některých zvláštních případech, kdy chtěl autor českého textu přesněji (či působivěji) vystihnout předlohu, je adjektivum s *přě-* užito již za pozitiv latinského adjektiva (*obličej tvój překrásný – decora* AlbRáj 68b; *přenáhlý váh a horký vietr – vehementi* BiblPraž Ex 14,21).

Díky tomu, že některé staročeské texty máme zachovány v několikařech redakcích či v několikařech opisech, můžeme se často setkávat se situací, kdy je za latinský výraz postupně užito několik různých způsobů překladu. Varianty pochopitelně nejsnáze sledujeme v četných textech biblických. Např. *res pessimas* na biblickém místě 1 Rg 2,23 je přeloženo v bibli Olomoucké jako *věci přemrzuté*, v bibli Padeřovské jako *věci najhoršie* a bible Pražská uvádí *věci nešlechtné*. K těmto způsobům překladu, tedy adjektivem

⁴ Stranou necháváme lexém *nepřevýmluvný* (*pro tu převelikú žalost, pro tu nepřevýmluvnú tesknost* TkadlA 9a) s významem *nevýslovný, nesmírný*: je sporný, nelze zde vyloučit písaiův omyl.

⁵ O jinojazyčných paralelách tohoto gradačního prefixu viz např. Kopečný (1973, s. 168).

s *přě-*, paradigmatickým superlativem a prostým, ale výrazně hodnotícím adjektivem, přistupují i další možnosti, především spojení adjektiva s různým měrovým adverbium. Kupř. adjektivum *persenilis* z biblického místa Jos 23,1 nalézáme ve Výkladu krumlovském přeloženo jako *přestaralý*, bible Olomoucká obměňuje na *přestaráy*, Padeřovská má opis *velmi starého věku* a bible Pražská uvádí spojení *přieliš starý*. Ne vždy se gradační prefix pojí s adjektivem; již citované biblické místo 4 Rg 2,19, kde latinské *aquae pessimae* tlumočí bible Olomoucká jako *vody... přezlé*, nahrazuje bible Pražská spojením *vodyt'... převelmi zlé*. Vystupňováno je tedy adverbium, zatímco adjektivum zůstává ve tvaru pozitivu. Možné bylo rovněž oba způsoby skloubit a vyjádřit gradaci jak adjektivem, tak navíc adverbium: *přieliš přenešlechtný král ŽidSpráv 81*.

Již z předchozího textu vyplývá, že adjektiva na *přě-* se ocitají v konkurenci s paradigmatickým superlativem.⁶ Význam obou těchto slovtvorných typů je velmi blízký a ve staré češtině jsou užívány obě formy z hlediska funkce nevyhraněně. Oba typy označují jednak největší (maximální) míru vlastnosti ve srovnání (*ó překrásná mezi ženami* BiblOl Ct 1,7, *najkrašie* BiblPraž; *nad jiné přěsvětly – přefulgorus* SlovOstřS 101), jednak plní i funkci elativu, tj. uvádějí maximální míru vlastnosti absolutně, bez srovnání (*navratte se od svých cest přěmrzkých* BiblOl 4 Rg 17,13, *najhorších* BiblPad; *přezlý Nykanor* BiblOl 2 Mach 8,34, *najhanebnější* BiblPraž). V elativu bývá ve staré češtině preferován typ s *přě-*.⁷ Popisovaná adjektiva s *přě-* však významově nelze ztotožňovat s paradigmatickým superlativem, který neobsahuje vůbec či ne v tak velké míře expresivní složku výrazu. O tom, že tato adjektiva jsou samostatné lexémy, svědčí jednak to, že je možno tvořit je i od konkurenčního paradigmatického superlativu, jak bylo již zmíněno výše, tak i to, že staročeský lexikální materiál dokládá též možnost jejich stupňování. Doložen máme komparativ adjektiva *převážný* ze Zrcadla člověčieho spase-nie: *Poznal [Adam], že ženské pokolenie jest menšieho rozumu, převážnějšíeho udatenstvie i prospěšnějšíeho oklamanie* (ZrcSpasK 1) a také 2. stupeň adjektiva *překrásný*: *panie, panny... překrašie z každého domu z básně o Arnoštovi* (BawArn 5412).

Sémantický význam adjektiv s náslovím *přě-* je určen především významem motivujícího adjektiva. Složitá polysémií struktura některých adjektiv se odráží i v jejich deadjektivních odvozeninách. Např. *přěčistý* disponuje pěti významy: 1. přěčistý, mimořádně čistý, jsoucí bez jakékoli špíny; [o vodě] průzračný; 2. velmi čistý, neobsahující příměsi; 3. bezvadný, velmi dokonalý; 4. [zvl. o osobě n. jejím životě] bezúhonný, nábožensko-

⁶ Viz též Rusínová – Šlosar (1967), zvl. s. 58.

⁷ Tato tendence vyhradit adjektiva s *přě-* pro elativ je stvrzena stavem v nové češtině, kde pro komparaci je primárně využíván paradigmatický superlativ.

mravně čistý (neporušený) ; 5. relig. [zvl. o panně Marii] přecistý, neposkvřený, zcela nedotčený (pohlavním stykem). Většina těchto adjektiv je však monosémních s konkretizovaným výše uvedeným strukturním významem.

Bylo již řečeno, že adjektiva na *přě-* disponují téměř vždy expresivní složkou významu, přičemž expresivita těchto výrazů je inherentní, nezávislá na kontextovém užití. Užití lexému vyjadřujícího nenormálně velkou míru vlastnosti současně předpokládá abnormální míru zainteresovanosti mluvčího na skutečnosti, kterou adjektivem pojmenovává. Je zde tedy splněn předpoklad pro vznik expresivního slova, totiž posun nejen kvantitativní vůči fundujícímu slovu neutrálnímu, ale též existence změn kvalitativních (přítomnost hodnotící složky). V odborné literatuře, kterou pro expresivitu v češtině reprezentuje monografie Jaroslava Zimy (i když jen pro češtinou současnou), však tato deadjektiva jako expresivní hodnocena nejsou. Zima jako expresivní označuje pouze deadjektiva s reduplikovanou předponou *pře-* (typ *přepřevýborný*), kdy expresivita plyne právě z této reduplikace, a určité odvozeniny s prefixem *vele-* (*velebřichatý*; Zima, 1961, s. 23 – 24). Užijeme-li Zimovy podmínky vzniku lexikální expresivity pro češtinu starou, je zřejmé, že adjektiva s *přě-* vykazují oproti motivujícímu slovu rovněž nejen změny kvantitativní, ale též kvalitativní. Velmi zřetelné je to v případech, kdy samotné fundující slovo obsahuje vlastnost v maximální míře (např. *převýborný* k *výborný*; též *náramný*, *nesmierný*, *přelišný* ad.). Stejný příklad představuje situace, kdy je deadjektivum odvozeno od paradigmatického superlativu (*přenajdražší*, *přenajmilejší* k *najdražší*, *najmilejší* ad.). Zesilující předpona *pře-* je pak jakoby významově vyprázdněna, protože zdánlivě pouze násobí význam fundujícího adjektiva. Ve skutečnosti je její funkce hodnotící a spoluvytváří tak výsledný expresivní výraz. S přihlédnutím k těmto analýzám budou zřejmě autoři a redaktoři Staročeského slovníku zvažovat označování těchto lexémů jako stylisticky příznakových, zřejmě expresivních („expr.“). Dosud se tak dělo jen ve výjimečných případech (heslo *předrobnický* je v rukopise slovníku značeno jako „expr.“).

V této souvislosti není jistě od věci zmínit se o staročeských textech, v nichž se tato adjektiva soustavněji vyskytují. Z excerpty vyplývá, že tyto texty jsou jak prozaické, tak veršované, může se jednat jak o epiku, tak o lyriku. Důležitější než forma zpracování je to, že vždy se jedná o texty se zcela zřetelným emotivním postojem autora (nebo postavy ap.). Mezi tato emotivně vypjatá díla, v nichž sledujeme značnou frekvenci adjektiv na *přě-*, patří památky z oblasti duchovní i světské literatury.

Mezi texty, v nichž je patrný velký výskyt sledovaných adjektiv, patří staročeský Pasionál, sbírka legend o životech svatých z poloviny 14. století, zpracovaná podle latinské předlohy *Legenda aurea*. Přítomnost adjektiv na *přě-* v těchto textech, líčících s hlubokým zaujetím tvůrce kruté osudy a mučednické utrpení světců, není překvapující. Příkladem budiž úryvek popisující

umučení apoštola Pavla. Citujeme podle muzejního rukopisu Pasionálu: *V tu dobu uda mi sě vezřieti na jeho [tj. sv. Pavla] tělo, nevinnú krví zekrvavené. Běda mně, muoj otče duchovní, mistře i naučiteli přědrahý, kterým s' ty činem tak ohavně smrti zaslúžil, kam sě já juž sirý obráci, kam puojdu hledat tebe, chválo křestánská i cti všech věrných převěrná. Kto jest tak mlčědliv učinil tvouj přěsładký hlas, piščalko přěvysoko zvučná, vznělé húslky desaterních strun, naučiteli muoj, kde tebe hledati budu, kde tě naleznu...* (Pas Muza 306).

Je-li nám pochopitelná exprese pramenící z hlubokého soucítění středověkého tvůrce s utrpením světců, tedy těch, kteří přinesli pro víru často obět nejvyšší, bude nám ještě pochopitelnější emoce modliteb a duchovních písní. Právě v textech oslavujících a oslovujících např. Pannu Marii či Ježíše Krista se opět setkáváme velmi často se zkoumanými adjektivy. Např. Kancionál jistebnický z 20. let 15. století obsahuje také tyto řádky: *Ó panno předrahá [P. Marie], zbaviž ny zlého vraha, od diábla přelstivého...* (KancJist 83). Rovněž tak některé texty (zvl. modlitby) z tzv. Svatovítského rukopisu z let 1380/1400, kde můžeme číst: *Ty má matka přezmilená Vít 28a, přezmilená božie matko t. 29b, vítaj muoj přěžádny ptáčku, ... vítaj muoj přěžádny kvietku t. 25b ad.*

Další oblastí duchovních textů, v nichž můžeme nalézt adjektiva s převažující frekvencí, jsou texty kazatelské, tedy texty mající za úkol nejen obsahem, ale i svou formou zapůsobit na adresáty, u nichž mají docílit určitého postoje a jednání. Za kazatele jmenujme např. Jana Rokycanu a Jana z Příbramě; první jmenovaného doložme např. těmito výskyty výrazu *přebiedný*: *ó přenešťastný a přebiedný člověk RokJanB 334a, ó přebiedné mudrovánie! t. 96b, ó přebiedný světe RokJanK 212b aj.*

Z oblasti světské literatury uvedme jen jedno dílo, za to však, pro naše účely, naprosto nepřehlédnutelné: Tkadlečka aneb Rozmlouvání mezi žalobníkem a Neštěstím, alegorickou prózu z poloviny 15. století.⁸ Zvláště kapitoly obsahující repliky Tkadlečka, osočujícího Neštěstí a opěvujícího dívku Adličku, tvoří bohatý pramen pro excerpci adjektiv, která nás v této práci zajímají. Představme tento pramen alespoň některými citáty. Ztracenou milou Tkadleček charakterizuje těmito determinačními spojeními: *má přemilá holubička* (TkadlA 14b), *přešlechtilá šlechta* (14b), *přemúdrá libomyslička* (15a), *má přeutěšená, má převýborná topička* (24a), *má převybraná, má přezmilitká, má přeutěšená topička* (24b), *má přezmilitká a přenajmilejší* (24b), *přenevýmluvná hrdlička* (34b). Po jejím odchodu prožívá Tkadleček jen *přesmutné zpominanie* (25b), *přesmutný* (35b) a *přehrozný smutek* (39b), z čehož viní *přezlé, hanebné, nestydlivé Neščestie* (24b).

⁸ Tato próza nás inspirovala též k podtitulku naší práce.

Uvedli-li jsme texty, v nichž sledujeme hojný výskyt zkoumaných lexémů, je namístě alespoň zmínit i opačné případy. Podle očekávání nenalézáme ve větší míře tato deadjektiva v textech, kde není přítomna (a snad ani žádoucí) emotivní zainteresovanost jejich tvůrce. Je to např. literatura odborná, např. lékařská (např. v poměrně rozsáhlém Rhazesově lékařství je pouze 9 adjektiv s *pře-*, s čehož tři jsou v předmluvě oslavující věhlasného lékaře). Prosta těchto emotivně zabarvených lexémů je též analistická literatura historická, např. tzv. Staré letopisy české.

Již z některých výše uvedených citátů vyplývá, že deadjektiva s *pře-* vstupují do stylistické figury zvané *figura etymologica*, což jen podporuje zařazení těchto lexémů k prostředkům stylisticky příznakovým. K již citovaným příkladům etymologické figury můžeme přiřadit dále např. *přetemně temnicě* (PasMuzA 215), *světlost přěsvětlá* (t. 486), *přenesnadně nesusnadnosti* (JeronM 1b), *zlost a slepota přezlá a přeslepá* (ŽidSpráv 150), *přetučný tuk* (BiblOl Jdc 3,21) a mnohé další.

Kromě figury etymologické se adjektiva s *pře-* objevují rovněž ve formálních titulovacích, v nichž je oslaben jejich expresivní příznak. V titulech osob hodných velké úcty máme zaznamenány např. tyto lexémy: *přemilostivý (najjasnějšímu kniežeti a pánu Sigmundovi... pánu našemu přemilostivému ArchČ 3,369, 1425)*, *přenajjasnější (s přenajjasnějším kniežetem, králem Václavem ArchČ 3,279, 1416)*, *přeslovutný, předóstojný, předobrotivý* aj.

Závěrem nahlédneme do stavu v současné češtině. Srovnáním s novočeským slovníkem⁹ zjistíme, že staročeská deadjektiva s *pře-* přetrvala v českém lexiku až do moderní doby v počtu přibližně o třetinu nižším než ve středověku, napočítali jsme na 195 lexikálních jednotek.¹⁰ Ze slovní zásoby zmizela především ta, která zanikla spolu se svým fundujícím protějškem. Zmíňme např. *přénádobný* k *nádobný* (= překrásný: *přénádobné postavy nade vše lidské syny rozplula se jest milost v tvých svatých rtěch* KristA 36b), *přepeský* k *peský* (= velmi hanebný: *svatokupce proklatého a smilníka přepeského* Budyš 86,220), *přěúřitný* k *úřitný* (= převeliký: *kamenie přěúřitné* BiblOl Ez 13,13) ad. Některá adjektiva prošla změnami jak po své formální, tak i významové stránce; strukturální význam však pochopitelně zůstal zachován vždy. Nedá se říci, že tato deadjektiva patří k centrální části slovní zásoby češtiny. Většina z nich je z hlediska stylistického příznaková, přičemž v jejich stylis-

⁹ Používáme Slovník spisovného jazyka českého IV (1989).

¹⁰ I když deverbativní adjektiva na *pře-* zůstala mimo náš zájem, poznamenáváme na okraj, že jejich počet v nové češtině výrazně vzrostl o odvozeniny z cizojazyčných základů; jedná se o typ *předdramatizovaný, přeindustrializovaný, překomplikovaný*.

tickém hodnocení panuje v odborné literatuře nejednota.¹¹ Např. Slovník spisovného jazyka českého uvádí v některých případech i dvě stylistické charakteristiky najednou. Část deadjektiv s *pře-* je hodnocena jako „expresivní“ či „poněkud expresivní“ (13 jednotek), další jsou příznaková z hlediska jejich umístění na časové ose (směrem k minulosti) a jsou ve slovníku značena jako „zastaralá“ a „poněkud zastaralá“ (18). Největší část je hodnocena co do frekvence užití jako „řidký“ či „řidčeji užívaný výraz“ (97). 12 adjektiv nese stylistické omezení „knižní výraz“. Jedenkrát se vyskytne označení „básnický výraz“ (*přeskvoucí*). Pouze čtvrtina adjektiv s *pře-* je stylisticky neutrální (např. *přehořký, překrásný, přemocný*). Je možné však velmi dobře předpokládat, že v konkrétních řečových situacích, sledujícíe současně vyjádření postoje a případných emocí uživatele, by bylo možné utvořit adjektivum s intenzifikačním prefixem *pře-* od jakéhokoliv, zvláště kvalifikačního, adjektiva. Produktivnost tohoto slootovorného typu a jeho specifická funkce zajišťuje adjektivům s *pře-* obdobné místo v novočeském jazykovém systému češtiny, jaké měla v období středověku, přičemž otázka jejich jednotného stylistického hodnocení čeká jak na lexikografy diachronní, tak na lexikografy synchronní.

Literatura

HAUSER, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha 1980.

KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. 1. Praha 1973.

MATHESIUS, V.: Zesílení a zdůraznění jako jevy jazykové. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947, s. 203 – 223.

Mluvnice češtiny. 1. Praha 1986.

Příruční mluvnice češtiny. 2. vyd. Brno 1997.

RUSÍNOVÁ, Z. – ŠLOSAR, D.: Průřez vývojem slootovorné soustavy adjektiv v češtině. SPFFBU, 1967, A 15.

Slovník spisovného jazyka českého. IV. 2. vyd. Praha 1989.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968.

ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971.

ŠMILAUER, V.: Nauka o českém jazyku. 2. vyd. Praha 1973.

ZIMA, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

¹¹ Jako více či méně expresivní je označuje např. V. Šmilauer (1971, s. 131; 1973, s. 102). Za knižní je považuje např. P. Hauser (1980, s. 145) a Příruční mluvnice češtiny (1997, s. 178). Akademická Mluvnice češtiny (1, 1986, s. 380) je považuje za silně expresivní s rázem knižním. Rovněž V. Mathesius (1947) hodnotí intenzifikační předponu *pře-* jako knižní a archaickou, přičemž intenzifikaci definuje jako „hodnotícím přízvukem provázené vyjádření vysokého stupně vlastnosti nebo intenzity konání nebo stavu“.

Pronominalizovaná číslovka *jeden* v slovenčine

Aneta Lalíková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Okrem neurčitých zámen tvorených nesamostatnými časticami od opytovacích zámen (napr. časticami *nie-*, *voľa-*, *da-*, *si-*) môžu význam neurčitosti sekundárne nadobúdať aj slová s inými koreňmi. V mnohých indoeurópskych (ale aj ugrofinských) jazykoch sú to číslovky s významom 'jeden', substantíva s významom 'človek', 'vec' atď. (Majtinskaja, 1969, s. 286). Hoci v porovnaní s ostatnými slovnými druhmi zámená priberajú málo nových slov, obmedzených štýlovo, najviac z nich prechádza k neurčitým zámenám (ďalej NZ), pretože „svojimi predponami a príponami vyjadrujú aj lexikálne (nezámenné) významy a neurčitosť sa v jazyku vyjadruje aj inakšie ako zámenami“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 313).

Číslovka *jeden* mala funkciu NZ pravdepodobne aj v starej slovenčine, keď popri zámene *ten*, odkazujúcom na známu alebo blízku (prítomnú) vec, osobu, „odkazovala na neznámu alebo vzdialenú (neprítomnú) vec, osobu“ (Krajčovič, 1988, s. 125), v rámci odkazovacej funkcie teda vyjadrovala kategóriu neurčitosti v protiklade k určitosti zámena *ten*. Túto skutočnosť naznačuje aj fakt, že sa skloňovala rovnako ako toto zámeno. Etymologický slovník slovanských jazykú (1980, s. 255 – 276) uvádza pri *jeden* ako základný význam číslovkový, z ktorého odvodzuje ďalšie, medzi nimi aj význam blízky neurčitému zámenu. Typické kontexty, v ktorých sa *jeden* používa v liptovských nárečiach, dokladá J. Stanislav (1932, s. 438 – 440). Zámenný význam číslovky *jeden*, bližiaci sa významu 'nejaký', 'ktorýsi', uvádza Historický slovník slovenského jazyka (I, 1991, s. 523 – 524), Krátky slovník slovenského jazyka (1997, s. 221) aj Slovník slovenských nárečí (I, 1994, s. 720). Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 302) hodnotí *jeden* v zámennom význame „istý, ktorého netreba menovať alebo ktorý nie je známy“ ako ľudové a hovorové, typické pre archaizujúce prejavy a bežné v časových určeníach, napr. *Jedného dňa popoludní sa ohlásila pred bránou trúba*. Podľa J. Mistrika (1970, s. 264) sa číslovka *jeden* „v hovorovom štýle používa na citové zdôraznenie prívlastkového výrazu stojaceho pri mennom prísudku“, napr. *To je jedna statočná žena*. Ďalej sa používa pri zdôraznení jedinečnosti (*Mám iba jednu knihu*), v spomínanom význame 'istý', 'akýsi', v tomto význame aj postponované v nadávkach (*hlupák jeden*), hovorovo vo význame 'asi', 'zo' (*o jedno dva mesiace*), kde však ide o časticu s významom približnosti.

Na úroveň NZ *nejaký*, *dajaký*, *voľajaký*, *ktorýsi* zaraďuje číslovku *jeden* H. Křížková (1971, s. 358), pričom jej prisudzuje, rovnako ako NZ *ktorýsi*,

dištinatívny príznak konkrétosti (pomenúva konkrétnu substanciu alebo príznak). Na rozdiel od tohto NZ je však hovoriacemu informácia známa, ale z rôznych dôvodov ju bližšie nekonkretizuje, napr. aj preto, že to pre počúvajúceho nie je dôležité (porov. Běličová – Uhlířová, 1996, s. 244 – 245; Zubatý, 1918, s. 75 – 78). V rade kontextov je slovenské (a slovanské) *jeden* veľmi blízke neurčitému členu v germánskych jazykoch. K. Horálek (1962, s. 270) pripúšťa, že môže ísť o vplyv nemeckého neurčitého člena, považuje však *jeden* za starý slovanský prostriedok (porov. Zubatý, 1918, s. 106 – 111; Stanislav, 1932, s. 438 – 439). Medzi jednotlivými autormi nie je jednotný názor na to, či ide o germánsky vplyv. Sporné sú hlavne prípady, kde sa vynechaním *jeden* význam výpovede nemení. V mnohých kontextoch však *jeden* obsahuje aj informácie pre hovoriacich a nemôžeme ho vynechať bez zmeny významu, napríklad tam, kde má vetný prízvuk a znamená ‘určitý jeden’:

Poradili, abi vždi z jednej studnice vodu doňesla (Záv. Poruba LM; Stanislav, 1932, s. 439).

Rozdielne sú aj názory na to, čo je najdôležitejšie pre distribúciu NZ. Podľa viacerých autorov je to syntaktický čas, modálnosť predikátu, príp. slovesný vid. Pravdepodobnejšie však distribúcia tohto a iných prostriedkov neurčenosti závisí od referenčnosti/nereferenčnosti ich použitia a od toho, či hovoriaci explikuje dôvody, prečo referent neidentifikuje, alebo nie (Běličová – Uhlířová, 1996, s. 244). Okrem toho tu dôležitú úlohu zohráva aktuálne členenie výpovede. Porovnaním ruštiny a slovenčiny sa napríklad ukazuje možnosť vynechania pronominalizovaného *jeden* v tematickom i rematickom postavení v ruštine, kým v slovenčine sa *jeden* v týchto prípadoch používa, najčastejšie v hovorovom štýle (Mika, 1984, s. 3 – 5).

Na základe súvislých nárečových textov a podľa dokladov v kartotéke Slovníka slovenských nárečí sme zistili, že *jeden* je rozšírené vo všetkých slovenských nárečiach, čo vyplýva už z jeho základného číslovkového významu. Popri fonetickej podobe *jeden*, rozšírenej takmer na celom území, sú v niektorých oblastiach (hlavne v južnej skupine stredoslovenských nárečí) varianty *jedon*, *edon*, *edom*, *eden*. Slovník slovenských nárečí (I, 1994, s. 720 – 721) zachytáva celoslovenské rozšírenie číslovky *jeden* v platnosti NZ s významom blízkym NZ *nejaký*, *ktorýsi*. Používa sa buď adjektívne (vo funkcii zhodného prívlastku), alebo substantívne. Napr.:

No a za Grúňom sã volã jedno mesto Ďevãte kostoli (Žaškov DK). – *Volãkedi jedna šla po řeplicu pre pãnov* (Lipt. Ján LM).

Okrem toho Slovník slovenských nárečí (I, 1994, s. 723) v osobitnom hesle spracúva časticu *jedno* s významom ‘približne’, ‘asi’. Napr.:

Takto okolo, abi tag od vrchu vo jedno pouđruha metra, dolu višie to mohou řetko okolo opklãř (Tek. Breznica NB).

Aj v nárečiach má *jeden* poväčšine referenčné použitie – vyjadruje špecifickú neurčenosť referenčne použitého substantíva:

Tag jej jena stará žena poradiŭa, ... (Podkonice BB). – A na jedném rohu f tém cinteri bolo odvalené kus s cintera (Ružindol TRN).

Frekventované je v časových určeníach: *eno leto, edom čas (V. Lom MK), jedního dňa, jednu ňed'elu (Žarnovica NB).*

V súvislých nárečových prejavoch je pronominalizované *jeden* frekventované v rematickom postavení, ktoré signalizuje novú informáciu, ale aj v téme. Jeho vynechaním by sa výpovede, v ktorých *jeden* označuje konkrétny referent, mohli zo strany adresáta interpretovať genericky.

Robeli zme, prosím pekne, na jednej d'ediňe, tam okolo tých Šároviec (Žarnovica NB). – Edom doktor sa ma spituvaŭ, či som spokojnej zo stravou (M. Straciny MK).

Hovoriacemu je informácia väčšinou známa, z toho vyplýva, že *jeden* býva antecedentom v tematickej postupnosti. Napr.:

Ta naz naladuvali na jednu bulharsku šifu, tankova loď bula, co prevažala naftu (Brezina TRB). – A spomínali mi moja manka, že volakedi tu bol jeden šuster, volal sa Lančarič, mal ale trojo dzeci, umrela mu žena (Ružindol TRN).

Keďže v prípade nárečových textov, ktoré sme sledovali, ide o súvislé prejavy a sú to spravidla rozprávania, je pre ne, podobne ako v rozprávkach, typické introdukčné *jeden*. Napr.:

Na kraj d'ediňi bívaŭa z rodičmi jedna stará d'ieuka (Podkonice BB). – Tak, bou jedon o'ec a maŭ jenu céru, a'le ona ňemala ma'ëru, on sa ožeňiu, zobraŭ si macochu (Devičie KRU).

Použitiu *jeden* v platnosti NZ sa blíži význam 'jeden z...', pri ktorom nezáleží na identite jedinca, ale dôležité je, že ide o konkrétneho jedinca, ktorý patrí k nejakému druhu (podobne ako pri NZ *akýkoľvek*) (Běličová – Uhlířová, 1996, s. 244). Napr.:

Jeden z ňih maŭ opchot a druhí gazdoustvo (Detva ZVO). – A to bou edom s ťeh Liptákou (V. Lom MK).

Hoci najčastejšie je pronominalizované *jeden* použité referenčne a je významový rozdiel medzi jeho použitím a použitím NZ, môže vyjadrovať aj kvantitatívnu účasť, možnosť výberu a pod. To súvisí s faktom, že prostriedky vyjadrujúce neurčenosť sú si významovo veľmi blízke a medzi ich dištinktiívnymi príznakmi nie je presná hranica. Rozdiely medzi nimi sú hlavne v štýlovej oblasti a v nárečiach aj v geografickom rozšírení.

Popri pronominalizovanom *jeden* v slovenských nárečiach (stredoslovenských a východoslovenských) zaznamenávame aj jeho deriváty *podajeden, pojeden, dajeden*. NZ *pojeden* a *podajeden*, používané prevažne v množnom čísle, vyjadrujú kvantitatívnu účasť (podobne ako NZ s časticou *nie-*, napr. *niektorí*). Kvantitatívnu účasť, príp. ľubovoľnosť, vyjadruje NZ *dajeden*. Napr.:

Pojedne ľudze meso fca'le ňejedza (Studenec LVO). – Ba eš'ë aj v aprili podajedni bosí chod'ili (Veličná DK). – Jä sä nazdán, že sä nájd'e daedon, šo to spravi (Kokava n. Rim. RS).

V tomto príspevku sme sa snažili stručne načrtnúť, aký je výskyt pronominalizovanej číslovky *jeden* v slovenských nárečiach a v akých kontextoch sa používa. Ďalší výskum by mal podrobnejšie analyzovať významovú i formálnu štruktúru prostriedkov neurčenosti. Ako sme už spomenuli, je to problematické z toho hľadiska, že v prípade každého z týchto prostriedkov nemožno ich významy stanoviť úplne presne, pretože často sú výrazne motivované kontextom a situáciou.

Literatúra

- BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L.: Slovenská věta. Praha, Euroslavica 1996. 278 s.
Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. 2. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1980. 784 s.
Historický slovník slovenského jazyka. Zv. I (A – J). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991. 536 s.
HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 536 s.
Krátký slovník slovenského jazyka. 3., dopln. a preprac. vyd. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková a M. Považaj. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Systém neurčitých zájmen v současných slovanských jazycích. Slavia, 40, 1971, s. 342 – 370.
MAJTINSKAJA, K. E.: Mestoimenija v jazykach raznych sistem. Moskva, Nauka 1969. 312 s.
MIKA, M.: Neurčitost' v ruštine vyjadrovaná pronominalizovaným *odin*. Ruštinár, 19 (32), 1984, č. 9, s. 3 – 5.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, SPN 1970. 424 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966 (kapitola Zámená, autor J. Oravec, s. 233 – 313).
Slovník slovenských nářečí. Zv. I (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994. 936 s.
ZUBATÝ, J.: *Jeden*. Naše řeč, 2, 1918, s. 69 – 78, s. 106 – 112.

Charakteristika zliechovského nárečia I. Hláskoslovie a tvaroslovie

Katarína Balleková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Nárečie obce Zliechov sa zaraďuje k hornotrenčianskej nárečovej oblasti, rozprestierajúcej sa v hornej časti stredného Považia, do ktorej patrí územie

na oboch stranách línie Dubnica – Žilina. Táto oblasť spolu s dolnotrenčianskymi a považskými nárečiami vyplnía severnú časť západoslovenského jazykového areálu.

Hoci do endogamného, relatívne izolovaného prostredia Zliechova prenikalo málo cudzích vplyvov, ani táto obec si nezachovala čistú nárečovú identitu (rozumej nenarušenú nárečovú normu). Do zliechovského nárečového prejavu sa včleňovali prvky vlastné susedným zsl. i vzdialenejším strsl. a vsl. nárečiam. Zliechov leží v takej oblasti, kde sa stretávajú strsl. hornonitrianske (Valaská Belá), zsl. dolnotrenčianske i hornotrenčianske nárečia, a tak sa už samotnou zemepisnou polohou vytvorili vhodné predpoklady pre vzájomné jazykové vplyvy; rozšírením istých jazykových javov sa nárečie skúmanej obce jednoznačne zaraďuje k hornotrenčianskym nárečiam.

E. Pauliny v súvislosti s hláskoslovným vývinom hornotrenčianskych nárečí spomína okrajovo Zliechov i niektoré susedné obce. Doteraz sa však nárečiu Zliechova nevenovala väčšia pozornosť. Takmer rovnakú štruktúru i systém vo všetkých jazykových rovinách má nárečie susednej obce Košecké Rovné.¹ Práve nárečové výskumy z obce Košecké Rovné a ich výsledky sa stali podkladom pri zostavovaní Atlasu slovenského jazyka (na mapách ASJ bod č. 74).

I. Hláskoslovie

1. Vokálny systém súčasného stavu² nárečia má päť krátkych samohlások *a, e, i, o, u*, ktoré tvoria podľa stupňa otvorenosti trojuholníkový systém.³ Kvantitatívny protiklad k tomuto systému tvorí trojuholníková sústava dlhých samohlások a dvojhlasok, ktoré sú nositeľmi slabičnej dĺžky.

i	u	í	ú (iu)
e	o	é, je	ó, vó
a		á, ja	

V nárečí sa neuplatňuje pravidlo o rytmickom krátení (*l'úbja, trúnkvóu, džievák*), ale rozsah narúšania pravidla takmer vôbec nemožno porovnávať so

¹ Musíme mať pritom na zreteli, že obec Košecké Rovné tvorí v rámci „mäkkých“ nárečí súčasť tvrdého jazykového ostrova s depalatalizovanými podobami, napr. *dakovat*, v ktorých ide o zmeny *d', t' > d, t* (porov. Pauliny, 1963, s. 95; Ripka, 1966, s. 206).

² Vlastné nárečové výskumy prebiehajúce od r. 1993 konfrontujeme s Atlasom slovenského jazyka (zv. I, II/1,2).

³ Generácia Zliechovčanov nad 70 rokov ojedinele uplatňuje v nárečí ešte štvorholníkový vokálny systém s vokálmi *ä/ǎ* (*dokǎd', vǎc*).

i	u	í	ú (iu)
e	o	é, je	ó, vó (uo)
ǎ	a	ǎ	á, ja

susednými dolnotrenčianskymi nárečiami. I napriek tejto skutočnosti nebadat' v nárečí zvýšenú frekvenciu dlhých vokálov a dvojhĺasok.

1.1. Nové reflexy za staré samohlásky

Na mieste pôvodnej samohlásky *a* stoja v zliechovskom nárečí po spoluhláskach (mäkkých, pôvodne mäkkých, hrdelniciach *k*, *g*) takmer výlučne samohlásky *a*, *ja*: *ukazovať*, *gaťe*, *zarábať*, *do dňa*, *ofca*, *od muža*, *jama*, *ľudia*, *priateľia* proti strsl. *ä*, *ǎ*, *e*.

Ojedinele sa v opisovanom nárečí zachovala za staré *a* samohláska *ä*: *do-käd'*.

Za pôvodnú nosovku *ę* sa v súčasnosti po perniciach realizuje striednica *e*: *d'evetnásť*, *peďesiat*, *uvezovať*, *svečká*, *veččí*, *svetí* (i *svatí*); po neperných spoluhláskach striednica *a* (*d'akovať*, *trasem*, *d'jefča*) je rozšírená na celom zsl. území a na väčšine strsl. územia.

Pôvodnú dlhú nosovku *ę* vystriedala v bývalej hornej Trenčianskej stolici dvojhĺaska *ja*: *robĭa*, *vĭac* (i *vǎc*), *pĭati*, *pĭatek*, *zatial'* čo dolnotrenč. územie je charakteristické dlhým *á*: *robá*, *vác*, *pátek*.

V zliechovskom nárečí, podobne ako na celom slovenskom území, za staré *ě* stojí *e*: *pena*, *mech*, *ved'eť*, s výnimkou *je* na Záhorí: *pĭena*, *mĭech*, *vĭezet*.

Rozkolísaný je výskyt *a* za *ě*: napr. *žalúdek*, *madoví* v zsl. nárečiach.

Po zániku jerových samohlások (*ъ*, *ь*) v koreni slova prevláda v zliechovskom nárečí (v súlade s vývinom v zsl. i vsl. nárečiach) striednica *e* (tzv. nemäkkiace *e*): *buben*, *ven*, *oves*, *kotel*, *deska*, *chrbet*, *zdechla* oproti strsl. forme *o*: *bubon*, *von*.

Jednoznačne sa vyčleňuje strsl. prípona *-ok* proti zsl. a vsl. prípone *-ek*: *pĭatek*, *statek*, *kúsek*, *podvazek*, *pĭesek*, *súdek*; v zdobneninách: *kúšteĭek*, *ob-rášteĭek*, *brješteĭek* so spoluhláskovou skupinou *-št'* (charakteristickou pre strsl. nárečia) bez vykonania asibilácie.

Podstatné mená zakončené na *-ka* tvoria v opisovanom nárečí tvar gen. pl. príponou *-ok* (ide o vkladnú samohlásku *o*) po predchádzajúcej dlhej samohláske: *hlávok*, *ľĭesok*, *rúčok* a po predchádzajúcej krátkej samohláske príponou *-jek*: *hrušjek* (i *hrušĭjak*), *nožičjek*, *ručičjek*, *slivĭjek* v strsl. rozsahu a odlišujú sa tak od zsl. nárečí, v ktorých za pôvodný tvrdý jer stojí vkladné *e/ě*. Ojedinelou výnimkou sú tu formy tvorené príponami *-ĭak/-ák*: *d'ĭevák*, *stovák*, *svĭečĭjak*, patriace skôr k sevstrsl. typu (s vkladnou samohláskou *á*).

Vo vokalizovaných predponách a predložkách zdôrazňuje zsl. (i vsl.) nárečový typ nahradenie jerového *o* reflexom *e*:

ze, *ze-*: *ze šafránem*, *ze záhradi*, *ze zlata*, *ze súkna*, *zebrať*,

ve, *ve-*: *ve vod'e*, *vedňe*, *vešel*,

beze: *beze mňa*,

pode: *pode mňa*,

ke/ge: *ke muzike*, *ge kraju*.

V Zliechove sa používa forma zámena *kerí* proti spisovnému *ktorí*.

Pôvodné **ort-*, **olt-* nahradili v zsl. a vsl. nárečiach skupiny *rot-*, *lot-*: *ro-kita*, *rožeň*, *roľa*, *rostě*, *vloňi*, ale strsl. územie je jednoznačne vymedzené izoglosou *rat-*, *lat-*. Na celom zsl. území prevláda vkladná samohláska *e*: *strjeběrní*, *falešnica*, *kost'el*, *príranek*, *blázen*. Obsahujú ju aj všetky *el*-ové príčastia: *robel*, *kradel*, *spravel*, *dovjadel*.

Na mieste dvojhlásky *uo* (ako je to v spisovnom jazyku) stojí v zliechovskom nárečí za pôvodné *o* takmer výlučne dlhá samohláska *ó*: *pójd'eme*, *mój*, *mójho*, *vóbec*, *pólka*, *ňemóžem*, *pomóžem*, často, ale nepravidelne realizovaná ako variant s pernozubným komponentom *vó*: *na schvózi*, *na stvól*, *kvóň*. Tento variant sa vyskytuje v slovách *rvóst'*, *narvóšni*.

Samohláska *ó* sa nachádza i v slovách cudzieho pôvodu: *kompótiik*, *drót*, *šnórka*.

Dvojhlásky *ia*, *ie*, *uo* (realizované ako *ó/vó*) stoja v derivačných morfológických alternáciách proti krátkym *a*, *e*, *o*: *chleba* – *chl'ieb*, *d'eva* – *d'iefka*, *les* – *l'jeska*, *orech* – *orješok*, *mohel* – *móžem*, *noža* – *nvóž*, *ulica* – *ul'icjach*, ale *pero* – *perká*, *perečká*, na rozdiel od predĺžených hlások *á*, *ié*, *uó* v dolnotrenčianskych nárečiach: *chl'ieb*, *d'ievka*, *hri'éch*, *ul'icách*.

Dvojhlásky *ia*, *ie*, *uo* (*ó/vó*) a tvaroslovím podmienené *iu* sa nachádzajú v pozícii po mäkkých spoluhláskach a pôvodne mäkkých perných spoluhláskach: *bjeda*, *vjeter*, *zdravju*, *ňjekerá*, *košjar*, *predňja*; po *r*, *l*: *pol'iefka*, *drijfka*, *Zl'iechov*, *porjadni*; po tvrdých spoluhláskach: *kvóň*.

2. Princípy párovej sústavy spoluhlások v zliechovskom nárečí sa v podstate neodlišujú od systému spoluhlások spisovnej slovenčiny.

p	b				f	v	m	r	j
t	d	c	ʒ	s	z		n	l	í
t'	d'						ň	l'	
		č	č'	š	ž				
k	g			x	h				

V Zliechove, rovnako ako v susedných nárečiach obcí Čičmany a Fačkov, zmena *d'*, *t'* > ʒ, *c* neprebehla: *príd'eme*, *o'tec*, *mat'*, *do smrt'i*, *krest'aňja*, *s'tihli*, *zrod'il*, všetky infinitívne tvary sa končia na *-t'*. Nárečie sa teda výrazne odlišuje od okolitých hornotrenčianskych a iných zsl. i vsl. nárečí, v ktorých sa „dzekaním a cekaním“ zväčšuje frekvencia výskytu spoluhlások ʒ, *c* v dôsledku vykonania asibilácie v základe slova i v morfológických koncovkách. V skúmanom nárečí sa asibiláty *d'*, *t'* zachovali podobne ako v susedných dolnotrenčianskych a strsl. nárečiach. V nárečí sa v súčasnosti už nedôsledne zachováva v tvare s fonémou *j* zmena *d'* > *j*: *kaje*, *taje*, v rozkazovacom spôsobe *choj!*, *chojt'e!*, *pojme!* a pod. (porov. Ripka, 1966, s. 208).

Epentetická spoluhláska *j* je frekventovaná v dvojslabičnej výslovnosti samohláskových skupín *ia, ie, iu, io*: *Amáľija, Lucija, mil'jón, voľačijej, fjjalka i rozmajrín*.

Predsunutá (protetická) hláska *j* sa vyskytuje v zámene *jak* a vo všetkých jeho odvodeninách: *jakísi, jaká, nejaká* a pod., rovnako sa v Zliechove používajú slová *von, voňi* (= on, oni), *vokolek* (sukňa v tradičnom odeve) s protetickou spoluhláskou *v* pred samohláskou *o*.

V opisovanom nárečí sa zachováva slabičná výslovnosť *r, l, ľ: vlna, vlňení, vipľnať, štrnáska, prse, hrkotat'*. Nepravidelne sa zachováva výslovnosť slabičného *l* ako mäkkého, napr. *vľna*; podobne je to miestami v strsl. nárečiach.

Mäkké *l', ň* sa používa v strsl. rozsahu: *bl'eski, grguľe, haľena, pľeca, ľen, misľeli, robeli, hňevať, sviňe, oňi, hodňe, pesnička, drobul'inko, bľedoružová*.

V zliechovskom nárečí sa neuskutočnila na konci slova v príchasti minulom zsl. zmena *l > u/v* ako v okolitých nárečiach, teda ostali tvary *ved'el, mal, mosel/musel*.

Pravidelne sa vyskytuje artikulačná disimilácia *m > n/ň* v slove *príranek*, v tvaroch slovesa *vzjať*: *vezňi, vezňeš*.

Spoluhláska *v* sa uprostred slova alebo na konci slova vyslovuje nepravidelne ako bilabiálne *u*: *rukáuće, lakouki, ot čipkárou, slávičkou*, alebo ako neutralizované *f*: *ofca, višifka, potkofka, driefka, domóf, sinkóf*.

V tvaroch slovesa *ňehať* sa dôsledne vyslovuje *h*.

Ojedinele sme u niektorých respondentov zaznamenali tvar *st'el* so zmenou *chc > st'* (neprebehla zmena *chc > sc*, typická pre hornotrenčianske nárečia), ako aj slová so zmenou *č > š*: *sinášku, drobušké*, ktoré však nie sú v prostredí udomácnené (tento jav je vlastný gemerským nárečiam).

Výslovnosť zdvojených, artikulačne blízkych spoluhláskových skupín nie je v nárečí výrazná: *veččí, srcca, v jennom, práznni*.

Asimiláciou zmenené hlásky *v > f, k > g* v pozícii na začiatku slova pred konsonantom často zanikajú: *čera, šetko, tedi, šak, čil, čilek, šad'e, staň, pusťe, zal, d'e*.

V skúmanom nárečí často zaniká niektorá spoluhláska v spoluhláskových skupinách napr. *stl, stn, stň, stk*: *kapusňica, závisňica, virásla, prežalosné, vlasní, ze štrnáski, mlád'enská* (= mládenecká). Podobný jav sa vyskytuje aj v susedných dolnotrenčianskych nárečiach.

V zliechovskej oblasti je výrazné nadmerné mäkkenie tvrdých spoluhlások *d, t, n*: a) na konci slova: *meďved', trikrát'*; b) v adjektívnych a zámenných tvaroch (ide o splynutie mäkkého a tvrdého skloňovania): *v horňim konci, predňi stan, pri tich*; c) pred každým *e, i* bez ohľadu na pôvod (aj v cudzích slovách): *Rinald'ino, blond'inka, v Mart'iňe*. Tento jav je rozšírený v južnej časti strsl. nárečí až do horného Ponitria.

Zachováva sa výslovnosť skupiny *št'*: *ešťe*.

II. Tvaroslovie

V zliechovskom nárečí nie je možné uplatniť všetky zákonitosti javov, ktoré charakterizujú zsl. nárečia. V skúmanom nárečí sa vyskytujú odchýlky od zsl. prvkov v mennej a slovesnej flexii, navyše popri ďalej uvádzaných odlišnostiach i v spomínanej konsonantickej štruktúre.

Charakteristickým znakom nárečia sú presuny medzi tvaroslovnými typmi; pri substantívach zamieňanie kategórie rodu, životnosti/neživotnosti, pri adjektívach zámena v skloňovaní podľa tvrdých/mäkkých vzorov, uplatňovanie prípon charakteristických pre jeden rod analogicky vo všetkých rodoch a pod.

V nom. pl. mask. je frekventovaná prípona *-ovia*: *poslovja, mužovja, rodičovja, krestaňja* aj prípona *-i*: *bet'ehemci, chlapci, kancl'i*.

V gen. pl. mask. prípona *-ov* sa realizuje ako *ou, óf/vou, vóf*: *rokvou, trúnkvou, sinkóf, čipkárrou, kancl'vóf i kancl'óf*.

Gen. pl. všetkých rodov sa tvorí pravidelne príponou *-ich*: *počúvat' l'ud'ich, bude host'ich, toľko porc'ich, vid'ela vela d'et'ich, d'evetnázd' verš'ich*.

V dat. sg. mask. je pri neživotných podstatných menách výrazné používanie prípony *-ovi*: *k tomu ponkovi, kompót'ik g rezňovi, oproti zrkadlovi, nášmu prasaťovi*, ale *g jednému kováču*.

Na ústupe sú reliktné tvary v lok. sg. *na lúce, v mašťalce, dal mi Pán Boch ruce* (zaznamenané len v slovesných folklórnych žánroch).

Inštr. sg. fem. sa končí na *-u*: *s cérku, bola ňevzácnú ňvestu, som paňenku, hore d'edínu, s t'ebu, za mnu*.

V inštr. pl. sú nepravidelne sa vyskytujúce prípony *-i, -ma, -mi, -ama, -ima, -oma, -omi, -ami, -imi*: *mezi dvoma vrš'ki, s tisícama, za druhíma, viš'ívané klukni, za humni*.

Vo vokatívne sa nepravidelne používajú tvary nominatívu alebo v mask. tvary zakončené na *-e*: *švagre, ploťe, hlúpe*, na *-u*: *bratříčku, mužíčku*; vo fem. tvary na *-o*: *mamko, céro*.

Podstatné mená všetkých rodov majú v nom. pl. spoločné ukazovacie zámeno *ti*: *ti ženi, ti bosorki, ti reči, ti partički, ti d'eti, ti d'jeťcence, ti muži, ti buki, ti domi*.

V nárečí sa využívajú tvary privlastňovacích zámen so zánikom vokalickeho *j*: *má, mého, tvéj, svéj*.

Slovesné infinitívne tvary sú zakončené výlučne na *-t'/-t'i*: *vimetať, chistať, maľovať, opatrit' / znati, jesti, státi, d'ivaťi*.

Tvary *l*-ového prídavia v minulom čase sú: *hod'el, spravel, preskočel, ožeňel, prepel, dovjadel*, od *byť*: *bol, bola*.

Slovesá v zliechovskom nárečí charakterizuje kvantitatívna alternácia v tvare prítomníka a neurčitkového kmeňa: *ňesem, berem, pozrem, trasem, ňevi-d'eť, doved'e, t'eče* oproti predĺženej kmeňovej prípony *-ie-* v strsl. nárečiach: *ňesjem, vezjem, berjem*.

Záporné prítomníkové tvary slovesa *byť* sú: *neňi si, neňi som, neňi sú*.

Používa sa záporová častica *ňije* s dvojslabičnou výslovnosťou, za tvar *nič* stojí *ňiš/ňišt*.

V opisovanom nárečí sú odvodeniny zámen a prísloviak (často tvary s príklonkami): *kerí, ňikerí, jako, takto/taktok, tutok, ňikedi, do čilejška, čilek* a pod.

Podoba súčasného zliechovského nárečia je neustále pod tlakom nových vplyvov susedných i vzdialenejších nárečí, ale mladšiu generáciu ovplyvňuje hlavne spisovný jazyk. Z tohto dôvodu by bolo zavádzajúcou snahou skúmať v konkrétnom nárečí len jemu vlastné reliktné tvary a znaky, nevšímajúc si nové jazykové nánosy.⁴ Do budúcnosti by sa teda mohol vytýčiť ďalší výskumný cieľ s pomocou využitia netradičných sociolingvistických metód (porov. Smatana, 1995), ktorým by bol opis najaktuálnejšieho stavu jazykovej (nárečovej) situácie v Zliechove.

Používané skratky v texte:

zsl. – západoslovenský	gen. – genitív	sg. – singulár
strsl. – stredoslovenský	dat. – datív	pl. – plurál
vsl. – východoslovenský	akuz. – akuzatív	mask. – mužský rod
sevstrsl. – severostredoslovenský	lok. – lokál	fem. – ženský rod
nom. – nominatív	inštr. – inštrumentál	neutr. – stredný rod

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá – mapy. Časť druhá – úvod, komentáre, materiály. Sprac. kolektív pod vedením J. Štolca. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1984; II. Flexia. Časť druhá – úvod, komentáre. Sprac. J. Štolc. Bratislava, Veda 1981.

BALLEKOVÁ, K.: Eudová terminológia kroja v Zliechove. [Diplomová práca.] Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1994.

BUGÁROVÁ, M.: Nenormatívne fonetické zmeny hlások. Kultúra slova, 32, 1998, s. 268 – 270.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.

RIPKA, I.: Asibilácia v trenčianskych nárečiach (s mapou). In: Jazykovedné štúdie. IX. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 202 – 210.

RIPKA, I.: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava, Veda 1975. 276 s.

⁴ Doterajšie výskumy boli zamerané na komunikáciu s respondentmi staršej generácie (60- a viacroční).

SMATANA, M.: Jazyková situácia v Rajci. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava 1995. 208 s. + prílohy.

SMATANA, M.: Nárečie. In: Čičmany. Martin, Osveta 1991, s. 226 – 228.

ŠLABJAROVÁ, I.: Valaská Belá. K hláskosloviu belianskeho nárečia. In: Varia III. Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 2. – 3. XII. 1993). Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1994, s. 114 – 119.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994. 179 s.

Dechtické nárečie ako typ prechodného nárečia

Ľubica Dvornická

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Po zoznámení sa s archívnymi nárečovými textmi, ktoré nahral so staršími autochtónnymi informátormi J. R. Nižnanský v auguste 1975, a po vlastnom terénnom výskume v Dehticiach, na ktorom sme boli v júni 1998, sa nám v myslí vynorila kapitola zo Saussurovho Kursu obecné lingvistiky s názvom *Dialekty nemajú prirodzené hranice*. Okrem iného sa v nej dočítame i to, že „existujú len prirodzené dialektologické rysy, nie prirodzené dialekty, alebo inými slovami: je toľko dialektov, koľko je miest“ (Saussure, 1989, s. 227). Toto tvrdenie by sme mohli parafrázovať v slovenčine aj vetou „Čo dedina, to reč iná“.

Dehtice sú jedným z typických príkladov na prechodnosť – konkrétne medzi trnavským a juhovýchodným či piešťanským nárečovým typom, ktoré patria obidva do juhozápadoslovenskej nárečovej oblasti. Označovanie tohto nárečového typu dvoma termínmi vyplýva z používania obidvoch termínov v dialektologickej literatúre. Atlas slovenského jazyka a jeho autori dávajú prednosť termínu juhovýchodské nárečie. Patrí do povážskeho (povážsko-inoveckého) nárečového okruhu, tvoreného skupinou myjavských, podjavorinských (Nové Mesto nad Váhom, Stará Turá) a povážskych (Piešťany) nárečí. U iných autorov (K. Palkovič, R. Krajčovič, J. Štolc) sa pracuje s termínom piešťanské nárečie. Myslí sa ním nielen reč obyvateľov mesta Piešťany, ale aj okolitých obcí s rovnakým nárečovými rysmi. Pre potreby tohto príspevku by sme aj my dali prednosť termínu piešťanské nárečie, pretože lepšie lokalizuje skúmanú obec.

Spomenutá prechodnosť sa prejavuje na jednej strane už samotným zaraďovaním nárečia k dvom susediacim nárečovým oblastiam, na druhej strane rozkolísanosťou pri používaní viacerých javov.

V súvislosti s tým chceme zvlášť upozorniť na iný častý jav. Bolo ním používanie dvoch rôznych (hláskoslovne odlišných) podôb slova jedným

a tým istým informátorom – dokonca aj v jednej vete. Niekedy sa informátor sám opravuje, lebo vie, že *po dechticki* je to inak, no používa – pod vplyvom buď trnavského nárečia, alebo spisovnej podoby jazyka – tvar, ktorý už nezodpovedá poznanej norme. Toto sa prejavilo napr. aj u jedného z našich informátorov, ktorý chcel charakterizovať nárečie svojej obce a urobil to takto: *V Dehticáh bolo také tvrdé nárečie, dze si ból, bów teda. A išów, prišów teda.*

A práve na spomenuté rozkolísanosti by sme sa chceli sústrediť v našom príspevku.

Najprv pár viet k dvojakému radeniu Dehtíc. Ak sa spýtate Trnavčana, povie vám, že v Dehticiach sa už *viprává inádz jako f Trnave*. V obecných novinách, ktoré vyšli v septembri roku 1992, je však v článku s názvom *Dehtické nárečie* toto nárečie radené k trnavskému dialektu (porov. s. 23). Viacerými znakmi, ktoré sú stručne zachytené aj v tomto opise, patrí skôr k piešťanskému (juhovýchodnému) nárečovému typu. Takto je radené aj podľa niektorých publikácií, porov. napr. Atlas slovenského jazyka (I. Mapy, s. 4), Krajčovič (1989, s. 212, 215), Štolc (1994, s. 95, 101). Možno nájsť dôvody na jeho zaradenie či už k trnavskému, alebo piešťanskému dialektu, lebo nesie v sebe znaky obidvoch, či – presnejšie povedané – znaky juhovýchodného dialektu nie sú dodržiavané dôsledne.

Pozorované javy možno z hľadiska vzájomného porovnávania a sledovaného cieľa rozčleniť aj takto:

I. Historické zmeny majú v obidvoch nárečových typoch zhodné výsledky.

II. Výsledky historických zmien v trnavskom a piešťanskom nárečí sú rozdielne. V tejto situácii sa v Dehticiach ponúkajú tri možné riešenia:

1. dodržiavanie jedného z nárečových typov,
2. priklonenie sa k niektorému nárečovému typu, čo prináša rozkolísanosť v používaní niektorých javov,
3. kombinácia výsledku zmien obidvoch nárečových typov do novej podoby.

I. Javy, ktoré sú výsledkom historických zmien s rovnakým výsledkom (obyčajne sa prejavujú na širšom území zahŕňajúcom viacero nárečových skupín), pre nás z hľadiska pozorovania prechodnosti dehtického nárečia nie sú zaujímavé, lebo neposkytujú preukazný materiál pre porovnanie. Ak ich predsa len chceme spomenúť, tak azda iba preto, aby sme doplnili celkový obraz nárečia obce. Je prirodzené, že väčšina z týchto javov bude z vyšších jazykových rovin, ktorých vývin je zhodný na rozsiahlejších územiach.

– V Dehticiach rovnako ako v trnavskom aj piešťanskom nárečí nie je rytmické krátenie, dlhé slabiky môžu nasledovať za sebou bez obmedzenia: *diváków, zajáców, zapúšček.*

– Všetky spoluhlásky v obidvoch nárečových typoch sú tvrdé.

– Na hranici slov nastáva znelostná asimilácia: *tíh vižuvóg boli, já bih bów mosev, dvoh našli, tag začátkom...* Hlásoka *m* sa pred hláskami *s, š, c, č, z, ž,*

- h, ch* mení na nezáverové *N*: *soN sa, soN šila, na toN ceste, soN čo, potoN zajali, potoN ženi, iN hovorá, taN chodit.*
- Niektoré slová majú iný rod ako v spisovnom jazyku: *slich m., zákopa ž., verš ž. (po téj verši).*
 - V nom. sg. typu *srdce* je koncové *-o*: *srcco, strniščo, hradiščo, vajco.* Takúto koncovku má aj mask. *stríco.*
 - V niektorých fem. typu *ulica* zaniká koncové *-a*: *ulic, pivnic, holohumnic.*
 - V gen. sg. v niektorých prípadoch je za koncovku *-i* koncovka *-e*: *neni inšej pomoce, do Kaplne.* V type *vysvedčenie* je *-á* oproti spisovnému *-ia*: *ze zajacá, nazbiérali ráždžá.*
 - V dat. sg. neutr. je oproti spisovnému *-u* aj koncovka *-i*: *dziévnčaci, pracaci,* ale aj *žibacu.*
 - Ak. sg. má pravidelnú koncovku *-u* pre vzor *žena: staršú céru, pre domajšú potrebu.*
 - V inštr. sg. je pre mask. a neutr. typická koncovka *-om*, pre fem. *-ú (-u)*: *s chlapcom, s takín strachom, za mestom, pozeciéralo sa to s tú šatu, bola som gazdzinú.*
 - V nom. pl. sa vyskytujú tvary *lavóre, úhore, kapse* s koncovkou *-e* miesto očakávaného *-i*. Táto koncovka sa bežne vyskytuje v mužskom rode: *špajziéri, mechári, kozlári,* dokonca novšie aj *Dechtičani* oproti tvaru *Dechtičanié.*
 - Gen. pl. mask. má koncovku *-óv*: *chlapóv, družbóv, vinohradóv, do čisťih nádobov.* Vo fem. je časté predlžovanie základu pri nulovej koncovke: *rúžičiek, kucháriek, duchén, dziévnčeniéc, hrabél, žemél.* Vyskytujú sa aj tvary s koncovkou *-í*: *slukí bolo ponactavuvaních, ribí a ribí, dvaca cortí.*
 - V dat. a lok. pl. sa pravidelne vyskytujú koncovky *-ám, -om, -ách, -och*: *ženám, husám, chlapom, dziévnčencom, žitním otrubom, na Mezách, v maštálách, v horách, v brlohoch, po járkoch, na krajoch, f penázoch.*
 - V inštr. pl. mask. a čiastočne neutr. je koncovka *-i*: *z ríli sa to robilo, z učiteli;* koncovka *-ma*: *s konma som išóv.* Pri fem. a neutr. je častá koncovka *-áma, -ama*: *s rúžičkáma, s tíma kóstkama.*
 - Prídavné mená, adjektívne zámenná a číslovky majú v lok. sg. koncovku *-ém*: *v dobrém roku, ve vašém dome, v osemnástém roku.*
 - Druhý stupeň príd. mien na *-ú*: *vaččú, bohaččú, krajšú.*
 - V infinitíve majú tvrdé *-t*: *vidzet, mat, mlácit, mollit sa;* často aj s druhotným *-t (-cit)*: *páscit, niéscit, ícit;* oproti spisovnému *-ovať* stojí *-uvat.*
 - Pomerne časté je používanie príklonného *-s'*: *dzes to vidzev, šaks tam bóv; merkuj, abiz nepadóv.*
 - Skupiny *čr, žr, str* sa zvyčajne zachovávajú: *žrebec, streda, f prostriétku.*
 - V účelovom význame sa stretávame s predložkou *pre* oproti spisovnému a zároveň stredo- a východoslovenskému *po* (porov. Štolc, 1994, s. 58): *išli pre dochtora.*

– Namiesto predložky *za*, ktorá vyjadruje okolnosť, že sa za niečo niečím platí, používa sa aj predložka *od* (spája sa s gen.): *placiv nám patnást korún ot kila*.

– Predložka *skrz*, obyčajne vyjadrujúca prenikanie niečím, sa vyskytuje aj vo význame *kvôli, pre*, vyjadruje účel: *riéš, tú son si zebrať len skrz otep*.

Nasledujúce dva javy radíme do tejto skupiny s výhradou, že zasahujú časti obidvoch susediacich nárečových skupín, a hoci za typický sa považuje niektorý z tvarov, predsa len navzájom presahujú hranice toho „svojho“ nárečia.

– Pre trnavské nárečie je obvyklé používanie zámen *s -e* na začiatku gramatickej morfémy: *teho, temu, o nem, čeho*; vyskytujú sa však aj podoby *s -o*: *toho, pri tom* (porov. Nižnanský – Palkovič, 1988, s. 401). V Dechticiach majú zámena *ten, to* pri skloňovaní podoby *s -o*: *do toho, tomu, o tom, takisto o nom*. Ich používanie je charakteristické v piešťanskom nárečí.

– V gen. sg. osobného zámena *on* sa používajú podoby *jehóv, jehová, jehové (sin, brád, stríco jehóv, abi neuškodziv jehovéj akosci)*, podobne aj plurálové tvary: *Prišli sem bapke, rodičom jehovím*. Tieto tvary sú typické pre trnavské nárečia, no napr. podľa J. Štolca zasahujú aj južnú časť piešťanského nárečia.

II. Ako sme už boli spomenuli, druhú skupinu tvoria javy zachytávajúce historické zmeny, ktoré prebehli v trnavskom a piešťanskom nárečí s odlišnými výsledkami. Táto situácia sa v Dechticiach rieši v zásade trojakým spôsobom.

1. Dodržiavanie niektorého z dvoch nárečových typov.

Máme doložené prípady dodržiavania piešťanského nárečového typu:

– Pri vlastných menách privlastňovanie pomocou prípony *-éč*: *Mancéčh, Kalašéčh, Bašikéčh, Svitátéčh...*

– Pravidelné používanie koncového *-ié* v slovách typu *vysvedčenie – vipi-cié, zástolié, bolenié, pozdvihuvánié, ščiépenié, zbožié*.

– Koncovka *-ié* sa vyskytuje za spisovné *-ia*: *rodičié, chudobní ľudí, družbovié, svatovié*.

– Zo syntaktických zvláštností je pre okolie Trnavy typické opačné používanie rodov neohybného prídavného mena, ktoré sa používa v platnosti príslovky *rád, ráda*. Takéto používanie je dodnes živé aj v Dechticiach, ako sme to mali viackrát možnosť počuť na vlastné uši. Podoba *ráda* je spoločná pre mužský rod a množné číslo: *ón velice ráda jedóv, Velice zme boli ráda, že zme dostali pár korún*. Naopak, podoba *rád* sa používa pre ženský rod, takže: *ona bi rád aj takú problematiku*. Tento jav možno radiť do tejto skupiny, lebo tvar *rád* pre fem. v piešťanskom nárečí nie je doložený (podľa dotazníka E. Paulinyho – J. Štolca, otázka č. 618). Naopak, používanie *ráda* pre mask. čiastočne zasahuje aj časť piešťanského nárečia (porov. mapy 79/618 podľa dotazníka). Jav je teda typický pre trnavské nárečie.

2. Priklonenie sa (viac alebo menej) k niektorému z dvoch nárečových typov.

Pre túto skupinu je charakteristické už spomínané súbežné používanie obidvoch možných podôb, pričom sa niektorá používa frekventovanejšie; patrí sem väčšina nami sledovaných javov.

– Asibilácia (zmena pôvodného *d'*, *t'* na *dz*, *c*) prebieha oproti severozápadoslovenským nárečiam v obmedzenom rozsahu, oproti trnavskému nárečiu v mierne menšom rozsahu, predovšetkým pri zmene *t' > c*, no nezachováva ani juhovýchodnú mieru, ktorá nepozná zmenu *d' > dz* (*medi*, *deti*). Ak by sme mali nárečovo zaradiť obec podľa rozsahu asibilácie, jednoznačne by sme sa mohli prikloniť k trnavskému nárečovému typu: *dzeci*, *dziévča*, *tršcié*, *regrúci*, *prídzel*, *vihodzeli*, *po chrpce*, ale *utiérat*, *dotiérat*, *fšade*.

– Používaním predĺženého *ie* sa dechtické nárečie približuje k piešťanskému nárečiu, prítomnosť *ie* v dechtickom nárečí je jedným z dôvodov jeho zaradovania k juhovýchodným či piešťanským nárečiam. Toto hláskové spojenie však zasahuje do hraničných obcí s trnavským nárečím.

Predĺžené *ie* sa vyskytuje za spisovné *ie* v prípadoch ako *dziévča*, *kriépopa*, *proviéslo*, *dlchšie*, *bohačie*, *dziéta*. Popri tvaroch *riéž* a *diéšč* (do istej miery presahujú aj do trnavského nárečia) sa vyskytuje i podoba *děšč*. Diftong *ie* zodpovedá aj vyslovovanému trnavskému *i* napr. v slovách *umiévát*, *utiérat*, *dotiérat*, *driémat*, *kriépopa*; častý je aj v druhom stupni prídavných mien: *pomenšie*, *lacnejšie*, *drachšie*, ale tu je hojná i hláska *é*, napr. *neskoršie*, *reččé*, *vaččé*, *menšie*. Za *e* sa používa napr. v slove *otiec*. Často sa vyskytuje vnútri slov, v ich koreňoch: *jačmiénka*, *ovsiénka*, *riéčica*, *otiepka*, *valiénka*; v koncovkách za trnavské *-ék*: *užičiek*, *buchiét*, *studničiek*. No naproti tomu je napr. tvar *jablčiek*, *pesničiek*, *zástrešiek*. Dve podoby sa v textoch vyskytovali napr. v prípadoch *večier* – *večer*, *poliévka* – *polévka*, už spomenuté *diéšč* – *děšč*. Hoci juhovýchodný jav prevažuje, predsa možno konštatovať, že vo viacerých prípadoch sa popri sebe vyskytujú dve podoby toho istého slova.

– Znelostná asimilácia v dechtickom nárečí, na rozdiel od trnavského, nie je dôsledná. Týka sa to najmä zmeny *v > f*, ktorá sa neuskutočňuje vnútri slov: *dziévčence*, *poliévka*, *trnavskí*; ale vyskytli sa napr. aj podoby *otftedi*, *ofsiénka*. Na začiatku slov v často zaniká alebo sa mení na *š*. Táto zmena neprebíha dôsledne, používajú sa popri sebe podoby so stratou spoluhlásky *v* i so zmenou *v > f*, *v > š*: *ščéra*, *ščúl*, *šak*, *ždicki*, *dicki*; *ščela* – *fčela*, *šetko* – *fšetko* – *šeckich*, *šelijako* – *fšelijako*, *šade* – *fšade*.

– Opäť typickým pre juhovýchodné nárečie oproti trnavskému je používanie zdvojených spoluhlások. Niektoré zdvojené spoluhlásky sú výsledkom zmien *dl > ll*, *dn > nn*; táto zmena nie je v Dechticiach dôsledne uplatňovaná. Používajú sa tu popri sebe obidve možné podoby, napr. *tínne* – *tídne*, *jenna* – *jedna*, *palla* – *padla*, *nosidlá*, *mollit sa*, *sannút*, *chonnik*, *villi*. Treba tu poukázať na to, že tvary so zdvojenými spoluhláskami sú predsa len častejšie.

Vyskytujú sa aj iné zdvojené spoluhlásky, ale tento jav do istej miery presahuje až do trnavského nárečia: *masso, occón* (*tc > cc*), *mojjého, kašša, vaččinu, nattoš*. Ich používanie tiež nie je dôsledné: *mojého, trecí*. Na hranici slov nastáva zjednodušovanie: *ša_ke_ca, ke_dzme, porá_domóv*. Výnimkou je spojenie slov, keď sa druhé slovo začína skupinou *dn*, ktorá sa v plynulej reči zmení aj tu na *nn*: *tri_nni, na_nnima, pre_nnima*. Rovnako aj tu jestvujú výnimky, takže máme zachytené aj tvary, keď sa skupina *dn* zachováva: *dva dni*.

– V lok. sg. vzorov *dub, žena, mesto* je zvyčajne koncovka *-e*: *ve vinohrade, ve vode, na chrpte, v meste*. Po *r, c, s* je obvyklé *-i*: *v majjéri, o desáci, v úteri, po chrasci, po večeri f takén časi*. Lok. sg. fem. *misa* má v trnavskom nárečí podobu *mise*, v piešťanskom *misi*. V Dechticiach sme zachytili obidve podoby: *na misi, pri mise*.

3. Kombinácia výsledku zmien obidvoch nárečových skupín do novej podoby.

– Príkladom takejto zmeny je stav *l*-ových participií:

trnavské	piešťanské	Dechtice
<i>mohól, robíl, píl</i>	<i>mohev, robev, pev</i>	<i>mohóv, robív, piv</i>
	(zmena kmeňotvornej prípony na <i>-e</i>)	

Ako vidno, prebieha zmena zakončenia *l*-ových participií na *-v*: *bóv, mohov, vedzev, niésóv*, tak ako v piešťanskom nárečí. Ale kmeňotvorná prípona sa nemení na *e*. V celom rozsahu textov a nahrávok, s ktorými sme pracovali, sa iba jeden raz objavila podoba *robev*.

Na záver možno ešte raz zhrnúť, že zaradenie dechtického nárečia k niektorému z obidvoch nárečových typov – trnavskému alebo piešťanskému – je síce možné, no zastávame mienku, že nárečie tejto obce je typom prechodného nárečia, v ktorom sa miešajú prvky obidvoch susediacich nárečových areálov.

Literatúra

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 344 s.

NIŽNANSKÝ, J. R. – PALKOVIČ, K.: Nárečie Trnavy a jej najbližšieho okolia. In: Dejiny Trnavy. Bratislava, Obzor 1988, s. 397 – 433.

PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečia. Banská Bystrica, Krajské osvetové stredisko 1981. 144 s.

SAUSSURE, F.: Kurs obecné lingvistiky. Praha, Odeon 1989. 468 s.

ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá. Mapy. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994. 177 s.

Problematika niektorých syntaktických konštrukcií v goralských nárečiach Spiša

Anita Murgašová

Slavistický kabinet SAV, Bratislava

Goralská nárečová oblasť na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí na Spiši predstavuje (ako uvádza J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 22) územne najrozsiahlejšiu a čo do osídlenia najstaršiu oblasť goralských dialektov. Rozprestiera sa v severozápadnej časti Spiša, pričom netvorí jeden kompaktný celok, ale vnútorne sa člení na dve základné skupiny – severnú v Zamagurí a južnú v poriečí Popradu. Diferenciácia prebiehala v dôsledku geografických daností územia a odlišnej historickej situácie.

Goralské nárečia v poriečí Popradu sa rozvíjali ako súčasť pestrej jazykovej situácie, ktorá vznikla po kolonizácii Spiša v priebehu 13. – 15. storočia. Dlhé obdobie tu koexistovali nárečia slovenské (spišské), goralské, ukrajinské a nemecké, čím boli vytvorené podmienky na vzájomné ovplyvňovanie jednotlivých jazykových systémov. Vo výraznej miere sa tieto interferenčné procesy odrazili práve v goralských nárečiach. Zmeny, ktoré v dôsledku interferencií prebehli na jednotlivých rovinách jazykového systému goralských nárečí poriečia Popradu, ich oddialili od nárečí, s ktorými geneticky súvisia¹. Preto sú charakterizované ako prechodné slovensko-poľské nárečia (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 23).

Pôvodný stav nárečí je pomerne dobre zachovaný v zamagurskej oblasti. Inonárečové vplyvy sem prenikali len v obmedzenej miere jednak vďaka geografickým podmienkam², ale aj vďaka hranici, ktorú predstavovalo nemecké osídlenie.

Na súčasnú podobu goralských nárečí, popri už uvedených faktoch, malo vplyv aj rozšírenie používania nadnárečových foriem národného jazyka (spisovnej slovenčiny na Slovensku a spisovnej poľštiny v Poľsku).

Uvedené skutočnosti dokumentovala J. Dudášová-Kriššáková (1993) na rovine hláskoslovnia. Javy charakterizujúce jednotlivé oblasti spišských goralských nárečí analyzuje na základe teórie jazykových kontaktov, čo umožňuje dôkladnejšiu interpretáciu vývinových procesov, ktoré prebiehali na fonologickej rovine. Jazykové kontakty považuje za rozhodujúci stimul vývinu goralských nárečí: „Tieto slovensko-poľské jazykové kontakty na jednej strane podmieňujú v goralských nárečiach vznik spoločných vývinových čít

¹ Spišské goralské nárečia sa začleňujú k malopoľským nárečiam.

² Pohorie Spišská Magura tvorilo prirodzenú hranicu oddeľujúcu severnú oblasť spišských goralských nárečí od južnej.

so slovenskými nárečiami a na druhej strane stimulujú alebo urýchľujú v goralských nárečiach vlastné vývinové zákonitosti“ (s. 19). Keďže jazyk je ucelený systém pozostávajúci z viacerých rovín, dá sa predpokladať, že jazykové kontakty našli svoj odraz aj na rovine morfologickej, syntaktickej a lexickej.

V nasledujúcej časti príspevku si budeme všímať vybraný jav zo syntaktickej roviny spišských goralských nárečí, ktorý pokladáme za prejav pôsobenia slovenského jazykového prostredia na goralské nárečia v poriečí Popradu. Syntaktická rovina jazykového systému sa v porovnaní s ostatnými rovinami vyznačuje tým, že jej základná jednotka – veta – musí postihnúť objektívnu skutočnosť v celej jej zložitosti, čo si vyžaduje dômyselne vypracovanú štruktúru. Jednotlivé komponenty vety sú k sebe priradované podľa pravidiel³, ktoré zabezpečujú čo najefektívnejší a najvýstižnejší (z hľadiska komunikačného zámeru) odraz komunikovanej skutočnosti a súčasne vyjadrujú postoj hovoriaceho jednak ku skutočnosti a zároveň k príjemcovi. Vznikajú tak pomerne zložité (v porovnaní s inými jednotkami jazykového systému) štruktúry, ktoré F. Daneš a Z. Hlavsa (1981) nazývajú vetnými vzorcami (VV). Ich realizáciami na úrovni parole sú konkrétne vety. Každý jazyk má viac-menej ustálený a uzavretý počet VV. V príbuzných jazykoch, akými sú slovenčina a poľština, je inventár VV veľmi podobný a rovnako ako v ostatných jazykoch zriedka podlieha zmenám⁴. V zásade sa menia a odlišujú iba výrazové prostriedky zabezpečujúce konkrétne realizácie VV. Situácia je rovnaká aj v pomere spisovná podoba jazyka – dialekt a dialekt – dialekt. Syntaktické rozdiely medzi nárečiami sa prejavujú menej nápadne a len v okrajových javoch (Bělič, 1972, s. 204).

Uvedené fakty sa nám potvrdili pri analýze goralských nárečových textov z oblasti Spiša. Vychádzali sme zo zvukových nahrávok textov⁵, ktoré zozbierala doc. PhDr. J. Dudášová-Kriššáková, CSc., pri terénnom výskume v 80. rokoch. Sledovali sme záporové vetné konštrukcie, v ktorých môže oproti ich kladným variantom dôjsť k modifikácii syntaktickej štruktúry.

Negácia patrí do modálnej zložky vety. Je vyjadrením postoja hovoriaceho ku komunikovanej skutočnosti. Expedient môže obsah vety chápať ako

³ Pod týmito pravidlami rozumieme zohľadnenie gramatickej, lexickej a logicko-sémantickej charakteristiky jazykových jednotiek pri konštituovaní vety.

⁴ Stabilita vetných vzorcov v jazykovom systéme je pravdepodobne výsledkom zložitosti ich hĺbkovej štruktúry.

⁵ Na analýzu sme si vybrali nárečové texty z desiatich obcí. Päť obcí je začlenených do zamagurskej oblasti (Lapšanka, Jurgov, Čierna Hora, Ždiar, Tribš) a päť patrí do oblasti v poriečí Popradu (Nižné Ružbachy, Stará Ľubovňa, Slovenská Ves, Podsadek, Krížová Ves). Pri výbere sme vychádzali zo záverov J. Dudášovej-Kriššákovovej v prípade hláskoslovnej roviny (pozri vyššie).

kladný alebo záporný, pričom v prípade negácie sa ešte bližšie rozlišuje, či je popieraný obsah ako celok, alebo sa neguje len niektorá časť obsahovej zložky. Tradične sa potom vyčleňuje zápor vetný a členský. Na rovine formálneho vyjadrenia je pri vetnom zápore negovaný predikát ako základný konštituent vetnej štruktúry a pri členskom zápore ktorýkoľvek vetný člen okrem predikátu.

V slovenskom a poľskom jazykovom systéme, ako aj v sledovaných goralských nárečiach sú zastúpené obidva typy záporu a v zásade sa vyskytujú odlišnosti len vo formálnych prostriedkoch vyjadrenia (predpona *ne-* v slovenčine, záporová častica *nie* v poľštine a predpona *ńe-* alebo *ńi-* v goralských nárečiach). Výraznejšie diferencie medzi slovenským a poľským jazykovým systémom (vrátane nárečí) a súčasne medzi jednotlivými oblasťami spišských goralských nárečí sa objavujú pri konštrukciách:

1. s priamym objektom,
2. s autosémantickým slovesom 'byť' v prézente.

Konštrukcie s priamym objektom

V slovenčine sa vetná negácia pri konštrukciách $S_n - VF - S_a^6$ tvorí dvojakým spôsobom. Nepríznačnou je transformácia verba do záporovej podoby pomocou predpony *ne-*, pričom pád objektu zostáva nezmenený. Za štylisticky príznakový sa považuje druhý spôsob, keď dochádza k transformácii pádu objektu z akuzatívu na genitív (*nedostal ani kúsok / nedostal ani kúska*). Genitív, ktorý sa objavuje pri negácii, sa tradične nazýva záporový. V súčasnosti je záporový genitív v slovenčine na ústupe, a to aj v nárečiach, kde mu výrazne konkuruje akuzatív. Jeho využitie je viazané na ustálené spojenia⁷.

V poľštine (v nárečiach rovnako ako v spisovnej podobe) je situácia odlišná. Záporový genitív je v poľskom jazykovom systéme využívaný v plnej miere. V zásade je transformácia akuzatívu priameho objektu na genitív pri negácii v poľštine záväzná.

Tento stav sa odzrkadlil aj v systéme goralských nárečí na Spiši. V textoch zo zamagurskej oblasti je prevaha transformácie objektového akuzatívu na záporový genitív, kým v textoch z južnej oblasti je výrazné kolísanie medzi akuzatívom a genitívom v prospech akuzatívu. Po konfrontácii s nárečovými textmi z oblasti Malopoľska (spišské goralské nárečia geneticky súvisia s malopoľskými; Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 21) a slovenskými spišskými nárečovými textmi sme dospeli k záveru, že pôvodne sa v goralských nárečiach záväzne používal záporový genitív. Tak je to v malopoľských náre-

⁶ S_n – substantívum v nominatíve vo funkcii subjektu, VF – verbum finitum vo funkcii predikátu, S_a – substantívum v akuzatíve vo funkcii priameho objektu.

⁷ Na tento fakt poukázali H. Běličová a L. Uhlířová (1996, s. 43): „V češtině i slovenštině se G pocítuje jako jev knižní, s výjimkou ustálených spojení.“

čiach⁸, spisovnej poľštine a goralských nárečiach zamagurskej oblasti, ktorá v pomerne vysokej miere zachováva pôvodný stav vďaka okolnostiam, ktoré sme uviedli vyššie.

Goralské nárečia poriečia Popradu využívajú záporový genitív v obmedzenej miere. Rovnako je to aj v susedných spišských nárečiach a spisovnej slovenčine. Dá sa teda predpokladať, že goralské nárečia poriečia Popradu, ktoré boli vystavené inojazyčným vplyvom, začali vo svojom systéme preferovať akuzatív namiesto záporového genitívu v dôsledku pôsobenia interferencií so slovenskými spišskými nárečiami. Slovenské nárečia pravdepodobne len urýchlili proces prebiehajúci vo všetkých slovanských jazykoch – ústup záporového genitívu (Běličová – Uhlířová, 1996, s. 42).

Vývin uvedenej syntaktickej štruktúry je príkladom, že napriek stabilite a odolnosti syntaktickej roviny jazykového systému sa objavujú vnútorné alebo vonkajšie okolnosti, ktoré spôsobujú zmeny v systéme vetných štruktúr. V prípade zanikania záporového genitívu v goralských nárečiach v poriečí Popradu ide o vnútornú tendenciu výrazne urýchlenú vplyvom susedných spišských nárečí.

Konštrukcie s autosémantickým ‘byť’ v prézente

Vetný zápor pri konštrukciách s autosémantickým ‘byť’ v prézente vyjadrujúcich najčastejšie existenciu, výskyt a pozíciu sa v skúmaných jazykových systémoch tvorí pomocou celkom odlišných formálnych prostriedkov. Diferencie vo výrazovej stránke vyplývajú z rozdielneho vnímania pomenovaného deja v jednotlivých jazykoch.

Slovenčina využíva dve záporové formy – *nie je/niet*, pričom v prvom prípade nedochádza k modifikácii syntaktickej štruktúry, kým v druhom prípade sa mení pád subjektu z nominatívu na genitív. Konštrukcie so zmenou pádu (rovnako ako v bode 1) sa v slovenčine v súčasnosti pociťujú ako štylisticky príznakové a sú na ústupe.

V poľštine (v spisovnej podobe aj v nárečiach) funguje pri negácii supletivizmus sloviac ‘byť’ a ‘mać’. V kladnej vete vystupuje sloveso ‘być’, zatiaľ čo v jej zápornej variante sloveso ‘mać’, pri ktorom v pozícii subjektu stojí substantívum v genitíve. Pri tvorení záporu sa v poľštine uskutočňuje dvojaká zmena:

1. sloveso ‘być’ je nahradené supletívnym ‘mać’,
2. nominatív subjektu sa mení na genitív.

Takéto tvorenie negácie je v poľskom jazykovom systéme záväzné. Podobá *nie jest* je vyhradená len pre synsémantický funktor ‘być’.

V spišských goralských nárečiach je situácia rovnaká ako pri konštrukciách s priamym objektom – v zamagurskej oblasti je stav totožný s poľským

⁸ Texty na konfrontáciu sme čerpali z publikácie K. Nitscha (1960, s. 72 – 178).

(resp. malopoľským), kým južná oblasť sa vyznačuje kolísaním v prospech formy, pri ktorej nedochádza k modifikácii syntaktickej štruktúry.

V prípade oboch záporových konštrukcií sa potvrdilo, že procesy interferencie prebiehajúce v južnej skupine spíšskych goralských nárečí zasiahli aj do syntaktickej roviny ich jazykového systému a ovplyvnili vnútorné vývinové tendencie systému.

Literatúra

BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha, SPN 1972.

BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L.: Slovanská věta. Praha, Euroslavica 1996.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Goralské nárečia. Bratislava, Veda 1993.

NITSCH, K.: Wybór polskich tekstów gwarowych. Warszawa, PWN 1960.

Odkazující výrazy ve staročeských textech

Zlataše Braunšteinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Ve staročeských textech se setkáváme se souvětími více či méně rozvítenými, více či méně přehlednými a v důsledku toho i více či méně srozumitelnými. Následující souvětí patří k těm, která je nutné přečíst několikrát, aby jim čtenář porozuměl:

Pod takovú však úmluvú ten roční plat předepsaný prodali sme, že my, Oldřich napředpsaný z Rozmberka, dědicové i budoucí naši, předřečený plat jednu kopu od předepsaného Pavla, dědicův i budoucích jeho, od svatého Havla nyní nejprv příštího ve čtyřech letech rovně pořád zběhlých můžem vykúpiti týmiž penězi, jakož sme od častopsaného Pavla za svrchupsaný plat přijeli, jakož svrchu jest zapsáno, kdyžkolivěk v tom času předřečeném nám líbiti se bude. ListRožmb 2, 34 z 1439¹.

Přesto, že text je zdánlivě nepřiliš srozumitelný, nemůžeme autorovi vyčítat, že by se nesnažil o přehlednost. Využívá k tomu dokonce osmi odkazujících výrazů, které mají pomoci čtenáři pochopit logiku textu, ale zejména časově a prostorově určit sled dějů a postav tak, aby nedošlo k mylné interpretaci.

¹ Všechny rukopisy uvádím signaturou podle úzu Staročeského slovníku, srov. Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Kumulace textových odkazů je typická zvláště pro texty administrativní a právní povahy: jsou především prostředkem pro jednoznačnou identifikaci osob a objektů. Najdeme je však i ve výkladových textech jiných žánrů (odborných, nábožensko-vzdělávacích ap.). Četnost a výběr textových odkazů je dán kompoziční a formulační schopností autora. Textová syntax se jimi zabývá v rámci zkoumání tzv. textových orientátorů². Stává-li se užití lexikální jednotky v textu nositelem textově-orientační funkce, pak se s touto funkcí musí zabývat i lexikograf při lexikálně sémantické analýze této lexikální jednotky a následně i při lexikografickém popise.

Pro utvoření představy o repertoáru textových odkazů ve staré češtině je dobré si vyčlenit základní typy hesel, ve kterých se s nimi setkáváme. Základním kritériem pro zařazení do skupiny textových orientátorů je funkce časoprostorového určení v psaném či mluveném textu, se zřetelným vymezením vztahu autora k danému zaznamenanému textu. Výběr materiálu je omezen na dosud zpracovanou část Staročeského slovníku (dále jen StČS), tj. 22 sešitů, které obsahují písmena N – část P.

1. Verba

Do první skupiny můžeme zařadit zejména *verba dicendi* (tj. slovesa mluvení, pravení, řečové činnosti) a slovesa jim významově blízká, což je dáno už funkcí textových odkazů. U předponových sloves se jedná o samostatný význam. Takové sloveso nemusí být dále určeno adverbium, neboť toto odkazovací určení je obsaženo již v předponě: *předpověděti, předpraviti, předřéci*.

V lexikografickém zpracování je u slovesa *předpověděti* textový odkaz vyjádřen takto: [v jazykovém projevu] co, jak [o událostech] ‘vpředu povědět o čem, výše uvést, již sdělit co’. Vedle běžných dokladů, kdy sloveso samo postačí k vyjádření textového odkazu, najdeme zde i doplnění adverbium: *jakož prvé przedpowiediel sem dosti rozumně* SolfA 87a. Zčásti zde již splývá pojetí místní s časovým.

U nepředponových sloves se jedná o konstrukci, *verbum dicendi* se spojuje s adverbium, resp. s adjektivem místního pořadí, které doplňuje časoprostorovou určenost. Lexikografický popis např. slovesa *pověděti* 7 zní: ‘povědět, předložit k vyslechnutí n. přečtení, zvl. uvést... vyprávět... říci... napsat’ za pomlčkou je doplněno určení – v textovém odkazu (zvl. neos.). U slovesa *pověděti* jsou doložené doklady ve spojení s adverbialními spojeními *napřed, dřív, svrchu, na konci*.

Sloveso *praviti* je zpracováno obdobně jako *pověděti*, kromě příkladů na spojení slovesa s adverbium však nacházíme doklad i na užití nepředponového slovesa bez adverbia, přesto však ve významu textového odkazu: *Jakož*

² Srov. Mluvnice češtiny III. Praha 1987, s. 635, 709.

sem pravil o otoku oka horkého LékSalM 246. Jedná se o případ ojedinělý, odkaz na předchozí výklad je vyjádřen pomocí minulého času.

Skupina těchto sloves je početně velmi omezená, mnohá staročeská verba dicendi, která by zdánlivě do této skupiny patřila, nejsou jako nositel textového odkazu doložena. Vzhledem k tomu, že tato slovesa vyjadřují odkaz k předchozí nebo následující informaci, nacházíme je často ve vedlejších větách uvozených spojkou *jakož*.

Z hlediska novočeského významu sloves bychom očekávali, že textové odkazy budou vyjádřeny i pomocí sloves „*polohy dané pohybem*“ (významového typu ‘předcházeti / následovati’). Je zajímavé, že sub *předjiti / předcházeti* ani sub *následovati* není užití ve významu textového odkazu doloženo. Tato slovesa zřejmě byla jako orientátor málo výrazná, protože se jedná o slovesa polysémní co do konkrétních významů pohybových. Jen sub *následující I* je za značkou // stopa textového orientovacího užití, příznačně v mladém dokladu odborného výkladového stylu: *větší moc míti bude podstata následující* AlchLull 106 ve významu ‘další’. Tento doklad je signalizován jako ojedinělý okrajový význam.

Obdobně je zpracován i ojedinělý doklad na použití slovesa *předchvátiti* jako textového odkazu: *snad' je to miesto, jakož svrchu priedzchwaceno jest a nazváno Horma* ComestC 101a ve významu ‘vpředu uvedeno’. Formálně je doklad zařazen za významem ‘pospíšit vstříc (fig.), vstřičně se uplatnit vůči komu/čemu’.

2. Adjektiva

Druhou, početnější skupinu textových odkazů tvoří *adjektiva odvozená z verb dicendi* a jim podobných. Mohli bychom je zařadit do skupiny tzv. kontextových adjektiv, tj. adjektiv, „jejichž sémantická náplň buď explicitně vyjadřuje, nebo alespoň navozuje sepětí s předcházejícím kontextem“³.

I zde můžeme odlišit adjektiva tvořená od sloves předponových, která nebudou nezbytně potřebovat doplnění adverbiiem, a adjektiva od sloves nepředponových typu: *jmenovaný, oznámený, položený, pověděný, pravený, psaný, řečený, uvedený, zmieněný* ap. Adjektivum *psaný* zřejmě samo o sobě nebude mít odkazovací význam, ale ve spojení s adverbii *napřed, vpředu, svrchu, často, duole* může fungovat jako textový orientátor (bez ohledu na určovaný směr). Užití adjektiv s adverbii (nejen u adjektiva *psaný*) v této funkci bylo tak časté, že se tato spojení psala zvlášť, ale velmi často i dohromady.

V lexikografickém zpracování adjektiva *položený 9* je samostatný význam popsán následovně: ‘v čem, kde [v textu] uvedený, zvl. zaznamenaný „svrchu psaný“ ap. výše řečený (zmíněný)’. Adjektivum je použito ve spojení s dalším

³ Srov. Mluvnice češtiny III. Praha 1987, s. 576.

adjektivem (např. *první*) nebo adverbium (*svrchu*), ale i s předložkovým pádem s místním určením: *stačí ta rada... muož býti přijata pro příčiny v ní položené* AlbCtnostA 44b.

U adjektiva *oznámený* se rovněž jedná o samostatný význam, který je specifikován následovně: [s určením odkazujícím na předchozí záznam] s novočeským ekvivalentem ‘oznámený, uvedený, řečený’. Vzhledem ke svému významu je adjektivum *oznámený* doloženo ve spojení s adverbii vyjadřujícími směr svrchu, nahoře, výše: *podle zápisu výše oznámeného* ArchČ 18,406 (1462).

Ve StčS můžeme najít i další možné varianty lexikografického zpracování vyjadřující další možné lexikální hodnoty: *pravený* 2: [o jevu, faktu, osobě] zvl. s odkazujícím určením ‘řečený, uvedený, zmíněný’, [o osobě, městu] ‘jmenovaný’; *pověděný* 2: ‘uvedený, řečený, zmíněný’, [o osobě] ‘jmenovaný’ ... a v rámci tohoto významu pak za pomlčkou – s odkazujícím určením.

Předponová adjektiva většinou nepotřebují další doplnění pro to, aby nesla význam textového odkazu. Ze zpracovaných hesel StčS se jedná o předpony *nad-*, *před-*, které zároveň předurčují orientaci výše, dopředu, nahoře, dříve.

U adjektiv s předponou *před-* se v rukopise StčS rozlišuje, zda se jedná o písemný projev: *předepsaný*, *předeslaný*, *předmieněný*, *předpovědělý*, nebo o projev mluvený: *předdotčený*, *předechtený*, *předpověděný*, *předpravený*, *předřečený*, *předevzatý*. U písemných projevu je pro vysvětlení významu použito novočeského ekvivalentu ‘uvedený’, u mluvených projevu je variantou ‘zmíněný, jmenovaný, pravený, řečený’, pochopitelně v obou případech s adverbium ‘vpředu, výše, již, dříve, svrchu’ ap.

Z hlediska lexikografického zpracování se jako nejvhodnější jeví příklad adjektiva *předjmenovaný*: v odkazech na předcházející sdělení ‘dříve (výše) uvedený, zvl. jménem, zmíněný; [o osobě] dříve jmenovaný’: *všický tí przymenowanie (m. przedm-) pustili* [vyjednávání] *na ty dobré lidi* Žilin 90b.

Ojedinělý výskyt textového odkazu může být zpracován i tak, že adjektivum je zahrnováno v rámci slovesa, jako např. u *předmluviti*, kdy je u významu ‘předeslat, předem (časově dříve) říci’ uvedeno i adjektivum *předmluvený* v základním významu ‘dříve řečený’, dále najdeme za dvojčarou ojedinělý doklad: *prefatus, prelocutus przedmluweny, przedpověděný* VodňLact R2b s novočeským ekvivalentem ‘předpověděný’.

V rámci adjektiv můžeme vymezit skupinu adjektiv „místního pořadí“, včetně případných odvozených od sloves „polohy“ (*první, přední, předešlý, následující...*), která rovněž vystupují ve funkci textového odkazu. Dochází tu k neutralizaci rozdílu perspektivy časové a místní (co v textu předchází, je nahoře, ale zároveň také dříve). Při lexikografickém zpracování hesla je proto nutné oddělit význam textového odkazu od významu výchozího a pomocí novočeských ekvivalentů tuto neutralizaci a vázanost na text vyjádřit (výše =

dříve, níže = později, další v pořadí...). „Pořadí“ je dvojího typu: absolutní (přední = na začátku, první v řadě) a relativní (předcházející vzhledem k jinému).

U adjektiva *předešlý* se jedná pouze o okrajové užití ve významu orientátoru, proto je zpracováno v rámci významu ‘předcházející (před někým), zvl. časově zařazený před uvedenou událostí n. dobu, předešlý’, avšak formálně je vyčleněno jako ojedinělý doklad za značkou // *jakož tobě pověděno jest v przedesslee kapitole* AlchLull 120 s novočeským ekvivalentem ‘výše uvedené’.

Obdobně u adjektiva *následující*, u kterého bychom očekávali výraznou odkazovací funkci, je toto užití ojedinělé.

U adjektiva *první* je funkce textového odkazu zpracována jako samostatný význam v rámci I. oddílu, který zahrnuje určení místního a hodnotícího pořadí: v textovém odkazu po výčtu ‘uvedený vpředu na prvním místě („první“ I/5)’: *to jest pět zázrakův. O třech prwích zázraciech píše svatý Jan PasMusA 7.*

Stejně tak je zpracováno i heslo *první*; v rámci samostatného významu je však dále odlišeno, zda se jedná o textový odkaz ‘vpředu uvedený’: (A) po výčtu ‘(ten) první, uvedený na prvním místě’: *proti tej žalobě člověk obžalovaný odporu činie... Item jiné svědomie tejž strany prwnej* [tj. žalující] *fojt sám třetí vyznal jest* NaučBrn 113 (1462). Může se jednat i o odkaz typu: (B) vzhledem k právě zmíněnému ‘předchozí, výše (n. dříve) uvedený’: *druzí sú přirozenie suchého a horkého... čtvrtí jsú přirozenie suchého a studeného... A ti* [tj. melancholici] *lidé jsú ze všech prwních najhrubější* TkadlA 32a.

Tato skupina textových odkazů není sice příliš početná, ale výskyt orientátorů *první, první, přední* je častý.

3. Adverbia

Následující, tj. 3. skupina textových odkazů, zahrnuje **adverbia „polohy“** typu *níže, výše, první, napřed, potom, nahoře, dole, vpředu, napřed, svrchu, navrchu*, ale i *již, často, dříve* ap. Stejně jako u předchozí skupiny je obtížné určit, zda se jedná o orientaci místní, či časovou. Odkazy většinou směřují dopředu nebo dozadu v rámci textu, a proto adverbium *nynie* je užito pouze okrajově. V počátcích práce na StČS nebylo dostatečně doloženo ve funkci textového odkazu, ale zřetelně se takto projevuje u adjektiva *pravený 2*.

Adverbia *nahoře, napřed, navrchu, níže, potom* jsou již lexikograficky zpracována, jejich textové orientační funkce je vytčena v samostatném významu s následovným určením: v odkazech na předcházející, resp. následující sdělení ‘nahoře, svrchu, výše, vpředu, dříve’, popř. ‘dole na konci’. Používají se ve spojení s adjektivy typu *dotčený, jmenovaný, psaný, řečený, znamenáný*, popř. slovesy typu *pověděti, vzmieniti* ap. Pouze adverbium *níže* má doloženo užití i v superlativu ve významu ‘nejníže, na konec’: *a to diem najníže* Chelč Sít 95a s novočeským ekvivalentem ‘zcela na konec’. Vyskytují se i ojedinělá spojení s dalšími adverbii jako *málo níže, ted níže*.

Závěr

Na excerpovaném lexikografickém materiálu můžeme sledovat, jaké je slovnědruhové zastoupení textových odkazů a jaká je forma jejich lexikografického zpracování. Lexikografický popis by měl dostatečně zřetelně signalizovat funkci textového odkazu. Dnešnímu čtenáři, resp. uživateli StčS, mnohdy nestačí znalost současného jazyka k správnému určení adekvátního novočeského ekvivalentu. (Např. slovesa *napsati*, *následovati*, *popsati*, *předznamenati* ap. by se přímo nabízel pro mylnou interpretaci jako textový orientátor. V některých případech by mohlo dojít i k výrazné záměně významu.)

Při podrobnějším zkoumání lexikografických forem používaných ve StčS je možné sledovat postupně se zvyrazňující tendence k sjednocování lexikografických forem zpracování a zejména k vyhraněnému rozlišení jejich funkce významově samostatné lexikální jednotky a pouhého užití na úrovni syntaktické konstrukce (– v textovém odkaze, popř. – s odkazujícím určením).⁴

Literatura

GEBAUER, J.: Slovník staročeský. Praha 1970.

HOFFMANNOVÁ, J.: Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu. In: *Linguistica VI*. Praha 1983.

KOŽEVNIKOVÁ, K.: O typech textové souvislosti v psaném a mluveném projevu. In: *Otázky slovanské syntaxe IV/2*. Brno 1980, s. 195 – 198.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1997.

Mluvnice češtiny III. Praha 1987.

Příruční mluvnice češtiny. Brno 1995.

Staročeský slovník. Praha 1968 n.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Ďalekonosná vôňa jazykovej kreativity

Monika Koncová

JÚLŠ SAV Bratislava

Hovorí sa, že v mnohých prípadoch je sila vôňa oveľa presvedčivejšia ako slová. Tam, kde nestačí alebo zlyháva moc slovíčok, dokáže urobiť svoje „reč

⁴ Tento príspevok vznikl v rámci riešenia projektu Grantovej agentúry ČR č. 405/99/0540 Elektronizace postupů diachronní lexikografie (na materiálu Staročeského slovníku).

vôní“, jej nespočetné podoby, od tých najušľachtilejších aróm až po tie najneznámejšie zápachy.

Vnimanie olfaktorických podnetov z okolitého sveta je veľmi individuálne, závisí od citlivosti čuchového analyzátora, resp. čuchového nervu každého jedinca. Predpokladá sa, že existuje niekoľko miliónov rôznych vôní a pachov, prírodných i syntetických, no človek z nich dokáže rozlíšiť len okolo 10 000, a ani tie nie je schopný presne identifikovať. Len mimoriadne citliví jedinci s nesmierne vycibreným čuchom presne identifikujú takmer 3 500 rozličných vôní.

Na tomto mieste sa však nebudem zaoberať olfaktorikou ako jedným z prostriedkov mimolingválnej komunikácie a bezpochyby zaujímavým spôsobom dorozumievania. Moju pozornosť už neraz pritiahla lexikálna kreativita pri tvorení „prídavných mien označujúcich zmyslami zaznamenávané kvality“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 197). Najskôr to boli farby, potom chute, tentoraz sú to názvy vôní, výber motívov a motivantov v sémantickom poli vôní.

Lexikálne skúmanie opisu tohto mikrosystému si vyžaduje dôsledné analýzy, preto môj príspevok bude len malou sondou do problematiky.

Podľa *Slovníka slovenského jazyka* (SSJ, V, 1965) je *vôňa* definovaná ako „príjemný pach, ktorý vydávajú kvety alebo iné aromatické látky“, podľa *Synonymického slovníka slovenčiny* (SSS, 1995) je to „vlastnosť niektorých predmetov, najmä kvetov, vyvolávať príjemné čuchové vnemy“. Slovtvorné hniezdo ďalej tvorí zdobenina *vônička*, ako i slovesá *voňať*, *voniavať*, *vyváňať*, potom *voňačka* (= malá kytička kvetín), *voňavina* (= niečo voňavé, voňavá látka), *voňavka* (= tekutý kozmetický prípravok vyrábaný obyčajne z kvetov alebo z iných voňavých látok), *voňavkár* (= výrobca voňaviek), *voňavkárka*, *voňavkársky*, *voňavkárstvo*, *voňavý* (= majúci, vydávajúci, šíriaci vôňu), *vonný*, príslovka *voňavo*, príp. *zavoňať*, *zaváňať*, *privoňať*, *privoniať*, *ovoňať*, *ovoniať* atď.

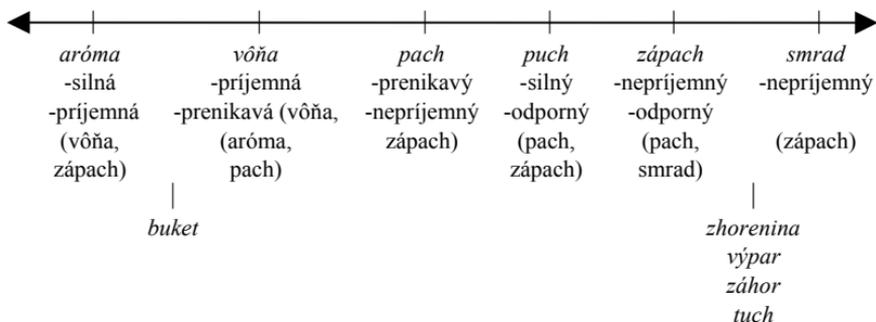
Zaujímavé sú charakteristiky príbuzných slov *aróma*, *pach*, *zápach* a *smrad*, príp. ešte *puch* a špecifickejšie *zhorenina*, *výpar*, *záhor* a *buket*.

Aróma je podľa SSJ „príjemná vôňa“, podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (KSSJ, 1997) „(silná) vôňa“, podľa *Veľkého slovníka cudzích slov* (VSCS, 1997) „typická charakteristická vôňa alebo zápach“ a *Slovník cudzích slov* (SCS, 1997) ju charakterizuje ako „(silnú, typickú) vôňu“. *Pach* je podľa SSJ expresívum s významom „zápach alebo prenikavá vôňa“ (KSSJ už toto slovo uvádza bez kvalifikátora), *zápach* je podľa SSJ v 1. význame „neprijemný, odporný pach, smrad“ a v 2. význame zastar. „príjemný pach“, *smrad* je podľa SSJ „neprijemný odporný zápach“, *puch* je podľa SSJ „silný zápach“, *zhorenina* je zápach po niečom zhorenom, *výpar* zmes zápachov, ktorá vzniká vyparovaním, zried. *záhor* je pach po niečom rozpálenom a *buket* vôňa vína (z fran. *bouquet* – „jemná vôň, ktorou vydáva víno... rodí se již v hroznech, rozvíjí se při kvašení vína a dospívá při jeho stárnutí, kdy

nejjemnejší prvky vonných látok se spojují v celek, vytvářející kytičku vůní, buket“; Machek, 1968, s. 76).

Považujem za potrebné zmieniť sa aj o slove *tuch*, ktoré SSJ kvalifikuje ako zastarané s významom „pach, zápach“, napr.: *zádušný, sírový tuch*, „... *neuspokojila sa, kým sa ten dotieravý, votrelecký tuch, čo na ňu pôsobil ako rozrušujúca hniloba, nerozplynul v prúdeň sviežeho, čistého a ľahostajného vzduchu...*“ (Johanides, 1994, s. 35), a *tuchnúť*, resp. *stuchnúť, potuchnúť*, s významom „stávať sa spleseným, kazit’ sa vlhkosťou a nedostatkom čerstvého vzduchu, plesniť, plesnivieť“. KSSJ slovo *tuch* nezachytáva vôbec a sloveso *tuchnúť* v jedinom význame – „kazit’ sa vlhkosťou, plesnivieť“, Machekov etymologický slovník ho však zachytáva aj vo význame „smradnouti“. Podľa toho možno azda uvažovať o slove *tuch* ako o pachu po niečom plesnivom, skazenom, podobne ako je to pri význame slov *zhorenina, výpar* a *záhor*.

Tu sa núka otázka, odkiaľ pokiaľ možno ešte hovoriť o vôni ako o niečom voňavom, príjemnom, odkiaľ kam siaha zóna neutrálneho pachu a kde sa začína hranica nepríjemných zápachov. Aj napriek niektorým drobným proti- rečeniam z citovaných slovníkových definícií by sa dalo zovšeobecne ne- konštatovať, že na pomyslenej osi *aróma – smrad* sa z hľadiska druhu a intenzity podnetu pohybujú pojmy takto:

V niektorých prípadoch možno uvažovať o synonymii, SSS uvádza, že *vôňa, aróma, buket* a *pach* sú synonymami, rovnako aj *zápach, smrad, pach, puch, zhorenina, výpar* a *záhor*. Možné je i prelínanie a zámenny významov, pretože vnímanie olfaktorických podnetov je rozmanité: to, čo vonia jednému, nemusí voňať druhému, napr. pach olomouckých syrčekov môže niekto považovať za neznesiteľný smrad, no pre syrového gurmána je to bezpochyby omamná aróma.

Podobne je to so slovesami *voňať, páchnuť, zapáchať, smrdieť, smradieť* (príp. *raziť*) a adjektívami *voňavý, páchnuci, zapáchajúci, smradľavý, smrdľatý*.

Zaujímavá je situácia v slovenských nárečiach, pretože na celom západo- a strednom Slovensku (okrem Horehronia a Gemera) v súvislosti s kvetom funguje sloveso *voňať*, t. j. *kvet voňia*, ale vo východoslovenskom nárečí je rozšírené sloveso *paxnuc*, napr. *kvitek*, *midlo*, *Ľelija paxne* (Habovštiak, 1984, s. 52), rovnako je to doložené aj v *Historickom slovníku slovenského jazyka* (1994): „*krásné kvétki szvój rozskosni pach vidávaju, na chválu zbudzaju, 1752*“ a „*kwiti cerstwe a libezne pachnuce, 1758*“.

Osobitnú pozornosť by som chcela venovať olfaktorickým názvom (olfaktorickej nomenklatúre), ktoré možno zo slovotvorného hľadiska rozdeliť do skupín takto:

1. **adjektívne názvy pomenúvajúce celkový dojem z vône, vnímaný cez jej všeobecné vlastnosti alebo intenzitu**, napr. *slabá*, *silná*, *svieža*, *zmyselná*, *efemérna*, *intenzívna*, *špecifická*, *nešpecifická*, *pominuteľná*, *prchavá*, *d'alekonosná*, *typická*, *netypická*, *jemná*, *prísna*, *násilná*, *prudká*, *decentná*, *ťažká*, *vyberaná*, *vynikajúca*, *ťažkopádna*, *hrubá*, *nežná*, *príjemná*, *pekná*, *krásna*, *ležérna*, *lahká*, *prenikavá*, *tuhá*, *výrazná*, *drahá*, *lacná*, *omamná*, *sladká*, *ostrá*, *známa*, *neznáma*, *vtieravá*, *nevtieravá*, *nenásilná*, *znamenitá*, *lákavá vôňa*; *neprijemný*, *neznositelný*, *odporný*, *hnusný*, *strašný*, *kyslý*, *trpký*, *bodavý*, *štipľavý*, *silný zápach*;

2. **adjektívne názvy pomenúvajúce vôňu na základe jej špecifického súboru vlastností**, napr. *orientálna* (orientálne vône sú vo všeobecnosti dosť ťažké a korenisté), *športová* (športové vône sú veľmi ľahké, ležérne a svieže), *extravagančná* (netypická, výrazná a priťahujúca pozornosť) vôňa;

3. **adjektívne názvy pomenúvajúce druh alebo pôvod vône prostredníctvom vzťahu k látke alebo k veci, z ktorej je vyrobená alebo ktorá má typickú vôňu**, napr. *ketinová*, *ketná*, *fialková*, *levandulová*, *ovocná*, *korenistá*, *lúčna*, *pomarančová*, *pepermintová*, *citrónová*, *citrusová*, *lesná*, *bábätkovská vôňa*; *konský*, *nemocničný*, *pivničný*, *mŕtvolný pach*; *hnilobný zápach*; *olejový*, *sírny smrad*;

4. **názvy pomenúvajúce druh a pôvod vône prostredníctvom genitívnej väzby podstatného mena označujúceho látku s charakteristickou vôňou**, napr. *vôňa kvetov*, *čokolády*, *marhúľ*, *bazalky*, *rozmarínu*, *anízu*, *škoricice*, *ruží*, *konvalinky*, *kávy*, *čerstvo uvarenej kávy*, *živice*, *sena*, *pokosenej trávy*, *bábätko*, *čistoty*, *čistej pokožky*, *novoty*, *matky*; *pach spoteného tela*, *potu*, *alkoholu*, *krvi*, *liekov*, *vlhkom zatuchnutých panelákových vchodov*; *zápach horiacej gummy*, *výfukových plynov*, *petroleja*, *zdochlíny*, *kostí*, *spálenej srsti*, *spálených vlasov*;

5. **substantívne názvy označujúce látku s typickou vôňou**, napr. *tymián*, *levandula*, *musk*, *mošus*, *mango*, *jedľa*, *citrón* ap.;

6. **trojčlenné názvy**, napr. *svieža vôňa pomaranča*, *príjemná peppermintová vôňa*, *odporný zápach petroleja*, *smogový zápach veľkomiest*, *príjemný pach lipového kvetu*, *kyslý pach vína*, *trpký pach potuchliny*, *príjemný pach z kuchyne*;

7. **zložené adjektívne názvy**, napr. *korenisto-tabaková, vanilkovo-ovocná vôňa*;

8. **špeciálna skupina propriálnych názvov dámskych, pánskych parfumov a parfumov unisex**, ktoré sa vlastne stali nielen označením voňavky, ale sú názvami pre konkrétnu a nezameniteľnú vôňu ako takú, napr. *C'est moi, Adidas, Armani, Diorissimo, Trésor, Gianfranco Ferré, Paris, Eternity, Kenzo, Betty Barclay, Gabriela Sabatini, Poison, Casbah, Asia, Venezia, Opium, Passion, Paloma Picasso, Chanel 5 ap.*

(Kuriózne je, že pre výrobcu voňaviek u nás funguje len substantívum *voňavár* [zriedkavo *parfumeur* a zastarane *voninár*], a to aj pre špeciálne povolanie človeka s geniálnym čuchom, ktorého úlohou je ovoniavať parfumy počas výroby; na Slovensku takéhoto špecialistu nemáme, vo svete ich jestvuje iba niekoľko desiatok, napr. vo francúzštine pre toto povolanie funguje názov „*le nez*“, t. j. *nos*, v prekladovej literatúre sme sa stretli s nie príliš vhodným slovenským ekvivalentom *oňuchávač*.)

Majstrovské opisy najrozličnejších vôní možno nájsť v umeleckej literatúre, no bezpochyby najbrilantnejšie spútal vôňu do slova Patrick Süskind v románe *Parfum*, ktorý je históriou človeka s neslýchanou absolútnou čuchovou pamäťou, s chorobnou kreativitou a neodbytnou túžbou vyrobiť vôňu vôní a ňou si získať moc nad ľuďmi i lásku ľudí. („... *Z tejto vône sálalo čosi svieže, nebola to však sviežosť limetiek alebo pomarančov, nebola to sviežosť myrty alebo listu škoricovníka, alebo máty priepornej, nebola to sviežosť briez alebo gáfru, alebo borovicového ihličia a nebola to ani sviežosť májového dažďa alebo mrazivého vetra, alebo sviežosť pramenistej vody... a zároveň sa v tej vôni tajilo aj teplo; nie však teplo bergamotu, ani cyprusu alebo mošusu, nebolo to teplo jazmínu alebo narcisu, ani teplo ružového dreva alebo teplo irisov... Táto vôňa bola zlúčeninou jedného i druhého, prchavého i ťažkého, nevytvárala však z oboch zmes, ale jednotu, navyše nepatrnú a slabú a jednako len pevnú a nosnú, tak ako dúšok tenkého trblietavého hodvábu... a zároveň predsa len nie ako hodváb, ale ako mlieko medovo-sladké, v ktorom sa rozpúšťa jemný vajíčkový koláč – čo zasa ani pri najlepšej vôli nejde dokopy: mlieko a hodváb! Nepochopiteľná bola táto vôňa, nepochopiteľná a neopísateľná a nijakým spôsobom sa nedala zaradiť, bola taká, že vlastne ani nemohla existovať, bola neskutočná. A predsa tu žila v skvostnej, nádhernej samozrejmosti. ...“).*

Ako teda pomenovať niečo také neuchopiteľné, efemérne a variabilné ako je vôňa? Do akej miery dokáže človek zlúčiť identifikáciu vône s jej pomenovaním? Je ľudská reč rovnako citlivá ako ľudský čuch? Je vôbec možné, aby dal jazyk konkrétnu podobu tomu, čo cíti nos? Otázok je bezpochyby veľa, odpovede sú skryté v samotnej dynamike vývoja jazyka, tohto nevšedného fenoménu, ktorý nás dennodenne zahŕňa novými a novými prekvapeniami.

Literatúra

- HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. 1. časť. Bratislava, Veda 1984. 464 s.
- HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. 2. časť. Bratislava, Veda 1984. 368 s.
- Historický slovník slovenského jazyka III. O – P (pochytka). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1994. 656 s.
- JOHANIDES, J.: Kocúr a zimný človek. Bratislava, Hevi 1994. 108 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková, Bratislava, Veda 1997. 943 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 868 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 991 s.
- Slovník slovenského jazyka V. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 848 s.
- STUPPACHEROVÁ, B.: Parfumy. Nedeľná pravda, 5. 5. 1995, s. 14 – 15.
- SÜSKIND, P.: Parfum. Prel. V. Juríčková. Bratislava, Tatran. 203 s.
- Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1995. 998 s.
- ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: Veľký slovník cudzích slov. Bratislava – Veľký Šariš, Vydavateľstvo SAMO – AAMM 1997. 1310 s.

Počítačové zpracování českého odvozování slov

Jana Klímová

Ústav pro jazyk český AV ČR

Abstrakt

Ve své práci se zabývám algoritmickým zpracováním odvozování slov v češtině. Tento algoritmus bude podkladem pro programový nástroj, který má dva hlavní úkoly:

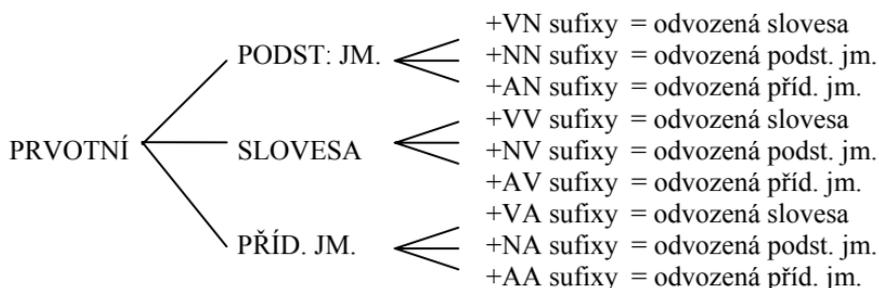
- (1) vytvářet nová slova na základě dané skupiny kmenů a afixů,
- (2) analyzovat dané slovo a určit jeho základové slovo, jeho paradigmatické a sémantické vlastnosti.

Údaje o hlavních komponentech slovtvorby (kmenech a afixech) byly uloženy v databázovém systému FoxPro. Databáze obsahují popis paradigmatických a sémantických vlastností afixů, byla sledována funkční variabilita (alternace) kmenů a charakterizovány možné kombinace kmenů a afixů. Na základě těchto informací byly definovány derivační vztahy a omezení v procesu tvorby nových slov.

Úvod

Každý jazyk může teoreticky neomezeně vytvářet nová slova. Nová slova jsou vytvářena z existujících slov pomocí afixů změnami morfologické struktury. Chceme-li popsat slovtvorné procesy tak, aby je bylo možno počítačově zpracovat, je třeba co nejpřesněji definovat tyto změny pomocí systému derivačních pravidel a omezení. Tato pravidla pak budou sloužit jako základ pro programový nástroj na zpracování derivate.

Existuje několik způsobů tvoření nových slov, nejrozšířenějším způsobem je sufixace.

Tabulka 1 Vztah mezi slovy prvotními, odvozenými a různými skupinami sufixů

Tabulka 1 ukazuje, že:

- slova prvotní (nemotivovaná, značková, základová, neutvořená, fundující, kořená) jsou slova, která mohou být základem pro nová slova ve spojení s určitými skupinami sufixů;
- slova odvozená (motivovaná, utvořená, fundovaná) jsou slova, která jsou odvozena ze slov prvotních pomocí daných skupin sufixů. Základem odvozeného slova mohou být jak slova prvotní, tak i slova odvozená. Důkladem toho je např. slovtvorná řada „učit – učitel – učitelský“, kde slovo „učit“ je prvotní a z něj je pomocí sufixu -tel odvozeno slovo „učitel“, které je základem pro odvozené slovo „učitelský“.

Suffixy rozlišujeme podle slovního druhu slova základového a slova odvozeného. SufVN pak například označuje skupinu sufixů, pomocí kterých jsou odvozena podstatná jména od sloves (patří sem např. sufix -tel).

Do jednotlivých kategorií patří následující sufixy:

seznam VN sufixů (odvozování podstatných jmen od sloves):

- tel (označuje jména činitelská vyjadřující činnost převážně duševní): např. *ředitel, cestovatel, buditel, školitel, pokračovatel, sběratel*
- č (označuje jména činitelská vyjadřující činnost převážně fyzickou, označuje převážně osoby, ale i prostředky a nástroje): např. *řidič, trubač, lamač, sazeč, hlídač*

3. -dlo, -tko (označuje prostředky, nástroje), např. *mýdlo, žrádlo, chodidlo, sedadlo, letadlo, prostěradlo, kloktadlo, drbátko, sluchátko, kukátko, plivátko, trsátko, párátko, šoupátko*
4. -ák, např. *šroubovák, piják, věšák*
5. -ivo, např. *topivo, stelivo, hnojivo, pojivo*
6. -ák: např. *rodák, žebrák, divák, koumák*

seznam NN sufixů (odvozování podstatných jmen od podstatných jmen):

1. -ář, např. *kovář, mlynář, nástrojář, rybář*
2. -ník, např. *školník, hrobník, divadelník, hubebník, lodník*
3. -ista, např. *traktorista, houslista, klavírista*
4. -ák, např. *školák, dřevák*
5. -árna, např. *cukrárna, vinárna, elektrárna, cementárna, kasárna, kavárna*
6. -írna, např. *konírna, psírna, papírna*
7. -ovna, např. *knihovna, strojozna*

seznam AN sufixů (odvozování podstatných jmen od jmen přídavných):

1. -ník, např. *vraník, jarník, zimník*
2. -ost, např. *hloupost, soudnost, přímost, velikost*
3. -ec, např. *vlasatec, milenec, otrhanec*

seznam NA sufixů (odvozování přídavných jmen od podstatných jmen):

1. -ový, např. *jahodový, jablkový, tiskový, listový*
2. -(n)atý, např. *dřevnatý, kolenatý, ramenatý, kulatý*
3. -(ov)itý, např. *houbovitý, šlachovitý, dřevitý, zemitý*
4. -ský, např. *rajský, horský, chlapský*
5. -cký, např. *otrocký, světácký, pijácký*
6. -ný, např. *dřevný, senný, vonný*

seznam AA sufixů (odvozování přídavných jmen od přídavných jmen):

1. -ejší/ější, např. *světlejší, hodnější, křivější*
2. -avý, např. *bělavý, modravý, zelenavý*
3. -ičký, např. *maličký, mladičký, staříčkový*
4. -oučkový, např. *maloučkový, hodňoučkový, zlatoučkový*
5. -inký, např. *malinký, prostinký, lehoulinký*
6. -ounkový, např. *malounkový, hladounkový, sladounkový*
7. -ánský, např. *velikánský, hrozitánský, ukrutánský*

seznam VA sufixů (odvozování přídavných jmen od sloves):

1. -ící, např. *honící, vodící, pěnící*
2. -ivý, např. *vodivý, perlivý, horlivý*

seznam NV sufixů (odvozování sloves od podstatných jmen):

1. -ět, např. *vonět, zkrásnět, šumět*
2. -it, např. *trůnit, strašit, ztvárnit, vyrobit*
3. -ovat, např. *startovat, pochodovat, válcovat*

seznam *VV* sufixů (odvozování sloves od sloves):

1. -nout, např. *vyvinout, kousnout, rýpnout*
2. -it, např. *vyrobit, uhodit, zlomit*
3. -at, např. *vstávat, chodívat, volávat*

seznam *AV* sufixů (odvozování sloves od přídavných jmen):

1. -ávat, např. *zmodrávat*

Dva cíle systému

Vytvářený systém se zabývá počítačovým zpracováním české slovo tvorby a měl by splňovat dva hlavní úkoly:

1. vytvářet (generovat) nová slova na základě dané množiny kmenů a afixů;
2. analyzovat dané slovo a určit jeho derivační základ a sufix (jeho paradigmatické a sémantické vlastnosti).

Informace o vybrané množině kmenů a afixů byly uloženy v databázovém systému Foxpro, byly vytvořeny databáze sufixů, kmenů a sémantických kódů (viz přílohy D1, D2, D3). Na základě těchto informací o základních komponentech slovo tvorby jsem se zabývala funkční variabilitou – alternací kmenů a alomorfií, možnými kombinacemi kmenů a afixů. Následně jsem definovala derivační vztahy a omezení, které nastávají v procesu vytváření nových slov. Programový nástroj, který by měl splňovat oba vzájemně propojené cíle tohoto systému (generování i analýzu slov), bude využívat tyto zjištěné informace.

Vytváření (generování) slov

Navrhovaný programový nástroj by měl být schopen tvořit množinu možných slov odvozených z daného kmene.

Tvorba nových slov má dvě základní omezení:

(a) každý sufix má svou funkci (sémantické vlastnosti) a tu dodává nově vytvořenému slovu;

(b) sufix může být kombinován pouze s určitou formou kmene.

Tvrzení (a) předpokládá, že každý afix má svůj význam a ze sémantického hlediska může být připojen pouze k některým kmenům. Databáze sémantických kódů slouží jako základ pro sémantický popis afixů a kmenů. Každému afixu a kmenu je přiřazen sémantický kód a na tomto základě se ukazují teoretická kombinovatelnost těchto jednotek při tvorbě nového slova. Prakticky tento úkol vyžaduje mnoho ruční lingvistické práce.

Příloha A obsahuje příklady slov, které jsou teoreticky správně utvořeny z hlediska alternace, avšak ze sémantického hlediska mohou být rozlišována jako

(aa) používaná,

či (ab) nepoužívaná.

Tato klasifikace je závislá na subjektivním pohledu uživatele.

Tvrzení (b) říká, že jen některé formy kmene (např. slovesný kmen minulý či přítomný) mohou být základním kmenem pro tvoření nového slova s daným sufixem.

Databáze afixů dává základní informace o nejproduktivnějších afixech a popisuje vztahy a omezení vznikající v procesu derivace slov nejenom z gramatického hlediska, tj. slovní druh základového i odvozeného slova (viz pole 3 a 4 v databázi afixů D1), ale rovněž z ortografického hlediska.

Množina slov českého jazyka je teoreticky vzato nekonečná. Tento systém by tedy měl být schopen vytvořit jakékoli slovo. Nově vytvořené slovo může být z pohledu alternací (změn ve kmeni)

(ba) správné

či (bb) nesprávné.

Kdyby nebyl brán ohled na pravidla alternace, deminutivní forma slova „kniha“ by mohla být vytvořena nesprávně jako *,„kniška“ namísto správné formy „knížka“.

V databázi sufixů je popsána vybraná množina sufixů (viz příloha D2).

Některé sufixy (např. deminutivní) způsobují mnoho alternací ve kmeni. Vztahy mezi základním slovem a odvozeným deminutivem ukazuje tabulka T1. Při odvozování zdvojnásobení nedochází ke změně slovního druhu.

Jiné sufixy (např. činitelský „-tel“, „-č“ nebo sufixy označující nástroje „-dlo“, „-tko“) téměř nezpůsobují změny ve kmeni a pravidelně se připojují k minulému slovesnému kmeni, avšak řada takto vytvořených slov není v běžném jazyce využívána, viz přílohu A.

Analýza slova

Slova z textu mohou být po lematizaci přiřazena dle svého sufixu k příslušné paradigmatické třídě, mohou být určeny i jeho sémantické vlastnosti. Program pro analýzu slov využije informace o afixech, kmenech, derivačních vztazích a omezeních uložené v databázích D1, D2 a D3.

Informace o afixech a kmenech jsou sbírány jednak ze zdrojů

(a) teoretických: ve výzkumných pracích (Dokulil, 1962; Šmilauer, 1971; Čermák, 1990) lze najít základní informace o afixech;

(b) praktických: retrogradní slovníky umožňují získat informace o sufixech a o frekvenci výskytu jejich využití a o možných alternacích způsobených těmito afixy. Některé slovníky (Slavičková, 1975; Králík – Petr – Těšitelová, 1986; Slovník spisovného jazyka českého, 1957 – 1971) nebo jejich části jsou přístupné v elektronické podobě a je možné je retrogradně třídit. Z těchto slovníků pak lze čerpat důležité informace pro studium vztahů mezi kmeny a afixy.

Chování slov lze též dobře sledovat v rozsáhlých souborech textů, v korpusech. Při svém studiu chování afixů jsem pracovala s *Českým národním korpusem*. ČNK má v současnosti 130 milionů slov, je lematizovaný, ale

nedesambiguovaný. Pro svou práci využívám funkce počítání frekvencí jednotlivých slov či slovních spojení a třídění.

Literatura

ČERMÁK, F.: Syntagmatika a paradigmatika tvoření slov. II. Morfologie a tvoření slov. Praha, Univerzita Karlova 1990.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. Praha, Academia 1962.

KRÁLÍK, J. – PETR, J. – TĚŠITELOVÁ, M.: Retrogradní slovník současné češtiny. Praha, Academia 1986.

Slovník spisovného jazyka českého. 1 – 4. Praha, Academia 1957 – 1971.

SLAVÍČKOVÁ, E.: Retrogradní morfemický slovník češtiny. Praha, Academia 1975.

ŠMILAUER, F.: Novočeské tvoření slov. Praha, SPN 1971.

Přílohy

(A) příklady teoreticky správně utvořených slov

Zákl. slovo	Sufix -tel	-č	-dlo	-tko
nést	nositel(p)	nosič(p)	nosidlo(p)	nosítko(p)
brát	bratel(n)	bráč(p)	bradlo(p)	brátko(n)
mazat	mazatel(n)	mazač(p)	mazadlo(p)	mazátko(n)
péct	pekatel(n)	pekáč(p)	pekadlo(n)	pekátko(n)
hrabat	hrabatel(n)	hrabáč(n)	hrabadlo(p)	hrabátko(p)

(p) označuje slova používaná

(n) označuje slova nepoužívaná

Pravidla (lokální a obecná) a omezení pro tvorbu deminutiv rodu mužského

<u>Pravidla</u>	<u>Omezení</u>	<u>Příklady</u>
	lok	obec
<u>rod mužský</u>		
<u>aš – ášek – ášeček</u>		vlas – vlásek prach – prášek
	ch – š	čaj – čajík
aj – ajík	j – jík	vlak – vláček
ak – áček – áčíček	k – ček – číček	trakař – trakařík
ař – ařík – aříček	ř – řík – říček	
<u>áš – ášek – ášeček</u>	jestřáb – jestřábek	
	h – ž	práh – prážek
áš – ášek – ášíček		hrách – hrášek
áv – ávík – ávíček		páv – pávík
áz – azík – aziček		mráz – mrázek

eS – eSík – eSíček

eS – í/ýSek – í/ýSeček h>z,ch>š

ec – eček

ek – eček

ek – (ík) – íček

el – ýlek – ýleček

el – elík – elíček

el – lík – líček

en – ínek – íneček

eň – eník

eň – ýnek

eň – ínek

et – tík

éS – e/éSík – éSíček

ém – émek

ěS – íSek – íSeček

ěh – ěžek

iS – íSek – iSeček

íS – íSek – iSeček

oS – oSík – oSíček

oS – ůSek – ůSeček

oh – ožik

och – ošik

oj – ojek

ok – oček – očíček

om- omek

uS – ouSek

uč – učik

už – užik

ouS – ouSek – ouSeček

yS – ySek – ySeček

yj – yjik

yk – ýček

ýS – ýSek – ýSeček

rS – rSík – rSíček

rch – ršek

rk – rček

rp – rpek

Sl – Slík – Slíček

Sr – Sřík

dřep – dřepík

jelen – jelínek

čtverec – čtvereček

písek – píseček

klacek – klacík

jetel – jetýlek

jetel – jetelíček

uhel – uhlík

jelen – jelínek

učeň – učeník

oheň – ohýnek

stupeň – stupínek

nehet – nehtík

chléb – chleběk

problém – problémek

medvěd – medvídek

výběh – výběžek

hřib – hříbek

díl – dílek

strom – stromek

hrob – hrůbek

hloh – hložík

hoch – hošík

stroj – strojek

blok – bloček

strom – stromek

holub – holoubek

gauč – gaučík

muž – mužík

kloub – kloubek

záhyb – záhybek

pyj – pyjik

jazyk – jyzýček

sýr – sýrek

prd – prdík

arch – aršík

krk – krček

srp – srpek

štrůdl – štrůdlík

zubr – zubřík

(D1) ukázka databáze sufixů

obsahuje pole:

1. afix
2. délka afixu

3. slovní druh odvozeného slova
4. rod nově vytvořeného slova
5. sémantické kódy přiřazené afixu
6. slovní druh základního slova

Suffix	Del	Sldruh	Rod	Semant	Zdrslid
0	0	subs	mf		
a	1	subs	mf	pej,exp	av
ba	2	subs	f		
ka	2	subs	mf	P,C,jzv	a
ažka	4	subs	f	C,mec	
na	2	subs	f	P,M,mst,mli,bud	sv
řtina	5	subs	f		
ovina	5	subs	f		
rna	4	subs	f	M	s
ita	3	subs	mf	mis	s
ota	3	subs	f		
(sta)	0				

(D2) ukázka databáze kmenů

obsahuje pole:

1. základní kmen
2. délka kmene
3. základní slovní druh kmene

(D3) ukázka databáze sémantických kódů

obsahuje pole

1. zkratka sémantického kódu
2. význam sémantického kódu
3. příklady použití sémantického kódu

kód	význam	příklady použití
vyr	výrobce,pěstitel	č,ář,ř
pej	pejorativní	ák
OBV	obyvatelská	0,an,ák,ec
M	jména míst	ina,dlo
S	společenské	ník,ovec,ák
P	prostředky	dlo,ník
D	děje	ní,ice,ba
VYS	výsledky děje	ek,ení,ka
hmo	hmota	ina,ovina
dem	deminutiva	ek,ík,eček,iček,ka,ička,čko
PRE	přechýlení	ka,yně

O nazwach łódzkich firm oferujących usługi turystyczne

Maria Magdalena Nowakowska

Katedra Współczesnego Języka Polskiego UŁ, Łódź

Zmiany polityczne zapoczątkowane w 1989 r. pociągnęły za sobą zmiany społeczne i gospodarcze. Polska stała się krajem otwartym: z jednymi państwami jej kontakty się zacieśniły, zaś z drugimi takie kontakty zostały nawiązane. Polacy coraz chętniej zaczęli spędzać urlopy poza granicami kraju. Zlikwidowane zostały niektóre ogólnopolskie instytucje organizujące wypoczynek pracowników w kraju (np. FWP – Fundusz Wczasów Pracowniczych). Wszystko to przyczyniło się do pojawienia się na rynku gospodarczym, nie tylko Łodzi, firm oferujących szeroko rozumiane usługi z zakresu turystyki. Przed rokiem 1989 takich firm było niewiele (np. *Orbis*, *Gromada*, *Almatur*) i miały one zasięg ogólnopolski. Ponadto posiadały własną bazę turystyczną i hotelową. Nowa rzeczywistość gospodarcza umożliwiła powstanie wielu małych konkurujących ze sobą firm, zajmujących się przede wszystkim sprzedażą określonych wyżej usług. Nie znaczy to, że wszystkie istniejące wcześniej mołochy zniknęły z rynku. Część z nich po przeprowadzeniu procesu prywatyzacyjnego, nadal funkcjonuje pod dawnymi nazwami. Mnogość firm turystycznych, ostra konkurencja, chęć szybkiego zarobku spowodowały, że wiele z agencji zajmujących się wypoczynkiem to efemerydy, funkcjonujące rok, czasami dwa lata. Poświadcza to materiał, który stał się podstawą analizy, zebrany na podstawie *Panoramy Firm* z 1993 r.¹ oraz *Polskich Książek Telefonicznych* z 1996² i 1997 r.³ Wynika z niego, że na 183 nazwy firm stanowiące ogół materiału, aż 53 odnotowane są tylko w wydaniu z 1993 r., zaś 69 nazw pojawia się tylko w wydaniu z 1997 r. Może to oznaczać zakończenie działalności niektórych agencji, zaś rozpoczęcie funkcjonowania innych w przedziale czasowym od 1993 do 1997 r.

Nazwy firm w ogóle, w tym również firm oferujących usługi z zakresu turystyki i wypoczynku, są ostatnio dość częstym obiektem zainteresowań językoznawców (np. Michalak – Różycka, I., 1998; Rzetelska-Feleszko, 1995; Przybylska, 1992; Frankowska-Kozak, w druku). Mają oni jednak bardzo różne zdanie na temat przynależności tych tworów językowych do nazw własnych, a w ich obrębie do poszczególnych kategorii. I tak np. E. Jakus-

¹ *Panorama Firm - Łódź '93*, US WEST Polska sp. z o.o.

² *Polskie Książki Telefoniczne 1996. Łódź i województwo łódzkie. Spis firm i instytucji Łodzi i województwa łódzkiego*, Polskie Książki Telefoniczne Sp. z o.o., 1996.

³ *Polskie Książki Telefoniczne 1996. Łódź i województwo łódzkie. Spis firm i instytucji Łodzi i województwa łódzkiego*, Polskie Książki Telefoniczne Sp. z o.o., 1996.

-Borkowa o nazwach tego typu wspomina przy okazji chrematonimów (1987, s. 138), C. Kosyl zalicza je do ideonimów, R. Przybylska nazywa je ktematonimami (op. cit., s. 139). W językoznawstwie słowackim uporządkowania terminologii chrematonimicznej i jej zakresu podjął się M. Majtán, który poddane przeze mnie analizie nazwy zalicza do chrematonimów, będących instytucjonimami gospodarczymi (1989). Ta różnorodność klasyfikacyjna wynika m.in. z budzącej wątpliwości niektórych językoznawców przynależności nazw firm do kategorii nazw własnych, bowiem w ich skład wchodzi również wyrazy pospolite opisujące swe denotaty. Każda firma zajmująca się turystyką musi być zarejestrowana w urzędzie, a w związku z tym musi posiadać oficjalną nazwę. W skład jej najczęściej wchodzi deskrypcja jednostkowa, będąca strukturą oznaczającą pojedynczy obiekt, opisując go poprzez podanie różnych jego cech, np. *Biuro Podróży*. Drugą część stanowi nazwa właściwa (Przybylska, op. cit., s. 138), stanowiąca własność firmy, mogąca być prawnie zastrzeżona. Nie jest jednak obligatoryjna. W zanalizowanym materiale tylko 7 (tj. 3,7%) nazw oficjalnych nie posiada nazw właściwych, np. *Biuro Organizacji Wypoczynku dla Dzieci i Młodzieży, Regionalna Agencja Turystyki*. Człon nazwy, będący deskrypcją jednostkową, ma charakter utożsamiający, zaś człon drugi ma charakter identyfikujący. Ośrodkiem członu utożsamiającego są najczęściej rzeczowniki: *biuro* (132, tj. 72%), *agencja* (21, tj. 11%), *przedsiębiorstwo* (8, tj. 4%). W pojedynczych przykładach pojawia się też: *firma* (*Firma Turystyczna*), *centrum* (*Centrum Usług Turystycznych*), *spółdzielnia* (*Ogólnokrajowa Spółdzielnia Turystyczna*), *usługi* (*Usługi Turystyczne*). Sam rzeczownik jednak nie charakteryzuje działalności podmiotów gospodarczych, których nazwy poddano analizie, toteż dodaje się do nich przede wszystkim przydawki przymiotne, np. *Biuro Turystyczne* (50 nazw), *Agencja Turystyczna* (11), lub rzeczowne, np. *Biuro Turystyki* (8), *Biuro Podróży* (35). Ale często i to nie wystarcza, dlatego też w członie utożsamiającym odzwierciedla się tendencja nie tylko do charakteryzowania działalności firmy, ale też do precyzowania charakteru jej usług, np. *Biuro Turystyki Krajowej i Zagranicznej, Biuro Organizacji Wypoczynku dla Dzieci i Młodzieży, Biuro Turystyczno-Wypoczynkowe, Biuro Turystyki Esperanckiej*. Ponieważ część z omawianych firm łączy różne dziedziny działalności, odzwierciedlane jest to w członie utożsamiającym, np. *Biuro Artystyczno-Turystyczne, Biuro Turystyki, Handlu i Usług, Przedsiębiorstwo Turystyczno-Handlowe, Agencja Turystyczno-Usługowa*. Nazwy te nie są traktowane przez właścicieli firm jako ich symbole, bowiem niekiedy występują w formach obocznych, np. na budynku będącym siedzibą firmy „*Cacadu*” widnieje nazwa *Agencja Turystyczna*, obok w witrynie firma została nazwana *Agencją Turystyki*, zaś w *Polskich Książkach Telefonicznych* zapisano ją jako *Agencję Turystyczno-Usługową*. Zmiana członu utożsamiającego może być też celowa, a jej przyczyną jest niekiedy zmiana charakteru działalności firmy, wyni-

kająca z zawężenia oferty usług (np. w *Panoramie Firm* z 1993 r. firma „BIS” ma nazwę utożsamiającą: *Przedsiębiorstwo Handlowo-Turystyczne*, zaś w 1997 r. występuje już jako *Biuro Podróży*; „Basia Tour” – to wg zapisu z 1993 r. *Biuro Turystyki Młodzieżowej*, a w 1997 r. to tylko *Biuro Podróży*; „Centro-Tour” to firma będąca pierwotnie *Przedsiębiorstwem Wielobranżowym*, która przeobraziła się w *Biuro Turystyczne*). Niektórzy właściciele firm oferujących usługi turystyczne, choć na szczęście jest ich niewiele, ulegając modzie, nazwę utożsamiającą podają w obcym języku, którym jest przede wszystkim język angielski, np. *Intertour Operator*, *Travel Agency*, *Travel Service*, i, co warto jest odnotowania, nie są to firmy specjalizujące się w wyjazdach do krajów anglojęzycznych, nie są to też firmy, których współdziałalcami byłiby obcokrajowcy, mało tego, niektóre z nich dysponują tylko ofertą krajową.

Drugą część nazw oficjalnych firm poddanych analizie stanowią człony identyfikujące, czyli, wg R. Przybylskiej (op. cit., przyp. 7), nazwy właściwe. Klasyfikacja tych nazw nastęrczała wiele trudności i często wymagała konsultacji z właścicielami firmy lub twórcami nazw, co nie jest równoznaczne, bowiem niekiedy twórcami okazywali się urzędnicy rejestrujący firmy, którzy: „musieli jakoś firmę zarejestrować” (z wypowiedzi jednego z właścicieli firm). Wszystkie nazwy podzielono na pochodzące od nazw własnych i nazw pospoliczych, te z kolei na typy semantyczne, a wśród nich wydzielono nazwy metaforyczne i derywowane, przy czym metaforyczne to te, które zostały przeniesione z innego źródła w nie zmienionej postaci, a nazwy derywowane to te, które powstały w wyniku świadomej działalności słownej autora nazwy, co znaczy, że nie są motywowane słowotwórczo (podobny podział zastosowałam przy analizie imion psów, por. Nowakowska, w druku). W związku z tym w tej grupie umieszczone zostały też nazwy zaliczane przez niektórych językoznawców do skrótowców stylizowanych (por. Młodyński, 1975) lub nazwowców (por. Kreja, 1978), albowiem warunkiem zaliczenia do skrótowców jest konieczność współwystępowania skrótowca z wyrażeniem będącym jego podstawą, która w większości przypadków nie występuje, bowiem nazwa właściwa nie nawiązuje do nazwy pełnej (por. Przybylska, op. cit. s. 145). Są to wg niektórych tzw. derywaty abrewiacyjne (powstałe w wyniku specyficznej odmiany uniwerbizacji). Ponieważ jednak kilka z występujących nazw warunek powyższy spełniały umieszczono w oddzielnej grupie skrótowców. Wydzielono też grupę nazw pochodzenia obcego lub na obce stylizowane.

I. Nazwy pochodzące od nazw własnych:

1. Od imion osobowych rodzimych i obcych:

1.1. Od imion pełnych:

1.1.1. Nazwy metaforyczne: *Anna*, *Ewa*, *Krystyna*, *Sławoj*, *Stefania*;

1.1.2. Nazwy derywowane: *Ar-Tours*⁴ (< Andrzej + Ryszard), *Dorota Tours*, *Elmar* (< ELżbieta + MARian), *Izamar* (< IZabela + MARian), *Jan-Tours*, *Pagra* (PAweł + GRAżyna), *Robert's*, *Romar* (< ROMan) (MARtyna), *Sigma* (< Stanisław + Antoni + Gerard + Maria + Anna);

1.2. Od imion zdrobniałych:

1.2.1. Nazwy metaforyczne: *Grześ*, *Jerry* (< Gerard, Jerome), *Maryla*, *Wala*;

1.2.2. Nazwy derywowane: *Ala Tour*, *Basia Tour*, *Elande* (E-L-udmiła + AND + Ewa), *Maggie Tour* (< ang. Margaret), *Mirgos-Tour* (MIRka+GOSia);

1.3. Od nazwisk:

1.3.1. Nazwy metaforyczne: *Grandys*;

1.3.2. Nazwy derywowane: *Malinowska Travel*, *Kor-Tourist* (od nazwiska KORczak);

1.4. Od imienia i nazwiska – nazwy tylko derywowane: *Eltom* (< ELżbieta TOMczak), *Irkor* (IReneusz KOR).

2. Od imion bohaterów literackich, legendarnych, biblijnych, mitologicznych:

2.1. Nazwy metaforyczne: *Aaron*, *Janosik*, *Marco-Polo*, *Odys*;

2.2. Nazwy derywowane: *Ikartur*.

3. Od nazw geograficznych (w tym krain historycznych):

3.1. Nazwy metaforyczne: *Eger*, *Lewant*, *Łódź*, *Marmara*, *Orient*, *Rodos*, *Wilia*, *Warta*;

3.2. Nazwy derywowane: *Beskid-Tur*, *Cuba-Tours*, *Cartagina Tour*, *Elba-Tour*, *Europoľ*, *Euro-Travel*, *Lazur* (< Lazurowe Wybrzeże), *Polamer* (POLska + AMERYka), *Niagara Travel*, *Polturist*.

4. Od nazw innych firm i instytucji:

4.1. Nazwy metaforyczne: *Automobilklub Łódź*;

4.2. Nazwy derywowane: *Pa-Co-Tour* (od: *Pa-Co-Bank* = PABianice CORPORATION Bank).

II. Nazwy pochodzące od nazw pospolitych:

1. Od nazw przedmiotów:

1.1. Nazwy metaforyczne: *Bumerang*, *Daruma* (japońska maleńka laleczka przynosząca szczęście), *Galeon*;

⁴ Częstkę *-tur* (// *-tour*//*-tours*), podobnie jak *-tourist* lub *travel*, w przypadku, gdy występują na końcu nazwy, pisane łącznie lub rozdzielnie, traktuję za J. Puzyńnią (1967) i B. Kreją (op. cit., s. 163 – 173) jako morfemy w funkcji formantu, albowiem stanowią części silnie nacechowane semantycznie, występujące tylko w nazwach biur podróży. Por. Przybylska, op. cit., s. 146. W innych przypadkach ww. element traktowany jest jako wyraz wyjściowy.

⁵ Częstka *-pol* pisana na końcu, podobnie jak *-tur*, *-travel*, *-tourist*, traktowana jest jako morfem w funkcji formantu. Por. Kreja, op. cit., s. 173.

1.2. Nazwy derywowane: *Autotour*;

2. Od nazw wykonawców czynności i nosicieli cech – tylko nazwy metaforyczne: *Farmer, Globtroter, Podróżnik, Polonus, Subiekt, Turysta*;

3. Od nazw kojarzących się z podróżami i wypoczynkiem na zasadzie różnych asocjacji:

3.1. Nazwy metaforyczne: *Eskapada, Horyzont, Kormoran* (ptak wędrowny), *Panorama, Relaks, Safari, Wojaż, Wycieczka*;

3.2. Nazwy derywowane: *Glob Travel, Planeta Travel*.

4. Od innych rzeczowników:

4.1. Nazwy metaforyczne: *Elf, Elita, Enigma, Gromada, Marzenie, Styl, Zodiak*;

4.2. Nazwy derywowane: *Harctur* (HARCerstwo).

5. Z liczebnikiem w nazwie: *10., Centrum Siódemka*.

III. Skrótownice: *Atas* (Agencja Turystyczna Andrzeja Sołtysika), *ATH* (Agencja Turystyczno-Handlowa), *CUT* (Centrum Usług Turystycznych), *ITO* (Intertour Operator), *Tau* (Turystyczna Agencja Usługowa).

IV. Nazwy obce (wg pisowni ustalonej przez autorów nazwy) i stylizowane na obce:

1. Z angielskiego: *Business Travel Service, Complex-Tour, Glob Trans, In Tour, Intertour Plus, Jersey Project International, Holiday Tours, Iner-Express, One Way Ticket, Perfect-Tour, Rainbow Tours, Scan Holiday, Scorpio Travel, Sky Tours, Sports-Tourist, Sun-Tour, Startour, Tourist-Travel, Trade & Travel Company, Trawers Tour, Travel, Traffic Service Group, Visa Travel, Voyage, Voyager, Woyager*; derywatami są z pewnością: *Holimar* (< HOLIDay + MARKet), *Voycamtour* (VOYage + CAMPing + TOUR), *Marktur* (< MARKet + spolszczone TUR < tour), *Pol-Camptur* (< POLand, ew. POLska + CAMPing + spolszczone TUR < tour).

2. Z łaciny: *Almatour* (alma ‘miła’), *Avis* (avis ‘ptak, wróżba, znak’), *Juventur* (iuvenis ‘młody’), *Terminus* (terminus ‘ograniczenie, cel, granica’), *Orbis* (orbis ‘świat, kraj, państwo, obieg’), *Solaris* ‘słoneczny’ (być może ta nazwa motywowana jest tytułem powieści S. Lema *Solaris*).

3. Z włoskiego: *Duo-Tours* (duo ‘dwa’), *Planetario, Progetto-Pangea, Mondial-Tour*.

4. Z greckiego: *Logostour* (logos ‘słowo, pojęcie, nauka’).

5. Z niemieckiego: *Wieser-Tour*.

6. Z francuskiego: *Grand Tour*.

7. Mieszane: *Almatramp* (łac. alma ‘miła’ + ang. tramp ‘stąpać, włóczyć się’).

V. Nazwy niejasne, np. *Bimex, Drogmar, Empis, Henza, Jansten, Masta-Tour, Meridus, Mabutex-tour, Tapiko*.

Zebrany materiał przedstawia bogactwo nazw i ich zróżnicowanie pod względem formalnym i znaczeniowym. Człon identyfikujący nazwy oficjalnej, czyli nazwa właściwa, stanowi symbol firmy i winna mieć charakter wystarczająco odrębny i oryginalny, by funkcjonować jako skuteczny środek konkurencyjny (Klemensiewicz, 1937, s. 21). Nie we wszystkich przypadkach ta zasada znajduje odzwierciedlenie, bowiem dość często zdarza się, że nazwa właściwa firm turystycznych obsługuje też nazwy firm o zupełnie innym charakterze działalności, np. *Elma* to również nazwa przedsiębiorstwa włókienniczego, spółki produkującej konfekcję oraz sklepu odzieży importowanej, zaś nazwa właściwa *Anna*, wg *Polskich Książek Telefonicznych* z 1997 r., występuje aż w 44 nazwach podmiotów gospodarczych zajmujących się różnorodną działalnością, od baru piwnego począwszy, poprzez biuro rachunkowe, transport ciężarowy, dwa zakłady fryzjerskie, na czterech zakładach krawieckich kończąc. Nie dziwi więc fakt, że do nazw pochodzących od imion własnych (zresztą nie tylko) dołącza się cząstkę *-tur//tour//tours*, mającą charakter morfemu leksykalnego, co odróżnia je od pozostałych, a ponadto charakteryzuje działalność firmy bez konieczności użycia nazwy pełnej. Ten dodany element językowy sprawia jednak spore problemy z graficznym zapisem nazwy. Jest on bowiem zapisywany łącznie (np. *Ikartur*), z łącznikiem (tak jest najczęściej – np. *Jan-Tours*, *Beskid-Tur*) lub rozłącznie (np. *Ala Tour*, *Cartagina Tour*). Analogiczne funkcje pełnią też inne elementy obce: *travel*, *tourist*, pojawiające się jednak zdecydowanie rzadziej i rzadziej zapisywane łącznie np. *Euro-Travel*, *Malinowska Travel*, ale: *Polturist*.

Tworząc nazwę biura podróży ich autorzy kierują się motywacją podobną do tej, jaką kierują się autorzy nazw firm o innym charakterze działalności (por. Rzetelska-Feleszko, op. cit., s. 121). Podstawową motywacją nazwotwórczą jest prawo własności. W analizowanym materiale nazw mających z pewnością taki charakter jest 35. Tworzone są w przeróżny sposób. Mogą być przeniesieniami imion właścicieli, ich dzieci (np. *Anna*, *Stefania*) lub nazwisk właścicieli (np. *Grandys*). Często metaforyzacji imion i nazwisk towarzyszą przeróżne procesy derywacyjne. Oprócz opisanych wyżej, polegających na dodaniu elementów: *-tur//tour//tours*, *travel*, *tourist*, nierzadko wykorzystuje się różnorodne złożenia części zaczerpniętych z inwentarza nazw własnych (imion lub nazwisk lub jednych i drugich) właścicieli (np. *Sagma* < Stanisław + Antoni + Gerard + Maria + Anna; *Izamar* < IZabela + MARIan), czasami są to procesy bardzo skomplikowane, jak choćby powstanie nazwy *Elande*, utworzonej z nazwy pierwszej litery imienia Ludmiła (*El-*), do której dołączono czytany po polsku angielski spójnik *and* i pierwszą literę imienia drugiej współwłaścicielki Ewy (*-e*).

Drugim rodzajem motywacji to informacje o charakterze działalności firmy. Mogą one być zawarte dodatkowo, oprócz członu informacyjnego, w członie

utożsamiającym. Mają wówczas charakter bezpośredni, gdy tkwią w cząstkach: *-tur//tour//tours, travel, tourist*, oraz w nazwach motywowanych przez rzeczowniki pospolite (rodzime i obce) oznaczające podróże, np. *Eskapada, Travel, Voyage, Wycieczka*. Informacje o branży mogą też być pośrednie na zasadzie asocjacji o różnym stopniu bliskości i wynikają ze znaczeń wyrazów motywujących:

– nazywających wykonawców czynności lub nosicieli cech (również będących nazwami własnymi), np. *Marco-Polo, Odys, Podróżnik, Globtroter, Voyager*;

– będących nazwami geograficznymi, np. *Niagara Travel, Wilia*;

– innych skojarzeń, np. *Orbis, Planeta Travel, Relaks, Safari*.

Przy wyborze nazwy biur podróży ich twórcy kierują się też, choć rzadko, ich lokalizacją, np. *Centrum Siódemka* to firma mieszcząca się przy ul. Jaracza 7, zaś 10. pod numerem 10. Lokalizacja motywuje też nazwę *Pa-Co-Tour*, bowiem została ona przejęta w części od nazwy banku (*Pa-Co-Bank* = *Pabianice Corporation Bank*), w którym wynajmuje pomieszczenia.

Wpływ na wybór nazwy ma też inny rodzaj lokalizacji. Chodzi bowiem o umieszczenie danej firmy na najwyższym miejscu w kolejności zapisu w książce telefonicznej. Tak było w przypadku firmy *Aaron*, biew wątpienia umieszczonej na miejscu pierwszym we wszystkich spisach alfabetycznych.

Część nazw ma charakter wyłącznie reklamowy, związany z prestiżem, np. *Elita, Marzenie, Styl*. Podniesieniu rangi, prestiżu firmy służy też wybór nazwy obcej, która albo musi obco brzmieć, albo przynajmniej musi mieć obcą postać graficzną. Niektóre z tych nazw są motywowane, albowiem ich współdziaławcami lub właścicielami są cudzoziemcy: np. *Mondial-Tour* (Włoska Agencja Turystyczna), *Lewant* (właścicielką jest Cypryjka). Większość jednak obcych nazw jest nie uzasadniona. Pochodzą one najczęściej z języka angielskiego i dotyczą zarówno imion własnych (np. *Maggie Tour*), jak i pospolitych (np. *Holiday Tours, Rainbow Tours*). Zdarza się, że wg informacji uzyskanych od autora nazwy jest ona kalką zdrobnienia imienia właściciela. Tak niby miało być w przypadku nazwy firmy *Jerry*, ale okazało się, że jest to zdrobnienie od ang. Gerard ‘Gerard’ lub Jerome ‘Hieronim’, zaś właściciel ma nosi imię Jerzy. W badanym materiale można znaleźć przykład stylizacji zapisu polskiego imienia, brzmiącego tak samo po angielsku, na tenże język w przypadku zależnym: *Robert’s* (może na wzór McDonald’s?). Pożyczki z angielskiego mogą dotyczyć całych wyrażen, ewentualnie na takie są stylizowane, np. *Jersey Projects International* (wg oryginalnej pisowni winno być: jersey ‘sweter, golf’ lub ‘bydło rasy jersey’ ?), *In Tour, Scan Holiday* (ang. scan ‘analizować, badać wzrokiem’), *Scorpio Travel* (ang. Scorpio ‘Rak – znak Zodiaku’). Uwagę zwraca firma o nazwie *One Way Ticket*, co po przetłumaczeniu na język polski (‘bilet w jedną stronę’; taki tytuł miał też przebój muzyczny lat osiemdziesiątych) i braku gwarancji usług

ze strony niektórych firm raczej nie zachęca do skorzystania z jej usług. Niektóre z nazw są depolonizowane, oczywiście tylko na płaszczyźnie graficznej, poprzez wprowadzenie liter obcych na miejsce polskich. Najczęściej zastępowana jest litera *k* przez *c*, np. *Cacadu*, *Cartagina*, *Complex-Tour*, *Cuba-Tour*. Obcym znakiem *x* zapisywane są połączenia *ks*, czego powodem może występowanie w nazwie sufiksu *-ex*, np. *Bimex*, *Mitex-Tour*.

Nazwy firm składniowo traktowane są jak rzeczowniki nawet, gdy pochodzą od wyrażen przyimkowych (*In Tour*, *Inter Tour*) czy przymiotników (*Solaris*) i w miarę możliwości dopasowywane do fleksyjnego systemu polskiego.

Analiza nazw firm oferujących usługi turystyczne wykazuje, iż w zasadzie motywacje ich wyboru nie odbiegają od motywacji towarzyszącym wyborom nazw pozostałych firm, a więc są one często wynikiem fantazji, a nawet kaprysów ich twórców, i naśladownictwa obcych wzorów. Charakteryzują się jednak pewnymi odrębnymi cechami, które wynikają z rodzaju ich działalności (przede wszystkim nazwy z częstkami *-tur//tour//tours*, *travel*, *tourist*). Ponadto odzwierciedlają one wpływy kulturowe i językowe, z których najsilniejsze są wpływy angloamerykańskie.

Literatura

FRANKOWSKA-KOZAK, B.: Funkcjonowanie nazw własnych w komunikacji językowej (na przykładzie chrematonimów). Banská Bystrica (w druku).

JAKUS-BORKOWA, E.: Nazewnictwo polskie. Opole 1987.

KLEMENSIEWICZ, Z.: Z Techebu do Pierzekspertu, czyli o nazwach przedsiębiorstw handlowych, przemysłowych, itp. Język Polski, XXII, 1937.

KOSYL, C.: Onomastyka. [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX w. t. II.

KREJA, B.: Z zagadnień struktury polskich skrótowców. Polonica, 1978, s. 163 – 173.

LOBODZIŃSKA, R.: Najnowsze nazwy sklepów. Gdańsk (w druku).

MAJTÁN, M.: Klasifikácia chrématonymie. [w:] Chrématonyma z hľadiska teorie a praxe. Sbornik z 3. celostátného semináre „Onomastika a škola”. Ústí nad Labem 21. – 22. 06. 1988. Brno 1989, s. 7 – 13.

MICHALAK, M. – RÓŻYCKA, I.: Pierogolandia i Papulux, czyli najnowsze nazwy łódzkich firm. Ocena funkcjonalności i poprawności. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Linguistica, 37, 1998, s. 123 – 132.

MŁODYŃSKI, J.: Klasyfikacja skrótowców polskich. Poradnik Językowy, 1975, s. 546 – 553.

NOWAKOWSKA, M. M.: O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych. Łódź (w druku).

PRZYBYLSKA, R.: O współczesnych nazwach firm. Język Polski, 1992, LXXII, s. 138 – 150.

PUZYNINĄ, J.: Skróty językowe – charakterystyczna struktura. [w:] Z problemów współczesnych języków i literatur słowiańskich. Warszawa 1967.

RZETELSKA-FELESZKO, E.: Nazwy łódzkich sklepów w 1994 r. [w:] Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące. T. II. Łódź, 1995, s. 118 – 129.

Uživatelské aspekty výkladového slovníku (zhodnocení předběžných výsledků)

Albena Rangelova – Zdeňka Opavská – Zdeňka Tichá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V tomto příspěvku chceme navázat na předcházející informaci o grantu *Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku*¹ (viz sb. *Varia VII*, 1998, s. 139 – 147). Cílem našeho projektu je empiricky podložený průzkum relací mezi sociálně podmíněnou typologií uživatelů, typy slovníků, rozsahem informací a způsobem jejich podání ve výkladovém slovníku současného jazyka. Jsme přesvědčeny, že pokud má výkladový slovník plnit úlohu (normativního) komplexního popisu slovní zásoby, měl by být zpracováván s ohledem na postoje a potřeby konkrétního uživatele v konkrétních společenských podmínkách.

Užitečnost analýzy vycházející z empirických dat potvrzují např. výsledky dotazníkové akce provedené v Polsku v letech 1985 – 1986 (Urban, 1990; Lubaś, 1989), při níž se zjišťoval vztah uživatele slovníku k celému dílu, tj. co od něj a od jeho autorů uživatel očekává, jaký typ informace uživatel ve slovníku hledá² apod. Zkoumání uživatelských aspektů jednojazyčných výkladových slovníků, včetně aspektu metodologického, lze rovněž opřít o četné sociolingvistické průzkumy (zejm. pro anglické a německé slovníky) prováděné v západních zemích.

Srovnáme-li cíl a zaměření našeho výzkumného projektu s možnými přístupy k problematice uživatelských aspektů slovníku, jak je uvádí např. Hartmann ve svém článku *Four Perspectives on Dictionary Use* (viz Hartmann, 1987, s. 12), můžeme konstatovat, že se naše práce týká dvou ze čtyř jím uváděných aspektů: výzkumu specifických uživatelských skupin (typologie uživatelů)³ a výzkumu kontextů užívání slovníků (typologie potřeb). Pokud jde o zbývající dva přístupy, které Hartmann uvádí, tj. o výzkum informačních kategorií prezentovaných ve slovnících (typologie slovníků) a výzkum strategie hledání ve slovnících („skills typology“), pak první bod je omezen už samotným zadáním úkolu (lze ovšem zjišťovat např. postavení výkladových slovníků vůči slovníkovým příručkám) a druhý je vyloučen pro

¹ Grant je řešen s podporou Grantové agentury AV ČR, r. č. A0061702.

² Průzkum byl zaměřen na nová slova, nové významy, informace o výslovnosti a pravopisu, dále na stylistickou charakteristiku, etymologii, frazeologii apod.

³ Problém typologie uživatelů se v zahraničních pracích zpravidla řeší opozicemi typu: rodilý – nerodilý, poučený – nepoučený, profesní – laický, pravidelný – nahodilý (viz Hartmann, 1987, 1989). Jde však spíše o škály s množstvím stupňů a s různými kombinacemi.

svou časovou náročnost a finanční nákladnost (jde totiž o výzkumy na základě protokolů, vzájemných pozorování mezi uživateli apod.).

Předběžné úvahy o dotazníkovém průzkumu, který by byl zaměřen na celou populaci, ukázaly, že by to byl úkol velice náročný jak časově, tak finančně. Proto jsme se v našem výzkumu zaměřily na ty osoby, o kterých předpokládáme, že slovníky potřebují. Základním kritériem pro vymezení tohoto úseku populace je tedy profesní nebo zájmový vztah k češtině (především rodilých mluvčích). Pro náš průzkum se tak staly relevantní následující profesní okruhy: výuka mateřštiny (učitelé a studenti středních a vysokých škol), mediální sféra (novináři, publicisté, moderátoři aj.), nakladatelská sféra (redaktoři, spisovatelé, překladatelé aj.), vědecká sféra (badatelé prezentující své výsledky písemně). Zvláštní je zde postavení jazykovědy, kde může docházet k zužitkování lexikografického materiálu i pro další výzkum.

Tyto hypotézy byly potvrzeny předvýzkumem provedeným v dubnu – květnu 1998. Při něm jsme získaly dva soubory po 25 vyplněných dotaznících. První soubor byl tvořen profesně velmi úzce specializovanou skupinou respondentů, a to pracovníky Ústavu pro jazyk český. Druhý soubor zahrnoval mladé lidi ve věku do 30 let. Výraznou většinu tvořili studenti (18), dále zde byli 3 manuálně pracující (kadeřník, kuchař, nábytkář), 2 pedagogičtí pracovníci, 1 účetní a 1 osoba byla nezaměstnaná.

V našem příspěvku se soustředíme na analýzu odpovědí týkajících se čtyř okruhů otázek: 1. otázky zjišťující obecný vztah uživatele k výkladovému slovníku češtiny, popř. ke slovníkovým příručkám, 2. otázky zjišťující postoje uživatelů k různým aspektům struktury výkladového slovníku, 3. otázky zjišťující různá očekávání a preference uživatele slovníků, 4. otázky vyžadující samostatnou odpověď. Vzhledem k malému počtu dotazovaných (2 soubory po 25 jedincích, tj. celkem 50 osob) budeme uvádět výsledky nikoli procenty, ale poměrem.

1. Otázky zjišťující obecný vztah uživatele k výkladovému slovníku češtiny, popř. ke slovníkovým příručkám

Respondenti prvního souboru – tj. především lingvisté – při své profesi pochopitelně používají výkladové slovníky či slovníkové příručky, a tvoří tak skupinu pravidelných uživatelů výkladových slovníků češtiny. Práce se slovníkem baví výraznou většinu respondentů – 24 z 25, 1 neodpověděl. Ve výkladových slovníkách češtiny si čte, třeba jen ze zvědavosti, 20 z 25 dotázaných. Téměř polovina respondentů – 11 z 25 – používá slovníky ve svém volném čase, při zábavě, např. při luštění křížovek.

Ve druhém souboru odpovědělo kladně na otázku, zda používá výkladové slovníky češtiny, popř. slovníkové příručky, 16 z 25 respondentů. U negativních odpovědí se objevovaly dva důvody: „při své práci slovníky nepotřebuji“ a „vždy se někoho zeptám“. Nicméně jen 2 osoby z 25 dotázaných se nikdy

nepodívaly do výkladových slovníků či slovníkových příruček. Pokud jde o konkrétní publikace⁴ – ve zcela výjimečném postavení jsou slovníky cizích slov – ty používá 20 z 25 dotázaných – a Pravidla českého pravopisu, která využívá 17 z 25 dotázaných. Slovník spisovné češtiny užívají 3 osoby a Slovník spisovného jazyka českého 2 z 25 dotázaných.

Ve druhém souboru se nikdo z 25 dotázaných nepovažuje za pravidelného uživatele výkladového slovníku, za občasně uživatele se označilo 7 osob, 17 za náhodné, 1 neodpověděl.

Na otázku, zda je baví práce se slovníkem, odpověděla ve druhém souboru kladně téměř polovina dotazovaných (12), záporně 9, 1 nedokázal posoudit a 3 neodpověděli. Ve slovnících si čtou, třeba jen ze zvědavosti, 2 osoby a 6 respondentů používá slovníky ve svém volném čase, při zábavě.

2. Otázky zjišťující postoje uživatelů k různým aspektům struktury výkladového slovníku

Jedna z položených otázek měla zjistit názory uživatelů na hnízdování jako jeden z organizačních principů heslového odstavce. U prvního souboru se názory na hnízdování rozdělily do dvou poměrně vyvážených skupin: pro hnízdování se vyslovilo 12 osob, samostatnému uvádění hesel by dalo přednost 11 dotázaných a 2 by se rozhodli podle typu a zaměření slovníku.

U druhého souboru výrazně převažuje volba druhé varianty, tj. uvádění hesel samostatně; pro tuto možnost se vyjádřilo 17 osob.

Další otázkou jsme se pokusily zjistit, jaké jsou představy respondentů o umístění výkladu u víceslovných pojmenování či frazémů. Respondenti měli označit, pod kterým slovem by hledali následující lexikální jednotky: *bilá technika, dělat mrtvého brouka, praní špinavých peněz, na zelené louce*. Obecně lze konstatovat, že u prvního i druhého souboru je názor většiny respondentů na to, pod kterým komponentem hledat uvedený lexém, shodný – je jím vždy substantivum (nikoli však substantivum verbální), a to bez ohledu na jeho umístění v sousloví či frazému: tj. většina dotázaných by *bilou techniku* hledala pod substantivem *technika, dělat mrtvého brouka* pod *brouk, praní špinavých peněz* pod *peníze* a *na zelené louce* pod *louka*.

3. Otázky zjišťující různá očekávání a preference uživatele slovníků

V tomto rámci se chceme zmínit o otázce zjišťující typ informace, který by uživatel ve slovníku uvítal. Respondentovi byl nabídnut výběr ze šesti výslovně uvedených typů informací⁵ (s možnostmi jejich kombinace a případ-

⁴ Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovného jazyka českého, Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Co v slovnících nenajdete, slovníky cizích slov, slovníky frazeologie, slovníky synonym, Pravidla českého pravopisu, Dělení slov.

⁵ Výslovně uvedení vzoru (např. u podstatných jmen), podrobnější stylistická doporučení, zvýraznění nových slov (např. těch, která se objevila po r. 1989), dělení slov, etymologie, obrázky.

ného doplňování). V odpovědích na tuto otázku se výrazně projevila předem očekávaná diferenciacie různých profesních skupin respondentů daná profesionalitou uživatele, jinými slovy jeho poučeností: nepoučeností. Proto jistě nepřekvapí, že se respondenti z prvního souboru zajímali více o obsah, zatímco respondenti ze souboru druhého kladli důraz především na grafickou úpravu usnadňující manipulaci se slovníkem. Např. 19 osob z prvního souboru by uvítalo podrobnější stylistickou informaci, zatímco z druhého souboru si totéž přálo pouze 6 osob. Naopak obrázky by preferovalo 9 osob z druhého souboru oproti 4 osobám z prvního souboru.

Dalším zajímavým uživatelským aspektem výkladového slovníku je jeho instruktivnost. Zajímalo nás tedy, jaké jsou názory uživatelů slovníku na preskripcie typu „nevh.“ (nevhodně) ve srovnání s popisem typu „zejména v běžné mluvě“ (použily jsme výklad slova *dovolenka* ve významu 'dovolená'). Většina dotázaných (19 osob z prvního souboru a 16 osob ze souboru druhého) se shodla, že by dala přednost popisu užívání daného slova před jednoznačným doporučením.

4. Otázky vyžadující samostatnou odpověď

Profesně motivovaný rozdíl mezi oběma soubory, o kterém jsme se již zmínily v bodě 3, lze rovněž pozorovat v přístupu k tzv. otevřeným otázkám: tam, kde byla nabízena možnost volné odpovědi nebo doplnění jiných informací, byli aktivnější respondenti z prvního souboru.

Tato souvislost je zvláště markantní u náročnějších otázek, v nichž respondenti měli vyjádřit sami svůj názor, aniž by měli oporu ve škále možností či v citovaném příkladu, který by měli posoudit. Např. na otázku „Co Vám při hledání ve výkladových slovnících češtiny vadí nebo znesnadňuje práci?“⁶ odpovědělo v prvním souboru 12 osob (neodpovědělo 13) a v druhém souboru odpovědělo 8 osob (neodpovědělo 17). V odpovědích respondenti často uváděli potíže s abecedou a obtíže spojené s hnízdováním. V druhém souboru pak respondenti dále poukazovali na své problémy se zkratkami, ba i s hmotností a objemem slovníků. Bohužel jen 2 osoby (po jedné z každého souboru) odpověděly, že jim nic nevadí, ani jim práci neztěžuje.

Závěrem bychom chtěly podotknout, že díky vstřícnosti a upřímnosti respondentů předvýzkum svou úlohu splnil. Umožnil nám ověřit si srozumitelnost otázek uváděných v dotazníku, propracovat jejich konečné znění (včetně korekce některých zavádějících formulací či dvojznačností) a v některých případech i rozšířit dotazník o další otázky. V současné době probíhá sběr dat pro základní výzkum.

⁶ Z metodického hlediska lze tyto otázky považovat za nekorektní (neumožňují totiž jednoznačný vztah k jedinému posuzovanému objektu, a tím ani jednoznačnou odpověď). Přesto jsme je do dotazníku zařadily, neboť dovolují učinit závěry o všeobecné představě uživatelů o jazykových slovnících.

Literatura

HARTMANN, R. R. K.: Four Perspectives on Dictionary Use: A Critical Review of Research Methods. In: *The Dictionary and the Language Learner*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1987, s. 11 – 28.

HARTMANN, R. R. K.: Sociology of the Dictionary User: Hypotheses and Empirical Studies. In: *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires (An International Encyclopedia of Lexicography)*. Berlin – New York 1989, s. 102 – 111.

LUBAŚ, WL.: Źródła do słownika współczesnego języka polskiego (1. Źródła literackie). In: *Wokół słownika współczesnego języka polskiego II*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Ossolineum 1989, s. 7 – 26.

RANGELOVA, A. – TICHÁ, Z. – OPAVSKÁ, Z.: Jednoязыčné slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu). In: *Varia VII*. Bratislava, SJS pri SAV 1998, s. 139 – 147.

URBAN, K.: Wzorce językowe w opinii społecznej. *Socjolingwistyka* 10, 1991, s. 7 – 19.

Některé aspekty melodie zjišťovací otázky a neukončené výpovědi v češtině (s využitím počítačové syntézy)

Jitka Janíková

FF UK, Praha

1. Cíl experimentu

Cílem experimentu je zjištění relevantních rozdílů v průběhu základního tónu, které jsou dostatečné pro percepční rozlišení neukončené výpovědi a zjišťovací otázky v češtině.

Experiment je součástí dlouhodobého projektu, jehož předmětem je komplexní výzkum prozodických vlastností češtiny, zejména intonace. Materiál byl koncipován tak, aby se projevil i další relace, na něž nebyl experiment přímo zaměřen.

Úkol je řešen v návaznosti na grant *Melodická struktura mluvené češtiny* (GA ČR 405/96/0301).

2. Metoda

Přirozený signál je možné testovat buď přímo, nebo lze zkušenosti s přirozeným signálem uplatnit při modelování umělého signálu pomocí počítačové syntézy.

Vzhledem k tomu, že v přirozeném signálu působí najednou mnoho faktorů, a není proto snadné výsledky testu interpretovat, byla jako metoda zvolena počítačová syntéza.

Jedná se automatickou syntézu text-to-speech vyvinutou ve spolupráci Fonetického ústavu FF UK a Ústavu radiokomunikací a elektrotechniky AV ČR (Ptáček, 1996).

U používaného algoritmu syntézy je odděleno modelování suprasegmentální roviny; nejdříve je vytvořen monotónní signál a teprve poté je upravována suprasegmentální rovina.

Výhodou zvolené metody je možnost přesně stanovit výšku jednotlivých slabik, a tím určit i velikost intervalů mezi slabikami. Jinými slovy, program dovoluje vymodelovat věty, jejichž melodický průběh se odlišuje pouze konturou testované kadence.

Při poslechových analýzách a tvorbě testu byla použita verze programu TTS96MAN, která umožňuje vyvolat konkrétní, vybranou kadenci.

3. Popis melodického systému češtiny

Melodie je v češtině funkčně využita. V rámci neutrálních výpovědí odlišuje ukončené a neukončené výpovědi a uvnitř výpovědi ukončených jako jediný prostředek větu oznamovací a otázku zjišťovací. Jsou popsána základní melodická schémata odlišující uvedené funkce (směr melodických kontur, hlavní strukturní změny v pohybu výšky tónu), ale chybějí přesnější číselné údaje, např. o velikosti intervalů mezi slabikami.

Melodické průběhy některých kadencí jsou si podobné. Tato podobnost se netýká jen individuálních rozdílů, ale projevuje se i na strukturní rovině. V reálné komunikaci ovšem nedochází k nedorozumění příliš často, neboť informace nesená melodií je doplněna působením dalších, jazykových i neязыkových prostředků.

Podobnost melodického průběhu a melodické přesahy existují také u kadencí užívaných pro vyjádření zjišťovací otázky a některých variant kadencí uplatňovaných u neukončené výpovědi. K tomuto problému je zaměřen náš experiment.

4. Pracovní soubor kadencí a tvorba poslechového testu

V češtině se za relevantní pozici pro realizaci melodému (melodické kontury se specifikovanou jazykovou funkcí) považuje poslední takt výpovědi (ukončené i neukončené); při přemístění větného přízvuku z posledního taktu je melodém realizován od tohoto taktu do konce výpovědi.

V této fázi výzkumu předpokládáme, že melodém je realizován na posledním taktu. Pro testování byly zvoleny tříslabičné takty, vzhledem k tomu, že některé varianty kadencí se mohou plně realizovat až na taktech nejméně tříslabičných.

Pro účely práce byla zvolena následující klasifikace typů, zahrnující i krajní případy.

Typ:

- 1) stoupavý s počátečním průběhem rovným;
- 2) klesavě-stoupavý;
- 3) stoupavý s koncovým průběhem rovným;
- 4-7) stoupavě-klesavý;
- 8) s postupným stoupáním.

Byl stanoven výškový rozsah melodického průběhu, tj. hodnoty výšek počáteční slabiky taktu a výšek melodického vrcholu. Výšky jednotlivých slabik byly postupně měněny. Pro výškové změny byl stanoven krok o velikosti 1% (minimální krok, který program umožňuje). Změny jsou zadávány v procentech a znamenají procentuální odchylku od roviny 100%, která odpovídá monotónnímu signálu.

Na základě stanovených kritérií byl vytvořen soubor 374 kadencí.

Vzhledem k rozsahu souboru nemohly být do testů zahrnuty všechny kadence. Bylo otestováno 132 kadencí, stanovený počet pro každý typ, tak aby byly v dostatečném rozsahu pokryty všechny typy kadencí.

Položky testu tvořily třítaktové věty. Všechny takty vět byly tříslabičné.

<i>T1</i>	<i>T2</i>	<i>T3</i>
Učitel / vypráví / pohádku		
Květa to / dodělá / později		
Ivana / kupuje / botasky		
Maminka / upekla / bábovku		
Milada / pojede / do práce		
Diana / studuje / logiku		

Testovaná kadence byla realizována na třetím, tj. posledním taktu. První dva takty měly ve všech položkách testu stejný melodický průběh: +2 +0 -4 / +0 -4 +0 / - - - (čísla označují procentuální odchylku od monotónního signálu).

Pomocí poslechových testů byla ověřena funkční platnost zvolených variant pro rodilého uživatele češtiny.

5. Hodnocení kadencí typu s postupným stoupáním

V tomto příspěvku podrobněji rozvedeme hodnocení typu kadence s postupným stoupáním.

U tohoto typu je stoupání rozloženo do dvou kroků; zvýšení nastává mezi první a druhou slabikou i mezi druhou a třetí slabikou.

Testované kadence byly hodnoceny převážně jako neukončené výpovědi.

V následující tabulce jsou uvedeny příklady takto hodnocených kadencí.

	Průběh F ₀			Interval	Shoda soudů: neukončená výpověď
	T1	T2	T3		
1.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-5 -3 +1		interval 2-4	82,5%
2.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-5 +0 +4		interval 5-4	76,7%
3.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-6 -3 +1		interval 3-4	79,1%
4.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-6 -1 +4		interval 5-5	79,1%
5.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-7 -6 +2		interval 1-8	74,4%
6.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-7 -4 +2		interval 3-6	76,7%
7.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-7 +0 +2		interval 7-2	74,4%
8.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-8 -5 +0		interval 3-8	76,7%
9.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-8 -4 +4		interval 4-8	85,0%
10.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-8 -3 +4		interval 5-7	76,7%

V hodnocení kadencí tohoto typu hraje důležitou roli nejen „absolutní“ výška slabiky, ale také vzájemný poměr intervalů mezi jednotlivými slabikami, tj. velikost výškových skoků.

Kadence hodnocené jako neukončené výpovědi mají melodický vrchol (tj. poslední slabiku) buď spíše na nižší výšce (srov. např. řádek tab. 1, 6, 8) nebo na vyšší výšce, přičemž intervaly (skoky) mezi jednotlivými slabikami jsou ve většině případů podobné (srov. např. řádek 2, 4, 10).

V testovaném souboru se objevily i kadence, které byly s převahou hodnoceny jako otázky.

V následující tabulce jsou uvedeny příklady takto hodnocených kadencí.

	Melodický průběh			Interval	Shoda soudů: otázka
	T1	T2	T3		
11.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-6 +2 +3		interval 8-1	67,5%
12.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-7 +2 +3		interval 9-1	65,1%
13.	+2 +0 -4 / +0 -4 +0 /	-8 +2 +3		interval 10-1	70,0%

Tyto kadence mají společný velký skok mezi první a druhou slabikou a poté zvýšení o 1%. Intervaly mezi slabikami jsou tedy velmi nesouměrné. Svým průběhem se tyto kadence blíží typu s koncovým průběhem rovným (typ č. 3). (Je také otázkou, jestli je mírné koncové zvýšení jako zvýšení vůbec vnímáno.)

Z výsledků poslechových testů shrnujeme:

Kadence, u nichž nejvyšší slabika schématu nevystupuje příliš vysoko, nebo dosahuje-li vyšší výšky a zároveň jsou si intervaly mezi jednotlivými slabikami podobné, jsou hodnoceny jako neukončené výpovědi. Hodnocení

kadenci tohoto typu potvrdilo, že rozložení stoupání do více kroků je charakteristické pro melodický průběh neukončené výpovědi.

Kadence, u kterých se melodický vrchol nachází výš a zároveň jsou u nich intervaly mezi slabikami velmi nesouměrné, byly s převahou hodnoceny jako otázky nebo jejich hodnocení kolísalo mezi otázkou a neukončenou výpovědí. Jako „otázkové“ jsou pocíťovány především kadence s velkým skokem na začátku.

6. Výsledky

a) Fonologický popis intonačních typů:

Při hodnocení kadencí jako prostředků pro vyjádření určitých výpovědních typů se prokázala důležitost typu melodické kontury.

Jako fonologicky relevantní se v experimentu potvrdily tyto typy kadencí: pro **zjišťovací otázku** typ **stoupavě-klesavý s koncovým mírným poklesem**, pro **neukončenou výpověď** typ **s postupným stoupáním**, pro **oznamovací větu** typ **stoupavě-klesavý symetrický**, tj. typ s velkým koncovým poklesem.

Lze říci, že se potvrdila větší vyhraněnost melodémů ukončujících vůči melodému neukončujícím.

Ukázalo se, že pro hodnocení kadence jako neukončené výpovědi není vždy nutný pokles slabiky předcházející před tzv. přízvučnou slabikou, jak se uvádí v odborné literatuře (Daneš, 1957).

b) Další faktory ovlivňující hodnocení

Hodnocení kadencí jako výpovědních typů ovlivňují i další faktory: **výška jednotlivých slabik**, zejména výška počáteční slabiky a výška melodického vrcholu, u kadencí s postupným stoupáním také výška slabiky po iniciální slabice taktu. Důležitá je také **velikost intervalů** mezi slabikami.

Zkušenosti se syntetickým materiálem dále ukazují, že je třeba brát v úvahu také melodický průběh předchozí části výpovědi (viz Palková, 1998).

7. Výhledy

V dalším výzkumu bude třeba ověřit

- existenci určité územní preference ve vyjadřování výpovědních typů určitými typy kadencí;
 - roli obsahové a syntaktické stránky;
 - naznačené tendence na taktech čtyřslabičných a víceslabičných;
 - vliv melodického průběhu předchozí části výpovědi.
- Bude třeba konfrontovat syntetický a přirozený materiál.

Literatura

DANEŠ, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha, Nakl. Čs. akademie věd 1957.

JANÍKOVÁ, J.: Melodic Contrast in Czech Interrogative and Non-Concluded Sentences: In: Speech Processing. Abstracts of the 8th Czech-German Workshop, Prague 1998, v tisku.

PALKOVÁ, Z.: Fonetika a fonologie češtiny. Praha, Karolinum 1994.

PALKOVÁ, Z.: Positional Dependencies in F₀-Patterns Modelling in Czech. In: Speech Processing. Abstracts of the 8th Czech-German Workshop, Prague 1998, v tisku.

PALKOVÁ, Z. – PTÁČEK, M.: Prosodic Issues in Czech: An Application in TTS. In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences. Vol. 4. Stockholm 1995, s. 380 – 383.

PALKOVÁ, Z. – PTÁČEK, M.: TTS Issues: Prosody Modification in Text. In: Speech Processing. Abstracts of the 6th Czech-German Workshop. Prague 1996, s. 32.

PALKOVÁ, Z. – PTÁČEK, M.: Modelling Prosody in TTS Diphone Synthesis in Czech. In: Speech Processing. H.-W. Wodarz (ed.): Forum Phonetikum 63. Frankfurt am Main 1997, s. 59 – 77.

PTÁČEK, M.: Czech Speech Synthesis. In: Phonetica Pragensia IX. AUC Philologica 1. Praha 1996, s. 231 – 244.

ROMPORTL, M.: K tónovému průběhu v mluvené češtině. Praha 1951.

O nepřipraveném autobiografickém vyprávění

Lucie Hašová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Úvod

V tomto příspěvku se zabýváme analýzou autentického životopisného vyprávění. K rozboru používáme mimo jiné některé pojmy F. Schützeho (1984), který nepřipravené životopisné vyprávění popsal v teoretické rovině.

Rozhovor, jehož analýzou se zde zabýváme, byl pořizen v listopadu 1994, nahrávání trvalo celkem několik hodin. Respondentka paní P. (nar. 1927) pochází původně z převážně maďarsky mluvící oblasti jižního Slovenska, řadu let však již žije v Čechách. Jazykem rozhovoru byla převážně čeština, nacházíme však i různé dlouhé pasáže v maďarštině, interview je navíc prokládáno řadou kratších úseků ve slovenštině.

Forma analyzovaného interview

Rozhovor má převážně formu tzv. narativního interview. Pro narativní interview je typické, že mluvčímu, na jehož promluvu je analýza zaměřena, je dopřáno co nejvíce prostoru a času, mluvčí není zbytečně přerušován, odváděn od tématu. Většinou je mu na začátku rozhovoru položena nějaká velmi všeobecná a široká otázka. Úkolem badatele, člověka, který narativní inter-

view získává, je především poslouchat, povzbuzovat mluvčího, přitakávat (např. souhlasným „hm“, kýváním hlavy) a vést ho tak k co nejsouvislejšímu vypravování vlastního životního příběhu, pokusit se mluvčího „rozpovídat“, v ideálním případě se stát čistým posluchačem (reiner Zuhörer), který průběh vyprávění neovlivní vůbec.

Kognitivní figury

Schütze předpokládá, že vypravěč, jakožto příslušník určitého kulturního společenství, je vybaven tzv. komunikačními schémata. Společně s W. Kallmeyerem rozlišují komunikační schémata vypravěcí, popisovací a argumentační. V komunikačních schématech je prostor pro kognitivní figury. Kognitivní figury mají podíl na uspořádání prožívaných zkušeností a slouží jako kognitivní záchytné body při narativní rekonstrukci životopisu. V tomto článku se budeme podrobněji věnovat dvěma kognitivním figurám, a to nositeli události a řetězení událostí.

Nositel události

Každá událost neboli verbalizovaná jednotka životopisného vyprávění, odpovídající určité prožité zkušenosti, má svého nositele (Ereignisträger). Nositel události (prožitku) je buď totožný s nositelem životopisu (Biographieträger), tedy s člověkem, který vypráví svůj životopis, anebo se jedná o různé osoby. Pokud se jedná o osoby různé, ocitá se pak nositel životopisu s nositelem (nositeli) události v různých vztazích.

V analyzovaném interview najdeme převážně případy, v nichž se obě kategorie kryjí, respondentka je sama nositelkou většiny popisovaných událostí (viz příklad č. 1 a 2).

(1)

P: no ale jinak jsem ale žila na: (.) na tom (.) na východním slovensku? a (..) a studovala jsem ale v budapešti. [obchodní] školu. obchodní akademii teda. (..) no a obchodní akade:mii jsem

A: [hm]

P: nemohla dodělat? protože byla válka? bylo už to? tak jsem dokončila obchodní školu. tam=

A: =hm=

P: =no a po válce jsem se zase už, (.) bydlela tady v československu? no a z československa, (..) na slovensko teda nebylo co dělat? ((povzdech)) (.) jako mladý lidi, tak jsme si dali, (.) jako přihlášku do pohraničí na práci.

(2)

P: jenomže jsem musela: jezdit každý druhý den do varů? na nějaký to, (.) a dávali, sáhodlouhý [tyhlecty] ty (.) ty (.) číslice, a mně to šlo prostě já to spočítala?

R: [školení]

P: () (.) než druhá měla měla půlku já už měla dva udělaný mě to, (.) já jsem byla na to bystrá jako. (.) no: a tak (.) pět dní? (.) pětkrát jsem tam byla? no: a dostala jsem štempl. (.) že jsem kvalifikovaná síla. (.) „to byl konec“ [((směje se)) ()]

R: [((směje se)) prodavačka hic]=

A: [((směje se))]

P: =no (.) ale já jsem to zvládala. (.)

R: jo:

P: (.) no: a tak jsem, tak mě píchli k mlíku. (.) tak jsem teďka nalívala to mlíko? že jo (.) povídám ježiš marja máslo mlíko tvaroh takovýdle. (.) no já já bych nejradši dělala na potravinách. (.) no ale musela jsem tam bejt že jo. no ale za dva měsíce už mě dali zase k ze(-.) do zeleniny. (.) no a tenkrát ještě ta zelenina byla slabá. že jo takovej (.) co přivezli. (.) fronta jak brno, mě to rozčilovalo? povídám. (.) to já to nemůžu zvládnout takovouhle frontu stáli na třešně. (.) na cokoliv na mrkev. na (.) no na všecko se stála hrozná fronta. (.) já povídám ježiš marja ještě todlencto. (.)

Pro respondentku obecně platí, že kromě sebe nedává ve svém vyprávění příliš mnoho prostoru dalším osobám. I když je jí položena otázka všeobecného charakteru (např.: *Jak se do této oblasti vlastně dostali maďarští obyvatelé?*), reaguje téměř výlučně s ohledem na svou vlastní osobu, na svůj vlastní životní příběh, ve vyprávění v podstatě neopouští 1. os. sg. Pokud respondentka vypráví události, kterých se účastní i někdo jiný, hraje ten druhý většinou nějakou vedlejší roli.

Nacházíme např. pasáž, v níž respondentka sama oznámí, že bude mluvit o svém manželovi (*můžu říct (.) o svém mužovi*). Ten se však stává nositelem události jen na krátkou dobu, přímo jemu věnuje jen několik slov. Na poměrně malém prostoru zmiňuje některé další jeho příbuzné, kromě nich ještě dále nespécifikované skupiny (*Maďaři, Slováci, Němci*) a velmi rychle přechází ke své vlastní osobě (viz příklad č. 3).

(3)

P: ale můžu říct (.) o svém mužovi. protože manžel je, (.) manžel byl [jako] přímo z

R: [byl]

P: maďarska [z rumunských hranic]. (.) tak jak (.) no v sedmačtyřicátém roce se to začalo

A: [hm]

P: blbnout? (.) začali dělat ty ty (.) e, (.) emigrantský (.) cesty když němci odcházeli, maďari museli odcházet, (.) slováci z maďarska, (.) ze slovenska maďari? no tak tím pádem sem přišel můj muž taky. protože (.) byl jako rozený slovak. (.) jenomže: e neuměl ani slovensky? (.) akorát maďarsky trošku uměl

slovensky no. a voni: jako: přišli jako jejich rodiče taky?: (.) přesídlili se sem? a přímo do nejdku. (.) bra- sestra bratr jako sem? (.) a e rodiče zase do komárna. (.) no: a tak (.) takle se dostali. potom tady žili: tady: (.) tady prostě pracovali? (.) česky teda se nikdy nenaučili? (.) já teda taky neuměla? já jsem taky uměla, (.) ani (.) když jste mě pozdravila dobrý den? tak já jsem nevěděla ani co to znamená? (.)

Spolu/nositel události, který ve vyprávění dosud nebyl zmíněn a který není s vypravěčem očividně spjat nějakými těsnými (např. příbuzenskými) vazbami, je do vyprávění zpravidla uveden nějakou krátkou charakteristikou. Příkladem takových charakteristik jsou následující ukázky. První se týká jednoho z někdejších respondentčinych nápadníků, druhá kuchařky, její bývalé nadřízené. Obě charakteristiky vykazují jisté společné rysy. Nacházíme v nich jednak řadu vizuálních rysů obou zmíněných osob, jednak jejich národnost (*ňákej Němec, Češka*). Vzhled a národnost jsou tedy pro respondentku rysy vhodnými pro první představení nových osob v jejím vyprávění.

(4)

P: za mnou ještě běhal ňákej němec taky ale ten byl takový, (.) opravdický germán? (.) takový (.) jako dyž se koukáte na film?

A: hm

P: a teď tam,

A: hm

P: vidíte německýho vojáka učesaný jak hitler?

A: ((směje se))

P: a takle takov- takovou skobu? a takovej obličej vám měl žlutý, jak jak tá hadra tamle,

A: ((směje se))

P: takový prostě takový nezdravý pohled, a von vám mě

(5)

P: tak jsem si šla do kuchyně. (.) a tam byla strašně nádherná pani. no s- (.) no vážila teda takovejch [sto čtyřicet kilo]. ale velká statná to a vona byla (.) češka. pražáčka (.)

A: [(směje se)]

Kuchařka z druhé ukázky se v dalším vyprávění stává pokud ne přímo nositelkou události, tak významnou spolunositelkou. Respondentka jí ve svém vyprávění přisuzuje poměrně důležitou úlohu, věnuje jí rozsáhlou plochu svého vyprávění. Je to osoba, která respondentce pomáhala osvojovat si češtinu. Vztah respondentky k českému jazyku je vůbec velmi pozoruhodný, učení se češtině, postupné zdokonalování v jazyce psaném i mluveném, je jejím oblíbeným tématem. Často uvádí konkrétní česká slovíčka, s nimiž přišla do kontaktu po svém příchodu do Čech (*když jste mě pozdravila **dobry den?** tak*

já jsem nevěděla ani co to znamená?, to se neříká má krásnou hubu. ale má pěknou pusu, és én ez nem tudtam megérteni lehký odpočinití). Právě osvojování češtiny je událostí, kterou respondentka sdílí společně s kuchařkou (viz příklad č. 6).

(6)

P: a v kuchyni mě pérovala ta pani kuchařka. ale měla mě hrozně ráda. protože jsem byla moc, (.) na práci šikovná prostě, (.) a (.) už jsem zadělávala ručně se. eště nebyly stroje žádný. na ty knedlíky, (.) tak jsem to zadělávala, už jsem to uměla, (.) a (.) vona mezitím e vdá- e ženila jako syna. v praze nákej (.) byl to inženýr. jedinýho syna měli. (.) donesla (.) takovýdle velikánský fotky. (.) ježiš a to byl hezkej kluk. (.) mm to byl hezkej pán. (.) a já jsem na to. (.) ona m- (.) ukazovala, povídá (.) a vona vám měla takovejdle. (.) veliký stůl? (.) a ten stůl byl vyvýšenej? na takovejdle na takovejdle podstavci jako byl vyvýšenej? (.) a vona tam musela vždycky stoupnout na dve schody? ((slyšitelný nádech)) a tam (.) trůnila. na tom na konci kuchyni? (.) a vona mě tam volala. já jsem malá? (.) a já říkám. (.) no že prostě stoupla jsem tam nahoru? a ona se začala smát? (.) a tak povídám dej mi fotky. ((smích)) ona mně dala? povídá no tak se podívej. a já povídám (.) je von má (.) on má krásnou hubu. tak [((smích))]

A: [((smích))]

P: tak ona mně povídá. (.) ty jedna. ty ještě to nevíš že to se neříká má krásnou hubu. ale má pěknou pusu.

A: hm

P: (.) a já myslela pusa že [když] (.) vás někdo políbí někdo že jo. (.) a já říkám no já to to já

A: [aha]

P: [nevěděla]. no: a takle jsem se. oni mě takle upozorňovala. upozorňovali

Nositeli události se mohou stát kromě jednotlivých lidí také kolektivní sociální jednotky (např. rodina, skupina přátel, zájmový kroužek apod.) a neživé objekty. O těchto neživých nositelích události Schütze poznamenává: „... Nositelem události může být i vlastní auto, vlastní dům, působivý obrázek, tedy neživé objekty, které si zachovávají jistou hodnotu v proudu zkušeností vypravěče a vstupují s ním tak do symbolické interakce...“ (Schütze, 1984, s. 84, překlad LH).

Pozoruhodnou událostí ve vyprávění paní P. je učení se češtině četbou knihy. Kniha, která se stala nositelem této události, patří nejspíše mezi zmíněné neživé objekty. I s odstupem let si respondentka přesně vzpomíná na titul knihy a jméno autora, v určitých pasážích interview cituje z této knihy celé věty, pozastavuje se nad neobvyklými slovními spojeními, apod. (viz příklad č. 7).

(7)

P: no já jsem tam v jednom baráku takle k-, e a teď e (.) jsem si tam podívala- koukala? je tam pěkná knížka. vázaná jako? (.) z toho bordelu se to tam, e vylezlo (.) jsem to zdvihla? (..) a koukám josef knap, (..) nic mi to neřikalo. že protože jsem neuměla česky. a (.) kříž u potoka. (.) to bylo.=

A: =hm (..)

P: a já jsem tu knížku slečno začala číst? (.) já jsem (.) maďarský knížky jsem neměla? (.) z domova jsem nic neměla? česky jsem neuměla? a ta ta: byla (.) ta knížka byla česká? (.) tak jsem ji začala číst. (.) poctivě (.) žádný na přeskakování. nějak že bych to přeskakovala. ((slyšitelný nádech)) sedumkrát jsem tu knížku přečetla. (.) za sebou (.) protože jsem měla dlouhou chvíli. přišla jsem z práce? a neměla jsem co dělat. (.) no tak sedumkrát jsem tu knížku, když jsem posedmýkrát přečetla? já už jsem věděla voč (.) už jsem věděla (.) oč se to jedná. [()]

A: [no tak to je] úžasný teda.=

P: =takle jsem se naučila.

Řetězení událostí

Druhou kognitivní figurou je řetězení událostí (Ereigniskette). Vypravěč zvolí určité pořadí, sled událostí, které pro něho znamenaly (znamenají) nějakou změnu, které, alespoň z jeho pohledu, usměrnily průběh jeho života. Každá vyprávěná událost v sobě zahrnuje (přinejmenším implicitně) časové zakotvení, odkaz k době, kdy se skutečně udála. Události, jednotlivé články řetězu, jsou na sebe napojovány různým způsobem.

Jednak se může jednat o tzv. Schwundstufe, zapojení události, kterou vypravěč „odbyde“ třeba jen jedinou replikou, mezi ostatními událostmi v řetězu nezaujímá nijak významné místo. K tomuto jevu může dojít např. v narativním interview, které je přísně tematicky zaměřeno a ve kterém se od respondenta očekává, že se bude stanoveného tématu držet (tématem může být např. respondentovo zaměstnání). Respondentovi se může stát, že mu „ujede“ nějaká replika, která s daným tématem nesouvisí a která do celku interview zjevně nezapadá. V našem interview se s tímto jevem prakticky nesetkáme, protože respondentka není ve svém životopisném vyprávění nijak (tematicky) omezována.

Podstatnější jsou další dva způsoby řetězení. První je tzv. nedramatická prezentace událostí, vypravěč popisuje jednotlivé epochy svého života jako ohraničené celky, omezuje se na zásadní změny ve svém životě, každá epocha je ve vyprávění precizně časově ohraničena. Jediným respondentovým záměrem, slovy Schützovými vypravěčskou perspektivou, je dostatečně precizně prezentovat svůj životopis.

Druhým způsobem řetězení je pak tzv. dramaticko-scénická prezentace událostí. Ta se vyznačuje tím, že vyprávění obsahuje kromě pasáží orienta-

ných výlučně na životopis také různá propojení s momentálním rozpoložením vypravěče, kromě událostí prožitých kdysi mluvíč zařazuje do vyprávění i své současné problémy, pocity. Respondentovo vyprávění může být provázeno gesty, která vyprávění doplňují, vypravěč do proudu svého životopisu zařazuje citace různého druhu (převypravuje dialogy, které s někým vedl, slovy popisuje nějaké své myšlenkové pochody apod.).

U respondentky paní P. najdeme především druhý způsob. Její vyprávění je živé, plné zmíněných citací (viz např. výše zmíněnou ukázkou č. 6, v níž respondentka popisuje svou komunikaci s kuchařkou, a ukázkou č. 8, která obsahuje jednak reprodukci dialogu paní P. s bližší neurčenou osobou/osobami, jednak jakýsi její vnitřní monolog), gest (audio nahrávka je samozřejmě o gesta ochuzena, v případě paní P. jsou ale jednoznačně důležitým článkem jejího mluvního projevu) a různých dalších, zvukovou nahrávkou zachycených paralingválních jevů (povzdechy, smích, bouchání do stolu, apod.). Do životopisného vyprávění paní P., do příhod dávno minulých jsou zapojovány i ostatní účastnice nahrávání. Doba minulá (doba vyprávěných událostí) je propojována s dobou současnou (s dobou vyprávění). V ukázce č. 9 můžeme sledovat, jak respondentka, popisující období začátku 50. let, kdy si začínala osvojovat češtinu a jako rodilá mluvíč maďarštiny měla problémy s rozlišováním maskulina a feminina v češtině, začlenila do vyprávěné události jednak A (*vám*), jednak nějakého neznámého muže (*jemu*).

(8)

P: jako jsem říkala že já ty zdrhovadla. (.) mně se pořád u toho chtělo spát. (.) a pám já to dělat nebudu. (..) no (.) jenomže kam můžete jít? když (.) nemáte (.) neumíte mluvit že jo. tak jsem musela, (.) a jednou byla tam nějaká schůze? a: taklec (.) jako ještě to:, (.) v těch letech, a mělo se jít na brigádu. (.) a já jsem říkala. (..) žá- na žádnou brigádu nejdu? já už jsem rozuměla jako co: o čem mluvili. ale ještě jsem neuměla dobře povídat. (.) já nejdu na brigádu já já chci jít do kuchyně. (.) no: tak (..) proč chci jít do kuchyně. já pam protože (.) protože se mi to tady nelíbí, a chtěla bych si naučit český knedlíky vařit.

(9)

P: to: (.) tak jsem pomaličky, (.) já jsem tam pracovala: (.) dva a půl roku. (.) já jsem (.) no už (.) za šest měsíců? (.) když za šest měsíce když jsem tam byla? (.) po šestej (.) teda po šesti měsíce už jsem mluvila (.) pěkně? (.) sice jsem vám řekla on? (.) a jemu jsem řekla ona:?: (.) a tak (.)

Základní životopisné procesy

V dosavadním výkladu jsme se věnovali životopisnému vyprávění jakoby zevnitř, sledovali jsme kognitivní figury, rozpoznatelné na často velmi krát-

kých úsecích interview. Pro globálnější pohled vypracoval Schütze tři základní procesy, zachycující životopisné události respondenta.

Prvním způsobem jsou tzv. biographische Handlungsschemata (životopisná schémata jednání). Respondent se ve svém vyprávění dostává k jisté události svého života, kterou si předem promyslel, naplánoval, očekával nějaký její průběh. Jedná se zpravidla o nějaký zcela zásadní životní úsek, o nějakou delší životní etapu. Schéma obsahuje řadu jednotlivých kroků, které postupně vedou k naplnění oné životní kapitoly. Toto naplnění může být úspěšné, nebo neúspěšné.

Ve vyprávění je prezentace tohoto schématu zpravidla doplněna nějakým zhodnocením. Ve vyprávění respondentky paní P. můžeme za takovou zásadní životní kapitolu považovat její rozhodnutí přestěhovat se ze Slovenska do Čech. Po tomto jejím rozhodnutí (po skončení střední školy) následovala řada kroků (podání žádosti o práci v Čechách, hledání konkrétního pracovního místa, cílevědomé učení se češtině, atd.) kterými postupně respondentka dosáhla svého vytčeného cíle. Na základě respondentčina vyprávění můžeme konstatovat, že v případě této události se jí podařilo plánu dostat úspěšně.

Druhým způsobem jsou tzv. Verlaufskurven (průběhové křivky, zatačky). To jsou úseky vyprávění, v nichž se respondent dostává k životním událostem, které nějak, zpravidla nepříznivě, narušily průběh jeho života. Jedná se o události, které on sám nezpůsobil, nechtěl způsobit, ale ony se bez jeho přičinění nějak dostaly do jeho života. Vyprávěč je takovými událostmi zasažen nepřipraven, do určité míry jimi trpí, snaží se s nimi vyrovnat, překonat je, najít ztracenou rovnováhu.

Zatáčkou v životopisných událostech paní P. je její nucené přerušování studia na střední škole kvůli druhé světové válce. Respondentka se s touto nepříjemnou skutečností vypořádala hned, jak to bylo možné. Jakmile válka skončila, školu dostudovala. Můžeme tedy říci, že ztracenou rovnováhu, kterou kvůli zmíněné zatačce ztratila, našla v nejkratší možné době.

Konečně posledním způsobem jsou tzv. Wandlungsprozesse (procesy změny, obratu). Zde se jedná o životní momenty, v nichž respondent sám usiluje o nějakou změnu dosavadního průběhu života, náhle, často nečekaně se sám rozhodne zásadním způsobem zasáhnout do průběhu svých životních událostí.

S tímto procesem se u respondentky setkáváme v pasáži vyprávění, v níž popisuje svůj přechod z jednoho zaměstnání do druhého. Krátce po jejím příchodu do Čech, začátkem 50. let, jí bylo pracovním úřadem přiděleno místo dělnice v továrně Koh-i-noor. Respondentce se toto zaměstnání zdálo příliš nudné, tak si sama prosadila změnu a našla si místo v kuchyni.

Závěr

V tomto článku jsme se snažili na konkrétním materiálu prezentovat některé jevy nepřipraveného životopisného vyprávění. Nejprve jsme zkoumali tzv. dvě kognitivní figury.

První kognitivní figura, *nositel události*, se u respondentky vyskytuje ve třech základních podobách. Jednak je to případ, kdy splývá nositel události s nositelem životopisu, dále případ, kdy mají události kromě nositele životopisu ještě nějakého dalšího spolunositele, a konečně případ, kdy je nositelem události neživý předmět. V druhé kognitivní figurě, *řetězení událostí*, se v analyzovaném interview setkáváme převážně s dramaticko-scénickou prezentací událostí.

V další části příspěvku jsme pak pozorovali různé procesy, zachycující životopisné události. Tyto procesy jsou v zásadě trojího druhu, ve vyprávění respondentky se setkáváme se všemi třemi životopisnými procesy.

Lze tedy konstatovat, že Schützeho metodologie a terminologie je pro analýzu konkrétního materiálu velmi přínosná.

Znaky užívané v přepisech:

P, R, A	označení jednotlivých mluvčích
.	klesavá intonace
,	„rovná“ intonace
?	stoupavá intonace
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
=	těsné navázání replik, tzv. overlap
()	nesrozumitelný úsek
((směje se))	komentář přepisovatele
P:	[představovat] úseky pronesené dvěma mluvčími zároveň
A:	[hm]
neza-	přerušení či neukončení konstrukce
<u>ale</u>	dynamicky zdůrazněný úsek
„no nemluvim“	úsek pronesený se smíchem
to:	nápadné dloužení vokálu

Literatura

KALLMEYER, W. – SCHÜTZE, F.: Zur Konstitution von Kommunikationsschemata der Sachverhaltsdarstellung. In: Gesprächsanalysen. Ed. D. Wegner. Hamburg, Helmut Buske 1977, s. 159 – 274.

MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: Mluvená čeština v autentických textech. Jinočany, H&H 1992.

SCHÜTZE, F.: Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens. In: Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven. Ed. M. Kohli/G. Robert. Stuttgart, Metzler 1984, s. 78 – 117.

TREICHEL, B.: Die linguistische Analyse autobiographischen Erzählens in Interviews. Tübingen, Gunter Narr Verlag 1996.

O dramaturgii komunikačných rituálov – insígnie, dekorácie, rekvizity

Juraj Rusnák

Fakulta humanitných a prírodných vied PU, Prešov

Ned'aleko istej vysokej školy stojí staršia budova s priečelím pripomínajúcim architektúru pseudooptimizmu a pompéznosti budovania „lepších zajtrajškov“. Je to študentský internát, na prízemí ktorého je umiestnená veľká jedáleň. Celé desaťročia sa v tejto hlučnej miestnosti so vzduchom presýteným vôňou jedál stretáva celá akademická obec: učitelia i študenti. Po novembri 1989 zavládli v jedálni nové zvyky: tak ako sa strácali bariéry medzi pedagógmi a ich žiakmi pri spoločných štrajkoch, tak aj pri spoločnom „hodovaní“ sa členovia akademickej obce stretávajú takpovediac „za jedným stolom“. Manifestovanie akademickej solidarity počas obedňajších prestávok však časom postupne slabne: najprv sa „učiteľský“ a „študentský“ sektor opäť rozdeľuje, neskôr sa časť, v ktorej stolujú pedagógovia a zamestnanci školy, „ukryje“ bariérami pred očami študentov a nakoniec sa pri vstupe do tohto „Zakázaného mesta“ objavia nápisy VSTUP LEN PRE UČITEĽOV A ZAMESTNANCOV VYSOKEJ ŠKOLY. S tichým súhlasom oboch častí akademického publika je týmto činom reštaurovaná sociálno-kultúrna izoglosa, manifestujúca zmenu pravidiel komunikačného správania. Prichádza čas jej opätovnej ritualizácie.

Komunikačný rituál patrí k základným prejavom komunikačnej performancie (LaChapelle, 1984). Americký sociológ a antropológ Victor Turner definuje komunikačný rituál ako stereotypnú sekvenciu činností zahŕňajúcich gestá, slová a predmety, vykonávanú v špecificky definovanom priestore a v záujme účastníkov komunikácie (Turner, 1972). Komunikačnú performanciu môžeme v tomto prípade definovať ako „ustálené vzorce správania“ (Nakonečný, 1995), ako „pravdepodobnostný komunikačný stereotyp“ (Rusnák, 1997c). Informačná, resp. metainformačná zložitosť dekódovania ritualizovaného (aj rečového) správania tkvie predovšetkým v tom, že znaková štruktúra komunikačných rituálov má viac konotatívny než denotatívny pôdorys. Odpoveď na archetypálny vstup do komunikačného rituálu – otázku „Ako sa máte?“ – rešpektuje skutočnosť, že ambíciou tu nie je zistiť stav psychickej či fyzickej výkonnosti recipienta, ale prejaviť vôľu realizovať sociálno-psychický kontakt. Výsledkom takéhoto „identifikačného protokolu“ sú preto zdánlivo nič nereprezentujúce komunikáty typu „Ďakujem za opýtanie... – Ujde to... – Dá sa to vydržať“ a pod.

Vyššie spomínané „overovanie totožnosti“ je divadlom, v ktorom je rozloženie úloh hercov a publika len relatívne (porov. Gerbner a kol., 1989).

Čiastočná fúzia expedienta a recipienta je jednou zo základných podmienok fungovania komunikačných rituálov: rozdelenie úloh v „scenáři“ je všeobecne akceptované prejavom ochoty hru odohrať.

Komunikačný rituál, toto „divadlo v reči“ predstavuje zložitú znakovú štruktúru, fungovanie ktorej nadobúda zreteľné obrysy dramaturgickej činnosti. Základné podmienky fungovania komunikačných rituálov (akceptovanie rituálu manifestované čiastočnou fúziou produktora a receptora a kanonizovanie rituálu vyjadrené invariantnosťou jeho štruktúry) určujú aj insignie (formálne vyjadrenia statusu, pozície v rituáli; „znaky hodnosti“, ktoré ako súčasť ritualizovaného správania precizujú kultúrne a sociálne pozadie daného rituálu), rekvizity (súčasti scénického vybavenia, fungujúce pri rituálovej performancii) a dekorácie (hlavné súčasti identifikácie časovej a priestorovej dramatisácie ritualizovaného správania).

Najdôležitejšou dekoráciou komunikačných rituálov je nepochybne

situálny kontext: inak vnímame obsah vety „*Stále len prší a prší...*“, keď zaznie v správach o počasi, a inak, keď sa ňou usiluje sused prelomiť mlčanie pri spoločnom cestovaní vo výťahu. Ticho je pri komunikácii vnímané ako výrazne príznaková kulisa (porov. Rusnák, 1996 a) a pri ritualizovanej performancii býva preto nahradzované neutrálnejším komunikačným prostredím – najčastejšie hudbou. Ambientné funkcie modernej populárnej hudby sú skúmané už dlhšiu dobu (Matzner – Poledňák – Wasserberger, 1983), v kontexte najnovších výskumov sa ukazuje, že práve komerčná časť nonartificialnej hudby má všetky predpoklady stať sa „čistým médiom“, podobne ako sa ním stalo elektrické svetlo (McLuhan, 1991). Pop music je dnes prakticky všade: nielen na diskotékach, v baroch, ale aj v letiskových halách, na módnych prehliadkach, castingoch modeliek či mítingoch politických strán pomáha pop music prediktabilizovať obsah komunikácie.

V našich úvahách o dekoratívnosti médií (Rusnák, 1997 a, 1997 c) zdôrazňujeme využívanie napätia medzi fikciou a realitou, ktoré je v niektorých prípadoch manifestované priamo (v poetike žánru fantasy), v iných prípadoch je umne zastierané (v architektúre reklamného spotu).

Práve médiá ako „čistý produkt kultúry“ sú priamo predurčené na frekventované využívanie rekvizít komunikačných rituálov. Žovialne rečové správanie moderátora komerčnej televízie či rozhlasu, blížiacie sa k netaktnej dôvernosti, býva sprevádzané preexponovanou emocionálnosťou, hraničiacou s afektom: „*Ludkovia moji, dajme si teraz ďalšiu súťažienku o super ceny – preto neváhajte ani chvíľku a volajte! – Dúfam, že sa bavíte rovnako dobre ako my tu v rádiu! – Moja maličkosť spolu s technikom sa teraz s vami lúči, ale nezúfajte, naše vysielanie pokračuje veselo ďalej, preto nám ostaňte verní a počúvajte naše bomba rádio!*“ Takéto rekvizity vo verbálnom vyjadrovaní moderátorov komerčných médií sú často považované za neadekvátne. Treba

si však uvedomíť, že sú súčasťou svojrázneho komunikačného rituálu insitnej časti teenagerskej klientely (označenie „teenager“ tu má skôr percepčné než vekové konotácie), publikum tohto druhu totiž prahne po šírke a verbálna trivialita je tu kľúčom do takejto „trinástej komnaty insitného komunikanta“.

Podobné rekvizity fungujú aj v najdôležitejšom žánri masmediálnej komunikácie konca 20. storočia – v televíznom seriáli. Už samotná percepcia tohto fenoménu médií postindustriálnej éry je rituálom: je známe, že rodina upevňuje svoj sociálny skelet práve pri sledovaní jednej z častí nekonečnej televíznej ságy. Jazyk televíznych seriálov je lapidárny, až zjednodušujúci: „*Zostaneme takto pevne v objatí, až kým nebudeme mať stodvadsať, stotridsať alebo stoštyridsať rokov... – Chcel by som, aby sme my dvaja spolu našli opäť chuť sa usmievať. Nie je to ťažké, len to musíme chcieť, prosím vás.*“ Reč je tu v skutočnosti „o inom“, takéto ritualizované rekvizity svojou predikatabilitou pomáhajú divákovi zbavovať sa bremena interpretácie.

Fiktívny svet takto predstavenej pseudoreality, prítomný v štruktúre televízneho seriálu, je základnou rekvizitou výstavby reklamného spotu. Predstavovaná kauzalita vzťahu literárnej fikcie a vonkajšej reality je tu posilňovaná dodatočnými indikátormi (napr. prítomnosťou všeobecne akceptovanej osobnosti alebo preexponovaným zdôrazňovaním „prirodenosti“ reálií – „prekvapením“ pri potvrdzovaní validity šírených reklamných informácií, „spontánnosťou“ reakcie na reklamou propagovaný výrobok či službu a pod.).

Pri dramaturgii komunikačných rituálov sa často stáva, že rekvizity a dekorácie získavajú v komunikačnej performancii sociálno-kultúrne dimenzie. Aktuálne tu ustupuje gnómickému: komunikačné rituály sa stávajú informačnou databázou o správaní sa spoločnosti práve vďaka svojim insigniám. Konverzačný rítus v našom kultúrnom priestore pracuje v pásme neutrálnej až mierne negatívnej repliky – preto „je vhodné“ a „očakávané“ pri spoločenskej konverzácii odpovedať na otázku „*Ako sa máte?*“ neutrálne, prípadne s negatívnym príznakom hodnotenia: „*Ujde to... – Dá sa to vydržať... – Bolo už aj lepšie...*“ Insignie komunikačných rituálov sú v iných kultúrnych stereotypoch ovplyvňované konverzačným optimizmom: „*It's great! – I'm OK... – I'm fine...*“ (Rusnák, 1996 a).

Emitovanie rituálových insignií je stavom informačnej expanzie. Extrémna multivokalita jadra symbolickej štruktúry komunikačného rituálu (Turner, 1972) umožňuje v kondenzovanej forme vysielat' správy o kultúrnych, sociálnych a psychických osobitostiach správania jednotlivca či sociálnej skupiny. Insignie komunikačných rituálov majú často kultúrno-historické pozadie: petrifikuju vzťah medzi označovaným a označujúcim na základe konotácie. Zvyčajne reflektujú etický a estetický kánon príslušnej spoločnosti: konflikt dobra a zla je v súčasnej pop kultúre predstavovaný komunikačným využitím jednoduchších kódov, ktoré dešifrovanie uľahčujú – napr. využitím bielej a čiernej farby (oblečenie a zbrane postáv; v najznámejšej sci-fi trilógii *Hviezdne vojny* je

tak aj v prípade zobrazovania kozmických lodí, ba aj celých planét (Ščepka, 1991), polarita života a smrti je v komiksovej fantasy manifestovaná fixnými symbolmi meča a hada (Muller–Siemens, 1990). Koncentrovaným výrazom použitia rituálových insígnií v postindustriálnej spoločnosti je zábavné predstavenie (adekvátnejšie označenie nachádzame nielen v angloamerickej literatúre – „spectacle“ – ale aj v poľských prameňoch: „widowisko“ – Goban-Klas, 1998). Takto možno interpretovať syntézu verbálnej a fyzickej agresivity v pseudogladiatórskej hre zvanej wrestling: všetky nenávistné pokriky novodobých bohatierov v aréne, imitovanie ozajstného súboja a povzbudzovanie publika sú predovšetkým správou o pochopení pravidiel hry. Súčasťou manéže sú preto všetci – aj supermani, zdanlivo odhodlaní na všetko, aj jačiace publikum, veselo chrúmajúce popcorny. Manifestované insígnie v prípade takýchto predstavení nadobúdajú charakter „kultúrnej izoglosy“: wrestling sa šíri celým (satelitným) svetom a tak sa tejto „slávnosti“ môžeme zúčastniť aj my, v pohodlí svojej obývačky. Reštaurovanie istého typu insígnií súčasne odráža zmeny v hodnotovej orientácii spoločnosti: po istom čase je opäť vhodné vítať predstaviteľov moci spevom a tancom, prípadne špalierom narýchlo zozberaných „dobrovoľníkov“ (napríklad aj z materských škôl).

Komunikačný rituál svojou polyfunkčnosťou a intenzívne šíreným informačným poľom dokáže o stave ľudskej spoločnosti povedať omnoho viac, než sa na prvý pohľad zdá: to, čo sa stalo v jednej jedálni študentského internátu, je preda o čomsi úplne inom.

Literatúra

BIEDERMANN, H.: Lexikón symbolov. Bratislava, Obzor 1992. 376 s.

GERBNER, G. a kol.: International Encyclopedia of Communications. I. – IV. New York – Oxford, Oxford University Press 1989.

GOBAN-KLAS, T.: Komunikowanie masowe. Zarys problematyki socjologicznej. Krakow, Ośrodek badań prasoznawczych 1978. 352 s.

JANOŠEK, J.: Sociální komunikace. Praha, Svoboda 1968. 176 s.

LaCHAPELLE, D.: Ritual Is Essential. In: Context, 5, 1984, s. 39 – 42.

MAREŠ, P.: Metajazyk, metařeč, metatext. Slovo a slovesnost, 51, 1990, s. 123 – 130.

MATZNER, A. – POLEDŇÁK, I. – WASSERBERGER, I.: Encyklopedie jazzu a moderní populární hudby. Část věcná. Praha, Editio Supraphon 1983. 416 s.

McLUHAN, M.: Jak rozumět médiím. Extenze člověka. Praha, Odeon 1991. 340 s.

MULLER, J. a kol.: Fantasy und Comic. Monster, Mythen und Magie. Rendsburg, Kino Verlag GmbH 1990. 196 s.

NAKONEČNÝ, M.: Lexikon psychologie. Praha, H+H 1995. 340 s.

RUSNÁK, J.: O syndróme zámernej agresivity komunikačného prostredia. In: Varia V. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1996 a, s. 104 – 106.

RUSNÁK, J.: O jazyku médií a v médiách. VII. Sme svoji: na diskotéke sa nielen tancuje. Sme na východe, I., č. 109, 23. 11. 1996 b, s. 7.

RUSNÁK, J.: Informácia a metainformácia. Niekoľko poznámok o komunikácii v médiách. In: Informačný systém v riadení štátnej správy, samosprávy, malých a stredných podnikov a vo vyučovacom procese. Prešov, Fakulta výrobných technológií Technickej univerzity Košice so sídlom v Prešove 1997 a, s. 181 – 184.

RUSNÁK, J.: Niekoľko poznámok o ritualizovanej reči. In: Varia. VI. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997 b, s. 9 – 11.

RUSNÁK, J.: O čom informujú komunikačné rituály. Príspevok prednesený na III. sociolingvistickej konferencii, Banská Bystrica – Donovaly 1997 c (v tlači).

STOCKBRIDGE, S.: Music Video: questions of performance, pleasure and address. Continuum (Film, TV and the Popular), 1, 1987, č. 2.

ŠČEPKA, M.: Rozprávková vojna. Film fan, 1, 1991, č. 6, s. 10 – 15.

TURNER, V.: Symbols in African Ritual. Science, 179, 1972, s. 1100 – 1105.

TURNER, V.: The Ritual Process. Structure and Anti-Structure. New York, Aldine De Gruyter Publishing 1995. 220 s.

VYMAZAL, J.: Koncepcie masové komunikace v sociologii. Praha, Univerzita Karlova 1991. 120 s.

Prechodné miesto slovenčiny medzi západoslovanskými jazykmi z typologického hľadiska: syntax

Markus Giger

Slovanský seminár Zürišskej univerzity

0. Pozícii slovenčiny (ďalej sl.) medzi slovanskými (slv.) jazykmi sa už dlhšie venuje pozornosť ako v slovastickej, tak aj v porovnávacej slovan-skej jazykovede. Pritom sa autori väčšinou zhodujú v tom, že sl. zaujíma „osobitné stredové postavenie“ (Novák, 1968, s. 209; pozri ďalej Isačenko, 1939/40, s. 71; Trubetzkoy, 1937, s. 43). Okrem typologických a areálnych vlastností sl. sa pre toto tvrdenie uvádzajú genetické („The language closest to Slovak is Czech. But some characteristic features show that its relations to Polish as well as to the East-Slavonic languages had been active“; Mistrík, 1988, s. 7), geografické („La sua [slovenčiny] importanza da un punto di vista glottologico è costituita dalla posizione geografica della sua sfera di diffusione, che ne determina in notevole misura il carattere. Imparentato strettamente con il ceco, lo slovacco partecipa infatti di alcune caratteristiche proprie del polacco e dell’ucraino, e costituisce pertanto un anello di congiunzione tra la parte meridionale e quella settentrionale della Slavia occidentale da un lato e tra tutta la Slavia occidentale e la Slavia orientale dall’altro“; Meriggi, 1956, s. V), ba aj komunikatívne argumenty („Außerdem kann man das Slowakische [...] als Schlüssel zu den übrigen slawischen Sprachen ansehen. Es

wird daher häufig auch das ‚Esperanto der slawischen Sprachen‘ genannt: Mit slowakischen Sprachkenntnissen ist vieles vom Tschechischen, der nächststehenden Sprache, aber auch vom Russischen und Polnischen zu verstehen“; Brinkel – Berger, 1994, s. 9).

Tento príspevok si kladie za úlohu preskúmať miesto sl. medzi západo-slovanskými (zslv.) jazykmi z hľadiska syntaxe podľa prvkov relevantných v rámci tzv. pražskej typológie (pozri prehľad o tejto typologickej metóde, založenej V. Skaličkom, u P. Sgalla, 1995). Nadväzuje tým na dve moje staršie práce (Giger 1998 a, b) o typologickom postavení hornej lužickej srbčiny (tam aj niekoľko poznámok k typologickej interpretácii slovenskej nominálnej a slovesnej morfológie a odkazy na literatúru). Porovnanie prebieha najmä medzi sl., češtinou (č.), lužickou srbčinou (ls.) a poľštinou (p.), čiastočne sa prihliada na ďalšie areálne blízke jazyky, slovanské i neslovanské.

Pojem „typológia“ sa používa v dnešnej lingvistikе rôzne (pozri ako prehľad Shibatani – Bynon, 1995, s. 1 – 23). Pražská typológia sa vyznačuje okrem iného vysokým stupňom integrácie prvkov rôznych rovín jazykového systému (Sgall, 1995, s. 67), nejde však pri nej o špecializovanú syntaktickú typológiu (k takej bližšie Croft, 1995).¹ Typologické porovnanie príbuzných jazykov je nevyhnutnou súčasťou všeobecnej typológie (pozri Kibrik, 1993; Chakovskij, 1998, s. 557) a je predpokladané ako „mikrotypológia“ aj u V. Skaličku (porov. „[...] a mikrotypológiáról, amely csak az egymással rokon nyelvekre, például a finnugor nyelvekre terjed ki“; Skalička, 1967, s. 297).²

1. Syntaktické prvky sú v rámci pražskej typológie odvodené induktívnou cestou na základe probabilitných vzťahov k základným prvkom morfológickým (Popela, 1985, s. 48). Ide hlavne o nasledujúce body: pomer medzi určitými a neurčitými tvarmi, kongruencia, vetná negácia oproti negácii členskej.

Už od začiatku sa V. Skalička (1935, s. 35 n.) snažil o integráciu syntaktických prvkov do svojej typológie, odkazujúc na väčší počet vetných typov („Satzlichés“) v maďarčine (maď.) oproti č. (kvôli nominálnej vete). Tento jav pripisuje aglutinačnému typu (c. d., s. 61). Bohatšia sústava vetných schém súvisí s menej zreteľnou diferenciáciou medzi slovnými druhmi v tomto type. Táto vlastnosť aglutinačného typu dáva i priestor pre vývin rôznych typov neurčitých slovesných foriem v ňom: „Přesné rozlišení slovních druhů vyžaduje, aby byly pokud možno potřeny útvary hraniční. Protože infinitivy³,

¹ K možným styčným bodom medzi touto typológiou, ktorej zakladateľom bol J. Greenberg, a typológiou pražskou porov. Skalička (1968) a Sgall (1995, s. 72 n.).

² „... o mikrotypológii, ktorá sa vzťahuje len na príbuzné jazyky, napr. na ugrofínske“ (prel. M. G.).

³ Oproti tejto staršej Skaličkovej koncepcii, z ktorej tu stále vychádzam a podľa ktorej aj infinitív je „hraničným útvarom“, a teda znakom aglutinačného typu, porov.

participia a vôbec t. zv. jmenné tvary slovesné jsou takovými útvary hraničnými, jsou v jazycích flexivních málo vyvinuté“ (Skalička, 1942, s. 11). Kongruencia je znak flektívneho typu, pretože aj ona súvisí s triedením slov podľa slovných druhov, resp. ďalej do paradigiem (Skalička, 1951, s. 35, 44; Sgall, 1995, s. 55 n.). Význam vetnej negácie ako príznačnej pre flektívny typ (vzhľadom na ústrednú úlohu slovesa v ňom) ukázal E. Lotko (1977, s. 142).

2.1. K neurčitým slovesným formám, ktoré sú pre zslv. jazyky typologicke príznačné, patria infinitív, slovesné podstatné meno, prechodníky a prídavia. Pritom si je nutné uvedomiť, že relevantné sú dve roviny: jednak sústava zodpovedajúcich elementov a jednak ich používanie na úrovni textu (Růžička, 1963, s. 834). Napríklad sústava infinitívov vo všetkých zslv. jazykoch je rovnaká – existujú len aktívne a pasívne infinitívy prítomného času (na rozdiel od jazykov ako latinčina alebo nemčina [nem.], porov. lat. *laudāre, laudāvisse*, nem. *loben, gelobt haben*). Napriek tomu sa zslv. jazyky medzi sebou líšia tým, že použiteľnosť infinitívu je v nich rôzna: dá sa zistiť, že infinitív sa častejšie používa v ls. jazykoch než v č. (hornolužickosrbské [hls.] *Prošu će so wrócić* vs. č. *Prosím tě, aby ses vrátil*; Giger, 1998 a, s. 91 n.), použiteľnosť infinitívu je ďalej vyššia v sl. než v č. (sl. *Hraško sa zarietal piť pálenku* vs. č. *H. se zařikal, že nebude pít palenku*; Mrázek, 1979, s. 7, 9 n., 12). Infinitív sa takisto používa širšie v sl. ako v p. (sl. *Nepáči sa mi chodiť tam* vs. p. *Nie podoba mi się chodzenie tam*; Mirosławska – Sokolová, 1996, s. 61 n.), pričom je však dôležité uvedomiť si, že tu nejde o protiklad neurčitej a určitej slovesnej formy, lež o používanie inej neurčitej formy, slovesného podstatného mena. E. Lotko síce konštatuje väčšiu použiteľnosť infinitívu v p. než v č., ide tam však o jeden typ vedľajších viet, ktorý pozná vo všetkých zslv. jazykoch len p. – valenčne neviazaný finálny infinitív (porov. č. *Nějak si poradíme, abychom vydrželi do konce* vs. p. *Jakoś trzeba będzie sobie radzić, żeby wytrzymać do końca*; Lotko, 1977, s. 139). Keď sa zohľadní oveľa vyššia frekvencia slovesného podstatného mena v p. v porovnaní s ostatnými slv. jazykmi (pozri Lotko, c. m.; Mirosławska – Sokolová,

novšiu koncepciu Skaličkovu a Sgallovu (pozri Skalička – Sgall, 1994, s. 348; Sgall, 1995, s. 66), kde vo flektívnom type „embedded clauses often have infinitives (with endings, not prepositions) as their head“ (Sgall, c. m.). Problém zrejme spočíva v tom, že infinitív napr. v č. má jednu koncovku, nedá sa konvertovať na podstatné meno a nevyjadruje nominálne kategórie, a preto ho možno považovať za flektívnu formu. Staršia koncepcia vychádza skôr z infinitívu maď., ktorý sa rovnako ako podstatné meno spája s posesívnymi koncovkami, ktoré sa okrem toho podobajú osobným koncovkám slovesným (porov. *azt kell csinál-n-om* ‘to musím urobiť’ ako *az aszta-om* ‘môj stôl’, resp. *tud-om* ‘viem’). V tejto súvislosti možno poukázať aj na ľahký prechod nem. infinitívu v podstatné meno (*essen – das Essen, kochen – das Kochen*). Zrejme by v budúcnosti bolo potrebné zohľadniť špeciálne vlastnosti útvaru nazvaného „infinitív“ v konkrétnom jazyku a zaradiť ho podľa toho.

c. m.), je zrejme, že č. a p. tvoria póly v používaní neurčitých slovesných foriem; medzi tými extrémami sa nachádzajú sl. a ls. jazyky, ktorých vzájomný pomer zatiaľ nie je vyriešený.

Takisto sa v p. častejšie ako v susedných zslv. jazykoch používajú prechodníky a prídavné (Lotko, c. m.; Weiss, 1983, s. 227; Mrázek, 1979, s. 18; Giger, c. m.). Najmä frekvencia prechodníkov je nízka tak v č., ako v ls. jazykoch; podľa mojich subjektívnych dojmov nie je vyššia ani v sl., napr. v novinárskom slohu.⁴

Súhrnne možno povedať, že používateľnosť neurčitých slovesných foriem je v zslv. jazykoch najvyššia v p. a najnižšia v č. Medzi nimi ležia sl. a ls. jazyky, ktorých vzájomný pomer nie je zatiaľ objasnený. Dominancia neurčitých slovesných konštrukcií sa ešte zosilňuje vo východoslv. ruštine (Weiss, c. m.; Růžička, 1963; Svetlík, 1972, s. 250).⁵

2.2. Otázka kongruencie obsahuje široké pole typologicky relevantných prvkov: ide tu najmä o kongruenciu medzi podmetom a prísudkom (pozri obsérne Běličová – Uhlířová, 1996, s. 15 n.) a o kongruenciu medzi prívlastkom a jeho nadradeným členom.

V rámci prvého javu je dôležité predovšetkým jednak používanie predikatívov (so sponou alebo bez nej) a jednak výskyt neosobných viet: v prvom i v druhom prípade formálny podmet v nominatíve chýba, čím je znemožnená kongruencia (okrem toho, samozrejme, je súvislosť aj medzi predikatívmi

⁴ Žiaľ, nie je mi známa porovnávací sl.-č. štúdia frekvencie prechodníkov. Formulácia R. Mrázka (1979, s. 18) v odseku o polovetných konštrukciách je veľmi opatrná: „Ze sl.-č. kontrastivního a syntaktického aspektu těžko uvést nějaké nápadnější vzájemné diference. Fakt je, že sl. má typologicky poněkud větší předpoklady využívat polovetných, tj. vlastně nominálních, útvarů než č., neboť ji vyznačuje jistý, byť nevelký, podíl prvků aglutinačních. Vskutku lze mít za prokázáno, že to platí především pro depredikující infinitiv, [...]“. Okrem toho, že argumentácia tu ide vlastne nesprávnym smerom, možno z nej vyčítať, že zrejme pre iné útvary než infinitív daný predpoklad neplatí. Inde sa nájdu formulácie ako „[p]rechodníkovým vāzbām treba venovat' zvýšenú pozornost' práve preto, že ide o knižné prostriedky, ktoré nemáme možnosť celkom spoľahlivo kontrolovat' jazykovým vedomím“ (Urbančok, 1959, s. 103), ktoré rovnako platia aj pre č. V každom prípade niet dôvodov vychádzať z toho, že by frekvencia prechodníkov bola nižšia v sl. než v č. alebo v ls. jazykoch, a na druhej strane sa takisto nedá predpokladať, že by bola vyššia než v p. Z areálneho hľadiska je dôležité, že na území č. jazyka prechodníky zmizli v č. nárečiach v užšom zmysle, zachovali sa však v stredo- a východomoravských nárečiach (Bělič, 1972, s. 196). O nárečových prechodníkoch v sl. pozri Stanislav (1958, s. 404).

⁵ Nie je bez zaujímavosti, že jeden prípad, kde dané areálne a typologické rozloženie neplatí, je syntaktický kalk z nem., ktorý okrem č., sl. a ls. pozná len slovinčina: ide o konštrukciu akuzatív s infinitívom po slovesách vnímania (porov. sl. *Počujem vtāka spievat'* oproti p. *Słyszę, jak/że ptak śpiewa*; Mirosławska – Sokolová, 1996, s. 63; Kunzmann-Müller, 1997).

používanými bez spony a vyššie spomenutými neurčitými slovesnými formami; keďže pri predikatívoch nejde ani o slovesné formy, ani o sekundárne predikácie, uvádzam ich oddelene). V oboch prípadoch sa zvyšuje počet vetných typov.

V ls. jazykoch sa predikatívy používajú aj v indikatíve prítomného času prevažne so sponou (*Je třeba jemu to hišće džensa zdžělic*; Šewc-Schuster, 1976, s. 18), k nepočetným výnimkám, ktoré sa zhodujú s analogickými prípadmi v č. a nem., pozri Giger (1998 a, s. 92). V č. označuje už F. Trávníček (1951, s. 640) používanie predikatívov bez spony za „živý archaizmus“, takže vedľa neutrálneho *Je třeba to udělat* sa ešte stále používa archaizujúce *Třeba to udělat* (jedinú výnimku tvorí predikatív *lze*, ktorý nemožno používať v indikatíve prítomného času so sponou). V sl. sa používajú modálne predikatívy aj v tomto prípade obyčajne bez spony (*Treba mi íst*; pozri SSJ IV: „Zried. i je treba“).⁶ Naproti tomu je spona pri p. modálnych predikatívoch vylúčená (*Trzeba jeszcze poczekać*) a pri mnohých iných fakultatívna (*Miło mi usłyszeć / Miło mi, że... Duszno (jest)*; Weiss, 1984, s. 147 – 149). Okrem toho má p. bezsponový vetný typ s príchastím so všeobecno-osobnou préteritálnou sémantikou, ktorý ostatným zslv. jazykom chýba: *Przerwano pracę* (Weiss, 1984, s. 157). Postupný rast bezsponových predikatívov v zslv. areáli s poradím ls., č., sl., p. je zrejmý.

Z oblasti bezpodmetových viet hodno uviesť najmä skupinu výrazov zmyslového vnímania: zatiaľ čo v ls. jazykoch existuje len typ s podmetom (*Zdaloka je hudžba słyšeć*; Šewc-Schuster, 1976, s. 19), č. pozná obidva typy (*Je vidět hory / Jsou vidět hory*), pričom druhý typ má odtieň hovorovosti a používa sa predovšetkým v Čechách (Grepel – Karlík, 1998, s. 162, 222). Sl. a p. poznajú len typ bez podmetu⁷ (sl. *Bolo počut' husle*; Oravec – Bajziková, 1982, s. 95; p. *Widzieć tam żonę*). Hodno si všimnúť, že aj používanie spony tu sleduje vyššie uvedenú postupnosť. V sl. sa vyskytujú ďalšie typy neosobných viet, ktoré sú ls. a č. buď neznáme, alebo sa tam používajú zriedkavejšie⁸: *Smädí ma. Zabílo ho. Most z takého dreva viac neodnesie* (Mrázek,

⁶ Porov. k tomu aj Oravec – Bajziková (1982, s. 63): „Iba vo výnimočných prípadoch (pri dôraze z protikladu a pod.) možno uviesť i sponové sloveso.“ Napriek tomu sa spona občas vyskytuje v úze aj bez dôrazu, porov. „...“, a to je treba priznať, ...“ (rozhlasová stanica Slovensko 1, 7. 2. 1999).

⁷ Aspoň na západnom Slovensku však tiež počuť vety ako *Sú tam vidieť ľudia. Hory sú tam vidno*.

⁸ Nie je nezaujímavá konštatácia J. Běliča, že „[p]oněkud šířeji než ve spis. jazyce jsou porůznu v nářečích, zvláště východnějších, zastoupeny mluvnický bezpodmětější věty typu [...] *Bratra zabílo, ...*“ (Bělič, 1972, s. 205). Podobne citujú Běličová – Uhlířová (1996, s. 64) hodnotenie konštrukcie s všeobecnou 3. sg. m. za moravskú. Oproti tomu sa ls. (najmä nárečia) vyznačuje sémanticky prázdny formálnymi podmetmi („dummy subjects“) typu *Wono so bhyška* (porov. Schuster-Šewc, 1974).

1979, s. 9; Běličová – Uhlířová, 1996, s. 56 n.). Ešte viac bezpodmetových viet má p., kde je rozšírený nielen typ *Piwnicę zalało wodą* (Weiss, 1984, s. 182), lež aj *Te książki katalogowało się według rozmiarów* oproti sl. *Filmowała sa ostatná scéna* (Oravec – Bajzíkóvá, 1982, s. 64). V tejto súvislosti treba tiež pripomenúť vyššie uvedený typ p. *Przerwano pracę; zatial’* čo tu nemožno vyjadriť agensa, táto možnosť existuje v analogickej ukrajinskej konštrukcii: *Zavod [ak.] vidbudovano komsomol’cjami* (Parchomenko, 1961, s. 321; Běličová – Uhlířová, 1996, s. 69). Táto bezpodmetová konštrukcia bez určitej slovesnej formy a bez akejkoľvek kongruencie nachádza svoje analógie v ďalších areálne blízkych jazykoch: porov. litovské *Alkoholiniai gėrimai [nom.] man [dat.] gydytojo [gen.] draudžiama [part. pred.]* ‘Alkoholické nápoje mně [pokiaľ jde o] lekáře zakázáno = Mám od lekáře zakázány alkoholické nápoje’ (Hoskovec, 1994, s. 57).⁹ Podobné konštrukcie sa vyskytujú aj v severozápadných ruských nárečiach: *U menja uže korova podoivši* (Pskov; Trubinskij, 1988, s. 404). Stojí za povšimnutie, že *u* + gen. má v týchto nárečiach vlastnosti podmetu a môže vyjadriť agensa (Weiss, 1999, s. 183), chýba však akákoľvek kongruencia s predikátom. Aj keď sl. je ďaleko od takýchto vetných typov, nemožno prehliadnúť, že aj tu zaujíma pozíciu medzi ls. a č. na jednej strane a p. na strane druhej.

Kongruenciu medzi podmetom a prísudkom narušuje aj výskyt prísudkového inštrumentálu. Preto je považovaný za odklon od flektívneho typu (Skalička, 1958, s. 81). Ls. nepozná bezpredložkový inštr., používa však inštr. s predložkou *z* ako inštr. prísudkový. Ide tu o konštrukciu spisovnú až knižnú, ktorá sa rozšírila pod vplyvom iných slv. jazykov (Šewc-Schuster, 1976, s. 53; Faške – Michalk, 1981, s. 471). V č. je prísudkový inštr. rozšírený, ale tiež skôr v spisovnej č., zatial’ čo v obecnej č. sa vyskytuje obmedzenejšie (Giger, 1998 b, s. 183). Produktívnosť sl. predikatívneho inštr. zodpovedá č. náprotivku, frekvencia je však vyššia (Běličová – Uhlířová, 1996, s. 27).¹⁰ Najďalej ide však v jeho používaní zo zslv. jazykov p., v ktorej je jeho použitie pri podstatnom mene v prísudku povinné (Weiss, 1983, s. 232).

Miery kongruencie medzi subjektom a predikátom, resp. výskytu nepodmetných viet, sa týka aj používanie záporového genitívu miesto nominatívu:¹¹

⁹ Dôležité je, že jednak genitív je pravidelný pád pre vyjadrenie agensa v litovčine a jednak participiálny predikatív nevyjadruje kongruenciu, pretože je vo zvláštnej forme („historickom neutre“), ktorá sa vyskytuje len pri predikatívoch (Hoskovec, 1994, s. 47 n.). Tým je nápadná paralela k uvedeným p. a ukr. formám.

¹⁰ Porov. však oproti tomuto tvrdeniu – bez ďalších údajov o prameňoch – článok J. Stanislava (1967), ktorý zdôrazňuje, že pred. inštr. sa v sl. (najmä v „ľudovej reči“) používa menej než v č.

¹¹ Menej jasné sa zdá oproti tomu typologické hodnotenie používania záporového gen. miesto ak.

v p. je gen. záväzný (*nie ma wina*), zatiaľ čo v č. a ls. je dnes veľmi okrajový – podľa Běličovej – Uhlířovej (1996, s. 43) č. „výrazne preferuje“ nom., Šewc-Schuster (1976, s. 16) hovorí v súvislosti s používaním záporového gen. v hls. o jazykovom purizme. Aj tu je zreteľná prechodná pozícia sl.: hoci sa aj tu nom. šíri (Běličová – Uhlířová, c. m.), záporový gen. je ešte stále živým jazykovým prostredkom (pozri sl. *Takej možnosti niet* vs. č. *Taková možnost není*; Mrázek, 1979, s. 10).

Napokon chcem ešte upozorniť na niekoľko príkladov zo slovenského úzu (ide o vety zapísané z neformálnej komunikácie), ktoré svedčia o rozličnom štylistickom zaradení určitých typologicky relevantných javov v sl. oproti č. a ls., aj keď časť javov je spoločná jazykovému systému všetkých porovnávaných jazykov: *Vidno tam fabriku. Nebolo tam elektriny. Netreba ti dvere otvoriť aspoň?* Je zrejmé, že v č. by sa v analogických situáciách nepoužívali bezpodmetové vety, záporový genitív¹² a predikatív bez spony. Zodpovedajúce vety by zneli skôr *Je tam vidět fabrika. Nebyla tam elektrina. Nemám ti aspoň otevřít dveře?* Nazdávam sa, že aj také štylistické rozdiely pri systémovej totožnosti prispievajú k typologickému obrazu jazyka.

Z oblasti kongruencie medzi prívlastkom a jeho nadradeným členom možno uviesť jeden jav, ktorý sa radí do doterajšieho typologického obrazu: ide o praktický zánik prívlastňovacieho prídavného mena v p. a jeho zachovávanie v ls., č., sl. (porov. p. *dom Jana* vs. č. *Janův dům*; Weiss, 1984, s. 174). Okrem toho však sl. a ls. ukazujú silnejšiu kongruenciu ako č., čím je narušený doterajší typologický obraz: porov. sl. *niečo dôležité* – č. *něco důležitého* (Mrázek, 1979, s. 7), hls. *sebjewědomy so směješe* – č. *sebevědomě se smál* (Mrázek, 1969, s. 100). Sl. a hls. (najmä dialekty) ukazujú ešte ďalekosiahlejšie fenomény kongruencie v oblasti prívlastňovacích prídavných mien: nielenže strsl. nárečia a hls. zachovali možnosť používania prívlastňovacieho prídavného mena pri vlastníkovi rozvitom ďalším prívlastkom (strsl. *pána majstrov dom*, hls. *našeho nanowy kožuch*), okrem toho sa v strsl. a hls. nárečiach vyskytuje kongruencia aj tohto ďalšieho prívlastku, porov. sl. *Janov Hudačov brat*, hls. *na mojim nanowym dworje* (pozri Štolc, 1966).¹³

2.3. Pri protiklade vetnej negácie oproti negácii členskej sa od flektívneho typu najviac odkláňa p., ktorá najsilnejšie uprednostňuje členskú negáciu (p. *Nie calkiem był z nami* vs. č. *Nebyl docela s námi* (Lotko, 1977, s. 142).

¹² Príznačný je aj nasledujúci príklad z dnešného zsl. nárečového úzu: *Príde o siedmej, a o tretej už ho není*. Hodno si tiež všimnúť, že tu ide o vyjadrenie neprítomnosti záporovým gen., čo v č. už nie je možné (Stanislav, 1965, s. 86).

¹³ Ide tu o staré všeobecne slv. konštrukcie (porov. staré doklady z rôznych jazykov u Štolca, 1966, s. 265). Napriek neuznaniu kodifikáciou sa vyskytujú v sl., najmä v krásnej literatúre, dodnes: ... *jedával... tvojej maminou lyžicou / Budete jest' mojou dcéřinou lyžicou*. (D. Tatarka, Pisačky)

V drobnostiach však možno badať aj rozdiely medzi č. na jednej strane a ls. a sl. na strane druhej: v prípade sl. sa to týka najmä negácie slovesa *byť* (porov. sl. *Ved' je nie dnešná* vs. č. *Vždyť není dnešní*; Mrázek, 1979, s. 10). V hls. možno poukázať na príklady ako: *Džensa smy měli nic najhubjeňši wobjed* (Faßke – Michalk, 1981, s. 771).

3. Zaujímavý je aj pohľad na diachrónny vývin niekoľkých z predstave-
ných prvkov v daných jazykoch. D. Weiss (1984) ukázal v svojej rozsiahlej štúdiu, že v p. došlo na syntaktickej úrovni k značnému odklonu od flektívneho typu: vznikli nekongruentné formy stratou menných tvarov pri adjektívach a prídavných menách, vznikli predikatívy bez spony ako *možna*, zanikli privlastňovacie prídavné mená a vznikli nové bezpodmetné vetné typy (pozri vyššie *Przerwano pracę, Te książki katalogowało się*).

Č. posilnila vo svojom vývine od staroč. k novej č. flektívnosť svojho syntaktického systému, keď stratila prechodníky, supínium, určité typy infinitívnych viet a rozšírilo sa používanie spony a viet s podmetom. Neskôr bola flektívnosť zasa oslabená novozavedením prechodníkov, nových prídavných a posilnením určitých vetných typov, ktoré sa opierali o starú č. (Skalička, 1942, s. 11; Havránek, 1936, s. 96; Hrabě, 1968; Porák, 1968).¹⁴ Tieto zásahy boli však úspešné len do určitej miery; napr. E. Dvořák (1978, s. 85 nn.) ukazuje, že frekvencia prechodníkov v č. sa po stáročnom klesaní počas národného obrodzenia prudko zvýšila, aby potom klesla znova (k podobnému umelému oživeniu prechodníkov došlo v ls.; Schuster-Šewc, 1962). Boli zavedené nové predikatívy ako *dlužno a nutno*, čiastočne podľa ruského vzoru a používané bez spony (Havránek, 1936, s. 87), pasíva bez spony (*razeno mi, abych...*), dokonca boli pokusy o zavedenie absolútneho genitívu a akuzatívu

¹⁴ Na tomto mieste sa natíska otázka pomeru medzi typológiou a historickou lingvistikou: ide najmä o to, či má typológia vysvetľujúcu silu pre vývin jazyka, t. j. či sa jazyk vďaka určitým typologickým predpokladom mení do určitého smeru alebo či nadobúda typologické črty ako dôsledok jazykovej zmeny, ktorej príčiny ležia inde (napr. jazykový kontakt, jazykovopolitické zásahy). Skalička zostáva pri týchto otázkach vždy pomerne opatrný, napr. pri popise flektívnych čít maď. „egyáltalán nem gondolunk az indoeurópai, például a szláv nyelvek hatására“ (Skalička, 1967, s. 298: „vôbec nemyslíme na vplyv indoeurópskych, napr. slovanských jazykov“ – prel. M. G.). P. Sgall (1995, s. 68) má naproti tomu diferencovanejší prístup, lebo uvažuje o význame jazykového kontaktu pre typologickú charakteristiku jazyka v tom zmysle, že intenzívny bilingvizmus môže posilniť najmä pravidelné štruktúry, to znamená aglutinačné alebo izolujúce črty. Je však otázne, či v syntaxi takisto nemôžu byť posilnené flektívne prvky, keď sa strácajú neurčité slovesné tvary. V každom prípade nemožno prehliadnúť, že pri zslv. spisovných jazykoch je typologická charakteristika syntaxe v nezanedbateľnej miere ovplyvnená aj jazykovým kontaktom (pozri napr. Růžička, 1963, s. 852) a vonkajšími zásahmi.

s infinitívom (c. d., s. 97). Prebiehajú pokusy zatlačiť modálne slovesá v prospech konštrukcií s infinitívom (Porák, 1968, s. 346), rozširuje sa predikatívny inštr. a záporový gen.¹⁵ Ak sa berie ohľad na „jazyk lidový“, tak nie na ten z Čiech, lež skôr na archaickejšie moravské nárečia (Havránek, 1936, s. 122).¹⁶ Všetky tieto zásahy menia typologický charakter syntaktického systému spisovnej č.; ich úspech je však veľmi obmedzený (c.d., s. 124), čo vedie k tomu, že prostriedky používané ešte na začiatku storočia dnes pôsobia značne archaicky:¹⁷ porov. príklady z knihy J. Kubína „Lidomluva Čechů kladských“ z roku 1913: bezsponové pasívum: *Mírem hubertsburským [...] přivtěleno Kladsko k pánství pruskému* (s. IV), modálny infinitív: *a již rok poté bylo sněmu českému vykonati smutnou povinnost, schválit tuto žádavu* (s. III), záporový genitív: *není tu žebráků* (s. VIII).

V sl. situácia vyzerá ináč: tým, že diskutované prvky sa opierajú vo väčšej miere o nespisovné útvary než v č., zachovávajú sa lepšie: tak sa napr. nepresadila spona pri modálnych predikatívoch, hoci takáto tendencia existuje už dlho aj v sl. („Časom sa začína vyjadrovať znak predikatívnosti a k *treba* [...] sa pripája sponové sloveso“; Stanislav, 1973, s. 33). Súvisí to s tým, že spona je v sl. celkovo menej zakotvená než v č. („V ľudovej slovenčine sa ešte vždy môže povedať: *už čas odísť*“; c. d., s. 34). Sl. zachováva staršie vývinové štádium než č. (c. d., s. 35). Konštrukcie s modálnym infinitívom síce v dnešnej spisovnej sl. nie sú bežné, existujú však najmä v beletristike ako „obrat lidový“ (*Bolo ti nespát*; Mrázek, 1979, s. 11). Ani záporový genitív nie je len archaizmus (ako v č.), ale má „príchut’ ľudového alebo literárneho prostriedku“ (MSJ, s. 175).

Súhrnne teda môžeme povedať, že č. a p. mali v rámci historického vývinu svojej syntaxe typologicky protichodné cesty: zatiaľ čo sa p. (ako aj východoslv. jazyky) odklonila od flektívneho typu, č. sa mu priblížila. Tento vývin bol v č. síce prerušený archaizujúcimi snahami počas národného obrodovania, ale napokon ho nebolo možné zastaviť. Treba si všimnúť aj protichodnú tendenciu vnútri č. jazykového systému: morfológický systém totiž dospel v starej č. k vrcholu flektívnosti, ktorá bola neskôr oslabená ďalším vývinom (Skalička, 1941, s. 36). Sl. je v svojich tendenciách bližšia č. než p. (nevnikli nové neflektívne syntaktické konštrukcie). Vývin je však pomalší,

¹⁵ Pritom záporový gen. bol v strč. nárečiach na značnom ústupe už v 17. storočí (Hausenblas, 1958, s. 71 n.).

¹⁶ K rozloženiu daných prvkov, ktorých pribúda v č. nárečiach zo západu na východ, pozri Bělič (1972, s. 206).

¹⁷ Nemožno však prehliadnúť, že práve preto môžu byť používané v zodpovedajúcich štylistických kontextoch dodnes: porov. *Jest si tedy položiti otázka, kdo první obdaril naše předky – obyvatele české kotliny názvem češi, (zá)horáci* (A. Erhart, Odkud máme jméno? Slavia, 67, 1998, s. 292).

zdedené neflektívne konštrukcie sa nestrácajú tak rýchlo ako v č. Zachovávajú sa vďaka väčšej opore v nespisovných varietách, ktorej niet v obecnej č., ústrednej hovorenej variete č. Prechodná pozícia sl. sa tým potvrdila aj v historickom vývine.

4. Doterajší výklad jasne ukazuje, že sl. pri žiadnom zo syntaktických prvkov relevantných v rámci pražskej typológie nezaujima extrémnu pozíciu medzi zslv. jazykmi (s možnou výnimkou kongruencie prívlastku). Najsilnejšie flektívne sú č. a čiastočne ls. jazyky, naopak najsilnejšie aglutinačná je p. Zároveň môžeme konštatovať veľmi zreteľný rast neflektívnych prvkov zo západu na východ. Neplatí to len pre skúmané spisovné jazyky, ale aj na území jednotlivých etnojazykov (pozri poznámky k č. nárečiam v užšom zmysle oproti nárečiam moravským a sliezkym). Možno predpokladať, že to isté platí aj pre slovenské nárečia (porov. napr. širšie použitie menných viet vo vsl. nárečiach; Stanislav, 1973, s. 35). Ukázané areálne súvislosti pokračujú aj mimo zslv. územia, a to nielen medzi slv. jazykmi.¹⁸ Okrem toho nachádzajú svoje potvrdenie aj pri diachrónej analýze: sl. sa vo svojom vývine nekloní ani k p., ani k č. typologickému extrému.

Možno teda povedať, že téza o stredovom postavení sl. sa plne potvrdila. Keďže však nejde o centrum v tom zmysle, že by vzdialenosť ku všetkým extrémom bola rovnaká, alebo v zmysle inovatívneho centra, z ktorého by vychádzali impulzy pre jazykové zmeny k okrajom, zdá sa mi primeranejšie hovoriť o *prechodnom* postavení sl.

Literatúra

BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.

BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L.: Slovanská věta. Praha 1996. (Slavistické monografie. Řada lingvistická 3.)

¹⁸ Pre sl. je významná predovšetkým susedná maď., vo vzťahu ku ktorej však nemožno hovoriť o prechode: je tu typologicky dosť ostrá hranica medzi sl., v ktorej napriek aglutinačným prvkom stále dominuje flektívny typ, a maď., v ktorej „legfontosabb az agglutináló típus. Nem tisztá ez a típus a magyarban sem“ (Skalička, 1967, s. 297; „najdôležitejší je aglutinačný typ. Tento typ nie je čistý ani v maďarčine“ – prel. M. G.). Inými slovami, v maď. je práve opačný pomer ako v sl., dominuje tam aglutinačný typ napriek určitým flektívnym prvkom. Treba však povedať, že práve diachrónny vývin maď. syntaxe sa vyznačuje stratou aglutinačných prvkov: V. Skalička hovorí o stopách stavu („nyomai vannak egy olyan állapotnak“), v ktorom boli hranice medzi slovesom a podstatným menom menej jasné než dnes, lebo neurčité slovesné formy hrali väčšiu úlohu a bolo menej finitných vedľajších viet (s. 298).

- BRINKEL, E. – BERGER, K.-H.: Taschenlehrbuch Slowakisch. 3. Aufl. Leipzig etc. 1994.
- CROFT, W.: Modern Syntactic Typology. In: Shibatani, M. – Bynon, T., 1995, s. 85 – 144.
- DVOŘÁK, E.: Přechodníkové konstrukce v nové češtině. Praha 1978. (AUC. Philologica. Monographia LXXII.)
- FASSKE, H. – MICHALK, F.: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen 1981.
- GIGER, M.: Zur typologischen Stellung des Obersorbischen innerhalb der westslavischen Sprachen: Das Verbalsystem. In: Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 1. Ed. M. Giger – B. Wiemer. München 1998 a, s. 83 – 96. (Die Welt der Slaven. Sammelbände/Sborniki. 2.)
- GIGER, M.: K typologickému postavení horní lužické srbštiny mezi západoslovanskými jazyky: nominální systém. In: Varia VII. Zost. M. Nábělková. Bratislava 1998 b, s. 172 – 186.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.
- HAUSENBLAS, K.: Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha 1958. (Studie a práce lingvistické. III.)
- HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovného jazyka českého. In: Československá vlastivěda. Řada II: Spisovný jazyk český a slovenský. Praha 1936, s. 1 – 144.
- HOSKOVEC, T.: Exempla lituanica. Praha 1994. (Nepublikovaná dizertačná práca FF UK.)
- HRABĚ, V.: K vývoji jednočlenných infinitivních vět v ruštině a češtině. In: Otázky slovenské syntaxe. II. Red. J. Bauer et al. Brno 1968, s. 351 – 358. (Spisy Univerzity J. E. Purkyně, Filosofická fakulta. 133.)
- CHRAKOVSKIJ, V. S.: Problemy tipologii rodstvennych jazykov. In: Slavianskoje jazykoznanije. XII Meždunarodnyj sjezd slavistov. Red. O. N. Trubačov. Moskva 1998, s. 556 – 568.
- ISAČENKO, A. V.: Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. Linguistica Slovaca, I – II, 1939/40, s. 64 – 76.
- KIBRIK, A. E.: Rodstvennyje jazyki kak objekt tipologii. In: Tipologičeskije i so-postavitelnyje metody v slavianskom jazykoznanii. Red. T. N. Mološnaja. Moskva 1993, s. 16 – 25.
- KUNZMANN-MÜLLER, B.: Probleme der finiten vs. infiniten Komplementation von Perzeptionsverben in den slavischen Sprachen und im Deutschen. In: Formale Slavistik. Hrsg. U. Junghanns – G. Zybatow. Frankfurt a. M. 1997, s. 285 – 295. (Leipziger Schriften zur Kultur-, Literatur-, Sprach- und Übersetzungswissenschaft. 7.)
- LOTKO, E.: Typologie slovanských jazyků, zejména češtiny a polštiny. Slavica Lublinensia et Olomucensia [2], 1977, s. 133 – 147.
- MERIGGI, B.: La lingua slovacca. Firenze 1956.
- MIROSLAWSKA, W. – SOKOLOVÁ, M.: K problematike poľského a slovenského slovesa. Syntaktické funkcie infinitívu v poľštine a slovenčine. In: Varia V. Zost. M. Nábělková. Bratislava 1996, s. 59 – 64.
- MISTRÍK, J.: A Grammar of Contemporary Slovak. Bratislava 1988.
- MRÁZEK, R.: Syntaktické archaismy horní lužičtiny. Sborník prací FF Brněnské university, A 17, 1969, s. 93 – 104.

- MRÁZEK, R.: Kontrastivní charakteristika syntaktického systému současné spisovné slovenštiny a češtiny. *Slavica Slovaca*, 14, 1979, s. 3 – 22.
- MSJ – Morfológia slovenského jazyka. Bratislava 1966.
- NOVÁK, L.: Konvergentný vývin slovanských osobných zámen a sloviess. *Slovenská reč*, 33, 1968, s. 201 – 210.
- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. *Syntax*. Bratislava 1982.
- PARCHOMENKO, O. M.: *Ukrajins'ka mova*. I. Kyjiv 1961.
- POPELA, J.: K otázce kombinace typologických vlastností v jazycích. *Bulletin ruského jazyka a literatury*, XXVI, 1985, s. 37 – 67.
- PORÁK, J.: K vývoji infinitivních vět v češtině. In: *Otázky slovanské syntaxe*. II. Red. J. Bauer et al. Brno 1968, s. 345 – 349. (Spisy University J. E. Purkyně, Filosofická fakulta. 133.)
- RŮŽIČKA, R.: Zur syntaktischen Typologie moderner slawischer Literatursprachen. *Zeitschrift für Slawistik*, VIII, 1963, s. 833 – 860.
- SCHUSTER-ŠEWC, H.: K referátu prof. Andrejčina a dr. Večerky. In: *Otázky slovanské syntaxe*. [I.] Red. J. Bauer et al. Brno 1962, s. 127.
- SCHUSTER-ŠEWC, H.: Sätze mit fiktivem Subjekt vom Typ os. *wono so deščuje / ns. to se pada* ‚es regnet‘ und ihre Stellung in der slawischen Syntax. *Zeitschrift für Slawistik*, XIX, 1974, s. 340 – 352.
- SGALL, P.: *Prague School Typology*. In: Shibatani, M. – Bynon, T., 1995, s. 49 – 84.
- SHIBATANI, M. – BYNON, T. (eds.): *Approaches to Language Typology*. Oxford 1995.
- SKALIČKA, V.: *Zur ungarischen Grammatik*. Praha 1935. (Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. *Práce z vědeckých ústavů*. XXXIX.)
- SKALIČKA, V.: *Vývoj české deklinace*. Studie typologická. Praha 1941.
- SKALIČKA, V.: Problém druhého slovesa. *Český časopis filologický*, 1, 1942, s. 9 – 14.
- SKALIČKA, V.: *Typ češtiny*. Praha 1951. (Slovanské jazykovědné příručky. 4.)
- SKALIČKA, V.: Typologie slovanských jazyků, zvláště ruštiny. *Československá rusistika*, 3, 1958, s. 73 – 84.
- SKALIČKA, V.: A magyar nyelv tipológiája. In: *A magyar nyelv története és rendszere*. Szerk. S. Imre – I. Szathmári. Budapest 1967, s. 296 – 299. (Nyelvtudományi értekezések. 58.)
- SKALIČKA, V.: Problém syntaktické typologie. *Slavica Pragensia*, X, 1968, s. 137 – 142.
- SKALIČKA, V. – SGALL, P.: *Praguan Typology of Languages*. In: *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Ed. P. Luelsdorff. Amsterdam/Philadelphia 1994, s. 333 – 357. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe. 41.)
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1959 – 1968. 6 zv.
- STANISLAV, J.: *Dejiny slovenského jazyka*. II. *Tvaroslovie*. 2. vyd. Bratislava 1958.
- STANISLAV, J.: *Slovenská historická gramatika*. IV/2. *Pádová syntax*. Bratislava 1965.
- STANISLAV, J.: *Predikatívny nominatív v slovenskom jazyku*. *Slavica Slovaca*, 2, 1967, s. 14 – 22.

- STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. V. Syntax. 2. Bratislava 1973.
- SVETLÍK, J.: Najcharakterickejšie rozdiely medzi slovenčinou a ruštinou. *Studia Academica Slovaca*, 1, 1972, s. 243 – 254.
- ŠEWC-SCHUSTER, H.: Gramatika hornjoserbskeje rěče. 2. Syntaksa. Budyšin 1976.
- ŠTOLC, J.: Vyjadrovanie posesívneho vzťahu v slovenčine a jeho slovanská súvislosť. *Slavica Slovaca*, 1, 1966, s. 259 – 267.
- TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny. II. Skladba. 2. vyd. Praha 1951.
- TRUBETZKOY, N.: Gedanken über die slovakische Deklination. *Sbornik Matice Slovenskej*, XV, 1937, č. 1 – 2, s. 39 – 47.
- TRUBINSKIJ, V. I.: Resultative, Passive, and Perfect in Russian Dialects. In: *Typology of Resultative Constructions*. Ed. V. P. Nedjalkov. Amsterdam/Philadelphia 1988. (Typological Studies in Language. 12.)
- URBANČOK, M.: Niekoľko poznámok o prechodníkoch v spisovnej slovenčine. In: *Jazykovedné štúdie*. IV. Bratislava 1959, s. 103 – 109.
- WEISS, D.: Zur typologischen Stellung des Polnischen (ein Vergleich mit dem Čechischen und Russischen). In: *Schweizerische Beiträge zum IX. Internationalen Slavistenkongress in Kiev, September 1983*. Ed. P. Brang et al. Bern etc. 1983, s. 219 – 245. (*Slavica Helvetica*. 22.)
- WEISS, D.: Kongruenz vs. Kongruenzlosigkeit: Zur typologischen Entwicklung des Polnischen. *Zeitschrift für slavische Philologie*, XLIV, 1984, s. 144 – 192.
- WEISS, D.: Ob odnom predloge, sdelavšem blesťaščuju karjeru. In: *Tipologija i teorija jazyka ot opisanija k objasneniju*. Red. E. V. Rachilina – Ja. G. Testelec. K 60-letiju A. E. Kibrika. Moskva 1999, s. 173 – 186.

O niektórych przymkach homonimicznych

Iwona Kosek

Instytut filologii polskiej WSP, Olsztyn

0. Celem artykułu jest analiza problemu przymkowej interpretacji niektórych słów¹. Problem ten dotyczy zatem z jednej strony kwalifikacji gramatycznej pewnych słów i form wyrazowych, z drugiej – zasobu i zakresu klasy leksemów przymkowych. Przedmiotem opisu są takie, budzące wątpliwości

¹ Terminy *słowo*, *forma wyrazowa*, *leksem* są w artykule używane w takim znaczeniu, jakie nadali im autorzy „Składni współczesnego języka polskiego“ (1987) – Z. Saloni, M. Świdziński. A zatem *słowo* to ciąg liter między sąsiednimi spacjami, *forma wyrazowa* – słowo z przypisaną charakterystyką semantyczną i gramatyczną, zaś *leksem* to zbiór form wyrazowych o identycznej lub regularnie zróżnicowanej charakterystyce semantycznej, pozostających względem siebie w regularnych opozycjach (roz. IV, s. 78).

klasyfikacyjne, słowa, jak: *dokoła, dookoła, naokoło, naprzeciw, naprzeciwko, obok, poniżej, pośrodku, powyżej, wewnątrz, wokół, wokół*.

Na wstępie zostaną scharakteryzowane pokrótce dwa podstawowe dla niniejszych rozważań pojęcia – przyimka i homonimu. Właściwą analizę problemu przedstawiamy w punkcie 1. Kończą ją uwagi o opisie leksykograficznym rozważanych tu słów, zawarte w punkcie 2.

Zgodnie z definicją Z. Saloniego (1974) za przyimki są w tej pracy uznawane leksemy nieodmienne, niesamodzielne, łączące i rządzące. Typowym kontekstem zależnym składniowo od form leksemów przyimkowych jest grupa imienna, od której reprezentanta przyimek wymaga określonej wartości przypadku. Paradygmat przyimków składa się w zasadzie z jednej formy wyrazowej. Niektóre przyimki zakończone na spółgłoskę mogą mieć oboczną formę rozszerzoną o samogłoskę *-e*, np. *nade, pode, we, beze*. Wystąpienie tej formy jest uwarunkowane fonetycznie.

Homonimy w przyjętym tu rozumieniu to równokształtne ciągi liter (słów), którym można przypisać różne komplety cech gramatycznych. Pojęcie to dotyczy zatem nie tylko leksemów mających odmienne znaczenia i etymologię, będących tradycyjnie różnymi częściami mowy². Odnosi się przede wszystkim do leksemów różniących się jedynie cechami gramatycznymi. Za homonimiczne uznamy nie tylko słowa *koło* ze zdań *Znowu zepsuło się koło, Koło domu stała karetka pogotowia*, w których słowa te wykazują różne właściwości semantyczne i gramatyczne (właściwości rzeczownika w pierwszym zdaniu, przyimka – w drugim). Jako homonimy wyróżnimy także np. przyimki o postaci NA, ponieważ różnią się one rządem a jest to zasadnicza, definicyjna cecha tej klasy leksemów. Na podstawie reakcji wydzielimy NA₁, przyimek o rządzie biernikowym, i NA₂, przyimek o rządzie miejscownikowym (podobnie np. O₁ i O₂).

Homonimia może dotyczyć różnych poziomów opisu. W niniejszym artykule mówimy o homonimii na poziomie klas leksemów. Ten typ homonimii jest też chyba najczęściej zauważany i rejestrowany w słownikach.

1. Przyimki, podobnie jak inne leksemy, nie stanowią klasy zamkniętej, choćby z tego względu, że we współczesnych tekstach polskich występują połączenia dwu lub rzadziej trzech słów tekstowych, których status grama-

² Znaczenie i etymologię jako podstawę wyróżniania homonimów akcentują tradycyjne definicje tego zjawiska. Dla przykładu przytaczamy definicję zamieszczoną we wstępie do Słownika języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego. Termin homonimia odnosi się zgodnie z tą definicją do „wyrazów o jednakowej postaci fonetycznej i graficznej mających różne znaczenia i różną etymologię lub do wyrazów mających ten sam formant i tę samą podstawę słowotwórczą, lecz będących różnymi częściami mowy“ (Wstęp, cz. II. roz. Informacje szczegółowe, s. XLVI).

tyczny nie jest jasny, np. *w ciągu, w trakcie, za pomocą, w stosunku do, w zamian za* (zob. I. Kosek, 1995, 1995a). Trudno zatem sporządzić pełną listę leksemów przyimkowych. Można by w zasadzie uznać za zamknięty i przedstawić w postaci listy zbiór przyimków jednosegmentowych (zob. M. Grochowski, 1984, s. 294 – 295, M. Wiśniewski, 1987, s. 91). Istnieją jednakże jednosegmentowe formy wyrazowe, które mogłyby być uznane za przyimki, ale ich status gramatyczny nie jest jednoznaczny. Potencjalna homonimiczność utrudnia interpretację takich form.

Porównajmy pary następujących przykładów:

(1a) *Jan stał n a p r z e c i w k o.*

(1b) *Jan stał n a p r z e c i w k o M a r c i n a.*

(2a) *O b o k siedział nieznanomy mężczyzna.*

(2b) *O b o k m n i e siedział nieznanomy mężczyzna.*

(3a) *W o k ó ł kręcili się jacyś ludzie.*

(3b) *W o k ó ł d o m u kręcili się jacyś ludzie.*

(4a) *Stanęli d o o k o ł a.*

(4b) *Stanęli d o o k o ł a s t o ł u.*

Jak widać, formy *naprzeciwko, obok, wokół, dookoła* występują w takich samych typach kontekstów (poszczególne pary zdań różnią się obecnością // brakiem formy rzeczownikowej), co utrudnia interpretację tych form. Segmenty zaznaczone rozstrzelonym drukiem w pierwszym zdaniu każdej pary nie mają żadnych wymagań rekyjnych, w drugim zaś – rządzą formą rzeczownikową w dopełniaczu. Niemniej, stosując czysto mechanicznie testy rozwijania przykładów (1a) – (4a) oraz redukcji przykładów (1b) – (4b), otrzymujemy poprawne, choć różne strukturalnie zdania.

Interpretacja gramatyczna słów *obok, dookoła, wokół, naprzeciwko* (a także wykazujących podobne własności słów *dokoła, naprzeciw, poniżej, pośrodku, powyżej, wewnątrz*) może być różna. Można je uznać za reprezentujące w zdaniach typu (1) – (4) różne klasy leksemów lub też za reprezentujące jedną klasę. W tym drugim wypadku możliwa jest interpretacja przyimkowa (skoro rozważane formy łączą się z rzeczownikiem tylko w określonym przypadku) bądź przysłówkowa (skoro możliwa jest redukcja formy rzeczownikowej).

Z. Klemensiewicz (1937, s. 65 – 67) zalicza *naokoło, obok, wokół* do przyimków niewłaściwych. Według Niego od typowych przyimków różni je to, że użyte bez zależnej formy rzeczownikowej są przysłówkami. Zdaniem B. Klebanowskiej (1971, s. 5 – 11) istnieją dwa możliwe rozwiązania problemu słów typu *naprzeciwko*. Jeżeli przyjmie się, że przyimkiem jest każdy wyraz nieodmienny, który może łączyć się z rzeczownikiem tylko w określonym przypadku, wówczas *naprzeciwko* czy *obok* mogą być także przyimkami, lecz dwuznacznymi syntaktycznie. Jeśli zaś uzna się za przyimek każdy wyraz nieodmienny, który może występować tylko z rzeczownikiem, wtedy

omawiane słowa trzeba zaliczyć do przysłówków z rekcją. Autorka opowiada się za drugim rozwiązaniem. Nie włącza więc analizowanych słów do klasy przyimków, uznając za najistotniejszą cechę przyimka obligatoryjność jego związku z formą rzeczownikową. Natomiast M. Grochowski (1986, s. 48, 51 – 52) postuluje wyodrębnianie homonimów. Podobne rozwiązanie przyjęte zostało we wstępie do Słownika języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego i Słownika frekwencyjnego.

Istnienie w tekstach identycznych graficznie słów, które mogą różnić się w poszczególnych konstrukcjach właściwościami gramatycznymi, jest oczywiste. Trudności sprawia jednak sposób ich wyodrębniania i opisu. W przypadku słów typu *obok*, *niedaleko* analizę dodatkowo komplikuje fakt, że słowa te występują w takich samych kontekstach. Zawodzi też w tym przypadku jeden z tradycyjnych sprawdzianów „przyimkowości“ – test redukcji. Możliwość zastąpienia form typu *pośrodku*, *dokoła* przez formę leksemu przysłówkowego³, co mogłoby być argumentem za przysłówkową interpretacją tych form, również nie jest wystarczającym sprawdzianem. Można go bowiem stosować z tym samym wynikiem wobec form łączących się z rzeczownikiem w dopełniaczu, jak i wobec form, które nie wymagają grupy imiennej, por.

(5) *O b o k siedział nieznanomy mężczyzna. – T a m siedział nieznanomy mężczyzna.*

(6) *O b o k o j c a siedział nieznanomy mężczyzna. – T a m siedział nieznanomy mężczyzna.*

Przy stosowaniu testów wstawności i przestawności grupy typu *obok ojca* zachowują się tak samo, jak wyrażenia przyimkowe (nie można zatem przedstawić form w grupie, pozytywny wynik daje natomiast test wstawności – por. *obok mojego ojca*).

Leksemy przyimkowe różnią się od przysłówkowych tym, że pełnią funkcję łączącą i mają rekcję przypadkową. Cechy te – jako definicyjne dla przyimków – powinny, jak się wydaje, decydować o interpretacji słów *obok*, *wewnątrz*, *dokoła* w określonych kontekstach składniowych. Kierując się kryteriami definicyjnymi należałoby przyjąć, że identyczne graficznie segmenty w parach zdań (1) – (4) reprezentują różne leksemy – raz przysłówkowe, raz przyimkowe. Rozwiązanie takie jest też korzystne ze względów praktycznych, pozwala bowiem jasno i szczegółowo scharakteryzować własności tych leksemów. Z metodologicznego zaś punktu widzenia jasno odgranicza dwie klasy leksemów, podczas gdy włączanie analizowanych form tylko do przysłówków lub przyimków wydaje się tę różnicę zacierać.

³ Test taki stosują (jako pomocniczy) przy wydzieleniu niektórych homonimów przyimkowych i przysłówkowych autorzy Słownika frekwencyjnego (1990).

W tym ostrym rozgraniczeniu przyimków i przysłówków nie mieści się leksem BLISKO. Od pozostałych analizowanych tu przykładów leksem ten różni się tym, że posiada kategorię stopnia, por. *Był blisko domu*, *Był bliżej domu*. Poza tym może istnieć w tym przypadku problem dziedziczenia wymagań rekcyjnych. Podstawa słowotwórcza leksemu BLISKO – przymiotnik BLISKI – w części swoich wystąpień łączy się z formą rzeczownikową w dopełniaczu. Rząd derywatu w zdaniu np. *Był blisko zwycięstwa*. można by uznać za powielenie wymagań bazy, por. *Był bliski zwycięstwa*, a tym samym za argument przeciw przyimkowej interpretacji BLISKO. Kontekstów, w których forma *blisko* ma znaczenie przestrzenne, nie można już jednak wiązać z wymaganiami formalnymi i cechami znaczeniowymi bazy, co obrazują chociażby takie przykłady, jak: *Był blisko domu* – **Był bliski domu*. Rekcję trzeba w tym przypadku uznać za inherentne wymaganie leksemu BLISKO, a nie dziedziczenie własności formalnych bazy. Dawałoby to możliwość interpretowania *blisko* w zdaniach takich jak *Był blisko drzwi* jako przyimka. Jednak zasadniczą, jak się wydaje, przeszkodą w takiej interpretacji pozostaje stopniowalność. Przypisanie BLISKO interpretacji także przyimkowej (a więc wydzielenie homonimów) oznaczałoby rozszerzenie na przyimki cechy właściwej części leksemów przysłówkowych i przymiotnikowych. Nie wydaje się to, zwłaszcza z metodologicznego punktu widzenia, rozwiązaniem korzystnym.

Inne możliwe rozstrzygnięcie problemu stanowi wyróżnienie leksemów BLISKO, BLIŻEJ, NAJBLIŻEJ, z których każdy byłby homonimiczny. Może się to wprawdzie wydawać rozstrzygnięciem sztucznym i niezgodnym z intuicją, ale z punktu widzenia cech definicyjnych przyimków i przysłówków jest konsekwentne. Pozwala nie włączać do klasy przyimków leksemów mających kategorię stopnia. Argument za takim rozwiązaniem mogłoby też stanowić i to, że fleksyjność form stopnia nie jest oczywista (zob. M. Szupryczyńska, 1980).

Wśród opisywanych tu przykładów BLISKO jest wypadkiem jednostkowym.⁴

Naszym zdaniem, należałoby interpretować ten leksem jako tylko przysłówkowy bądź też jako homonimiczny (przysłówkowy lub przyimkowy), pod warunkiem wydzielenia odrębnych leksemów BLISKO, BLIŻEJ, NAJBLIŻEJ. Nie stwarzają takiego problemu wcześniej analizowane przykłady – *obok*, *niedaleko*, *wewnątrz*, itp. Tu wyróżnianie homonimów wydaje się być, co wcześniej starano się uzasadnić, rozwiązaniem metodologicznie najwłaściwszym.

2. Osobny problem, także natury praktycznej, nie tylko teoretycznej, stanowi sposób opisu homonimów w słownikach. Informacje teoretyczne – o wyróżnianiu i hasłowaniu leksemów homonimicznych – są standardowo

⁴ Omawiany w tym artykule problem klasyfikacyjny dotyczy przede wszystkim przysłówków, które nie pochodzą od przymiotników i nie mają kategorii stopnia.

podawane we wstępie do słownika. Praktyka pokazuje, że autorzy poszczególnych opracowań leksykograficznych przyjmują różne rozwiązania. W znacznym stopniu jest to zależne od celu i charakteru danego opracowania. Poszczególne słowniki różnią się zatem z reguły zakresem leksemów uznanych za homonimiczne. Różny jest też stopień konsekwencji w realizacji teoretycznych założeń. Oto kilka przykładów obrazujących różnice w opisie zjawiska homonimii, w odniesieniu do analizowanej tu homonimiczności przyimków i przysłówków. Te bardzo ogólne i z konieczności zdawkowe spostrzeżenia oparte są na lekturze słowników o odmiennym charakterze, co pozwala lepiej uchwycić różnice w opisie interesującego nas zjawiska.

W Słowniku języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego przyjęto zasadę wydzielenia homonimów (zarówno tzw. leksykalnych, jak i gramatycznych) jako osobnych haseł. Wśród interesujących nas przykładów dotyczy to np. leksemów OBOK i OPODAL, z których każdy zaklasyfikowany został jako homonimiczny i wobec tego jest analizowany w dwu artykułach hasłowych (a więc I OBOK – przysówek, II OBOK – przyimek, podobnie OPODAL). Dla DOOKOŁA, NIEDALEKO, PONIŻEJ, POŚRODKU, WENĄTRZ nie stosuje się już jednak podwojenia formy hasłowej, być może dlatego, że hasła słownikowe, odnoszące się do tych leksemów, nie zawierają kwalifikacji gramatycznej. W przytaczanych w artykułach hasłowych przykładach wystąpień tekstowych danych jednostek znajdują się zarówno formy, które można uznać za przyimkowe (np. (...) *upinała swe ogromne warkocze dookoła wielkiej głowy.*), jak i formy, którym można przypisać interpretację przysłówkową (np. *Na tysiąc mil dookoła nie ma tutaj ani ludzi, ani osady.*).

W Słowniku języka Adama Mickiewicza analizowane tu leksemy są również uznawane za homonimy, inaczej jednak opisywane. DOOKOŁA czy NIEDALEKO są interpretowane także jako przyimki, ale tzw. przyimki niewłaściwe i w związku z tym – charakteryzowane w artykułach hasłowych odpowiednich przysłówków.

Konsekwentnie jako słowoformy homonimiczne (wraz z podaniem odpowiedniej kwalifikacji gramatycznej) *dokoła*, *obok*, *niedaleko*, itp. są opisywane w Słowniku frekwencyjnym⁵. Za homonimiczne – przysłówkowe bądź przyimkowe – uznano też formy *blisko* i *bliżej*.

Zjawisko homonimii jest niewątpliwie jednym z najtrudniejszych problemów w opisie leksykograficznym. Z punktu widzenia użytkownika najistotniejsza wydaje się eksplicytność informacji o homonimach i konsekwencja w ich opisie. W interesującym nas tu – bardzo wąskim – zakresie, homonimia

⁵ Charakter tego słownika, zainteresowanie jednostkami tekstowymi, decyduje o tym, że dla autorów najistotniejsza jest homonimia na poziomie form wyrazowych, a dopiero później leksemów. W przypadku omawianych przez nas, nieodmiennych form to rozróżnienie ma w praktyce mniejsze znaczenie.

została opisana, zwłaszcza w Słowniku języka Adama Mickiewicza i w Słowniku frekwencyjnym, dość konsekwentnie i jednolicie.

Literatura

GROCHOWSKI, M.: Składnia wyrażen polipredykatywnych, (w:) Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Red. Z. Topolińska. 1984, s. 217 – 296.

GROCHOWSKI, M.: Polskie partykuły. Składnia, Semantyka, leksykografia. Warszawa 1986.

KLEMENSIEWICZ, Z.: Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej. Kraków 1937.

KLEBANOWSKA, B.: Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych. Wrocław 1971.

KOSEK, I.: Interpretacja dwusegmentowych ciągów o kształcie wyrażen przyimkowych. Zeszyty Naukowe UMK, Filologia Polska XLIV, 1995, s. 65 – 77.

KOSEK, I.: Problem interpretacji gramatycznej niektórych trzysegmentowych ciągów słów tekstowych. Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie I, Prace Filologiczne 1, 1995a, s. 255 – 267.

Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej. Red. I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, K. Szafran, J. Woronczak. T. I – II. Kraków 1990.

Słownik języka Adama Mickiewicza. Red. K. Górski, S. Hrabec. T. I – XI. Wrocław 1962 – 1983.

Słownik języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego. T. I – XI. Warszawa 1958 – 1969.

SALONI, Z.: Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich. Język Polski, LIV, z. 1, 1974, s. 3 – 13, z. 2, s. 93 – 101.

SALONI, Z. – ŚWIDZIŃSKI, M.: Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa 1987.

SZUPRYCZYŃSKA, M.: Czy stopień przymiotnika jest w języku polskim kategorią fleksyjną? (w:) Acta Universitatis Lodzianis, Folia Linguistica 2, 1980, s. 265 – 271.

WIŚNIEWSKI, M.: Z leksykograficznej problematyki przyimka. (w:) Studia z polskiej leksykografii współczesnej. Red. Z. Saloni. T. II. Białystok 1987, s. 87 – 115.

Ku vzťahu etnického a konfesionalného (na slovenskom lexikálnom materiáli)

Lubor Králik

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Vývoj v krajinách strednej a východnej Európy od konca 80. rokov opäť potvrdil, že jedným z rozhodujúcich faktorov pre etnickú identifikáciu určitého spoločenstva môže byť práve konfesionalný faktor (porov. napr. bulharských

Pomakov, bosnianskych Moslimov,¹ ale aj východoslovenských Rusínov). Vzťah konfesionálneho faktora a etnickej identity predstavuje problematiku, ktorá môže byť zaujímavá nielen z aspektu sociálnej psychológie, etnológie či histórie, ale aj z hľadiska jazykovedy – na tomto mieste chceme upozorniť na úlohu etnického a konfesionálneho faktora ako faktora lexikálnej nominácie.

V príspevku sa zaoberáme prípadmi tzv. preneseného používania etnoným (k problematike porov. Müller, 1973, s. 11, 14), keď pôvodné etnonymum nadobúda konfesionálnu sémantiku. „Príslušnosť celého národa k určitému vyznaniu viedla v minulosti k používaniu príslušného etnonyma na označenie konfesie“ (Müller, 1973, s. 402). Sociálna psychológia a ďalšie disciplíny zaoberajúce sa výskumom interetnických vzťahov hovoria v tejto súvislosti o tzv. etnokonfesionálnych stereotypoch, v ktorých sa „svojsky prejavuje univerzálna sémantická opozícia ‘vlastný’ – ‘cudzí’ v jej etnickom aspekte (príslušníci iného národa) a konfesionálnom aspekte (príslušníci iného vyznania)“ (Belova, 1997, s. 25; tam aj ďalšia literatúra).

1. V slovníku M. Kálala (1923, s. 589) nachádzame heslo *Rusnak*, *Rus'ňak* s vysvetlením ‘východoslov. uniat, Rusin (i Slovák)’: ako vidno, pôvodná etnická sémantika² sa tu modifikovala v smere, ktorý by sme mohli parafrázovať ako ‘obyvateľ východného Slovenska vyznávajúci uniatskú vieru, charakteristickú pre Rusínov’.

2. Na označenie príslušníka anglikánskej cirkvi (porov. Encyclopaedia Beliana, I, s. 259, s. v. *anglikánska cirkev*) sa v slovenských nárečiach používa aj výraz *anglik* (SSN I, s. 66: *anglik* ‘príslušník anglikánskej cirkvi, anglikán’ – Brestovany, Trnava). Tento výraz je z hľadiska svojho pôvodu akiste totožný s nárečovým etnonymom *Anglik* ‘Angličan’ (podľa slovníka ide o zastaraný výraz, čiastočne rozšírený v gemerskej a východoslovenskej oblasti), podľa formy azda prevzatým z lat. *Anglicus* ‘anglický; Angličan’. Stretávame sa tu s významovým posunom ‘Angličan’ > ‘človek vyznávajúci vieru Angličanov, resp. anglickú vieru’; plynulý prechod od etnickej ku konfesionálnej sémantike môže dokumentovať aj kontext ... *hlawu cyrkwy anglyckeg*... v rukopisnej pamiatke Krátke poznamenáni sweta... z r. 1760 (porov. HSSJ I, s. 88, s. v. *Anglicko*). Súčasná spisovná slovenčina používa vo vzťahu ku konfesionálnej sfére substantívum *anglikán*, resp. adjektívum *anglikánsky*, čo je prevzaté z lat. *Anglicānus* ‘patriaci k anglickej štátnej cirkvi’ (porov. Sleumer, 1996, s. 110) – aj tento výraz, derivovaný od vyššie uvedeného lat. *Anglicus* ‘anglický’, potvrdzuje primárnosť etnickej a sekundárnosť konfesionálnej sémantiky.

¹ Najnovšie vydanie Pravidiel slovenského pravopisu (1998, s. 259) uvádza aj etnonymum *Moslim* („príslušník etnika“), formálne odlišené (písané s veľkým písmenom) od apelatíva *moslim* ‘mohamedán’. Porov. už Jacko (1994).

² O primárnosti etnonyma *Rusnák* na východnom Slovensku porov. Čučka (1993).

3. Iný prípad predstavuje slovenské pomenovanie stúpencom kalvinizmu. Zakladateľom tohto reformovaného kresťanského prúdu bol francúzsky teológ Ján Kalvín (Jean Calvin), pôsobiaci vo Švajčiarsku (porov. napr. Pavlinová a kol., 1994, s. 206 – 207). Kalvinizmus sa podľa krajiny svojho pôvodu označoval v latinčine ako *confessio Helveticus*, doslova ‘švajčiarske vyznanie’³ (porov. Sleumer, 1996, s. 378); atribút *Helveticus* ‘švajčiarsky’ súvisí s lat. *Helvetia* ‘Švajčiarsko’.⁴

Ako označenie stúpenca kalvinizmu je v slovenčine známy aj výraz *helvét* ‘reformovaný evanjelik, kalvín’ (SSJ I, s. 468), dial. *helvít* ‘príslušník kalvínskeho vierovyznania, kalvín’ (SSN I, s. 560: stredný Šariš, zastarané). Tento výraz sa uvádza už v slovníku J. Loosa (1871, s. 131) s významami ‘helvét, kálvinista, Helvetier; Reformirter, Kalvinist’. Samostatné uvádzanie významov ‘Helvetier’ a ‘Reformirter, Kalvinist’ (v slovníku sú oddelené bodkočiarkou) by mohlo naznačovať, že slovenské *helvét* malo okrem konfesionálneho významu (‘Reformirter, Kalvinist’) aj etnický význam (‘Helvetier’, teda ‘obyvateľ Helvécie, resp. Švajčiarska’). V prospech tohto predpokladu môže svedčiť aj sémantika analogického maďarského výrazu: maď. *helvét* je už v r. 1792 doložené ako substantívum s významom ‘Švajčiar’ a r. 1799 ako adjektívum s významom ‘švajčiarsky’, v r. 1847 je dokumentované vo význame ‘kalvínsky, reformovaný’ (porov. MNyTESz II, s. 87).

Historicko-etymologický slovník maďarčiny (MNyTESz II, s. 87 – 88) interpretuje maď. *helvét* ako výraz utvorený na základe maď. *Helvécia* ‘Švajčiarsko’, prevzatého z latinčiny, pričom však nevyklučuje ani vplyv francúzskych výrazov *Helvète* ‘Švajčiar’, *helvète* ‘švajčiarsky’. Analogické české *helvet*, *helvít* ‘reformovaný evanjelik’ sa v etymologickom slovníku J. Holuba a S. Lyera (1982, s. 189) vysvetľuje ako prevzatie z lat. *Helveticus* ‘švajčiarsky’. – Proveniencia slovenských výrazov *helvét*, *helvít* teda nie je celkom jasná, treba tu zrejme počítať s možnosťou pôsobenia viacerých jazykov; určité ťažkosti spôsobuje aj rekonštrukcia významového vývinu týchto výrazov. Bolo by nepochybne lákavé predpokladať, že sa tu stretávame s priamym významovým posunom v smere *Helvét* ‘Helvétan, Švajčiar’ > *helvét* ‘reformovaný evanjelik, kalvín’; takáto úvaha však môže byť problematická vzhľadom na slabú doloženosť slovenského výrazu *Helvét* v etnickom význame. V tejto súvislosti môže byť inšpiratívna vyššie citovaná hypotéza, podľa ktorej je maď. *helvét* spätne utvorené od maď. *Helvécia*: per analogiam možno predpokladať, že slovenské *helvét* vo svojom konfesionálnom význame vzniklo až na základe adjektíva *helvetický* či *helvétsky* (porov. pozn. 3, 4),

³ Porov. aj doklad *konfessý helwetické se pridržegjcy* (HSSJ I, s. 401: Vlčany 1647).

⁴ Prevzaté aj do slovenčiny, porov. SSJ (I, s. 468): *Helvécia* ‘Švajčiarsko’ (‘,zastar.’); tam aj spojenie *helvétska cirkev* ‘evanjelická reformovaná, kalvínska’.

používaného na označenie vyznania pochádzajúceho zo Švajčiarska. Ako typologickú paralelu tu možno uviesť aj výraz *kalvín* 'príslušník reformovanej kresťanskej cirkvi (Kalvínovho učenia), helvét' (SSJ I, s. 665; porov. aj HSSJ II, s. 15): na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že ide o výsledok apelativizácie priezviska vyššie uvedeného reformátora (t. j. *Kalvín* > *kalvín* 'helvét'), podľa nášho názoru tu však ide o spätný derivát od výrazov ako *kalvínsky* či *kalvínstvo* (porov. HSSJ, *ibid.*), odvodených od príslušného priezviska. O prechode od etnickej sémantiky ku konfesionálnej možno v analyzovanom prípade s najväčšou pravdepodobnosťou hovoriť iba na úrovni vyššie uvedených adjektív *helvetický* či *helvétsky*, resp. ich latinských východísk.

Pre úplnosť dodávame, že v kartotéke Slovníka slovenských nárečí v JÚLŠ SAV sme našli na označenie kalvinizmu aj doklad v podobe spojenia *maďarská viera*, čo by naznačovalo, že v novšom období sa kalvinizmus v slovenskom prostredí neasocioval s obyvateľmi Švajčiarska, kde pôvodne vznikol, ale s príslušníkmi maďarského etnika.⁵

4. Zohľadňovanie konfesionálneho faktora umožňuje interpretovať aj niektoré osobitosti v sémantike etnoným v starších obdobiach vývinu slovenčiny. Tak napr. v slovníku A. Bernoláka nachádzame v hesle *Armenčan* 'armenus, ein Armeiner (sic! – L. K.), örményi' (Bernolák, I, s. 22) aj informáciu o tom, že synonymom tohto výrazu je slovo *Rác*. Preň sa v slovníku uvádzajú významy '1. Rascianus, der Reutz, Raz, aus dem Reutzenlande; 2. Grék' (Bernolák, IV, s. 2683); adjektívny derivát *rácki* sa vysvetľuje ako '1. rascianus, *Rácki Kňaz* – rascianicus sacerdos, popa; 2. grécki' (tamže, s. 2684). Dostávame tu teda rovnicu *Armenčan* = *Rác* = *Grék*, z ktorej vyplýva, že tieto tri etnonymá by – aspoň v určitých svojich významoch – mali vystupovať ako synonymné výrazy.

Možnosť vzájomnej zameniteľnosti uvedených etnoným naznačuje určitú difúznosť v ich dobovom etnickom obsahu: z toho vyplýva, že príslušné etniká – t. j. Arméni, uhorskí Srbi a Gréci – sa v slovenskom prostredí akiste nedostatočne diferencovali z hľadiska svojej etnicity.⁶ Na druhej strane je pravdepo-

⁵ Z typologického hľadiska porov. predstavy o „ruskej“, „gréckej“, „srbskej“ (pravoslávnej), „poľskej“ (rímskokatolíckej) a „nemeckej“ viere v oblasti Polesia a i. (Belova, 1997, s. 26). „Maďar, kalvín“ vystupuje aj v etiologickej legende zo Zemplína, vysvetľujúcej údel jednotlivých národov („Maďar, kalvín, vstal ráno, vzal chleba a slaninu a išiel do roboty. Prišiel prvý, pozdravil ‚Daj Boh šťastia‘, a Boh mu dal úrodnú, rybnatú krajinu“ – porov. Krekovičová, 1999, s. 52; citované podľa J. Polívku).

⁶ K historickým súvislostiam migrácie príslušníkov uvedených etník (najmä obchodníkov) na územie dnešného Slovenska v 17. – 18. stor. porov. Špiesz (1968), Ács (1990). „*Rascianus, Ratz, Raitze* bolo ľudové označenie pre balkánskych obchodníkov zväčša srbskej národnosti, ale často aj iného etnického pôvodu“ (Špiesz, 1968, s. 408). „Tito (grécki – L. K.) obchodníci boli ‚gréckymi‘ iba v tom zmysle, že pochádzali

dobné, že tu boli vnímaní ako „príznačkoví“ z hľadiska konfesionalnej príslušnosti (nemusi byť náhoda, že A. Bernolák uvádza vo svojom slovníku práve spojenie *Rácki Kňaz!*). Srbi i Gréci predstavujú prevažne pravoslávne⁷ národy; Arméni majú vlastnú národnú cirkev (porov. Encyclopaedia Beliana, I, s. 379, s. v. *arménska apoštolská cirkev*), a keďže ich nebolo možné priradiť ani k rímskym katolíkom, ani k uniatom, ani k niektorej z evanjelických cirkví, mohli byť ako príslušníci východnej cirkvi tiež vnímaní ako pravoslávni kresťania.

5. Uvedené prípady sa týkali konfesionalných rozdielov existujúcich v rámci kresťanstva; v analyzovanej súvislosti však môžu byť zaujímavé aj etnonymá označujúce etniká, ktoré patria k iným náboženstvám. V slovenskom prostredí ide tradične o židovské etnikum (k historickému prehľadu porov. napr. Augustín, 1993), charakterizované vlastným náboženstvom.

Súčasná spisovná slovenčina rozlišuje apelatívum *žid* vo význame ‘príslušník, vyznavač izraelského náboženstva (napr. v európskom prostredí charakterizovaný aj rasovou odlišnosťou, príslušnosťou k semitskej rase)’ (SSJ V, s. 803; porov. aj KSSJ, 1997, s. 938) a proprium (etnonymum) *Žid* ‘príslušník (starovekého) izraelského národa’ (tamže), z diachrónneho hľadiska však ide o ten istý výraz. Slovenské *Žid* je starým prevzatím z románskych jazykov, ktorého východiskom je pravdepodobne severotaliansky kontinuant lat. *Iudaeus* (tak už Machek, 1957, s. 594), čo je prevzatie z gr. Ἰουδαῖος; východiskový hebrejský výraz pôvodne znamenal ‘vzťahujúci sa na Júdov kmeň’ (porov. Pavlincová a kol., 1994, s. 116), podľa Júdu, syna pratca Jakuba (porov. Ex 1, 1 – 2; Joz 15, 1 – 12, 20 – 63) – aj tu možno (napriek ich úzkej súvislosti) hovoriť o primárnosti etnickej a sekundárnosti konfesionalnej sémantiky.

Z hľadiska témy nášho príspevku chceme upozorniť na niektoré osobitosti ďalšieho vývinu konfesionalnej sémantiky výrazu *žid*, resp. jeho derivátov. V tejto súvislosti možno poukázať na slovo *židovča*, ktoré má v spisovnej slovenčine význam ‘židovské dieťa’ (SSJ V, s. 804), avšak z východoslovenských nárečí je doložené aj vo význame ‘ešte nepokrstené dieťa’: *Tvojo zecko už krescanče, sušežino ešči židofče* (Žakarovce, Gelnica; kartotéka SSN v JÚĽŠ SAV). V Časopise muzeálnej spoločnosti slovenskej (II, 1899, s. 3) bola zaznamenaná formula, odriekaná po krste: *Vžali sme vám židuvčatko a priňešli vám krescančatko* (Nižný Šebeš, Šariš).

z oblastí pod tureckou nadvládou. Časť z nich tvorili pravoslávni Gréci. Keďže všetci hovorili medzinárodným jazykom balkánskeho obchodu – po grécky –, boli označovaní týmto kolektívnym menom, hoci boli medzi nimi Srbi, Bosniaci, Bulhari, Albánci z Monastiru, Cincari..., Moldavci, Arméni, ba aj tureckí Židia“ (Ács, 1990, s. 41).

⁷ V súvislosti s balkánskymi obchodníkmi v Uhorsku Z. Ács (1990, s. 54) konštatuje: „Pravoslávna viera ako jednotiacia sila, ktorá ich spájala v celej ich histórii, mala vždy veľký vplyv na ich vedomie i správanie...“

Sémantiku výrazu *židovča*, resp. deminutíva *židovčiatko* tu možno parafrázovať ako ‘dieťa, ktoré je narodené v kresťanskej rodine, ale ešte nie je pokrstené’.⁸ Uvedený slovenský dialektizmus nachádza zaujímavú paralelu v bulharskom *евреиче* ‘nepokrstené dieťa’, vystupujúcom v analogickej obradovej formule, ktorú vyslovuje kmotor v určitej chvíli krstu: *евреиче ми го даваш, кръстениче ти го връщам* ‘dávaš mi židovča, vraciam ti kresťanča’ (Tellalova, 1996, s. 564). Podobná formula je známa aj z macedónskej oblasti (porov. Belova, 1997, s. 28), u Lužických Srbov sa nepokrstené dieťa v analogickej situácii označuje ako ‘pohanča’ (tamže). Z typologického hľadiska je zaujímavé, že podobné označenia nepokrstených detí možno nájsť aj u iných (neslovanských) národov kresťanského kultúrneho okruhu, porov. talianske dial. *ebreo* (pôvodne ‘Žid’; Müller, 1973, s. 220), španielske *moro* či katalánske dial. *moro*, *moretó* (‘Maur’; tamže, s. 250 – 251).

Zdá sa, že sa tu stretávame so zaujímavým prehodnotením opozície ‘kresťan’ – ‘nekresťan’ (t. j. žid⁹, pohan atď.): keďže formálnym znakom prijatia kresťanstva je krst, možno túto opozíciu interpretovať aj ako ‘pokrstený’ – ‘nepokrstený’, čím sa vysvetlí možnosť významového vývinu ‘nekresťan (žid, Maur, pohan atď.)’ > ‘nepokrstený človek’¹⁰ > ‘nepokrstené dieťa’. Aj tento prípad opätovne potvrdzuje dôležitosť štúdia etnonymie z kultúrno-historického hľadiska (porov. napr. Abajev, 1986, s. 23 n.).

⁸ Porov. aj poľské *Żyd* s významom ‘ešte nepokrstený človek’ (Karłowicz – Kryński – Niedźwiedzki, VIII, s. 732; tam aj príklad *Nie chrzciliśmy jeszcze syna, jeszcze on Żyd*).

⁹ Na dôležitosť tejto opozície upozorňuje aj folkloristka E. Krekovičová, ktorá detailne analyzovala motívy súvisiace s obrazom židovského etnika v slovenských ľudových piesňach: „Popri sociálnej dimenzii obrazu Žida v slovenskom folklóre ako najdôležitejší atribút vystupuje odlišné náboženstvo. V tejto sfére nachádzame najsilnejšie proklamovanú bariéru, ako aj najviac výhrad voči Židom. Často sa objavuje opozícia Žid – kresťan“ (Krekovičová, 1999, s. 59). Autorka ďalej upozorňuje, že „v oblasti konfesie vystupuje do popredia psychologická dimenzia existujúcej bariéry. Je podmienená neznalosťou židovského náboženstva a obradov a s ňou súvisiacim strachom ostatných ‚kresťanov‘ pred Židmi“ (s. 60).

¹⁰ Toto významové štádium môže odrážať nasledujúci doklad: (bez krstu) *byl bys pohanem, židem neb turkem co gest welice nebezpečne* (Schmahling, L. E.: Včitel domacy aneb naučenj od rodiče a včitelu... Lipsko 1775; z nemčiny prel. J. Ribay – doklad z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka v JÚLŠ SAV). Aj keď ide o preklad z nemčiny, uvedená pasáž podľa nášho názoru ilustruje stav, keď sa „pohania“, „židia“ a „Turci“ necharakterizujú nejakými pozitívnymi atribútmi svojich náboženstiev, ale iba negatívnym príznakom ‘nepokrstení’ vo vzťahu k ‘pokrsteným’, t. j. kresťanom. – Pre zaujímavosť dodajme, že významový vývin ‘nekresťan, pohan’ > ‘nepokrstený’ môže ďalej pokračovať aj v smere ‘nepokrstené, s vodou nezmiešané víno’, porov. katalánske *vi moro*, špan. *vino moro*, portug. *vinho mouro*, doslova ‘maurské víno’ (Müller, 1973, s. 251), špan. *turco*, *turco puro* (‘turecké víno’; s. 346). Porov. aj Birken-Silverman (1993, s. 452).

ABAJEV, V. I.: Kak možno ulučšit' etimologičeskije slovari. In: Etimologija 1984. Red. O. N. Trubačov. Moskva, Nauka 1986, s. 7 – 27.

ÁCS, Z.: Marchands grecs en Hongrie aux XVIIe – XVIIIe siècles. In: Ethnicity and Society in Hungary. 2. Ed. F. Glatz. Budapest, Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences 1990, s. 41 – 58.

AUGUSTÍN, M.: Krátke dejiny Židov na Slovensku. Bratislava, Slovenské národné múzeum 1993. 106 s.

BELOVA, O. V.: Etnokonfessionálne stereotypy v slavianskych narodnych predstavleniach. Slavianovedenie, 1997, č. 1, s. 25 – 32.

BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenský Česko-Lat'insko-Ňemecko-Uherský. Budae 1825 – 1827. 6 zv.

BIRKEN-SILVERMAN, G.: Bedeutungsentwicklungen ethnischer Appellativa in den romanischen Sprachen. In: Sprache – Kommunikation – Informatik. Akten des 26. Linguistischen Kolloquiums, Poznań 1991. Bd. 2. Hrsg. von J. Darski, Z. Vetulani. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1993, s. 447 – 454.

ČUČKA, P.: Etonimy *rusyn* ta *rusnak* i jich deryvaty v pıvdennokarpat'skych horvorach. In: Naukovi zapysky. 18. Pıriašiv, Sojuz rusyniv-ukrajinciv Slovac'koji Respublyky 1993, s. 121 – 128.

Encyclopaedia Beliana. Slovenská všeobecná encyklopédia v dvanástich zväzkoch. I (A – Belk). Bratislava, Encyklopedický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV 1999. 696 s.

HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991 n.

HOLUB, J. – LYER, S.: Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelom k slovům kulturním a cizím. 3. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1982. 528 s.

JACKO, J.: Srbi a Moslimovia. Kultúra slova, 28, 1994, s. 171 – 172.

KÁLAL, K. – KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. (Slovensko-český diferenciální.) Banská Bystrica, nákladom vlastným 1923. 1112, CIV s.

KARŁOWICZ, J. – KRYŃSKI, A. – NIEDŹWIEDZKI, W.: Słownik języka polskiego. Warszawa 1900 – 1927. 8 zv. (reprint Warszawa 1952 – 1953).

KREKOVIČOVÁ, E.: Medzi toleranciou a bariérami. Obráz Rómov a Židov v slovenskom folklóre. Bratislava, Academic Electronic Press 1999. 228 s.

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1997. 944 s.

LOOS, J.: Słownik slowenskej, madarskej (!) a nemeckej reči. III. Diel slowensko-madarsko-nemecky (!). Pešť, Sklad Wilema Lauffera 1871. 8, 652 s.

MNYTESZ – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Red. L. Benkő. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967 – 1984. 4 zv.

MÜLLER, K.-L.: Übertragener Gebrauch von Ethnika in der Romania. Eine vergleichende Untersuchung unter Berücksichtigung der englischen und der deutschen Sprache. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain 1973. XXXV, 445 s. (Untersuchungen zur Romanischen Philologie. Bd. 8.)

PAVLINCOVÁ, H. a kol.: *Judaismus. Křesťanství. Islám. Slovník*. Praha, Mladá fronta 1994. 472 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 2., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1998. 576 s.

SLEUMER, A.: *Kirchenlateinisches Wörterbuch*. Unter umfassendster Mitarbeit von J. Schmid. Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms Verlag 1996. 842 s. (reprint vydania z r. 1926).

SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

SSN – *Slovník slovenských nářečí*. I (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994. 936 s.

ŠPIESZ, A.: *Orthodoxe Handelsleute aus dem Balkan in der Slowakei*. *Balkan Studies (Thessalonikē)*, 9, 1968, č. 2, s. 381 – 428.

TELLALOVA, S.: *Etonimi s deetnonimni značenja v bălgarskite govori (Mizija, Trakija i Makedonija)*. In: *Lingvistični studii za Makedonija*. Posveštava se na čl.-kor. prof. Kiril Mirčev, po slučaj 20-godišnjinata ot smărta mu. Sofija, Makedonski naučen institut 1996, s. 550 – 589.

Kilka uwag na temat pewnej gazety

Katarzyna Zawilska

Institut filologii polskiej, Olsztyn

Wśród gazet rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku, zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Toruniu, odnaleziono anonimowy tekst, pochodzący z 1696 roku. Gazeta została napisana po śmierci króla Jana III Sobieskiego.

1. Grafia i ortografia

W tekście napisanym wyraźnym, kształtnym i starannym pismem zwraca uwagę prawie zupełny brak znaków diakrytycznych. Jedyńm odstępstwem są przykłady oznaczania *a* jasnego przez *á*, zgodnie z ówczesnymi zaleceniami drukarzy i korektorów (zob. Kamińska, 1953, s. 22).

Samogłoski nosowe pisane są konsekwentnie (por. Michalewska, 1977, s. 13). Nie zauważa się tak charakterystycznego dla zabytków XVII-wiecznych wtórnego oznaczania nosówek. Pojawia się tylko jeden przykład z rozszczepioną nosówką tylną *o*: *skampstwa*.

Anonimowy autor nie używa litery *j*. Głoska [i] jest oznaczana grafemem *y* w wygłosie: *wszelkiey, czterey* oraz w pozycji przed spółgłoską: *OyczyŃnie* lub przez *i* w pozycji przed samogłoską: *utrzymaiaę, znaiaę* oraz w nagłosie: *iaę, ieszcŃe, inszy*. Zgodnie też z średniopolskimi zwyczajami spójnik *i* oznaczony jest przez *y*: *kosŃtem y krwiaę swoiaę y Synow szczęście y sławę*.

Największe zróżnicowanie obserwuje się w zakresie stosowania liter oznaczających głoski szeregów syczącego i szumiącego, np. głoska [z] oznaczana jest przez *z*, *z* lub *z*: *zakochała*, *Zginie*, *z*. Te same grafemy oznaczają głoskę [z̥]: *zyie*, *Zyd*, *z*.

Wpływy języka łacińskiego są widoczne m. in. w zastosowaniu grafemu *x* zamiast *ks* – *Alexander*, *c* zamiast *k* – *Mercuriuszem* oraz *oe* zamiast *e* – *foemini*.

W całym tekście oprócz czterech wyjątków: *w niey*, *wprzod wktory*, *niechce* notuje się pisownię rozłączną.

Autor gazety nadużywa wielkich liter, których stosowanie związane było z interpunkcją intonacyjną (Bajerowa, 1986, s. 45). Wielka litera pojawia się w nazwach stopni pokrewieństw: *Siostrę*, *Oyca*, *Matkę*, słownictwie politycznym: *Seymik*, *Krol*, *Hetmani*, a przede wszystkim w wyrazach, które autor chciał podkreślić ze względów emocjonalnych: *Młodzian*, *Oszusta*, *Tyrana*, *Franca*, *Skarbow*, *Piiacy*, itd.

2. Fonetyka, fleksja i składnia

Autor gazety wymawiał jeszcze prawdopodobnie samogłoski ścieśnione (analiza grafii wykazała kreskowanie *a* jasnego). Można o tym wnioskować na podstawie przykładów, w których ścieśnienie było tak wyraźne, iż redaktor oddawał je za pomocą innej litery. W zapisie *Aptykarz* (w XVI wieku *apoteka*, *apotekarz*) *e* zostało oddane przez *y*.

Samogłoski przed półotwartymi *RLN* ulegały często rozszerzeniu lub zwężeniu artykulacyjnemu. Proces ten w XVII wieku przybiera na sile (Rospond, 1979, s. 91, 95; Koneczna, 1965, s. 68). W omawianym tekście notuje się przykład rozszerzenia samogłoski *i* w końcówce 3. os. l.mn. czasu teraźniejszego *-emy*: *trafiemy*.

Rozszerzenia artykulacji nie były jednak obligatoryjne. W przykładzie *pochlibiać* ‘pochlebiać’, być może, zwyciężyła tendencja poprawnościowa polegająca na usuwaniu z języka ścieśnionego *e*. W ten sam sposób zostały wyrugowane pierwotne (i XVII-wieczne) postaci bezokoliczników zakończonych na *-iwać*, w których *i* < **e*: *powiwa* ‘powiewa’.

W zakresie konsonantyzmu zwraca uwagę istnienie nie zakończonego jeszcze w XVII wieku procesu utożsamienia głoski *ř* z *ž*. Na artykulację *ř* z elementem frykatywnym wskazuje sposób przeniesienia wyrazu *umor-żyła*.

W stosunku do spółgłosek wygłosowych często obowiązywała pisownia etymologiczna (ubezdźwięczniająca): *asz*, *tesz*, *iusz*.

W deklinacji rzeczownika warto odnotować formy dwóch rzeczowników rodz. żeńskiego *krolowy* i *niewolq*. Pierwszy potwierdza istnienie końcówki *-y* w dopełniaczu l. poj. obok powszechnie panującej *-ej*, np. *Cesarzowej*, drugi rejestruje archaiczną końcówkę *-q* w bierniku l. poj., która utrzymywała się w polszczyźnie jeszcze w XVIII wieku (Bajerowa, 1964, s. 83).

Wahania w obrębie grup koniugacyjnych potwierdzają przykłady *oznaymuie, Oznaymuię*.

W systemie składniowym zwracają uwagę przyimki, które łączą się z rzeczownikami na innych zasadach niż we współczesnej polszczyźnie. Tworzą wtedy osobliwe konstrukcje:

dla ‘z powodu’: *Odiął tesz P. Bog wszelkie szczęście y sławę od niego dla skampstwa;*

ku ‘w stosunku do’: *iskierki miłości ku Oyczyźnie;*

przez ‘bez’: *Teraz się podobno przez krola nie obeydzie.*

W wypowiedzeniu *zon r Oądzie nie umieią* dopełnienie kazualne zostało zastąpione przez inne kazualne (dopełniacz > narzędnik), natomiast przyimkową konstrukcję z okolicznikiem miary w zdaniu *Zostawił pieniądze na kilkanaście Milionow* zastąpiono dzisiaj kazualnym typem okolicznika.

Właściwą treść informacji wyraził autor w kilku rozbudowanych wypowiedzeniach. Przypominają one współczesne potoki składniowe, charakterystyczne dla składni języka mówionego. Nie brak w nich elips, anakolutów i innych wykolejeń składniowych, np.

Krolowa zyie, zdrowa, Francuska rodem y ma trzech Synow Krolewiczow.

Nie dziw, bo był Sobieski, á Oyczyźnie nic, dla której y grosza uronic nie chciał, choc go kos Otem y krwią swoią y Synow swych obficie wylaną sławnym wprzod Hetmanem á potym krolew uczyniła.

Nie utrzymaia iey ani Primas, bo iest foemini generis ani Hetmani, bo się wadzą wszyscy cztery, kto z nich większy, á wszyscy słabi, ani Pieczętarze, bo Piiacy y prostacy, ani Marszałkowie, bo y zon r Oądzie nie umieią ani Podskarbowie, bo potrzebni, ani Biskupi, bo mało się O P. Bogiem znaia, ani Senat bo się nauczył pochlibiac, ani Szlachta bo ia lekce wazą, ze ubodzy y chciwi za lada honorem albo pieniądzmi, zawiodlby ia w niewolą.

Popularnym wskaźnikiem zespolenia w tekstach XVII-wiecznych był spójnik złożony *oraz i*. Spójnik ten występuje też w anonimowej gazecie *Spowiednika krolowy oraz y Aptykarza Francuza*.

3. Leksyka

W analizowanym tekście zwracają uwagę następujące archaizmy i zapożyczenia z języka łacińskiego:

domorzyć ‘dobić’: *Kaduk go domorzył*. Nie notowane w SłXVI, SłP, jest w SłL;

grzeczny ‘piękny, rozumny’: *Młodzian grzeczny*. Notowane w słownikach od XVI wieku;

kaduk z łac. (*cadere* ‘padać’) ‘padaczka’: *Kaduk go domorzył* XIII 23. 357. W tym znaczeniu znane od XVI wieku, w SłP i SłL w innym znaczeniu, jest w SłWar;

mercuriusz z łac. 'rteć'. *po lekarstwie z Mercuriuszem*. W SiL odsyłacz do *rteć*;

młodzian 'młodzieniec': *Alexander Młodzian grDeczny ale chorowity*. W SiL z cytatami z XVIII wieku;

niewiadomie 'nagle, znienacka': *niewiadomie za radą Xdza Ludwika*. SiSt, SiXVI podaje, w SiL jest pod hasłem *wiadomie*;

pieczętarz 'kanclerz': *ani Pieczętarze*. Jest w SiXVI i SiL (cytaty z XVII i XVIII wieku)

podufalec 'zaufany': *Wiadomy Podufalec*. Nie ma w SiXVI, w SiL *poufalec* obok *podufalec*;

tartas 'wrzawa, hałas': *między Matką a Synami tartas*. Nie ma w SiSt, w SiL cytaty z XVII i XVIII wieku;

umorzyć 'zabić': *na tęż chorobę co Oyca umorzyła*. Notowane już w SiSt;

zona z łac. 'pas ziemi': *zon rDqdzic nie umieią*. Nie ma w SiP i SiL, notowane w SiWil.

Rękopiśmienna gazeta z 1696 roku jest swoistym zapisem dziejących się w Polsce wydarzeń. Anonimowy autor przedstawił realia polskiej kultury i obyczajowości. Obok przywołania zasług króla, m. in. zwycięskiej bitwy pod Wiedniem w 1683 roku, redaktor nie ukrywa jego wad. Określenia królowej, miejscami dosadne, np. *ta Franca*, ujawniają również pejoratywny stosunek autora do wdowy po zmarłym monarsze. W rozbudowanych zdaniach, przypominających starożytne wzory mów i listów, pojawia się troska o losy Rzeczpospolitej.

Literatura

BAJEROWA, I.: Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. Wrocław 1964.

BAJEROWA, I.: Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja. T. 1. Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia. Katowice 1986.

KAMIŃSKA, K.: Pisownia druków polskich XVI wieku. Prace Polonistyczne, t. 11, 1986.

KONECZNA, H.: Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich. Warszawa 1965.

LINDE, S. B.: Słownik języka polskiego. T. 1 – 7. Warszawa 1854 – 1860. (SiL)

Słownik języka Jana Chryzostoma Paska. Red. H. Koneczna, W. Doroszewski. T. 1 – 2. Wrocław 1965 – 1973. (SiP)

MICHALEWSKA, T.: Język polskich protokołów woźnickich XVII wieku. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Językoznawcze, z. 5, 1977.

ROSPOND, S.: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa 1979.

Słownik języka polskiego. Wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda. T. 1 – 2. Wilno 1861. (SiWil)

Słownik języka polskiego. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1 – 8. Warszawa 1900 – 1927. (SiWar)

Je go Wiedenskiy nic chwalebneho nie uczyni.
Tę sie podobno przez krole nie obejdzie.
Jeżeli trafiemy na Oszydła y Tyrana, to et
nos moriemur cum eo. Zginie Psita y wol,
nosc, katarz y teniz iud, powioda wiatr. Nie
utrzymaig iey ani Pichas, bo iest feminini ge,
neris ani Stotmani, bo sie awadze wszyscy cze,
rey, kto z nich wiglozy, a wszyscy stabi,
ani Przestarcze, bo Piacy y prostacy, ani
Glaszatkowic, bo y z on rozdzic nie umieig
ani Podkarbowie, bo potrzebni, ani Pistu
pi, bo onalo sig z P. Bogiem znaig, ani
Senat bo sig nauczył poczliwiaz, ani dziać
ta bo ig kiece wazg, ze ubodzy y cchiwi za
lada kromem albo pienizdami, zawiodlby ig
w niewoly. Jeden tylko sposob ratowania sig
y utrzymania albo raczej przywrocenia do swi
nie dobrego, który czyba ustnie powiem wam
na przyszłym seymie przed konwokacyg, na
ktory czyba nie dzlaczic y nie maigcy iskierki
milosci ku Dyczenic y kwi Sclawickiey nie
stawisz sie, bo tylko ten czas zbawienny,
potym actum erit.

Wesnik Pana

wiadomy Podryftek.

kar. II

XII 23

O slovesách z okruhu atmosferických javov

Tomáš Bánik

Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

1. Úvod

I v súčasnosti ešte prevláda akési etnografické nazeranie na nárečia, krajové jazykové prvky sa zbierajú ako muzeálne exponáty, ako mŕtve zakonzervované tvary bez hľadania organickej spojitosti s celkom národného jazyka. V slovenčine má spisovný jazyk pomerne mladú tradíciu. Napriek tomu sa náš jazyk v spisovnej forme bohato rozvinul a dokáže plniť i tie najnáročnejšie požiadavky. No vieme, že na náš literárny jazyk ešte v období realizmu priamo vplývali nárečia, dokonca ešte v medzivojnovom období niektorí autori čerpali priamo zo živého prameňa vyjadrovacích prostriedkov dedinského ľudu, a čo je dôležité, nejde tu o umelé folklorizačné tendencie, ale o živú tradíciu nadväzujúcu na postupy literárneho realizmu. Napríklad František Švantner vo svojich prácach používa moderný jazyk, do ktorého zapája špeciálne výrazivo obyvateľov horských oblastí Slovenska, a to takým spontánnym, organickým a čistým spôsobom, že jeho jazyk nemožno chápať inak ako umelecky pôsobivé a inšpiratívne pochopenie vyspelej slovenčiny.

Aj vďaka tejto literárnej tradícii na Slovensku stále pociťujeme spätosť spisovného jazyka s nárečiami. Nebolo by správne presadzovať vo vývoji nášho národného jazyka prísne normativistické postupy splošťujúce, egalizujúce náš jazyk a potláčajúce jeho pestrosť. Pri zostavovaní slovníkov spisovnej slovenčiny a pri analýze gramatickej stránky jazyka treba mať na zreteli útvary, z ktorého vzišlo to najcennejšie, čo naše spoločenstvo vlastní, náš jazyk. Vedie k tomu viacero ciest, jednou je stále sa vracieť k vynikajúcim autorom, ktorí v umeleckom tvare a citlivo zapájajú do svojho jazyka dedičstvo nárečí, ďalšou cestou je hľadanie priamo pri prameni, pozorovanie a vedecká analýza slovenských nárečí, ktoré ešte nachádzame v ich prirodzenom prostredí.

2. K definícii sloves

Slovesá sú z hľadiska gramatiky slovné druhy, ktoré môžeme ohýbať, podobne ako substantíva a adjektíva, no predovšetkým sú z hľadiska sémantiky označeniami dynamických príznakov, dôležitá je tu procesuálnosť. Keď chápeme sloveso ako dynamický príznak substancií, substantív, zdá sa, akoby sloveso bolo niečím druhoradým, nesamostatným. Z hľadiska výpovede však sloveso predstavuje základ, tak ako z hľadiska označenia sú základom substantíva. Výpoveď ako dynamický fakt vypovedá o existencii, neexistencii, fungovaní či pohybe vecí. Veci označené substantívami alebo ich náhradami

(zámená) nadobúdajú život tým, že im prisudzujeme dianie či prechodný stav. Keď chceme niečo nazvať slovesom, nestačí, že je to jadrom výpovede (prísudkom). Sloveso musí mať ustálený systém tvarov, paradigmu. Napr. výraz *byť na tróne* ešte nie je slovesom, ale *tróniť* áno, lebo slovo má sústavu slovesných prípon vyjadrujúcich kategoriálne významy ako osoba, číslo, čas (*trónim, trónite, trónil*). Preto si aj v našej práci všimame slovesá z hľadiska významu aj formy. Čo však s takými výrazmi ako *zabiť klina, byť v nohách, byť o žinčici*? Tieto výpovede majú výpovednú i syntaktickú funkciu slovesa, ale gramaticky nie sú slovesami. Keďže však majú ustálenú podobu a sú premiestniteľné ako celok, zaraďujeme ich medzi slovesnú slovnú zásobu.

Ako môže slovník zachytávať slová, ktoré nie sú označeniami, ale výpoveďami alebo jadrami výpovedí? Pritom vieme, že výpoveď je originálnym aktom, základnou reakciou hovoriaceho človeka na okolitú realitu. *Nová veta je elementárnou semiologickou reakciou na novú skutočnosť* (Skalička, 1948), kým slovo je jednotka pomenovacieho plánu, ustálená v rovine langue.

Sloveso ako jadro výpovede má v jazyku iný status ako substantívum, ustálené len na rovine pomenovania.

Ukazuje sa, že slovesá nie sú len pomenovania dynamických príznakov ale aj pomenovania samostatných dynamických javov (*prší*). Toto sloveso je netypické práve tým, že je samostatné. Ako sloveso sa prezentuje tým, že má vlastnosť dynamickosti, informačnej nasýtenosti, funkciu predikatívneho jadra. Táto predikácia nemá základnú schému: *(samostatný výraz + pršať) ako chlapec + bežať. V MSJ (1966) sa píše: „Pri nedostatku všeobecného lexikálneho významu slova rozhoduje o zaradení medzi substantíva prítomnosť kategórií menného rodu, čísla a pádu. Napríklad činnosť neexistuje ako samostatný jav skutočnosti, ale slovo *beh* – hoci sa ním označuje činnosť – sa zaraďuje medzi substantíva.“ Napriek tomu si myslíme, že nie síce činnosť, ale dej a stav existujú ako samostatné javy skutočnosti a pritom sa zaraďujú ich pomenovania medzi slovesá. Sémantické kritérium je podľa nášho názoru prvoradá.

3. Niekoľko slov o breznianskom nárečí

Okres Brezno je veľmi pozoruhodný z hľadiska historického, z čoho vyplýva aj jeho nárečová originalita a pestrosť. Náš počiatočný záujem o výskum tunajšieho nárečia bol podnietený skutočnosťou, že v slovenskej dialektologickej literatúre dosiaľ chýbajú podrobnejšie analýzy nárečí tohto areálu. Z tejto oblasti sme už priniesli niekoľko príspevkov o hláskosloví, lexike, frazeológii i z oblasti onomastiky. Prevažne sa však zaoberáme sférou sloviess.

4. Atmosferické javy

Z gramatického i sémantického hľadiska sú v nárečí tejto horskej oblasti zvlášť zaujímavé výrazy z oblasti poveternostných javov. Súvisí to s neod-

mysliteľnou spätosťou tunajšieho človeka s prírodou, s každým záchvevom povetria, od ktorého závisel najmä v minulosti každý jeho krok, jeho blahobyť či bieda, sýtosť i hlad.

Pestrú paletu týchto výrazov nachádzame aj u Františka Švantnera, autora, ktorý sa inšpiroval prírodou aj rečou obyvateľov podtatranských obcí neďaleko Brezna. Pozorujeme tu umelecky pretavený výraz a môžeme ho porovnať s autentickým dokladom z nárečia autorovho pôsobiska. Zaujímavé je sledovať, ako sa vyjadruje o atmosferických javoch a úkazoch František Švantner v *Neveste hôľ*, ako obraznosť, ktorou oživuje prírodu, čerpá z ľudovej reči, v ktorej je často v náznakoch zakomponovaná. Pritom v tejto štúdii uvádzame len tie spojenia, ktoré sú chápané v priamom význame, analýza Švantnerovej metafory by si vyžadovala ďalšiu prácu.

Švantner:	totožný, (prípadne odvodený) slovesný výraz v nárečovom kontexte:	významový ekvivalent v nárečí:
Vonku <u>napadla</u> čerstvá rosa		
Začala <u>padat'</u> osuheľ		
Pomedzi ihličie <u>pršala</u> hustá osuheľ		
Povetrie <u>sa</u> tiež čistilo		
Povetrie <u>sa</u> ligotalo,		
slnce <u>vychodilo</u> , nad dolinu <u>vystupovalo</u> slnce	<i>keď vychod'ilo slnko</i> (Valaská)	
<u>Pripekalo</u> poludňajšie slnce		
Slnce začalo tuho <u>pripekať</u>		
Obloha sálala teplotu		
Horúčava rozpaľovala povetrie, zem, skaly		
Musí nám slnko <u>svietiť</u>		
Na holiach <u>musela byť</u> už <u>chvíľa</u> Kým bola chvíľa, vo dne slnce, v noci mesiac	<i>chvíľu dochitiť v le'e – vystihnúť, využiť, uchytiť pekné počasie (Č. Balog)</i>	
Kde <u>je</u> cez deň i v noci <u>sparno</u>	por.: <i>spara, je sparno</i> (Východná)	
Keď <u>sa</u> vrchy <u>paria</u> <u>premieňa sa na druhé</u> <u>počasie</u>		

<u>Ťažká obloha nás dusí</u>		<i>takuo bolo a nepr- šalo (reč je o vys- kej vlhkosti, inver- zii), to sa mi smrťi rovna (Valaská)</i>
Hmla <u>padala</u> zhora, nuž trhal ju vietor		<i>Hmla sadá, tag možná, že bude padať (rozumej pršať; Bystrá)</i>
Na zem padne tóna uhá- ňajúcich hmiel		
Hmla <u>sa valila</u> z Kotliska		
hmla <u>sa drala</u> hore		
Proti mne drala sa hmla		
Pary <u>unikajú</u> z hlbín		<i>len sa tak kurilo s tej vodi (Valaská)</i>
Vtedy <u>bude</u> zaiste <u>pršať</u>		<i>Mi zme meral'i kopce či padalo, lebo nie (Bystrá); Hmla sadá, tag možná že bude padať (Bystrá); aj zaščerom padav (R.B. 92). Je tu pozoruhodný ne- osobný tvar <i>padalo</i> a osobný tvar bez vyjadrenia pred- metu <i>padal</i>, por.: <i>Ag je dusno, iste bude padač</i> (okr. Revúca, SSN). Slovo v spojení s dažďom sa vy- skytuje iba v nárečí; <i>frka</i> (o daždi, bezp.; Valaská)</i>
Povodeň <u>sa valila</u> dolinou		
Z oblohy šušťali dažde		
Ak <u>sa bude</u> liať		

<p>Vždy sa <u>síce nelialo</u>,</p>	<p><i>lialo; naľialo sa do kopy</i> – voda vnikla do stohu (Valaská); <i>zaľialo pou d'ed'iňi</i> (Valaská); zliať sa, dok. prudko spřchnuť (o daždi): <i>zľiav sa</i> (Valaská); por.: <i>zľiavo</i> (Východná)</p>	
<p>ale búrky striehli nablízku. Ozývali sa neprestajne zlostným mrmlaním ani podráždené zvieratá a denne niekoľko ráz vytrubúvali medzi vrchmi takým besným revom, že až <u>grúne zastenalí</u>. Človek nikdy nevedel, odkiaľ prichádzajú, lebo všetky pohľady zapchávala <u>hmla</u>. Vo dne <u>sa tísľa hore</u> na Prielom, v noci zas <u>padala na dolinu</u>. Bola ťažká a hustá. Nepremieňala sa. Mala stále rovnaký stav, či už <u>malo svitať, alebo mrkať</u>. Ak ňou prebehol blesk, iba zažmurkala ospanlivo, ak v nej zaburácal hrom, zaryčala dlho ani črieda junčoviny, čo vošla do mútneho, strmého brodu.</p>		<p><i>len tak vreľi tie zapače</i> (Č. Balog)</p> <p><i>sadá hmla</i> (Bystrá)</p>
<p><u>Dvíhali sa</u> ťažké mračná, nabité búrkou</p>		
<p>Od rána <u>tiahli sa</u> mračná k Veľkému zvonu</p>		
<p>Zo všetkých strán <u>ťahajú sa</u> mračná</p>		
<p>Hromada ťažkých mračien <u>zaľahla na vrchy</u></p>		

<p>Zavše sa totiž stáva, že <u>oblaky</u> sú pri zemi, <u>chumelia</u> sa medzi stromami, kde ich bol vrchný vietor stlačil, ale keď tento vietor <u>ustane</u>, <u>odlepia sa</u> zo svojich lôžok, <u>alebo ustupujú</u>, čo je znakom, že tamhore je priestoru dosť a búrka sa má kade rozliezť, alebo ťažké mračná, ktoré udržiavali spodný vietor vo výškach náhle <u>klesnú do kotlín</u>, <u>zhustnú</u> a vzniká prietrž, čo znamená, že sa spoja vrchné vody so spodnými.</p>		
<p>Búrka <u>vyšľahla</u> odtiaľ, kde som mal namierené, a <u>rútila sa</u> nadol</p>		
<p>odkiaľ <u>šľahali</u> blesky</p>		
<p>povetrím <u>šľahajú</u> blesky</p>		
<p>rachotili hromy</p>		
<p><u>Dunel</u> ako hrom</p>		
<p><u>švihol</u> ma aj oslepujúci blesk cez oči</p>		
<p>V noci <u>prehrmela</u> nad krajom jarná búrka</p>		
<p>Hora <u>sa</u> mi podchvíľou <u>ohlasovala</u> trojnásobnou ozvenou</p>	<p><i>Tod'i nie že ticho, tod'i spievali. Z grúňa na grúň sa ohlašalo (o ozvene, neos.; Valaská)</i></p>	
<p>Vetry <u>roztrhali</u> hmly</p>		
<p>Vietor <u>pohvizdúval</u></p>		
<p><u>Hnali sa</u> ani víchor</p>		
<p>Vietor <u>zaujúkal</u></p>	<p><i>ujúkaľi (o trávnicovom speve, Valaská)</i></p>	
<p>Vietor <u>sa</u> do mňa <u>oprel</u></p>		
<p>Do chrbta oprel sa mi vietor</p>		

Za dedinou <u>hnal sa</u> na mňa vichor	<i>Ba tak som sa hnala jedním vrhom domou, akobi mi naveki dáka mamuna za pätamü bola (Č. Balog)</i>	
Začal <u>hvižďať</u> vietor	<i>A to mi ver'te, tak mi sekeru z hrst'i vilučiü, len tak hvižďala (Č. Balog)</i>	
Hvižďali fujavice, okolo uší hučalo mi povet- rie		
Vietor <u>utíchol</u>		
Vonku bolo bezvetrie		
inakšie vládla tadiaľto tíš		
súmrak ide prikryť zem		
Na vrchy dovedty už iste <u>napadal</u> súmrak		
Vonku <u>sa celkom zotmelo</u>		
<u>Pritrafil sa</u> mi večer	<i>dáki dovedz a'lebo mla- d'eňec sa mi trafi a po- tom čo, potom bi ma nechcev (Bystrá)</i>	
Šero <u>zhustlo</u>		
Nad Babou už boli zore <u>pohasli</u>		
<u>Vyšiel mesiac</u>		
Hviezdy <u>sa jagali</u>		
Slnce <u>vychodilo a zapa- dalo</u>		
Ďalšie nárečové spojenia o javoch, ktoré Švantner neopisuje:		
<i>čakam za dažďom, a nejd'e, žebi mi bolo lepšie viberat', no tie butki (Valas- ká; sloveso čakat' sa viaže s inštrumentálom a spojkou za len v spojení s dažďom)</i>		
<i>Ale ako nám toho roku zbiló (napr. obilie, o krupobití, neos.; Š. Petruš, Č. Balog)</i>		
<i>A čuo to tak na kameň mrzlo (Š. Petruš, Č. Balog)</i>		

Z tohto porovnania je na prvý pohľad zrejмый rozdiel v kvantite a pestrosti pomenovaní vo vyjadrovaní umelca a bežného vidieckeho človeka. Autor využíva celé spektrum výrazov odpozorovaných z reči ľudu, zatiaľ čo každý ľudový rozprávač, či informátor v teréne používa vždy len obmedzený počet výrazov z danej oblasti. Odráža sa tu aj čoraz menší rozsah pôvodných tém, o ktorých sa dedinský človek vyjadruje, postupne sa stráca kontakt s prírodou, jej pozorovanie. Komentovanie prírodných úkazov sa obmedzuje na základné okruhy: dážď, hmla, sparno – sucho, pekné počasie.

Ďalej je tu aj istý rozdiel kvalitatívny. Autentické výrazy z terénu sú na druhej strane akoby expresívnejšie, tvrdšie (*zľial sa, dochytit' chvíľu*), vyskytujú sa tu v hojnejšom počte archaické slová a väzby (*kurilo sa; čakať za dažďom*). Mnohé slová, ktoré autor prisudzuje neživý javom (vietor, búrka), sa v nárečí nachádzajú v spojení s ľudskou činnosťou (spev). Tu umelec vykazuje posun k personifikácii, ktorý sa však, hoci zriedkavejšie, nachádza i v ľudovom vyjadrovaní. Najfascinujúcejšia časť Švantnerovej poetiky sa zakladá práve na mýtickom oživovaní prírody. Tento princíp, ako aj niektoré jednotlivosti sú odpozorované z ľudovej viery a jazyka. Často sme svedkami neosobných konštrukcií, no čo je zaujímavejšie, i osobných konštrukcií so zamlčaním vykonávateľa, či pôvodcu (*padal, zľial sa, fírka*). V pozadí tohto javu možno vidieť snáď ešte stopy po mýtickom strachu pomenovať obávaný jav.

No nakoniec je evidentná autorova spätosť s nárečovým prostredím podtatranských obcí aj širšieho regiónu. Niektoré výrazy, ktoré postupne v literárnom jazyku zastarávajú, strácajú sa, nachádzame v obciach Bystrá a Valaská stále v pôvodnom význame.

Literatúra

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, SAVU 1942. 112 s.

PAULINY, E.: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18 – 28.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, SPN 1981, 323 s.

SKALIČKA, V.: The need for a linguistics of parole. In: Recueil linguistique de Bratislava, 1948.

Slovník slovenských nářečí. I. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994.

Pramene

Horák, G.: Nárečie Valaskej. Rkp.

Petruš, Š.: Tri nárečové dialógy z Čierneho Balogu. In: STRÁNSKY, A.: Drevoručiaci na Čiernom Hrone. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1969. 306 s.

Švantner, F.: Nevesta hôľ. Bratislava, Tatran 1973.

Vzdelávanie pána Kaplana, alebo k otázkam prekladu neštandardných foriem angličtiny

Michaela Chorváthová

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

Tento príspevok sa venuje analýze prekladateľských postupov použitých pri preklade knihy Lea Rostena *The Education of Hyman Kaplan*. Závety analýzy sú demonštrované na vzorovom texte z druhej kapitoly uvedeného diela. Príspevok vychádza z diplomovej práce *Preklad neštandardných foriem angličtiny* (FFUK, Katedra anglistiky a amerikanistiky, školiteľ A. Keníž, 1997).

Kniha Lea Rostena *The Education of Hyman Kaplan* vyšla r. 1937, v českom preklade Pavla Eisnera r. 1970. Doplnené a rozšírené vydanie pod názvom *O Kaplan! My Kaplan!* vyšlo r. 1976 a v českom preklade Antonína Přídala r. 1987.

Leo Rosten je okrem toho autorom ďalších dvoch kníh – *The Joys of Yiddish* a *Hooray for Yiddish!* V oboch humornou formou uvádza slová, frázy a hybridné syntaktické spojenia, ktoré angličtina prebrala z jidiš alebo ktoré sú kombináciou angličtiny a jidiš.

Autor pochádza z Lodže. Keď mal dva roky, presťahovali sa jeho rodičia do Ameriky, takže vyrastal ako dvojjazyčné dieťa (jidiš – americká angličtina). Tieto jazykové skúsenosti, ako aj pôsobenie na večernej škole, kde bol učiteľom angličtiny pre dospelých, mu bezpochyby pomohli dotvoriť hlavného hrdinu knihy *The Education of Hyman Kaplan* – pána Kaplana.

Dej knihy *The Education of Hyman Kaplan* sa odohráva v New Yorku, vo večernej škole pre dospelých, kde sa imigranti učia základom angličtiny. Celá kniha opisuje lingvistickú odyseu Hymana Kaplana a jeho spolužiakov, ktorí v jednotlivých kapitolách románu zápasia s rôznymi jazykovými problémami, ako sú homonymá, nepravidelné slovesá, gramatické rody, idiomy, stupňovanie, s písaním obchodných a súkromných listov i čítaním Shakespeara.

Pán Kaplan si ako literárna postava získal obrovskú popularitu a v jeho prejave mnohí čitatelia spoznávali reč svojich známych či ťažkosti, s ktorými sa potýkali pri štúdiu angličtiny. Napriek tomu však Kaplanov prejav nie je jednoduchým zachytením idiolektu nejakého konkrétneho či konkrétnych Rostenových študentov. Ako sám autor hovorí, rozdiel medzi jeho modelmi a ich portrétmi je „taký veľký ako rozdiel medzi pávom a pávím vajcom“ (Rosten, 1987, s. 9). Ťažiskom Kaplanovho prejavu nie sú banálne chyby, ktoré čitateľa dokonale poznajúceho daný jazyk len iritujú, ale chyby objavné, ktoré otvárajú nové dimenzie pohľadu na jazyk, pri ktorých si čitateľ uvedomí, ako nelogicky vyznieva to, čo „native speaker“ pokladá za prirodzené, a ako nepatrná zmena v pravopise môže odhaliť netušené konotácie.

Jazykový prejav pána Kaplana možno vnímať v niekoľkých rovinách. Všetky tieto roviny (fonetická, pravopisná, gramatická, lexikálna, syntaktická) sú silne ovplyvnené Kaplanovou materčinou – jidiš. Tento vplyv je pre dnešného čitateľa, ktorý má len zriedka skúsenosti s týmto jazykom, viditeľný najmä v lexikálnej rovine. Celý jeho rozsah sme si uvedomili až po konzultácii s učiteľkou jidiš a po prečítaní Rostenových diel *The Joys of Yiddish* a *Hooray for Yiddish!* Nejde len o slovnú zásobu (ktorá v jidiš z veľkej časti pochádza z nemčiny a v menšej miere z hebrejčiny, slovanských, románskych jazykov a angličtiny), ale aj o spôsob vyjadrovania sa a tvorbu vetných konštrukcií. Americká hovorová angličtina prebrala z jidiš nielen veľmi farbisté a zvukomalebné výrazy ako *meshugge*, *chutzpah*¹¹, *kibbitzer*, či veľmi praktické slovtvorné koncovky ako *-nik* (beatnik, no-goodnik), ale aj, ako hovorí Rosten, „jazykové prostriedky“¹² (linguistic devices). Príkladom takýchto prostriedkov sú:

– prejav posmechu vyjadrený zmeneným slovosledom: *Already you're discouraged?*;

– prejav pohrdania vyjadrený afirmáciou: *My son in law he wants to be*;

– prejav ľahkovážneho ignorovania pomocou hry so š: *Revolution, schmevolution* (titulok z *Wall Street Journal*).

Vplyv jidiš je veľmi výrazný aj na fonetickú rovinu. V knihe *The Joys of Yiddish* Rosten opisuje spôsob, akým si jidiš osvojoval anglické slová – z *window* sa stalo *vindaw*, zo *street car* – *stritt cah*, zo *subvaw* – *sobvay*, zo *sex* – *sax*. Toto sa odráža aj vo fiktívnej triede pána Kaplana, keď žiaci používajú *bet* v zmysle *bat*, *bad* alebo *bed*¹³, alebo keď spolužiačka pána Kaplana pani Moskowitsová vyhlási: *I hate the brat*, pričom chce povedať *I ate the bread*.¹⁴

Pôsobením jidiš na angličtinu v knihe *The Education of Hyman Kaplan* vzniká akási zmiešanina obidvoch jazykov, ktorá je okorenená Kaplanovým geniálnym nadaním pre tvorbu nekonvenčne sémanticky alterovaného textu. Väčšinou sú takéto novotvary (*Armistress Day* – *Armistice Day*, *Sandy Claws* – *Santa Claus*, *Judge Vashington* – *George Washington*) výsledkom Kaplanovej jazykovej deficiencie, pošmyknutia jazyka, či, ako hovorí, „sleeping of the tong“.¹⁵

¹¹ *chutzpa-gall*, *brazen nerve*, *effrontery*, *incredible* „guts“, *presumption plus arrogance* *drzosť*, „silné nervy“, *bezostyšnosť*, *neuveriteľná* „guráž“, *domýšľavosť* kombinovaná s *aroganciou*; Rosten, L.: *The Joys of Yiddish*, Pocket Books, New York, 1968, s. 93.

¹² Tamtiež. Preface XI-XIX.

¹³ *stávka* – *netopier*; *zlý*, *postel'*

¹⁴ *Neznášam toho fagana* – *Zjedla som chlieb*

¹⁵ *dosl. Deň armádnej milenky* – *Deň prímeria*; *piesočné pazúry* – *Santa Claus*; *sudca Washington* – *George Washington*; *pošmyknutie jazyka* – *zaspanie jazyka*

Inokedy pán Kaplan sleduje vlastnú logiku, ktorá mu napríklad neomylnne našepkáva, že *pencil sharpner*, je vlastne *pantsil chopner*, opak od *fat – skinny*, od *new – second hand*, nepravidelné sloveso *to die* má formy *die, dead, funeral*, jediný správny spelling slova *headache* môže byť *headaxe*, a že India je plná *snake-fescinators*.¹⁶

Všetky zápletky v tejto knihe, jej humor a komika sú teda lingvistické. Slovné hry, ktoré pán Kaplan a jeho kolegovia tvoria ako na bežiacom páse, sú samozrejme úzko viazané na jazyk, ktorý sa pokúšajú zvládnuť, teda na angličtinu. Táto situácia stavia prekladateľa do takej komplikovanej situácie, že je namieste položiť si otázku, či existujúce české preklady (Eisnerov a Přidalov) vôbec ešte sú prekladmi v konvenčnom zmysle slova. Ako hovorí P. Eisner: „Celá povaha díla si vynutila co nejintenzivnější výklad slova ‚translatura‘: pře-ložit, pře-místnit, pře-vést jinam, na místa kde vládnou zcela jiné zákony statiky a mechaniky“ (in: Rosten, 1970, s. 8).

Napokon sám A. Přidal hovorí o Eisnerovej „variácii na Rostenovo téma“ a miesto tradičného „preložil“ je jeho preklad uvedený slovíčkom „převvedl“. Obaja majstri prekladu vyriešili jazykovú dilemu tým, že v ich preklade pán Kaplan celkom pokojne študuje češtinu a zápolí s ňou. Takto sa zmenil obsah celých kapitol, napríklad keď sa pán Kaplan trápi v New Yorku s *w*, v českej verzii pracuje na *ř*. Ako hovorí A. Přidal v predhovore k prekladu, či skôr „prevedeniu“ rozšíreného Rostenovho diela *O Kaplan! My Kaplan!*, ktoré vyšlo pod názvom *Pan Kaplan má třídu stále rád*: „... slovní vtíp kloubající se z odlišné jazykové tkáně vyžaduje změny a přesuny celých vět, jiný komentář, jiné žánrovské reakce a chyby, ba někdy i novou situaci a jinak postavenou pointu“ (in: Rosten, 1987, s. 14).

Ako sme už možno naznačili v predchádzajúcich riadkoch, hlavnou úlohou a cieľom prekladateľa takéhoto textu je vytvoriť idiolekt hlavnej postavy, ktorý by bol rovnako bohatý a ktorý by niesol rovnaké komunikačné signály ako originál. V tomto ako i v mnohých iných prípadoch bolo jedným z kľúčových problémov nájsť a zachovať tú správnu mieru. Pavel Eisner o tom hovorí: „Jazyk lze komolit na způsob sterý a tisícíerý, i nemohu co do své jazykové fantazie tlumočnické odprisáhnout dvojí: za první, zda můj pan Kaplan nekomolí češtinu příliš, totiž nad možnost prostému smrtelníku danou, a za druhé, zda ji nekomolí příliš málo, zda totiž co do jazykových konin, jimiž jsem ho nadal, neselhala má vynalézavost“ (in: Rosten, 1970, s. 8).

Román *The Education of Hyman Kaplan* je príkladom textu, ktorý má pri preklade takmer nekonečný počet variantných riešení. Invariantom ostáva samotný princíp komolenia, mrzачenia či objavovania jazyka. Základom takéhoto prekladu, ako sme mohli vidieť u P. Eisnera, je teda vytvorenie nového,

¹⁶ strúhadlo ceruziek – osekávač; tučný – kostnatý; nový – zo „sekáča“; zomrieť, umrel, pohreb; bolesť hlavy – hlavová sekera; zaklínač hadov – fescinátor hadov

v jeho prípade českého idiolektu pána Kaplanu. Tento jazyk má niekoľko rovín. Pán Kaplan má svoju vlastnú „pojidišenú“ výslovnosť, robí typické chyby v gramatike a má celkom výnimočnú slovnú zásobu. Pán Kaplan je literárna postava, ktorá je však zakotvená v realite, z čoho vyplýva aj postup pri preklade. Ako hovorí Eisner: „Vybavil jsem mluvu páně Kaplanovu hodně bohatými poznatky poslechovými, jichž jsem v životní praxi nabyl s cizinci mluvícími česky, doufám též, že promlouvá česky na způsob pro Čecha ne-nudný, jinak dbám málo, jsou-li jeho jazyková zvěřstva všechna do jednoho ‚přesvědčivá‘ (ačkoli dobře vím, že se i komolení jazyka spravuje zcela určitými zákony, třebaže ty zákony jsou u každého jedince jiné). Vzpomínám si, že podle prohlášení laryngologů ještě žádný kokta na světě nekoktal tak, jak koktá Smetanův Vašek, že takto koktat vůbec nejde. Než právě proto je Smetanův Vašek vyšší a lepší možností koktalství“ (tamtiež).

Základom prekladateľskej koncepcie bolo teda zachovať ilúziu cudzinca, ktorý sa usiluje zvládnuť jemu neznámy jazyk (pomocou postrehov a prostriedkov odporozorovaných z praxe), a pritom vzbudiť komický efekt – hoci aj prostriedkami, ktoré sa v praxi vyskytujú len výnimočne. Pritom prekladateľ musí nájsť správnu mieru medzi týmito dvomi tendenciami tak, aby čo najlepšie vystihol autorov zámer.

Ďalší problém, ktorý sa objavuje pred prekladateľom, je konflikt medzi naturalizáciou a exotizáciou textu.

„... nevyhnutnosť naturalizácie vyplýva z faktu, že čitateľ musí vedieť nielen vnímať informáciu, ale aj jednotlivé individualizované ‚jazyky‘ a jazykové roviny, ktoré ju prenášajú... čím užšie sa významové hodnoty diela viažu na samotný jazyk, tým silnejšie sa uplatňujú postupy substitučné a analogické, tým menšia je možnosť voľby a tým výraznejší je diktát preberajúceho prostredia... Literatúra a realita cieľového jazyka si uzurpujú originál“ (Vilikovský, 1984, s. 170).

Preklady románu *The Education of Hyman Kaplan* sú na jednej strane príkladmi extrémne znaturalizovaného textu – ako sme videli, pre prekladateľa niet iného riešenia, ako oslobodiť sa od postupov, ktoré používa pôvodný jazyk, a hľadať analogické postupy v cieľovom jazyku. Na druhej strane vzniká otázka, do akej miery treba zachovať pôvodné „jidiš“ zafarbenie Kaplanovho prejavu. Vieme, že v súčasnej prekladateľskej praxi sa exotické prvky zachovávajú len do tej miery, „pokiaľ sú funkčné a nestrácajú komunikatívnosť“ (Vilikovský, tamtiež). Pán Kaplan v angličtine používa mnoho výrazov a konštrukcií, ktoré naznačujú jeho jazykový pôvod. V Eisnerovom texte je Kaplanov pôvod jasne čitateľný. V Přidalovom variante sa čeština komolí viacej „po česku“.

Hoci tieto dva „varianty“ sú vlastne prekladmi dvoch rozličných diel, prvá kniha o pánovi Kaplanovi a Eisnerov kaplanovský idiolekt natoľko vošli do povedomia čitateľskej verejnosti, že A. Přidal pocitňuje vo svojom úvodnom

slove potrebu upozorniť na odlišnosti vo svojej prekladateľskej koncepcii a vysvetliť ich:

„Tak začala vznikat ďalší česká varianta, podnícená novou obměnou originálu i proměnami, jimiž prošla čeština bezmála za půl staletí od převodu Eisnerova. Některé prvky, vštípené Kaplanovi jeho prvním českým učitelem, zůstali nevyhnutně zachovány, ne-li doslova, pak mezi slovy, v základech cizinecké mluvy. Nové přísady přibyly jednak omlazením žakovského slovníku, jednak tím, že čeština komolená ‘po německu’, zde ustupuje češtine kmolené ‘po česku’, po způsobu dětí, které si zpočátku osvojují jazyk tak, že si ho ‘přivlastňují’, že s ním z moci své energie a dychtivosti zacházejí jako s mechanickou skládačkou, ne jako živým organismem“ (in: Rosten, 1987, s. 13).

Uvedené citácie naznačujú najzávažnejšie koncepčné problémy pri pokuse o tvorbu slovenského kaplanovského idiolektu. Prácu na ňom sme začali na hodinách slovenčiny pre cudzincov, pričom sme vystriedali niekoľko skupín na rozličnej jazykovej úrovni (od začiatočníkov po mierne pokročilých). Základným cieľom tohto výskumu bolo zistiť, kam až môže v realite zájsť komolenie neznámeho jazyka a aké typy chýb sa vyskytujú najčastejšie. Pri vlastnom preklade však „reálnosť“ chýb nebola hlavným kritériom výberu. Prednosť mal vždy komický efekt. Po tom, čo sme získali približnú predstavu o „cudzineckej slovenčine“, pristúpili sme k vlastnému prekladu.

Na ťažiskovom texte druhej kapitoly románu *The Education of Hyman Kaplan*, písomnej domácej úlohe, sa teraz pokúsime načrtnúť rôzne prekladateľské postupy použité pri hľadaní optimálneho riešenia.

Anglický text

My Job A Cotter In Dress Factory
Comp. By
H Y M A N K A P L A N

Shakspeare is saying what fulls man is and I am feeling just the same way when I am thinking about mine job a cotter in Dress Factory on 38st. by 7 av. For why should we slafing in dark place by lactric lights and all kinds hot for \$30 or maybe \$36 with overtime, for Boss who is fat and driving in fency automobil? I ask! Because we are the deprassed workers of the world. And are being explyoted. By Bosses. In mine shop is no difference. Oh how bad is lactric light, oh how is all kinds hot. And when I am telling Foreman should be better conditions he hollers, Kaplan, you redical!! So I keep still and work by bad light and always hot. But somday willll the workers making Bosses to work! And then Kaplan will give them bad lactric and positively no windows for the air should come in! So they can know what it means to slafe! Kaplan

will make Foreman a cotter like he is. And give the most bad designs to cot out. Justice. Mine job is cotting Dress dezigns.

T-H-E E-N-D

Preklad:

Verzia č. 1

Moja Prása Struhač V Odevnej Fabrike
Komp. napísal
H Y M A N K A P L A N

Shakspere vravieva, aký bluzón človek je a ja si myslím to isté keď rozmýšľam o mojej práci Struhač v Odevnej Fabrike na 38. ul. pri 7 av. Pretože, prečo mali by my otrošiť v tmavom mieste pri laktrickom svetle a všelijakom teple za \$30 alebo možno \$36 aj s nadčasom pre Šéfa, ktorý je tlstý a vozi sa prepuchovým (laxusným) automobilom. Pýtam sa! Pretože sme potlačení robotníci sveta. A my vikorist'ovani. Šéfami. V mojom obchode to isté. Oh aké zlé laktrické svetlo, oh aké všelijaké teplo. A keď hovorím Predákovi, mali by zlepšiť podmienky, on kričí, Kaplan ty redikál!! Tak držím ústa a pracujem pri zlom svetle a všelijakom teple. Ale ras robotníci budú prinútiť Šéfov pracovať! A potom Kaplan im dá zlú laktriku a určite žiadne okná pre vzduch, aby prišiel! Aby mohli vedieť, čo je to otrošiť! Kaplan spraví Predáka struhačom, ako je on. A dá mu struhať najzlejšie vzory. Spravodlivosť. Moja práca je vystruhovať šatové vzory.

K-O-N-I-E-C

Táto verzia je preložená „otrocky“. Presne kopíruje chyby originálu, a kde sa anglická chyba nedá preniesť do slovenčiny, je vynechaná. Ak by sa takýto postup uplatnil ako jediný a konečný, výsledkom by bolo ochudobnenie originálu. Uvádzame ju tu pre porovnanie s ďalšími verziami.

Verzia č. 2

Moja Prása Struhač V Odevnej Fabrike
Komp. napísal
H Y M A N K A P L A N

Shakspere vraví, aký bluzón je človek a ja si myslím to isté keď rozmýšľam o **môjho** prási Struhač v Odevnej Fabrike na 38. ul. pri 7 av. Pretože, prečo mali by my otrošiť v tmavom mieste pri laktrickom svetle a **chroznom** teple za \$30 alebo možno \$36 aj s nadčasom pre Šéfa, ktorý je tlstí a vozi sa prepuchovým (laxusným) automobilom? **Pýtam!** Pretože sme potlačení **lo-**

potníci (ropotníci) sveta. A vikorist'ovaní. Šéfami. **Tam v môjho obchode** to isté. Oh aké zlé laktrické svetlo, oh aké **chrozné** teplo. A keď **hororím** Predákovi, mali by zlepšiť podmienky, on kričí, Kaplan ty **povracač, ty repelant!!** Tak držím ústa a prasujem pri zlom svetle a **stále horúco**. Ale ras robotníci budú prinútiť Šéfov pracovať! A potom Kaplan im dá zlú laktriku a určite **žiadnu klimakterizáciu!** Aby mohli vedieť, čo je to otrošit'! Kaplan spraví s predáka struhača, ako je **sám**. A dá mu struhať najzlejšie vzory. Spravodlivosť. Moja práca je vystruhovať Šaty.

K-O-N-I-E-C

Verzia č. 2 vznikla po niekoľkotýždňovom časovom odstupe a od prvej verzie sa líši niektorými novými riešeniami Kaplanových „preklepov“ Okrem toho je oproti „otrockému“ prekladu č. 1 uvoľnenejšia. Vyskytuje sa v nej niekoľko chýb charakteristických pre slovenčinu (pády, slovesné tvary) i pokus napodobniť Kaplanovu výslovnosť (*raz – ras*). Zmeny voči verzii č. 1 sú vyznačené polotučným písmom.

Verzia č. 3

Moja Prása Struhač V Odefnej Fábrike

Komp. napísal

H Y M A N K A P L A N

Šejk Spír fravel, aký bluzón člofek je a ja si myslím to isté kэт **smyslam** o môjho prási Struhač v Odefnej Fábrike na 38. ul. pri 7 av. Pretošé, **prešo** mali by my otrošit' v tmafo**m kamerlík** pri laktrickom sftetle a **chroznom hitz** za \$30 alebo **móšno** \$36 aj s **mitčasom** pre Šéfa, ktorý je tlstý a vozí sa prepuchovým (láxusným) automobilom? Pýtam! Pretošé my potlačení rópotníci sfteta. A fikorist'ovaní. Šéfami. Tam **f** môjho obchode to isté. Oh aké slé laktrické svetlo, oh aké **chrozné hitz**. A kэт **chororím** Prdákofi, slepšiť podmienky, on kričí, Kaplan ty **pófracač, ty répelant!!** Tak **drším klápačku** a prasujem pri slý **sftetlo** a stále **hitz**. Ale ras ropotníci budú prinútiť Šéfof prasovať! A potom Kaplan im dá slá laktrika a určite **šiadna klimakterisácia!** Aby mohli fedieť, čo je to otrošit'! Kaplan sprafi Prdáka struhač, ako je sám. A dá mu struhať najslejšie fsory. Sprafodlivosť. Moja prása je fystruhovať šatové fsory.

K-O-N-I-E-C

Verzia č. 3 je „zexotizovaná“. Vo verzii č. 3 sme sa pokúsili o imitáciu výslovnosti človeka, ktorý vychádza z jazyka jidiš. Zároveň sme použili nemecké alebo z nemčiny prevzaté a zdomácnené slová (*mitčasy, hic, kamerlík*). Táto verzia, hoci využíva iné slovné hry, sčasti pripomína Eisnerov variant, hlavne

vd'aka charakteristickej zámene *v za f*. Živosť jazyka využívajúceho zmiešaninu češtiny a jidiš bola však v čase vzniku Eisnerovho prekladu omnoho väčšia ako živosť analogického dialektu na Slovensku, ktorý dnes ovláda len pár bratislavčanov. Preto sme sa v ďalšej verzii pokúsili o presne opačný postup. Zmeny voči predchádzajúcej verzii sú vyznačené polotučným písmom.

Verzia č. 4

Moja Práca Struhač V Odevnej Fábrike
Slohom spísal seba
H Y M A N K A P L A N

Shakesplín pohovoril, aký bluzón je **človesák** a ja si myslím to isté keď **rozmyslujem** o môjho práci Struhač v Odevnej Fábrike na 38. ul. pri 7 av. **Pretože, prečo** mali by my otrošit' **si** v tmavom **mieste** pri laktrickom svetle a **hroznom horúčkava** za \$30 alebo možno \$36 aj s **dlhočasom** pre Šéfa, ktorý je tlstí a vozí **si** prepuchovým (laxusným) automobilom? Pýtam! Pretože mi potlačení **rópotníkovia sveta**. A vikorist'ovaní. Šéfami. Tam v môjho obchode **tak isté**. Oh aké zlé laktrické svetlo, oh aké **hrozná horúčkava**. A keď **hororím** Prdákovi, zlepšiť podmienky, on kričí, Kaplan ty povracač, ty repelant!! Tak **držiakujem huba** a pracujem pri zlý **svetlo** a stále **horúčkava**. Ale raz **ropotníci** budú prinútiť Šéfov pracovať! A potom Kaplan im dá zlá laktrika a určite žiadna klimakterisácia! Aby mohli **dozvedieť si**, čo je to otrošit' **sa**! Kaplan spraví Prdáka struhač, ako je sám. A dá mu struhať najzlejšie **vzory**. Spravodlivosť. Moja práca je vystruhovať šatové **vzory**.

K-O-N-I-E-C

Verzia č. 4 je „znaturalizovaná“. Usiluje sa využívať prostriedky typické pre slovenčinu (zvrtné zámená, tzv. hrubky, afixy). „Jidiš“ zafarbenie je oproti verzii č. 3 výrazne obmedzené. Pri tvorbe tejto verzie sme vychádzali z názoru, že pokus o presné vystihnutie „pojidišenej“ slovenčiny by celkom nesplnil komunikačnú funkciu, pretože dnes je povedomie o takejto deformácii slovenčiny nízke. Prílišné bazírovanie na takomto zafarbení by teda mohlo nielenže minúť cieľ, ale i pôsobiť rušivo. Zmeny voči predchádzajúcej verzii sú vyznačené polotučným písmom.

Verzia č. 5

Moja Práca Struhač V Odevnej Fábrike
Slohom spísal seba
H Y M A N K A P L A N

Šejk Spír vravel, aký bluzón je člofek a ja si myslím to isté keď smyslam o môjho práci Struhač v Odevnej Fábrike na 38. ul. pri 7 av. Pretoše, prečo

mali by my otrošit' si v tmavom mieste pri laktrarizujúcom svetle a hroznom horúčkava za \$30 alebo možno \$36 aj s dlhočasom pre Šéfa, ktorý je tlstí a vozí sa v prepuchový a luxusný automobil? Pýtam! Pretože mi potlačený ropotníci sveta. A vikorist'ovaní. Šéfami. Tam v môjho obchode tak isté. Oh aké zlé laktrarizujúce svetlo, oh aká hrozná horúčkava- – hitz. A keď hororím Prdákov, zlepšiť podmienky, on kričí, Kaplan ty povracač, ty repelant!! Tak držiakujem hubu a pracujem pri zlý svetlo a stále horúčkava. Ale raz ropotníci budú prinútiť Šéfou pracovať! A potom Kaplan im dá zlá laktrika a určite žiadnu klimakterisaciju! Aby mohli dozvedieť si, čo je to otrošit' sa! Kaplan spraví Prdáka struhača, ako je sám. A dá mu struhať najzlejšie vzory. Spravidlivosť. Moja práca je vystruhovať šatové vzory.

K-O-N-I-E-C

Finálna verzia č. 5 je pokusom o syntézu všetkých predchádzajúcich verzií. Pridíža sa zásady komolit' slovenčinu „po slovensky“ a snaží sa využiť v čo najväčšej miere možnosti, ktoré slovenčina poskytuje. Rodný jazyk pána Kaplana je len jemne naznačený občasným germanizmom (*hitz*) a chybičkou vo výslovnosti. Tým sa preklad približuje originálu, ktorý (na rozdiel od Eisnerovho prekladu) pri písomných prejavoch pána Kaplana naznačuje jeho špecifickú výslovnosť iba veľmi decentne.

Prirodzene, dalo by sa povedať, že k tomuto (alebo lepšiemu) výsledku sa dalo prísť bez všetkých predchádzajúcich verzií intuíciou či prekladateľským umením. Každý nový pokus modifikovať text podľa istej „šablóny“ nám však otvoril nové možnosti textu, a tým aj väčšiu možnosť výberu pre záverečnú verziu. Finálny výber bol založený už čisto na intuícii a osobnom vkuse, takže možno povedať, že konečná verzia je do istej miery nielen produktom prekladu „à la thèse“, ale aj „par l'art de traduction“.

Literatúra

VILIKOVSKÝ, J.: Preklad ako tvorba. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.

Pramene

ROSTEN, L.: Pan Kaplan má triedu rád. Praha, Práce 1970.

ROSTEN, L.: Pan Kaplan má triedu stále rád. Praha, Odeon 1987.

List matke v poetických a historicko-spoločenských reflexiách M. Rúfusa a S. Jesenina

Katarína Žeňuchová

Slavistický kabinet SAV

Historicko-spoločenský vývin v Rusku na začiatku 20. rokov 20. storočia je poznačený kultom osobnosti a nástupom totalitného systému. V. I. Lenin a stratégia prevzatia moci ľudovými masami stroskotali na jeho vlastných ideách a myšlienkach, čo sa nakoniec prejavilo po Leninovej smrti v roku 1924 nástupom J. V. Stalina k moci.¹ Podobná situácia vznikla aj koncom 40. a na začiatku 50. rokov v povojnovom Československu, kde sa práve pod vplyvom Stalinovho kultu osobnosti sformovali podobné podmienky ako v sovietskom Rusku po revolúcii (VOSR v roku 1917).² Budeme preto vy-

¹ „Když roku 1924 Lenin zemřel, jeho despotický stát byl už hotovou věcí a Stalin jako generální tajemník strany jej zdědil. Zbývalo už jen zlikvidovat eventuální soupeře, aby mohl vládnout sám. Pro tento úkol byl Stalin dobře vyzbrojen. Jako bývalý seminárista, revolucionář a bandita byl zpoila gangster, zpoila byrokrat. Neměl žádné ideály; žádnou vlastní ideologii. Podle skladatele Šostakoviče toužil být vysoký a chtěl mít silné ruce. Dvorní malíř Nalbandjan tomuto jeho přání vyhověl tak, že ho maloval ze žabí perspektivy s rukama sepnutými na břiše; několik jiných malířů, kteří dělali jeho portréty, bylo zastřeleno. Stalin byl pouze 160 centimetrů vysoký, hubený, snědý a obličej měl od neštovic. Carský policejní popis z doby, kdy mu bylo dvaadvacet let, uvádí jako zvláštní znamení, že má druhý a třetí prst na levé noze srostlý; kromě toho následkem úrazu z dětství měl ztuhlý levý loket, pravá paže byla kratší a levá ruka ztlačně silnější než pravá. Pravou ruku, jak píše Šostakovič, záměrně skrýval. Bucharin dva roky předtím, než byl zavražděn, řekl, že Stalin podle jeho názoru velmi trpí těmito vadami a skutečnou nebo domnělou duševní méněcenností“ (Johnson, 1991, s. 260 – 261).

² Nová politická moc cieľavedome a programovo rozbíjala starú spoločnosť, aby z jej črepu a trosiek zložila spoločnosť novú, podľa svojich predstáv. Najtvrdšie boli represie v rokoch 1949 – 1953; po smrti Stalina a Gottwalda roku 1953 došlo ak nie úplne k zmierneniu, tak aspoň k prevahe hospodárskych nástrojov nátlaku na roľníkov. Po februári 1948 odišlo mnoho politikov (J. Lettrich, M. Kvetko, K. Filo, E. Böhm a ďalší) do emigrácie. Odchádzali aj tisíce ľudí, ktorí tušili budúci vývoj. Čoskoro bol však odchod takmer nemožný: na hraniciach boli vybudované zátarasý z ostatného drôtu. V takomto uzavretom a sterilnom priestore bola propagovaná iba jediná ideológia, jediný názor. V roku 1950 Československo prerušilo diplomatické styky s Vatikánom. Na Veľkú noc 1950 nočným prepados bezpečnosti a ľudových milícií boli zlikvidované mužské kláštory, rehoľníkov sústredili do niekoľkých kláštorov a potom táborov. Podobný osud stihol aj väčšinu rehoľníčok. Gréckokatolícka cirkev bola potlačená v prospech pravoslávnej. Hoci ústava vyhlasovala rovnosť občanov, veriaci, ktorí sa priznávali k svojmu presvedčeniu, boli diskriminovaní (porov. Marsina – Čičaj – Kováč – Lipták, s. 268 – 271).

chádzat' z toho, že *politikum*³ (t. j. historický a politický vývoj v spoločnosti) zohráva významnú úlohu pri formovaní literatúry.

Možno povedať, že nástup novej politickej moci vplýval na vtedajší ruský a slovenský (v tom čase česko-slovenský) kultúrno-historický a literárny proces, do ktorého v odlišnom čase, ale viac-menej za podobných spoločensko-politických podmienok vstúpili dve výrazné osobnosti: Sergej A. Jesenin a Milan Rúfus.

S. Jesenin patrí k tým básnikom, ktorí obohatili ruský, svetový a, samozrejme, aj slovenský literárny fond. V. Petřík (1957) na adresu Jeseninovej obľúbenosti na Slovensku uvádza: „Básnik-škandalista“ otvoril dokorán čarovným prútikom svojej poézie srdce slovenského čitateľa“ (s. 662 – 663). Obľúbenosť básnikov časom kolíše, lebo čas je najlepším ukazovateľom hodnoty literatúry, preto Jeseninova poézia bola a doteraz zostala aktuálnou; jeho tvorba sa stala blízkou viacerým generáciám slovenských čitateľov, a to nielen vypovedaním o pocitoch človeka novej doby, v ktorej dochádza k premenen starých hodnôt na aktuálne. V jeho tvorbe možno nájsť citlivé pretlmočenie nálad človeka zamýšľajúceho sa nad postavením v spoločnosti a nad vzťahom k tradičným životným a kultúrno-spoločenským hodnotám.

Významnú úlohu pri propagácii S. Jesenina a jeho tvorby u nás zohrala aj prvá cesta česko-slovenskej kultúrnej delegácie do ZSSR v roku 1925. Viedol ju B. Mathesius a členom delegácie bol aj J. Hora. Práve táto cesta otvorila nové prekladateľské možnosti a na tomto základe aj nové poetické podnety, ktoré k nám prichádzali z ruského literárneho prostredia.⁴ Hladinu popularity Jeseninovej tvorby medzi vtedajšou slovenskou a českou čitateľskou obcou rozvírila aj Jeseninova tragická smrť práve svojou senzačnosťou a záhadnosťou.⁵ Citelne sa to prejavilo vo veľkom množstve publikovaných prekladov

³ Transparentným príkladom politika – závislosti literatúry od tohto fenoménu – je aj osud prvotiny M. Rúfusa (nerealizovaného debutu *Chlapec maľuje dúhu*, ktorý ako bibliofiliiu vydal T. H. Florin pod názvom *Chlapec* až v roku 1966; celý rukopis prvotiny nakoniec vyšiel až v roku 1974 s pôvodným názvom), ktorá vyšla až s niekoľkoročným oneskorením. Za autorov debut sa považuje kniha *Až dozrieme* (1956), ktorá chronologicky vznikla až po jeho prvotine.

⁴ Prvá správa o Jeseninovej poetickej tvorbe z pera Jiřího Weila sa objavuje na stránkach Rudého práva práve v českom prostredí v roku 1921 a druhá v roku 1922 prostredníctvom Františka Tichého, ktorý ako prvý preložil a publikoval báseň S. Jesenina pod názvom *Píseň o obilí* v časopise Komunista. Od tohto okamihu až do roku 1925 možno záujem o tvorbu S. Jesenina charakterizovať ako veľmi sporadický, zriedkavý, čo vyplýva aj zo značných ťažkostí pri získavaní literárnych prác inonárodnej literárnej proveniencie.

⁵ Jeseninova smrť bola jednou z otázok, o ktorej sa v ruskej spoločnosti mlčalo. Všetky oficiálne médiá informovali, že v noci z 28. na 29. decembra 1925 v izbe leningradského hotela Angletterre zahynul (spáchal samovraždu) velikán ruskej poézie

básní, článkov i knižných publikácií na stránkach rozličných literárnych periodík na rozhraní rokov 1925 – 1927. Najväčšími propagátormi tvorby S. Jesenina v česko-slovenskom literárnom priestore boli J. Hora, F. Halas, B. Mathesius, J. Jesenský, M. Marčanová, J. Poničan, P. Jilemnický, L. Novomeský, A. Smieško a ďalší.

Prvý knižný preklad Jeseninovej lyriky vyšiel už v roku 1926 (čiže rok po Jeseninovej smrti) zásluhou českých básnikov J. Horu a B. Mathesia pod názvom *O Rusku a revoluci*. O rok neskôr obaja preložili tri Jeseninove poémy s revolučnou tematikou pod spoločným názvom *Jiná země*. Významnú úlohu pri sprostredkovaní Jeseninovej tvorby slovenským a českým čitateľom má M. Marčanová, ktorá zostavila výber jeho poézie zo svojich prekladov. Preklady Jeseninovej poézie vydala v roku 1931 pod názvom *Básně*. V roku 1940 vyšiel ďalší výber prekladov lyriky a epiky S. Jesenina *Modrá Rus*, na ktorom okrem M. Marčanovej participovali aj B. Mathesius a J. Hora. Poetický vplyv S. Jesenina sa prejavil u F. Halasa, ktorého pre nadmernú podobnosť tvorby s Jeseninovým poetickým pohľadom nazvali aj „českým Jeseninom“. S Jeseninovou tvorbou sa stotožňoval a aktívne ju prijímal aj J. Hora. Týchto básnikov s jeseninovským poetickým videním spája predovšetkým únik z pretechnizovaného sveta a civilizácie do rodného kraja, dominuje u nich poetický návrat do detstva. V takomto prístupe vidia jednu z možných ciest v ústrety lepšej a krajšej sociálnej i duchovnej budúcnosti. Vidiecky, prírodný, až profánny motív návratu do lona prírody, matky a detstva otvára novú dimenziu poznávania vlastného života.

Česko-slovenská literárna kritika v 20. a 30. rokoch však hodnotila vplyv Jeseninovej tvorby a poetiky na jeho súčasníkov dosť negatívne a skepticky. Zaujatosť proti Jeseninovmu poetickému mýtu a poetike vychádzala z pozícií, ktoré negativisticky šíriло združenie RAPP (Российская ассоциация пролетарских писателей).⁶ Takéto tendencie vidno už v posledných rokoch

S. Jesenin. Senzačnosť, ktorá fascinovala čitateľov i publicistov, spočívala do istej miery aj v tom, že Jesenin tesne pred smrťou vlastnou krvou napísal závet, miniatúrnú báseň *До свидания, друг мой, до свидания*. Vyskytla sa aj hypotéza, že S. Jesenin nespáchal samovraždu. Na základe dokumentačného materiálu (fotografie súdneho lekárstva po Jeseninovej samovražde), korešpondencie, ktorú posielal svojim známym, a, samozrejme, aj jeho poslednej optimisticky ladenej poézie však možno uvažovať o tom, že bol zavraždený, lebo v jednom liste z novembra 1925 uvádza: „Лечусь на всю, скучно только дьяволски; ... чувствую, что лечиться надо“ (cit. podľa Fařuščenka, 1982, s. 96). Aj Kuňajevovci sa v článku publikovanom v Našom sovremenniku v roku 1995 prikláňajú k názorom o zavraždení S. Jesenina.

⁶ Российская ассоциация пролетарских писателей bola sovietska literárna organizácia, ktorá fungovala v rokoch 1925 – 1932. Zdôrazňovala triedny charakter literatúry, nutnosť stranického vedenia v oblasti literatúry a stranickú lojalitu. K popredným predstaviteľom tohto združenia patrili L. Averbach, J. Libedinskij, A. Bezymenskij,

tvorivej aktivity S. Jesenina. Po jeho smrti však už prebiehal nekompromisný zápas proti tzv. jeseninovčine⁷. Mnohí literárni kritici spomínaného obdobia, medzi nimi najmä L. Sosnovskij, I. Beľajev, V. Druzin a J. Libedinskij, sa postavili proti Jeseninovej tvorbe a začali propagovať tzv. novú revolučnú literatúru, nehľadiac na to, že aj S. Jesenin má viacero poém s revolučným odkazom. Aj napriek týmto faktom sa S. Jesenin literárnej kritike javil ako málo progresívny a nerevolučný básnik. Tvorbu S. Jesenina literárna kritika hodnotila ako úpadkovú lyriku „взбесившихся кобелей“⁸. Videla v ňom básnika hynúcej patriarchálnej ruskej spoločnosti a typického predstaviteľa úpadkového buržoázneho individualizmu, ak nie nacionalizmu, ktorý vychádzal z náboženských a mystických prameňov rustikálnej výchovy.

M. Roman v 60. rokoch však už opatrnejšie hodnotí význam Jeseninovho odkazu pre slovenskú a českú literatúru (porov. Roman, 1965, s. 88 – 93).⁹ S. Gajšarin na margo odmietania S. Jesenina vymenúva aj dôvody, ktoré platili pre vtedajší spoločenský, kultúrny a literárny vývoj. Jeseninovské motívy nadmerne zveličované jeho druhmi podľa dobovej kritiky škodili

A. Selivanovskij, V. Kiršinov, V. Jermilov a i. Termín *rappizmus* označuje negatívny postoj ku kultúrnemu dedičstvu minulosti a k predchádzajúcim literárnym generáciám a prúdom, tiež vychádza z nepochopenia špecifickosti literatúry a literárneho procesu vôbec (porov. Vlašín, 1977, s. 313).

⁷ Pod pojmom *jeseninovčina* v zhode s S. Gajšarinom (1955, s. 1298 – 1299) rozumieme dekadentný, pesimistický pomer k svetu, kolísanie a úporné premýšľanie o živote a nakoniec katarziu ako útek pred svetom, industrializáciou nevinnej dediny.

⁸ Jesenina označuje L. Sosnovskij v článku *Развенчайте хулиганство*, publikovanom v Komsomol'skej Pravde v roku 1926, ako pohoniča, resp. vodcu stáda besných koní. Z odcitovaného článku už na základe spomenutých štyroch slov možno vycítiť dehonestáciu tvorby S. Jesenina (besný a chuligánstvo), ale aj jeho zaradenie. Takáto tvorba sa v prevratnej epoche nástupu ideológie socializmu iba trpela, bola na okraji literárneho spracovania. Láska k domovu a rodnej hrude, v tvorbe S. Jesenina reprezentovaná patetickou, ale pravdivou vôňou koní, zeme a zvířného prachu, bola trňom v oku vtedajšej revolučnej kritiky. Preto sa L. Sosnovskij vyzývavo a negatívne postavil proti Jeseninovej myšlienke prepojenia dvoch kategórií – a to národného, a tým aj ľudského fenoménu rodnej hrudy, mystiky a na druhej strane revolúcie. Článok *Развенчайте хулиганство* je súdom nad takýmto typom poetického vyjadrenia. Patriarchálnosť Jeseninovho poetického vyjadrovania a jeho individuálny vzdor v procese masového (revolučného) hnutia sa nekompromisne javili ako retardačný, a tým aj nepotrebný prvok sovietskej revolučnej literatúry.

⁹ „Интерес Галаса та інших чеських і словацьких поетів до творчості Єсеніна в міжвоєнний період довгий час у чеській критиці оцінювався негативно, бо він ніби перешкоджав прониканню революційної радянської традиції до нашої поезії і гальмував наше стремління створити соціалістично-реалістичну поезію. Це твердження, як підтвердила історія, не відповідає правді й дійсності“ (Roman, 1965, s. 90).

socializmu, a preto sa aj stretli s ostrou odpoveďou kritiky. Ostražitosť voči tzv. úpadkovým náladám, nezlučiteľnými s duchom čias, bola diktovaná predovšetkým starostlivosťou o výchovu nových pokolení bojovníkov za socializmus. Z týchto pozícií presvedčivo kritizovala Jesenina spoločnosť, z týchto pozícií s ním napokon vášnivo polemizoval Majakovskij, ktorý vytýčil proti jeho rustikálnej formule života vlastnú aktívnu výzvu. Kritika jeseninovčiny už vtedy znamenala zápas o Jesenina (porov. Gajšarin, 1955, s. 1294 – 1302).

V čase, keď v Rusku prebiehajú polemiky a diskusie o Jeseninovej poézii a tvorbe, na Slovensku S. Jesenin získava na popularite, o čom svedčia mnohé preklady jeho veršov a dobové materiály. Podľa niektorých správ S. Jesenin v čase potuliek po Európe so svojou manželkou Isadorou Duncanovou (1921 – 1924) navštívil aj Bratislavu. Na túto počesť jedno zo starých nábreží Dunaja nieslo meno tohto veľikána ruskej literatúry (porov. Kupec, 1957, s. 369 – 378; Roman, 1965, s. 89).

Prvý preklad Jeseninovej básne do slovenčiny vyšiel v Pravde chudoby v roku 1926. O dva roky neskoršie sa Peter Jilemnický zaslúžil o preklad dvoch známych Jeseninových básní *List matke* a *Odpoveď*. V 30. rokoch sa sporadicky objavovali na stránkach rôznych slovenských časopisov a novín aj preklady Jeseninovej poézie od Š. Krčméryho, J. Jesenského, A. Smieška a J. Poničana. Väčšinu týchto básní priniesli Slovenské pohľady v rokoch 1934 – 1935. Aj Matica slovenská v roku 1936 ako odpoveď na veľkú popularitu a žiadanosť Jeseninovej poézie vydala na tú dobu majstrovský preklad Janka Jesenského pod názvom *Výber z poézie Sergeja Jesenina*, podobne aj Ján R. Poničan vo vlastnom preklade a na vlastné náklady vydal Jeseninove poémy pod názvom *Anna Snegina*.

Aj po roku 1945 bola tvorba tohto riazanského básnika predstavená slovenskému čitateľovi v priaznivom svetle, lebo po rokoch druhej svetovej vojny vznikla v ľuďoch prirodzená túžba po očistení duše. Snaha po tichom a vyrovnanom živote, kde dominoval motív dediny a materinského tepla a chleba spojený s pokojným životom, sprostredkovala nové impulzy ďalšej popularizácii tvorby S. Jesenina na Slovensku. Slovenská literárna kritika naďalej vysoko oceňovala prekladateľské aktivity slovenských básnikov. Do roku 1948 bola v slovenskej časti povojnovej Československej republiky trochu iná politická situácia ako v Čechách, kde voľby vyhrala komunistická strana. Preto spolok *Tranoscus* už po druhý raz vydal Jesenského preklad Jeseninovej poézie a predstavil tak výber 65 básní z rokov 1914 – 1925. Aj po februárových udalostiach a po definitívnom nástupe víťaznej ľavice na Slovensku sa naďalej, i keď už len sporadicky, pri rozličných príležitostiach na pamiatku Jesenina objavujú niektoré revolučné básne z Jeseninovej tvorby a zopár článkov a štúdií o jeho živote a diele.

Až po dlhšom časovom odstupe, a to v roku 1957, vydáva Slovenský spisovateľ preklad Jeseninovej tvorby od kolektívu slovenských básnikov-prekladateľov P. Horova, J. Jesenského, Z. Jesenskej, I. Kupca, M. Rúfusa, R. Skukálka, V. Turčányho a Š. Žáryho pod názvom *Belasá Rus*. Prostredníctvom týchto 160 básní si slovenský čitateľ mohol po dlhšom čase opäť vytvoriť ucelenejší, ale v istom zmysle jednoznačný obraz o poézii S. Jesenina.

Hoci v medzivojnovom období slovenská kritika vysoko hodnotila Jeseninovu poéziu, obchádzala jeho vplyv na slovenskú literárnu produkciu. Až so vstupom M. Rúfusa do literatúry v roku 1957 kritika nemeškala a označila Jesenina za „otca“ Rúfusovej poézie. V. Petrik (1957) vo svojej recenzii označil M. Rúfusa ako jediného možného adepta na zaktualizovanie prekladov Jeseninovej poézie do slovenčiny (porov. s. 662 – 663), lebo svojou poetikou, lyrickým vyjadrením a štruktúrou poézie sa javí ako pokračovateľ (syn) jeseninovskej poézie.¹⁰ Aj S. Šmatlák (1971) pripustil závislosť Rúfusovej poetiky od „básnických otcov“, ako boli I. Krasko, J. Halas a S. Jesenin. Na margo týchto vzťahov uviedol, že v podobných poetických princípoch spravidla netreba hľadať vážnejšie umelecké manká, a tým menej ani ohrozenie pôvodnosti Rúfusovej básnickej výpovede (bližšie o tom na s. 21 – 22). M. Chorvát (1960) pri hľadaní odpovede na otázku básnických predkov M. Rúfusa neupiera svojskosť a originalitu Rúfusovho talentu (s. 266 – 270). Návrat k starším predlohám preto ani on nepokladá za „otrocké napodobňovanie“, ale za nadviazanie na tradičné literárne postupy a poetiku predchodcov. Každé hľadanie novej cesty je podľa neho zvyčajne ťažšie a zložitejšie, lebo môže znamenať aj návrat k starým literárnym a umeleckým hodnotám.¹¹ V. Mináč (1957) pri interpretácii Rúfusovej tvorby poukazuje na podstatu

¹⁰ Už vyšla aj knižka S. Jesenina *Anna Sneginová a Perzské motívy* v preklade M. Rúfusa. Spomínaný preklad ležal v Tatrane päť rokov. M. Rúfus v liste z 2. marca 1995 píše: „Už piaty rok leží v Tatrane rukopis môjho prekladu *Anny Sneginovej a Perzských motívov* – vrcholkov Jeseninovho básnenia. Už ich zrejme nevydajú, slovenský služobníček už slúži dnes u iného pána.“ Našťastie však Rúfusov preklad Jeseninových poém vyšiel – síce nie v Tatrane, ale v roku 1996 vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ.

¹¹ M. Chorvát (1960) k tomuto problému hovorí: „Keby v Rúfusovom básnickom povedomí boli bývali jasné výsledky Kraskovej reflexie a halasovsko-holanovskej techniky (čo je v istom zmysle len dôsledkom jednakej inšpirácie všetkých troch), bol by hľadal pre vyjadrenie toho, čo je uňho nepochybne nové – silné triedne povedomie – iné prostriedky a bol by nám dal naozaj celkom novú poéziu, i keby si bol hľadal pomoc u iných, ktorí už pracovali na príbuzných témach“ (s. 270). Možno preto povedať, že v Rúfusovej poetike ide predovšetkým o návrat k rodovej príbuznosti, preto v jeho poézii nachádzame neprekonané formálne vplyvy poézie českých autorov (Halas, Holan), slovenských autorov (Krasko, Smrek), ale aj neprekonané jeseninovské básnické figúry a poetické paralely.

zmyslovosti archaickej dediny a uvádza príklad staronového rozporu v jeseninovskom ponímaní (rozpor medzi domovom a svetom, oscilácia medzi detstvom ako studnicou fantázie a intelektuálnym dozrievaním a pod.; s. 21). V. Marčok (1985) uvádza, že „Jeseninove básne jednak posilňovali básnikovu odvahu pravdivo vypovedať o rozporoch, ktoré prináša prelomová doba, jednak postavili pred básnika novú métu v oblasti tvaru: čistú pieseň“ (s. 31). Termín „čistá pieseň“ podľa V. Marčoka obsahuje formálne a obsahové znaky piesne.¹² I. Kupec (1957) na margo básnickej a intelektuálnej poetickej zrelosti básnika M. Rúfusa však pridáva aj nepriaznivé hodnotenie Rúfusovej básnickej imaginácie, ktorá nie je poetickou, ale formálnou kategóriou, lebo „dakde je to príliš jeseninovské, až jeseninovsky poplatné“ (s. 25). Na problematiku poetickej svojskosti a originálnosti svojich poetických výpovedí reagoval básnik M. Rúfus v Literárnom týždenníku z 10. februára 1989 takto: „Najprv som musel prijímať, to je pochopiteľné. To učenie sa chodiť, či stáť na vlastných nohách sa netýka len fyziologického sveta, ale aj duchovného. Ako keď sa malý človečik učí chodiť, chytá sa všetkého, čo je dookola. Veľký význam tu zrejme hrá náhoda. Čo je skutočne dookola a čoho z toho by sa mohol chytiť.“¹³ V doslove k prekladu *Anny Sneginovej* a *Perzských motívov* sa vyznáva z lásky k piesni. Hovorí, že jemu „osobne blízky je ten typ spevu, pri ktorom básnik akoby bol len hlasivkou, zatiaľ čo samotný spev tryská odkiaľsi z nevyspytateľnej duše ľudu. Spev, ktorý nevymýšľa predvzajúce sa individuum, ale spev, pod ktorým cítiš mlčiace spoločenstvo. Bolo mi blízke Jeseninovo mučivo poetivé hľadanie si miesta v novom čase. Vyhovovala mi jeho prudká, no zmyslovo konkrétna obraznosť, postavená na konštantách sveta mne dôverne známeho. Vyhovovalo mi vtedy aj to, že jeho báseň je sestrou hudby natoľko, že hľadal pre ňu slová s gitarou v ruke.“¹⁴ Ani S. Jesenin neobišiel možnosť vyznať sa z lásky k poézii a piesni.¹⁵

¹² „Zviazanosť textu piesne s melódiou si vyžaduje jeho pevnú rytmickú a pravidelnú strofickú stavbu“ (o tom Findra – Gombala – Plintovič, 1987, s. 252). Pieseň je najrozšírenejší typ básne, spravidla spájajúci poéziu s hudbou. Člení sa na strofy a vyznačuje sa aj inými štylistickými príznakmi (paralelizmus, opakovanie štylistické figúry). Je základným útvarom ľudovej poézie, resp. ľudovej piesne, ale zároveň aj najjednoduchšou formou umeleckej poézie (bližšie o tom Žilka, 1987, s. 249).

¹³ Porov. interview Stanislava Gajdoša v cykle Hovoríme s... pod názvom *Ja sa len rozprávam s tým, čo žijem* v Literárnom týždenníku, 2, 1989, č. 6, s. 11.

¹⁴ Pozri *Básnikom byť – aká je to sláva* (*Stretnutia s Jeseninom*), doslov k prekladom Jeseninovej poézie pod názvom Sergej Jesenin: Anna Sneginová, Perzské motívy. Kruh milovníkov poézie. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1996, s. 81 – 87.

¹⁵ K poznámkam k *Perzským motívom* sa nachádza veľmi zaujímavá sentencia, ktorá približuje čitateľovi vzťah S. Jesenina k piesni. „Н. Вержбицкий приводит рассказ народного певца и поэта Иетима Гурджи, с которым Есенин виделся в Тифлисе: „Иетим Гурджи... сказал, обращаясь к Есенину: – Всякая песня

Миру нужно песенное слово
Петь по-свойски, даже как лягушка,¹⁶

na inom mieste:

Голубая да веселая страна
Пусть вся жизнь моя за песню продана.¹⁷

V snahe získať odpoveď o podobnosti v motívoch tvorby M. Rúfusa a S. Jesenina, či táto poézia je tematicky náhodná, alebo tu dôležitú úlohu zohráva selekcia impulzov z literárneho života a najmä z tvorby Jesenina, oslovila som doc. M. Rúfusa v liste z konca februára 1995. Básnik mi 2. marca 1995 odpovedal: „Podobnosť v motívoch... nie je ani tematicky náhodná a nie je ani literárnou selekciou. Je to hlavne podobnosť osudov dvoch sedliackych básnikov, poranených civilizáciou a dobou, ktorá si hovorila revolučná.“

Pri interpretácii básní *List matke* M. Rúfusa a *Письмо матери* S. Jesenina sa ukazuje, že jeden i druhý poetický text je listom, ktorý píše syn svojej matke, pričom sa zachováva aj jeho formálna stránka – oslovenie, dedikácia a správa o autorovi listu. Spôsob žánrového spracovania prostredníctvom lyrického posolstva nie je v tvorbe obidvoch autorov zriedkavý. Jeseninova poézia je popretkávaná listami k matke, dedovi, sestre, žene, babičke. Zaujímavé je, že čitateľ sa zvyčajne aj dočká odpovede na básnikove listy, preto si môže poskladať mozaiku básnikovho nazerania na svet a na život. V listoch i odpovediach na ne sa preto stretáme s autobiografickými črtami, prostredníctvom ktorých sa možno dozvedieť o niektorých zaujímavostiach zo života básnika. Aj V Rúfusovej poézii možno nájsť takéto žánrové a poetické spracovanie (*List matke* a *List jednej žene*). Pre M. Rúfusa je však dôležitejšia meditatívnosť a kontemplatívna výrazu.¹⁸ (Tu treba hľadať aj Rúfusov príklon k modlitbe.¹⁹) To, že obidvaja básnici sa vo svojej tvorbe sústredili na formu listu, svedčí o tom, že M. Rúfus a S. Jesenin pocítovali naliehavú potrebu niekomu (matke, žene) sa prihovoriť, vyspovedať sa (pre lepšie pochopenie tu možno použiť ruský výraz *высказаться*). V ich poézii

годится, лишь бы она шла от души! ... Царь Давид хвастался, что его песни больше всего нравятся богу. А бог посмотрел сверху, покачал головой и говорит: „Ишь ты, расхвастался! ... Каждая лягушка в болоте не хуже тебя! Посмотри, как она от всей души старается, хочет мне угодить!““ (pozri Есенин, 1967, s. 341 – 342).

¹⁶ Рогов. Есенин (1967, s. 113).

¹⁷ Рогов. Есенин (1967, s. 123).

¹⁸ Kontemplácia (z lat.) – sústredené uvažovanie, rozjímanie, premýšľanie.

¹⁹ Napríklad *Молитба за милú* (Až dozrieme) a neskoršie súbory básní pod názvom *Молитбиčky; Новэ молитбиčky* a pod.

nie je zriedkavosťou, že adresátom veršov je im blízka osoba, preto čitateľ v takýchto básňach môže objaviť istú dávku dôvernosti.

List matke Milana Rúfusa a *Письмо матери* Sergeja Jesenina svedčia o blízkom vzťahu medzi básnikom a matkou. Treba povedať, že symbol matky je prastarým motívom, v ktorom sa odráža túžba po naplnení lásky k domovu. Sprievodným znakom symbolu matky je preto motív ochrany, ktorý je známy z biblickej tradície a mnohých legiend. V Jeseninovej tvorbe pritom možno objaviť aj jeho trojstupňový vývin. V ranej fáze Jeseninovej tvorby (do roku 1917) je obraz matky v poézii zriedkavý. Častejšie sa objavuje motív starých rodičov.²⁰ Obraz matky v ranej tvorbe berie na seba formu mýtického postavy, ktorá na sviatok tzv. Kupaľnice²¹ chodila po horách (Матушка в Купальницу по лесу ходила). V neskoršom období (po roku 1917) je matka zobrazovaná ako strážca budúcej nádeje (Разбуди меня завтра рано, / О, моя терпелива мать). S. Jesenin používa obraz matky, aby mohol snívať o domove ako stálej nádeji a opore. V posledných dvoch rokoch tvorivého (i fyzického) života odkrýva S. Jesenin motív návratu márnотratného syna, ktorý možno vnímať ako obnovenie biblického motívu v ruskej poézii tohto obdobia.²² Dochádza k splynutiu obrazov: rodičovského domu s domom starých rodičov a k spojeniu motívu matky a starej matky.

Эта улица мне знакома,
А знаком этот низенький дом (...)
Вспомнил я свое деревенское детство,
Вспомнил я свою деревенскую синь. (...)
Я сейчас, как глаза закрою,
Вижу только родительский дом.²³

Natíska sa myšlienka, či slovné spojenie *низенький дом* nie je obrazom obmedzovania života²⁴ na rozdiel od jeho nekonečnej túžby po voľnosti, ktorý

²⁰ V čase svojho detstva žil S. Jesenin so starými rodičmi. Možno preto povedať, že tento životný moment do istej miery poznačil aj Jeseninovu básnickú tvorbu.

²¹ Názov sviatku je odvodený od mena pohanského boha Kupalu, ktorý bol bohom všetkých pozemských plodov. Tento sviatok je doložený už u starých obyvateľov Kyjevskej Rusi. „Въ началѣ жатвы приносили ему идолопоклонники жертву въ праздникъ Іюнія 24 или 25 дня бывшій; юноши и дѣвицы собирались въ вѣнкахъ и препоясаніяхъ изъ нѣкоторой травы или цвѣтовъ, и расклавши огонь, брались за руки, и вокругъ онаго плясали, перескакивая чрезъ огонь, и припѣвая в пѣсняхъ своихъ почасту имя Купалово“ (Aleksëev, 1976, s. 197).

²² Biblický motív návratu márnотratného syna sa v „umelej“ ruskej poézii pertraktuje od 17. storočia. O jeho obnovenie v modernej ruskej poézii sa pričínal práve S. Jesenin.

²³ Рогов. Есенин (1966, s. 127).

poznáme z jeho veršov o starých rodičoch, aj keď dom starých rodičov bol naozaj malý a nízky. Básnik kohosi oslovuje: „Ты жива еще, моя старушка?“ Aj keď sa na prvý pohľad zdá, že ide o jeho matku, možno usúdiť, že v básni *Письмо матери* sa skôr prihovára svojej starej matke. Kuľajevovci na margo tohto obrazu uvádzajú: „Мать – это словно вся прошлая жизнь“ (porov. Куляев – Куляев, 1995).

Podobne sa motív matky javí aj v Rúfusovom ponímaní. Matka v jeho tvorbe vystupuje ako ničím neohroziteľná hodnota a istota (porov. Bagin, 1969, s. 14 – 22). Svet matky „sa rozširuje na súhvezdie blízkych ľudí: starú matku, otca, brata rodákov. Zaľudňujú mu spomienky na detstvo. Vo chvíli, keď ho život od nich oddialil, nadobúda tento motív dôležitosti a naliehavosti. Ich osud bol neradostný a len spomienka ho presvetľuje. Ľudia žijú tým, čím sa zapísali do životov iných. Práve v materstve vidí básnik tieto skutočnosti objektívne: zrodenie je darom života, ale nemôže poskytnúť záruky pre jeho šťastné naplnenie. Matka zmierňuje rezbu ľudského údely, ktorého synonymum je bolesť. Rúfusa charakterizuje podvojný (ale i komplikovanejší) spájanie ústredných motívov. Boh si podáva ruky so zemou, láska sa prestupuje s poéziou, matka stojí zoči voči smrti. ... Prostý život rodičov, poznamenaný biedou, prácou a zároveň trepezlivým vzdorovaním osudu, Rúfus heroizuje a meria ním vlastný život“ (Bagin, 1969, s. 18).

Básne spojené symbolikou matky a domova vyúsťujú do novej situácie, ktorú obidvaja básnici prežívajú ako splynutie minulosti a túžby po budúcnosti. Tento vzťah podľa starých kresťanských princípov možno označiť za tradicionalizmus. Ak takýto tradicionalizmus aplikujeme na vtedajšie spoločensko-kultúrne, politické a literárne prostredie, zistíme, že túžba po zachovaní tradičných hodnôt nie je prázdnu túžbou. Naplňa predzvesťou príchodu nových mechanizmov a hodnôt. Preto obidvaja básnici vnímajú matku ako pilier tradičného (čistého) sveta. Návrat do tohto sveta sa už zdá byť nerealizovateľný.

Rúfus: Pre nové klíčenie si hľadá jarnú zem.
Iná je rozprávka a syn tvoj tiež je iný.

Jesenin: К старому возврата больше нет.
Ты одна мне помощь и отрада,
Ты одна мне несказанный свет.

Dedikačný rámec v básňach *List matke* a *Письмо матери* sa zameriava na jedinú osobu – matku, ktorá je pre M. Rúfusa „spevom a kolískou“,

²⁴ Doteraz sa tento motív chápal viac sociálne. Naplňal ho klasický význam tradičného zobrazenia ruskej biedy.

v Jeseninovom ponímaní je „несказанным светом“.²⁵ Obidve metafory v sebe spájajú sentimentálny svet minulosti v jeho bolestnom sprítomnení, aj preto hovoríme o tradicionalizme:

Пусть струится над твоей избушкой
Тот вечерний несказанный свет,

pričom takéto obrazy obsahujú zvláštne napätie, keď si čitateľ uvedomuje postavenie ženy ako ochrankyne tradičných zákonov, hoci ako Matka môže byť sklamaná:

Jesenin: Пишут мне, что ты, тая тревогу,
Загрустила шибко обо мне,
Что ты часто ходишь на дорогу
В старомодном ветхом шушуне.

И тебе в вечернем синем мраке
Часто видится одно и то ж:
Будто кто-то мне в кабацкой драке
Саданул под сердце финский нож.²⁶

Rúfus: Dvadsaťtri jesení a tisíc holých lúk.
Dvadsaťtri jesení a ešte jedna jeseň.

Napätá atmosféra z ohrozenia životnej istoty sa začína uvoľňovať po zistení nazerania na Matku ako na tradičnú kresťanskú hodnotu. S. Jesenin pri tom v básni ponúka taký postoj, ktorým dokazuje, že je natoľko silný, že by vo svete bolesti a súženia dokázal postaviť proti sebe celý „prehnitý“ svet; aj svet pijanstva a krčiem. Tento symbol nezviazaného, nespútaného a živelného

²⁵ V. I. Faťuščenko (1982) v komentári k Jeseninovej básni *Письмо матери* uvádza, že slovné spojenie *несказанный свет* označuje „такой, что трудно выразить словами, неописуемый“ (s. 114).

²⁶ Medzi spojením *вечерний несказанный свет*, ktorým metaforicky pomenúva matku, a spojením *вечерний синий мрак*, v ktorom sa matke pred očami vynára smrť vlastného syna, vzniká zvláštne poetické napätie, kontrast, vychádzajúci z legendickej opozície napätia medzi dobrom a zlom. Tento symbolický vzťah veľmi presvedčivo charakterizuje Mírcea Eliade (1994), keď uvádza, že „existuje tedy na jedné straně prostor, který je posvátný a který je в дуследку того ‚silný‘, významuplný, a на druhé straně просторы, které jsou не-посвященные и которые не имеют vlastní структуру и vlastní consistency, которые jsou аморфни“ (s. 17). V takomto ponímaní na jednej strane stojí matka ako symbol lásky a pokoja (*вечерний несказанный свет*), na ktorý útočí vidina smrti (*вечерний синий мрак*).

(prehnitého) sveta je metaforickým zrkadlom rozbúrenej ruskej spoločnosti. Možno aj preto jeho životná anabáza (ťažký, namáhavý návrat) sa prelína s jeho stotožnením sa s matkinými obavami o svojho syna, preto sa snaží nájsť liek na jej ubolenú dušu:

Ничего, родная! Успокойся.
Это только тягостная бредь.
Не такой уж горький я пропойца,
Чтоб тебя не видя умереть.

Možno povedať, že Jeseninov zámer vyburcovať k prospešnému činu, je krokom k tomu, aby vzápätí mohol presvedčiť sám seba o tom, ako túži po rodnom prístrešku:

И мечтаю только лишь о том,
Чтоб скорее от тоски мятежной
Воротиться в низенький наш дом.

Ak sa sústredíme na poeticky príbuzné Rúfusovo dvojveršie:

Уж ja t'a kolíšem, už ja ti spievam pieseň,
aby t'a utíšil v podvečer sychravý,

zistíme, že dochádza k hľadaniu podobných horizontov. Tieto tri dimenzie – minulosť, prítomnosť i budúcnosť – sú v rúfusovskom ponímaní v korelácii. Jeho vzťah k človeku a matke sa stal prvým kontaktom so svetom – kolískou. S. Jesenin a M. Rúfus preto zhodne konštatujú:

Ако ti povedať, čím všetkým srdce dlží?
Под прилбу облоhy, h'а, zasa tesno je.

Я вернусь, когда раскинет ветви
По-весеннему наш белый сад,

hoci M. Rúfus sa nakoniec vyzná aj z bolestného prebudenia:

Čo sa v nás minulo, už sa nám nevráti. ...
Človek sa usmieva a človek slzou platí,
kým z núdze vystaví cnosť svojej samoty.

Samota autorov nie je prostoduchým asketizmom minulosti. Spomienka a bolesť v konečnom dôsledku evokujú a zvýrazňujú vnútornú anabázu (ako

bolestný návrat) básnikov, a tak zdôrazňujú význam osudu. Dochádza k spojeniu vnútorného sveta autorov s protikladom spoločenskej konvencie. Z toho vyvodzujú snahu hľadať nové horizonty. Autori sú poznačení neznámym vývinom spoločnosti, do ktorej nedobrovoľne vstúpili. Spoločnosť v ich predstavách nevie, čo je rodina, ktorá by mala byť odrazom spoločenskej potreby. Básnik, ktorý vyšiel z dediny, z rozprávky a z modlitby, stráca tieto atribúty a jeho nazeranie je zastrešené spomienkou.

Pred vlastnou podobou sa činom nepreviním,
pre nové klíčenie si hľadá jarnú zem.
Iná je rozprávka a syn tvoj tiež je iný.
Ako ty zadávna, tak si ťa kolíšem.

Pre lepšie pochopenie uvedeného sa pokúsime ešte poukázať na dva symboly interpretovaných básní – Rúfusovu *kolísku* a Jeseninov *шущун*.

Obidva kľúčové symboly spája matka ako jednotlivci princíp symbolizujúci teplo, istotu a ochranu. Výkladový slovník V. Daľa (1980) charakterizuje slovo *шущун* ako dialektizmus, ktorého význam je teritoriálne ovplyvnený. V riazanskom dialekte sa ním označuje „холщевая женская рубашка съ алыми шитками и кумачными прошивками, надѣваемая къ паневѣ, сверхъ рубахи“ (s. 650 – 651). V tomto slovníku sa *шущун* označuje aj slovom *шугаѣ*, ktoré sa podľa V. Daľa odvodzuje od slovesa *шугать* (slov. plašiť, vystrašiť, hnať, vyhnať, odpudiť – predovšetkým dravého vtáka, a tak sa chrániť pred zlom), preto sa *шущун* vníma aj ako ochrana, resp. ochranné krídla, plášť, pod ktorými možno nájsť bezpečné útočisko. H. Biedermann (1992) o symbolickom význame plášt'a uvádza, že často vzniká predstava o tom, ako na plášť prechádza aj určitá nadprirodzená sila aury, preto bol odevom mnohých svätých a prorokov. „Plášť má aj symbolický význam ochranného zaodenia, ako to ukazuje známy obraz Madony s ochranným plášťom“ (s. 232). Rúfusova kolíska je tiež symbolom túžby po ochrane a domove. X. Léon-Dufour (1990) k tomu uvádza, že každý „človek potrebuje pre svoj život priaznivé prostredie a ochranné prístrešie: rodinu a dom. Toto oboje sa vyjadruje tým istým hebrejským slovom *bajit* (*bet* v zložených slovách, napr. *Bet-el*, dom Boží). Boh sa však neuspokojuje s tým, že poskytuje človekovi prirodzenú rodinu a hmotný príbytok, on ho chce viesť do svojho vlastného domu, a to nielen ako sluhu, ale ako syna“ (s. 222). Preto M. Rúfus v symbole kolísky vidí prastarý odkaz predkov, ktorý poukazuje na túžbu nájsť svoje miesto, hniezdo, kolísku, rodičovský dom, do ktorého sa možno kedykoľvek vrátiť ako pod ochranný plášť svojej matky.

Matka ako symbol tvorí významné miesto v živote človeka. Láska k nej nezahradza prechádza cez premeny. V Jeseninovej i Rúfusovej poézii je tento symbol

zobrazením duchovnej plodnosti. Spája sa s významom Matky Ochrankyne. Iba na základe autopsie možno pochopiť tradičné zdroje poznania Jeseninovej a Rúfusovej poézie. Za nimi sa zvyčajne skrýva naplnenosť človeka, ktorá sa v biblickom ponímaní naplňuje duchovným odkazom a príklonom básnikov k rustikálnym koreňom. S. Jesenin a M. Rúfus preto nehľadajú lásku v exotike, ale stavajú jej nové duchovné zrkadlo človečenstva, ktoré neraz kolíše na rozhraní dvoch spoločenských (ak chcete, aj politických) životov.

Literatúra

ALEKSĚJ, P. R.: *Cerkovnyj slovar'*. I/II., II/V. Hildesheim – New York, Georg Olms Verlag 1976.

BAGIN, A.: Rúfusov svet. *Romboid*, 4, 1969, č. 5, s. 14 – 22.

BIEDERMANN, H.: *Lexikón symbolov*. Bratislava, Obzor 1992.

ELIADE, M.: *Posvätné a profánni*. Praha, Česká křesťanská akademie 1994.

FINDRA, J. – GOMBALA, E. – PLINTOVIČ, I.: *Slovník literárnovedných termínov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987.

GAJSARIN, S.: *Sergej Jesenin. Slovenské pohľady*, 71, 1955, s. 1294 – 1302.

CHORVÁT, M.: *Cestami literatúry. Články, štúdie, kritiky 1945 – 1960*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1960.

Ja len rozprávam s tým, čo žijem. S Milanom Rúfusom sa zhovára Stanislav Gajdoš. *Literárny týždenník*, 2, 1989, č. 6, s. 1 a 11.

JESENIN, S.: *Anna Sneginová. Perzské motívy*. Bratislava, Klub milovníkov poézie 1996.

JOHNSON, P.: *Dějiny 20. století*. Praha, Rozmluvy 1991.

KUPEC, I.: *O Jeseninovi, jeho živote a diele*. (Doslov.) In: *Sergej Jesenin: Belasá Rus*. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1957, s. 369 – 378.

LÉON-DUFOUR, X. (red.): *Slovník biblickej teológie*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost 1990.

MARČOK, V.: *Milan Rúfus*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1985.

MARSINA, R. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, E.: *Slovenské dejiny*. Martin, Matica slovenská (bez vročenia).

MINÁČ, V.: *Prichádza básnik*. *Nová literatúra*, 2, 1957, č. 1, s. 20 – 21.

PETŘÍK, V.: *Sergej Jesenin: Belasá Rus*. *Slovenské pohľady*, 73, 1957, s. 662 – 664.

ŠMATLÁK, S.: *Pozvanie do básne*. Bratislava 1971.

VLAŠÍN, Š.: *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977.

ŽILKA, T.: *Poetický slovník*. Bratislava 1987.

ДАЛЬ, В.: *Толковый словарь живого великорусского языка*. Том IV. Москва, Русский язык 1980.

ЕСЕНИН, С.: *Собрание сочинений*. Том второй. Москва, Издательство „Художественная литература“ 1966.

ЕСЕНИН, С.: *Собрание сочинений*. Том третий. Москва, Издательство „Художественная литература“ 1967.

- КУНЯЕВ, Ст. – КУНЯЕВ, С.: In: Наш современник, 1995, s. 3 – 12.
РОМАН, М.: Сергій Єсенін і словацька література. Дукля, 13, 1965, s. 88 – 92.
СОСНОВСКИЙ, Л.: Развенчайте хулиганство. Комсомольская Правда, 1926.
ФАТЮЩЕНКО, З. И.: Советские поэты 1917–1930. Москва 1982.

Jazyk a dáta. Nové možnosti sebarealizácie jazyka vo virtualite

Jana Wachtarczyková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

„Počítače sú zrkadlom ľudstva,“ hovorí L. Wood v článku *Philosophy of Software* (internet) a bola by to pekná metafora, keby sa medzičasom nestala pravdou. Denne ju potvrdzujú kvantá ľudí, sadajúcich k počítaču, aby sa prostredníctvom neho realizovali, pracovali, zabávali, vzdelávali sa, no predovšetkým aby komunikovali – napodiv stále v tom starom dobrom prirodzenom jazyku. Medzi inými aj v slovenčine. Pre všetkých, ktorí sa obávali, že náš jazyk je „na sieti“ v ohrození, máme dobrú správu – slovenčina stále žije a darí sa jej dobre. Nielen v osobných počítačoch, v inštrukciách denne používaných programov, ale aj na internete, v tej globálnej dedine, kde okrem širokých a veľmi frekventovaných anglických ciest sa už nájdu aj miesta (webstránky), ktoré sú funkčne blízke povedzme domom, či až domovu (ako pre nás domovská stránka www.savba.sk), lavičkám, uličkám i obchodným centrámi, ktoré navštevujú a obývajú (samozrejme, nielen) používatelia slovenčiny, pričom diskurz vedú v domácom, lokálnom jazyku.

Možno povedať, že používatelia slovenčiny si v decentralizovanej kozmopolitnej datasfére vytvárajú vlastný **lingvotopos** práve tým, že sú virtuálne prítomní na určitých stránkach, využívajú určité služby (napr. poštové na slovenských serveroch), čítajú obľúbené periodiká, píšú do svojich diskusných mailing listov i on-line klebetných krúžkov (chatov), nakupujú, telefonujú a že sa tam dorozumievajú prevažne v slovenčine. Z vypozerovaného pramení aj presvedčenie hraničiace s istotou, že virtuálne prostredie, v užšom zmysle prostredie internetu, tým, že je demokratické a decentralizované, je zároveň jazykovo ekologické (porov. Ondrejovič, 1996). Nielenže toleruje existenciu každého jazyka, no umožňuje aj jeho extenziu v tej sile, v akej sa o ňu zasadujú jeho nositelia, aktívni vo vytváraní spomínaných lingvotopov.

Vznik lingvotopov je buď výsledkom, alebo sprievodným príznakom samoregulácie disipatívnych štruktúr (podľa I. Prigogina, 1984), ktoré sa prejavujú na internete napr. v utváraní integračných ohnísk na určitých adresách, stránkach v inak chaotickom infopriestore vďaka ich tvorcom (webmajstrom) i návštevníkom sústredujúcim sa na ne podľa špecifických záujmov, potrieb

a iných kritérií, z ktorých nie sú zanedbateľné ani zložky jazykového vedomia, napr. aj jazykové preferencie, schopnosti i vôľa komunikovať v slovenčine. Pretože komunikačný proces vo virtualite sa uskutočňuje vďaka softvérovým nástrojom sprostredkujúcim jazyk, v ktorých sa generuje i spracúva text, úroveň, efektívnosť i možnosti komunikácie závisia v mnohom od technologického zázemia komunikantov.

Pre interpretáciu možností a obmedzení, teda toho, čím sa odlišuje virtualita od reality, je potrebné pochopenie podstaty média samotného, jeho technologického základu, od ktorého sa komunikačné možnosti odvíjajú. Klasickým a dá sa povedať, že všeobecne akceptovaným (paradigmatickým), sa stal výklad médií od Marshalla McLuhana v práci *Understanding Media* (Ako rozumieť médiám) z r. 1964. Kľúčovou myšlienkou je, že „medium is message“, že médium samo je posolstvom, správou, informáciou, a táto téza sa postupne stala mottom, ktoré nadpisuje mnohé práce, týkajúce sa médií všeobecne, internet nevynechávajúc. A on zvlášť je médium, ktoré sa nedá chápať substanciálne, nemožno ho identifikovať prostredníctvom zástupného denotátu, ako napr. pri rozhlase rozhlasovým prijímačom, pri televízii televízorom. Internet nemôže reprezentovať ani taký výstižný denotát ako PC, ale komplex mentálnych obrazov používateľa internetu ako mentálny korelát obrazu „sieť“ v jeho vedomí, pričom ide o subjektívnu realitu, ktorá je pre ostatných virtualitou.

Ak počítače sú zrkadlom ľudstva, tak internet je pre človeka krajinou za zrkadlom. A mnohí ľudia so zmyslom pre detail a dobrodružstvo nie sú nepodobní Carrollovej Alici a virtuálny svet im neprestáva byť ríšou divov. Podstatné je, že toto médium predstavuje virtualitu, teda potenciálnu a nefyzickú realitu (napr. webstránky osebe), ktorá len po aktualizácii niektorej z potenciálu možností konkrétnym jednotlivcom v danej chvíli, stáva sa aktuálnou pre nás, až vyňatá z potenciality nadobúda informačné posolstvo, a to si napĺňa podľa svojich potrieb každý používateľ tohto média inak. Ono sa tak svojou podstatou približuje k podstate jazyka, samo sa stáva jazykom, vypovedá o tom, čo existuje vo virtuálnom svete, do ktorého je bránou – zatiaľ sa len žartom vraví, že ak niečo nie je na webe, akoby ani nebolo, ale môže sa raz stať, že žart sa na krutú skutočnosť premení. Našťastie, dva svety i dva druhy reality existujú zatiaľ paralelne a na určitých miestach sa navzájom dopĺňajú a prelínajú. Spoločnou črtou jazyka a média je práve ich virtualita, potencialita, ktorá sa jedinečným spôsobom aktualizuje u každého v každej situácii inak. Obsahuje entity, ktoré nemajú reálny denotát v skutočnosti (webstránky), majú však mentálny korelát v mysli ich návštevníka, podobne ako lexikálne jednotky majú svoje mentálne koreláty v mysliach používateľov jazyka. S dávkou zjednodušenia možno povedať, že ríša entít slovníka v mojej pamäti je rovnako virtuálna ako ríša dát môjho počítača. Rôzne ďalšie analógie a paralely viedli v mcluhanovských reflexiách k tézám, že médiá a zvlášť

internet možno interpretovať ako rôzne extenzie (nadstavby) človeka, ktoré majú pre realizáciu svojich dát spoločný priestor – platformu, ktorá sa vo filozofických kruhoch (Petříček, 1998) nazýva datasférou (dataspace), infosférou, kyberpriestorom (cyberlandom), hovorovo je označovaná ako „sieť“, „net“, resp. „i-net“, „globálna dedina“, „informačná diaľnica“, pričom ide stále o tú istú hypertextovú krajinu – krajinu za zrkadlom.

Je zaujímavé, že v týchto alternatívnych pomenovaniach sa uplatňuje zložka, ktorá sa vzťahuje k priestoru, hoci datasféra nemá sama osebe teritoriálne zakotvenie. Napriek tomu aj verbálne uchopenie týchto javov smeruje k vymedzeniu nového toposu. Nového preto, že ide o vymedzenie interaktívneho rozhrania medzi človekom a strojom, teda takého vzťahu, v ktorom geografická situovanosť človeka (klienta svojho počítača) a servera (služobníka svojho človeka) stráca vďaka vzájomnému prepojeniu a interakcii zmysel, a naopak, zvýrazňuje sa hodnota mysleného, latentne prítomného, teda virtuálneho. Ríša dát dostáva ľudský rozmer, datasféra sa interpretuje v podobnostiach s ľudskou centrálnou nervovou sústavou a naopak človek sa vďaka datasfére, reprezentovanej internetom, dostáva ponad svoje fyzické obmedzenia a myšlienkové stereotypy (keď sa mu oblaky na nebi budú zdať podobné tapete z Windows 95).

Informačnú sféru možno uchopiť v psychologizujúcich intenciách ako napr. W. Gibson v *Neuromancerovi*, kde bol použitý módný výraz „matrix“, považovaný za psychický fenomén s významom „spoločná halucinácia“ a vďaka rovnomennému filmu je dnes Matrix u mladšej generácie infonautov obľúbeným synonymom datasféry.

V inštrumentalizujúcich intenciách na druhej strane možno hovoriť o „technológiách“ poznávacích procesov človeka v datasfére, ktoré vyžadujú nielen „holý“ poznávajúci subjekt, ale už „nakonfigurovaný“ nástroj (počítač, internetový prehliadač...) a skoro rovnako dobre nakonfigurovaného, cieľovo orientovaného človeka, ktorý si organizuje svoju mentálnu realitu podľa svojich potrieb, snažiac sa optimalizovať aj príjem informácií a predchádzať infostresu a zahlteniu. Túto situáciu môžeme nazvať aj foucaltovsky ako „disciplinárnu subjektiváciu“, ktorá je procesom prenášania kontroly a námahy z ľudského subjektu na stroj. Nech je však táto symbióza nazývaná ako koľvek, dôležité je, že vďaka médiám a technológiám vznikol onen priestor pre relatívne novú komunikáciu – internet, ktorého vplyv nepodceňujú ani výskumníci tradičných, v realite zakotvených lingvotopov. Samozrejme, do českého i slovenského jazykovedného diskurzu sa reflexia komunikácie na internete musela dostať oneskorene v dôsledku technickej nevybavenosti výskumných pracovísk, finančnej náročnosti a tiež v dôsledku pozvoľného nadobúdania „počítačovej gramotnosti“ lingvistami.

Slovenský diskurz okolo textov z prostredia internetu otvoril článok J. Findru *Štylistika internetových textov* (Slovenská reč, 62, 1997), ktorý

v sebe nesie prvky pionierskej reflexie danej témy v slovenskom prostredí a zároveň prvky neadekvátnych súdov vyplynuvších zrejme práve z nedostačného poznania technologickej povahy média, v ktorom sa uskutočňuje analyzovaná komunikácia. Je zaujímavé, že príspevok vzbudil pozornosť, ale nevyvolal diskusiu, hoci mnohé tvrdenia v ňom sú prinajmenšom sporné.

Predovšetkým sa nedá súhlasiť s paušálnym a globálnym hodnotením textov z prostredia internetu. Už sám pojem „internetové texty“, s ktorým sa v článku narába ako s neštruktúrovaným a nešpecifikovaným monolitom, nezodpovedá realite, ani virtualite. Navyše je svojím spôsobom i zavádzajúci, pretože sugeruje, akoby texty z tohto prostredia mali samy osebe nejakú vlastnosť, ktorá ich robí internetovými, teda vlastnosti média sú pripisované textom, situovanosť textu sa zamieňa za vlastnosť textu samotného, čo je vlastne niečo podobné, ako keď sa vode v pohári pripisujú vlastnosti pohára. Nie je dôvod považovať vetu z reklamy *Nextra – dobrá správa o internete* za internetovú, keď je na najakej webstránke, a za neinternetovú keď je na billboardu pri ceste. Prvky textu i komplex textu osebe nemení svoje vlastnosti pri zmene média, mení sa len kontext, prostredie, prezentácia a s tým súvisiaca percepcia textu, teda mimotextové charakteristiky.

Podobne je to s pojmom „internetoví autori“, ktorým J. Findra pomenúva prispievateľov jednej diskusnej skupiny (sme-l) a z ktorých mnohí boli týmto označením pobavení. Nehovoriac o tom, že sme-l je tzv. mailing list, skupina, ktorá komunikuje prostredníctvom elektronickej pošty, a tá je niečo celkom iné ako internet, pretože prostredníctvom mailov sa na kolektívnej konverzácii môžu zúčastňovať aj osoby, ktoré nemajú prístup na internet. Napokon, aj ľudia, ktorí komunikujú v prostredí internetu, nie sú žiadnymi internetovými autormi, ostávajú autormi textov, prístupných na internete. Inak by „internetovým autorom“ musel byť napríklad aj doktor Dvonč, ktorého bibliografické údaje o slovenských jazykovedcoch boli vložené do stránky Jazykovedného ústavu (<http://www.juls.savba.sk>), alebo aj sám Ľudovít Štúr, text ktorého je tiež na internete.

Výhradné nazeranie štýlom *pars pro toto* bez zohľadňovania *totum pro parte* pri písaní príspevku o textoch z prostredia internetu nebolo šťastné. Boli teda analyzované len texty jedinej diskusnej skupiny zďaleka nevystihúcej ďalšie zaujímavé a typické črty textov na internete. Abstrahovalo sa tým od rôznorodých textov webstránok, od textov súkromnej elektronickej pošty, od textov verejných elektronických časopisov, od inštruktážnych textov k používaným programom, od textov reklám a upútavok, od inzertných textov atď. Takáto reduktívna abstrakcia neodráža stav textuality na internete, ani nepriňaša relevantné vedecké výsledky možno práve preto, že vychádza z okliešteného chápania média.

Kým podľa autora článku v tom čase medzi nespochybniteľné vlastnosti „internetových textov“ patrila napríklad **písanosť**, založená na výlučne gra-

fickej podobe verbálnej komunikácie, dnes na sieti vďaka aplikáciám, ktoré umožňujú aktívnu hlasovú komunikáciu, od telefonovania až po výrobu a šírenie vlastných zvukových nahrávok (napr. vo formáte MP3), alebo pasívnu, ako napr. počúvanie rozhlasového vysielania cez internet, je už nespochybniteľná aj existencia hovoreného slova a s ňou i vlastnosť **hovorenosti** textov. Samozrejme, koexistencia písaných i hovorených komunikátov v prostredí internetu bola odborníkom známa dávno, treba však priznať, že z dôvodu nedostupnosti zvukových technológií pre bežného používateľa internetu v slovenskom lingvopriestore stále dominuje písaná komunikácia. Z toho však automaticky nevyplýva, že jednoznačne dominuje aj písanosť. Napríklad e-mailová komunikácia, ktorá je podstatnou zložkou technologicky sprostredkovanej komunikácie, nie je pre hlbšie zainteresovaných lingvistov jednoznačne charakterizovaná písomosťou, ale javí sa komplikovanejšie, ako „povrchovo písaná a hlbkovo hovorená“ (Čmejrková, s. 246).

Aj ďalšia typologická vlastnosť textov uvádzaná ako jednoznačná (s. 261) – **verejnosť** – je sporná. Autor argumentuje tým, že expedient vedie svoju správu verejným kanálom. V duchu tejto logiky by sme museli za verejné texty považovať aj správy vedené cez telefón alebo listové správy, šírené klasickou poštou. Samozrejme, telefón i internet sú verejnými médiami, ale správy, ktoré šíria, sú súkromné aj oficiálne v závislosti od toho, komu sú určené.

Ani tu teda nejde o verejnosť internetových textov, ale iba o verejný charakter daného komunikačného zoskupenia, hoci aj to je do istej miery nepresné, pretože spomínaná diskusná skupina má v „etickom kódexe“ upozornenie, že uverejňovanie a šírenie správ mimo diskusného klubu je možné až po dohode s pisateľom širenej správy.

Záver J. Findru, že internetové texty sú jednoznačne charakterizované vlastnosťou písomnosti a verejnosti sú síce platné vo vzťahu k analyzovanej diskusnej skupine, resp. k podobným neformálnym komunikačným združeniam, ale rozhodne nie k hypertextu na internete všeobecne. Pre úplnosť zopakujme ešte raz, že pisatelia mailov ešte nemusia byť hneď „internetovými autormi“, že mail poslaný do sme-l ešte nie je „internetovým textom“, že komunikácia v diskusnej skupine (off line) nie je „internetovou komunikáciou“ a že namiesto týchto pojmov je lepšie hovoriť o rôznych autoroch textov na internete a o rôznych druhoch textov na sieti. Možno potom bude jasnejšie, že komunikáty na sieti ani nemôžu byť iné ako nevyhranené, štylisticky disparátne, protirečivé, heterogénne (porov. s. 266), expresívne i nocio-nálne, písomné i hovorené, monologické, dialogické i multilogické, private i verejné – a navyše je zrejme, že každý komunikát je i ostane jedinečnou zložčinou týchto zložiek, pričom nebude možné odmerať presne z ktorých, koľko a v akom pomere. Hľadaniu jednej čistej typologickej a jazykovo-štylistickej podoby textov na sieti je možné predpovedať len jediné – nebude

úspešné, resp. nebude úspešne a dostatočne uchopiteľné v celej textuálnej pestrosti. Pretože, ako už bolo uvedené, internet je médium jazykovo, štylisticky, eticky a inak ekologické.

Príspevok do slovenského diskurzu o technicky (počítačovo) sprostredkovanvej komunikácii na internete priniesla E. Bajzíkova (1998), ďalšie odzneli aj na konferencii *Mesto a jeho jazyk*, kde napr. V. Patráš priblížil *Jazyk mesta na domovských komerčných stránkach v slovenskej sieti internetu*, analyzujúc problematiku reklamy, M. Koncová vyjadrila obavy zo straty ľudskej kreativity v elektronickej komunikácii a redukcie psycholingvistického vzťahu medzi komunikantami (*Epištolárna komunikácia ako kultivovaný výraz myslenia, rytmu života a úrovne jazykovej tvorivosti človeka v meste*), A. Jarošová spolu s V. Benkom v článku *Internet a slovenčina* vypracovali úvod k sociálnym, technickým a etickým dimenziám komunikácie na internete v slovenskom lingvotope.

Samozrejme, danú tému už skôr otvorila svetová lingvistika, spomeňme len D. DuBartell, ktorá je autorkou termínu „počítačovo sprostredkovaná komunikácia“ (computer-mediated discourse) a ostatných autorov zborníka *Dialoganalyse VI*. V Čechách sa jazykovému rozmeru tejto problematiky venuje napr. L. Uhlířová, I. Bozděchová, S. Čmejrková, J. Králík a sľubne sa rozvíja i český filozofický diskurz, ako to dokladá monotematické 1. číslo *Filozofického časopisu* z roku 1998. Aj z neho vyplýva, že jednodborová reflexia na tému internetu je jednooká a že pochopenie problematiky a plnohodnotná reflexia si vyžaduje znalosť technologického základu média, ale aj znalosť názoru odborníkov v oblasti IT, sociológov, kultúrnych antropológov, webmajstrov, publicistov, laických i profesionálnych používateľov a obyvateľov virtuality vôbec.

Znovu sa vraciame k tomu, že internet je veľmi dobré miesto na život, na sebarealizáciu človeka v tej intenzite a sfére, akú si len zvolí, a v tých možnostiach, aké mu konfigurácia jeho počítača poskytuje. Možno sa prikloniť k tvrdeniu J. Hvoreckého (*Kritika a kontext* 1/98, s. 82), presvedčeného, že internet je sám osebe neutrálny ako hárok papiera, zaujímavý sa stáva po tom, ako sa začína písať.

Zvlášť výrazne a zaujímavo sa to prejavuje v nových sociálnych komunitách, neformálnych, záujmových virtuálnych diskusných skupinách, ktoré si vytvárajú vlastné a špecifické pravidlá „komunikačného spolunažívania“ a jazykovo sa realizujú v závislosti od typu skupiny, napr. od toho, či ide o IRC (internet relay chat), on-line rozhovory na sieti v reálnom čase, alebo o mailing-lists, t. j. diskusné skupiny, ktoré fungujú v režime off-line. V týchto komunitách vzniká svojský diskurz, tvorený netypickými a hybridnými textami, zaujímavými obsahovo, po tematickej línii, ako aj výrazovo, po verbálnej línii. Silno sa tu prejavuje individuálny rukopis prispievateľov, pričom mnohí ho majú nezameniteľný s ostatnými účastníkmi, a teda signifikantný, iní musia používať charakteristické repliky, ktoré ich v texte identifikujú.

V takej neformálnej skupine sa rovnako uplatnia grafomani ako aj pozorovatelia diskusie – čitatelia, voyeri, svoje miesto si zstanú provokatéri, riešitelia, hlbavci, pragmatici i idealisti a samozrejme i krotitelia vášni a kritici expresívnych prejavov. Keďže ide o spoločnosť veľmi heterogénnu názorovo, rodovo i profesionálne, v rámci etickej samoregulácie si skupina rieši pravidlá komunikácie a formuluje vlastnú etiketu. Tá je na sieti skutočne veľmi odlišná od pravidiel súkromného, technicky nesprostredkovaného rozhovoru, ale zároveň vykazuje analógiu s komunikačnými maximami pragmatizmu.

V niektorých diskusných listoch je sieťová etiketa apriórne formulovaná v tzv. *Welcome* alebo v *Preamble* alebo *Ústave* a potenciálny uchádzač sa musí zaviazat', že pravidlá bude dodržiavať; v iných, menej rigidných, ako napr. v *Sme-I*, sa pravidlá formujú i formujú spontánne a „za pochodu“, zafinuje sa komunikačný rámec a klubová diskurzívna „disciplína“, založená na rešpektovaní komunikačných slobôd. Napríklad deklarácia CS Klubu vyzerá takto: (pre zachovanie autenticity úryvkov citujem bez diakritiky)

„My, pospolitost cs-club-acka, vychadzajuc z najlepsich zapecnickych tradicii, uzniesli sme sa na tejto ustave:

1, Sloboda pohybu: Na list sa ucastnik prihlasuje dobrovolne a dobrovolne z neho odchadza. Jedinym dovodom, kvoli ktoremu bude ucastnik z listu odstraneny administratorom je, ked jeho adresa zacne „bouncovat“, co znamena, ze posta sa vracia do listu ako nedorucitelna a sposobuje chybove spravy

2, Sloboda prejavu: Ucastnik listu je opravneny vyjadrovat svoje nazory slobodne a bez akehokolvek obmedzenia v akomkolvek jazyku a v plnom rozsahu slovnej zasoby daneho jazyka. Vynimkou a jedinou dalsou moznostou odstranenia z listu je propagacia fasizmu, komunizmu, antisemitizmu a inych nasilnych a extremnych ideologii, ktore v minulosti posobili smrt a propagacia aktiviti, ktorych cieľom je presadenie danej ideologie.

3, Volba tem: Ucastnik tohto listu ma pravo sa vyjadrovat na akukolvek temu, ktora mu napadne a ma pravo tuto diskusiu dalej rozvijat. Vynimkou je posielanie reklam – tento list je list diskusny a reklama sa za diskusiu nepovazuje.

4, Ine ustanovenia a odporucania: Ucastnici listu CS-CLUB respektuju tieto pravidla:

Prispevky do tohto listu sa pisu bez diakritickych znakov. Nepouzivaju sa formaty RTF, HTML a pod.

Do sprav se nekladaju ziadne attachmenty, listmnanager ich aj tak vykopne. Prispevky sa pisu zasadne pod predchadzajuce prispevky, na ktore sa reaguje. Nadbytočne texty sa odmazavaju, aby sa minimalizovala veľkosť.

Ammendments (individualne dodatky clenov):

Dez Satura ammendment:

Je vyslovne zakazane niekomu vytykat, ked pise ako mu zobak, ci skor prsty narastli. Ziadny cajicek so zdvihnutym malickom!

Dosa ammentment:

Ucastnici listu cs-klub nezodpovedaju za ujmy, ktore by ste mohli utrpieť citaním prispevkov na tomto liste. Berte to ako vystrahu, ze tu mozu byt prispevky, urazajuco moralistov, sposobujuco toporenie malickov... aby si niekto neprivodil infarkt.“

Komunikačné maximy toho istého klubu, ale pred inováciou boli formulované podstatne jednoduchšie, stručnejšie a vyzerali takto: *cit. Základní pravidla /copyright B. Rajek/*

a./ pis co chces a kedy chces

b./ odpovedaj na ine prispevky kedy chces, ako chces

c./ necuduj sa, ak Ti niekto vynada

d./ necuduj sa, ak Ti nikto neodpovie.

Znamená to, že pravidlá komunikácie sú kolektívne a demokraticky utvárané, nie sú apriórne a definitívne a podľa potrieb účastníkov sa kedykoľvek môžu upravovať. Napríklad v atmosfére cs-klubu je prítomný resentment nielen v diskutovaných témach okolo rozpadu ČSFR, ale aj v samotnom používaní jazyka. Jeden z účastníkov (B. Rajek) vyjadril potrebu jazykovej ekológie (česko-slovenskej) pravidlom, že „*kedze toto je nielen podľa nazvu CS KLUB, teda ceskoslovensky, je ceskoslovenscina (akokolvek definovana) pripustnym dorozumievacim prostriedkom. Z toho vyplывa aj dalsie pravidlo, ze citatelia i prispievatelia maju pravo kritizovat preklepy, bohemizmy, anglicizmy, gramatiku, stylistiku a ostatne, musia si byt vsak vedomi infinitesimalnej efektivity navrhovanych korekci... (aj tak je to zbytocne)“*. Pre lingvistu z toho vyplýva, že diskusné skupiny tohto typu sú vynikajúcim príkladom funkčnej samoregulácie dorozumievania a vzorkou necenzurovaného, spontánneho rečového správania, v ktorej sa implicitne i explicitne prejavuje stav a úroveň jazykového vedomia prispievateľov.

Diskusné kluby sú živnou pôdou pre vznik rôznych netypických textov a žánrov práve vďaka novej technickej realite, ktorá navodzuje špecifickú optiku – možnosť vidieť a opisovať tie isté javy rôznym spôsobom vďaka slobode a kreativite zúčastnených komunikantov. Vznikajú tak mnohé „pre-rozprávania“ paradigmatických kultúrnych textov vo svetle počítačovej reality a pojmoslovnia, vznikajú intertextuálne analógie, ponášky a porekadlá, akási „ľudová slovesnosť na sieti“.

Dobrym príkladom tvorivej a umelecky zaujímavej produkcie je opäť diskusná skupina Sme-I, ktorá má svojho maskota, dvorného humoristu Jara Filipa alias Maestra alias JFK (Jara Filipa Keyboarda). Z jeho klávesnice vychádzajú nielen bežné replays k diskutovaným témam, ale aj pôvodná tvorba na motívy „skutočných textuálnych udalostí“ zo života Sme-I; existuje už 18 dielny cyklus pod názvom Sme-I alebo Nesme-I, ktorý vyšiel dokonca i knižne pre vnútorné potešenie členov klubu. Ide o nedefinovateľný žánr, podobný divadelnému scenáru, kde hercami sú „smelci“ a dialógy obsahujú

komunikačné postoje aktérov Sme-l vzťahujúce sa k signifikantným témam (subjektom), resp. klubovým stereotypom, tvoriacim textuálnu identitu skupiny, zasadené do fiktívneho dejového rámca. Formálnou charakteristickou črtou textu je programová absencia diakritiky, čo je stále typické pre slovenčinu v technologicky sprostredkovanej komunikácii. Úryvok *Sme-l, Nesme-l*, s. 30:

„V osade je rusno. Specialne mikroprocesormi riadene nakladne auta privazaju novych ucastnikov Sme-l. Novackovia zoskakuju z aut a rozochvene sa divaju okolo seba.

*Novy ucastnik 1: M8m stra% tr0mu!@8+ V8zne... toto je Sme-l?*3*

Novy ucastnik 2: Ktovie ktor7 je to ten obavan7 Hedv94ek!%?

Hedvicek: Dejte si tu diakritiku do prdele!!! Kdo to ma cist, volove? A vubec, navalte zivotopisy!

Novacikovia v krcoch strachu odovzdavaju Rossovi svoje kadrove materialy. On si ich viac nevsima a odchadza s osobnymi spismi kazdeho novacika do svojej kancelarie, kde ako kadrovak Sme-l pravidelne skuma ich minulosť.

Dosa: Ross, takto nasich novych priatelov iba odradis... toto je hrube, agresivne spravanie...

Nisponsky: Okrem toho, diakritika je buducnost ludstva!!! Raz budu vsetcı pisat s diakritikou... (pohľadka jedného z novacikov laskavo po hlave a prihovori sa mu „A3tS/_:“!jO4/ääö.)“

Podobne vzniklo napríklad aj *Desatoro Sme-l*, odrážajúce potreby a špecifiká virtuálneho života skupiny, jeho realie, ktoré sú nezasvatenému nezrozumiteľné, a práve tým reprezentujú spomínanú identitu. Samozrejme, utváranie analógií na biblické texty, na rôzne situácie (Keby počítače fungovali ako lietadlá...), prerozprávanie tradičných porekadiel v počítačovej terminológii – to na sieti a vo virtualite nie je ničím novým. Potreba formulovať a dodržiavať určité pravidlá slušného správania na sieti, vypracovať netiketu (netiqett) existuje už dávno a reakciou na to je aj súpis odporúčaní, etický kódex, ktorý vypracoval *Institut of Computer Ethics* a predstavuje seriózný text upravujúci spolunažívanie na sieti. Z podobných potrieb, ale z iných príkazaní vychádzal J. Filip pri písaní *Desatora pre Sme-l*:

- 1. Nebudes zazobacikovat svoje odpovede.*
- 2. Nebudes pisat odpovede na zaciatku mailu.*
- 3. Nenapises na adresu markiza@xxx.sk, ze Zimmer je nezodpovedny pracovnik a ze ho treba prepusti, ale napises to na adresu zimmer@markiza.sk*
- 4. Odpustis Slavickovi Old a New*
- 5. Nepouzijes mailer blizneho svojho*
- 6. Nevratís sa k subjektom Eutanazia, Na dno blahobytu a Matka Tereza*
- 7. Nezosmailnis*
- 8. Nenapises na sme-l@savba.sk UNSUBSCRIBE*
- 9. Nebudes odpovedat hned na prvý mail z 200, aby si sa dozvedel, ze v tretom je to uz davno uzavrete a že si sa strapnil*

10. *Nebudes Jekyll a ak ano, urob to tak, aby naozaj vsetci vedeli, ze je to sranda.*

Na vzniku a prežívaní (zdieľaní) takýchto textov má, prirodzene, zásluhu elektronické médium, technologicky sprostredkovaná komunikácia a už spomínaná spoločná halucinácia, Matrix... Niet pochyb o tom, že ide o nový typ komunikácie s netradičnými textovými, žánrovými, štylistickými, tematickými prvkami, s netradičnou intenciou, adresnosťou komunikátov, netradičnou rýchlosťou informačnej výmeny, s ňou súvisiacimi čoraz bohatšími možnosťami komunikantov – a tým aj netradične nepredpokladateľným smerom vývinu textu a textuality na internete, ktorá sa riadi jediným princípom – princípom samoregulácie v podmienkach ponuky (možností) a dopytu (potrieb) na sieti.

Pokiaľ však ide o slovenský lingvotopos vo virtualite, s potešením možno tvrdiť, že sa dynamicky rozvíja, a to v mnohých štylových, žánrových variétach, na rôznych platformách a v rôznych podobách (s diakritikou, bez nej). Napokon, ak v jazyku žije humor a ľudia sa ním bavia, je to najlepší dôkaz, že jeho existencia na internete i v elektronických médiách nie je ničím umelým, je opodstatneným dôsledkom spontánne tvorivo rozvíjaného, kultivovaného a perspektívneho jazykového kódu.

Ukazuje sa, že diagnózy G. Lipovetského, skúmajúceho prejavy súčasného individualizmu, sú výstižné aj pre virtuálne skupiny – pestuje sa zhumorňovanie, posledný dôsledok konzumného veku, ktorý zasahuje sféru sociálneho zmyslu, a vyššie hodnoty na pozadí informtainmentu dostávajú parodický rozmer. Karnevalizácia informácii i diskurzu je toho výsledkom, ale nie nebezpečným.

Zakončím rozprávanie o virtuálnej textuality v diskusných skupinách poslednou vzorkou nového žánru alternatívnej ponáškovkej tvorby na paradigmatické kultúrne texty z prostredia Sme-l – modlitbou:

Mailer nas, ktory si na Webe, posvat sa meno Tvoje, prid kralovstvo Tvoje, bud rychlost Tvoja ako na Webe, tak i v nasich pocitacoch. Mail nas kazdodennyj daj nam dnes a odpust nam vsetky naše replys, ako i my odpustame svojim programom a neuved nas do pokusenien forwardovat do inych skupin, ale zbav nas zlych subjektov. Enter.

Literatúra

ANUSIEWICZ, A.: Lingwistyka kulturowa. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1994.

BAJŽÍKOVÁ, E.: Text Internetu. In: *Studia Academica Slovaca*. 27. Ed. J. Mlaček. Bratislava, Stimul 1998, s. 15–23.

BOZDĚCHOVÁ, I.: Jazyk počítačů. In: *Český jazyk na přelomu tisícletí*. Red. F. Daneš a kol. Praha, Academia 1997, s. 105–113.

ČMEJRKOVÁ, S.: Čeština v síti: Psnost či mluvenost? O stylu e-mailového dialogu. Naše řeč, 80, 1997, s. 225 – 247.

DUBARTEL, D.: Methodological issues in computer-mediated discourse. In: Dialoganalyse VI. (Proceedings of Prague Congress of IADA, Prague 1996). Ed. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, O. Müllerová, J. Světlá. Tübingen, Niemeyer 1998 (v tlači)

FINDRA, J.: Štylistika internetových textov. Slovenská reč, 62, 1997, s. 257 – 267.

GIBSON, W.: Neuromancer. Praha, Laser 1992. (prekl. O. Neff)

FILIP, J.: Sme-I, Nesme-I. Neverending smelodrama. Lučenec, Nová stolová spoločnosť 1999.

FREYERMUTH, S. G.: Cyberland. Průvodce hi-tech undergroundem. Praha, Jota 1997.

HVORECKÝ, J.: McLuhanizmus v 90. rokoch. Kritika a kontext, 1998, 1, s. 80 – 84.

JAROŠOVÁ, A. – BENKO, V.: Internet a slovenčina. In: Mesto a jeho jazyk. Bratislava, Veda 2000.

KONCOVÁ, M.: Epištolárna komunikácia ako kultivovaný výraz myslenia, rytmu života a úrovne jazykovej tvorivosti človeka v meste. In: Mesto a jeho jazyk. Bratislava, Veda 2000.

KRÁLÍK, J.: Sloh věku počítaču. Naše řeč, 80, 1997, s. 57 – 63.

LIPOVETSKY, G.: Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu. Praha, Prostor 1998.

ONDREJOVIČ, S.: Jazyková ekológia a ekológia lingvistiky. Jazykovedný časopis, 47, 1996, č. 1, s. 3 – 23.

PATRÁŠ, V.: „Jazyk mesta“ na domovských komerčných stránkach v slovenskej sieti internetu. In: Mesto a jeho jazyk. Bratislava, Veda 2000.

PETŘÍČEK, M.: Síť, čili tělo bez orgánu. Filozofický časopis, 46, 1998, s. 67 – 72.

PRIGOGIN, I. – STENGERSOVÁ, I.: Nová aliance. In: Problémy matematiky, fyziky a astronomie. XXIX, 1984, č. 4.

RAJČANOVÁ, A. – BENKO, V.: Lokalizácia softvérových produktov (Jazykovedný pohľad). In: Varia VII. Bratislava, SJS pri SAV 1988, s. 70 – 75.

UHLÍŘOVÁ, L.: E-mail as a new subvariety of medium and its effect upon the message. In: The syntax of sentence and text. Ed. S. Čmejrková, F. Šticha. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins 1994, s. 273 – 282.

WOOD, L.: Philosophy of Software. (<http://www.digital.net/lwood/philosp/htm>)

ZAJAC, P.: Pulzovanie literatúry. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1993.

Pramene a inšpirácie

sme-l

cs-klub

salas-l

volby-l

Carrol, L.: Alenka v krají divů a za zrcadlem. Prel. A. Skoumal, H. Skoumalová. Praha, Albatros 1983.

Pravdepodobnostné modelovanie vzniku a vývoja jazykových štruktúr

Karol Furdík

Katedra kybernetiky a umelej inteligencie, Technická univerzita Košice

V posledných rokoch možno na trhu informačných technológií sledovať reálny a stupňujúci sa tlak na vývoj systémov schopných porozumieť textu v prirodzenom jazyku. Súvisí to s veľkou popularitou informačných systémov na báze Internetu a Intranetu, a samozrejme aj s čoraz väčším vplyvom priestoru WWW stránok. Rastie množstvo informácií uchovávaných vo forme elektronických textov, dokumentov, navrhuje sa široká škála nástrojov na správu, udržiavanie a získavanie informácií z rozsiahlych súborov elektronických dokumentov, avšak principiálny problém porozumenia obsahu textu, jeho formalizácie a zaradenia do štruktúry ostáva stále nevyriešený. Ambíciou tohto krátkeho článku nie je, a pri najlepšej vôli ani nemôže byť, konečné riešenie tejto mimoriadne zložitej úlohy. Snažili sme sa istým spôsobom spojiť a dať do možno netradičných súvislostí už známe algoritmy a prístupy, a na ich základe formulovať zatiaľ nepotvrdené, hoci podľa nás sľubné hypotézy možného prístupu k problematike obsahu textu a verbálneho myslenia.

Východiská a predpoklady

Cieľom tohto článku je pomenovať a podľa možnosti formálne modelovať procesy, ktoré by mohli stáť v pozadí subjektívnej schopnosti jazykovej percepcie. Formálny počítačový systém, ktorého úlohou by malo byť porovnávať a triediť textové dokumenty podľa ich vzájomnej obsahovej blízkosti, by sa mal svojou činnosťou čo najviac blížiť funkciám ľudského mozgu (na fyziologickej úrovni), resp. mysle (na logickej úrovni). Všeobecne sa za základnú a dominantnú funkciu jazyka ako objektívneho fenoménu považuje *komunikačná* funkcia (pozri napr. Michalovič – Minár, 1997, s.19). Ak však skúmame jazykové schopnosti zo subjektívneho hľadiska, do popredia vystupuje skôr funkcia *predikčná*. Jazyk, alebo skôr *schopnosť verbálne myslieť*, sa pre jednotlivca stáva evolučnou výhodou, efektívnym nástrojom na percepciu a predikciu interakcií subjektu s jeho prostredím (Dawkins, 1992, s.120). Subjektívnu percepciu reality zameranú na predikciu budúcich stavov nazveme verbálnym, alebo **objektovým myslením**. Objektové myslenie považujeme za predpoklad schopnosti naučiť sa používať jazyk, pomocou jazyka myslieť a v konečnom dôsledku aj formulovať myšlienky navonok, teda komunikovať²⁷.

²⁷ Zdôvodneniu tohto prístupu a diskusii o vzťahoch objektového myslenia k niektorým existujúcim teóriám jazyka by sme sa radi venovali samostatne v (Furdík, pripravované).

Základným pojmom objektového myslenia je **objekt** – subjektívnou myslou vytvorená pravdepodobnostná kategória, slúžiaca na modelovanie reality. Myseľ môže vytvárať (a modifikovať) objekty z dvoch zdrojov: (1) zo zmyslových vstupov, a (2) z už existujúcich objektov procesom samoorganizácie. Proces vytvárania a modifikácie objektov je cieľovo zameraný na modelovanie prostredia a predikciu jeho stavov primárne na základe zmyslových vnemov. Tento proces nazveme *učením*.

Predpokladáme, že učenie v objektovej myslí je *nekontrolované, induktívne a inkrementálne*. Csontó a Sabol (1991, s.83) definujú induktívne učenie bez učiteľa (t. j. nekontrolované učenie) takto:

- Učenie je proces samočinnej optimalizácie systému, založenej na postupnom predkladaní ukážkových príkladov.
- Konečná (resp. spočetná) množina ukážkových príkladov vedie k požiadavke *induktívneho učenia*. Cieľ učenia musí byť dosiahnutý zovšeobecnením vybraných ukážkových príkladov. Výber príkladov môže byť náhodný.
- Principiálne nevyhnutný sekvenčný prísun informácie spolu s obmedzením na veľkosť pamäti vedie k požiadavke na *sekvenčnosť (inkrementálnosť)* učenia. Vplyvom sekvenčnosti sa na učenie nemožno dívať ako na jednorázový akt, ale ako na proces „permanentného doučovania“.
- Pri učení bez učiteľa systém odvodzuje informáciu o správnosti rozhodnutia zo svojho vstupu prostredníctvom spätnej väzby.

Činnosť objektovej mysle možno veľmi hrubo opísať ako tvorbu a modifikáciu pravdepodobnostných kategórií, objektov, a to buď ako reakciu na vonkajšie podnety reprezentované zmyslovými vstupmi, alebo ako intencionálnu vlastnosť mysle – samoorganizačnú schopnosť. Linearita zmyslových vstupov je predpokladom pre vznik *časových štruktúr* objektov, ktorých ekvivalentom v lingvistike sú syntagmatické vzťahy. Pamäť (trvácnosť objektov v čase), ktorú považujeme za jeden z princípov objektovej mysle, zasa implikuje vznik *priestorových štruktúr*, v jazyku modelovaných paradigmatickými vzťahmi. Oba typy štruktúr možno modelovať buď symbolickými, alebo sub-symbolickými metódami umelej inteligencie. Niektoré z nich uvedieme v nasledujúcom zozname :

Priestorové štruktúry

- sub-symbolický prístup :
 - neurónové siete triedy ART (Adaptive Resonance Theory)
- symbolický prístup :
 - produkčné pravidlá, systémy na reprezentáciu znalostí
 - hierarchické zhlukovanie

- klasifikácia
- prepojenie symbolického a sub-symbolického prístupu

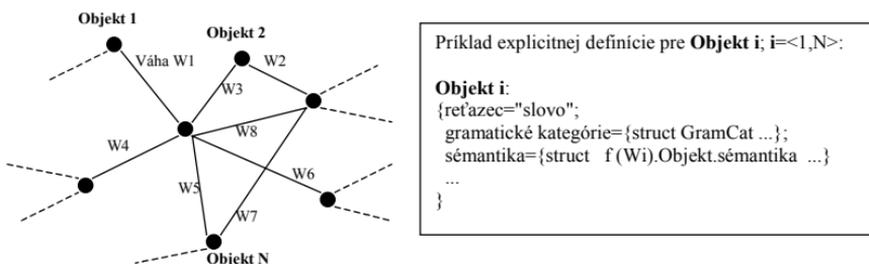
Časové štruktúry

- inkrementálne neurónové siete triedy ART – iART
- Markovovské reťazce, pravdepodobnostné modelovanie lineárnych vstupov

V ďalších častiach sa budeme postupne zaoberať jednotlivými metódami, poukážeme na ich výhodné a nevýhodné vlastnosti vzhľadom k definovanej úlohe. V závere sa pokúsime integrovať požadované vlastnosti do jedného funkčného celku a formulovať dôsledky, ktoré z navrhnutého riešenia vyplynú.

Priestorové štruktúry

Objekt sa dá v modeli mysle reprezentovať ako uzol v pravdepodobnostnej sieti. Je určený pravdepodobnostnými vzťahmi voči iným objektom, ktoré možno modelovať ako *váhy* spojení medzi uzlami v sieti. Príklad takejto siete je na **obrázku 1**.

Obrázok 1. Sieť objektov s explicitnou reprezentáciou.

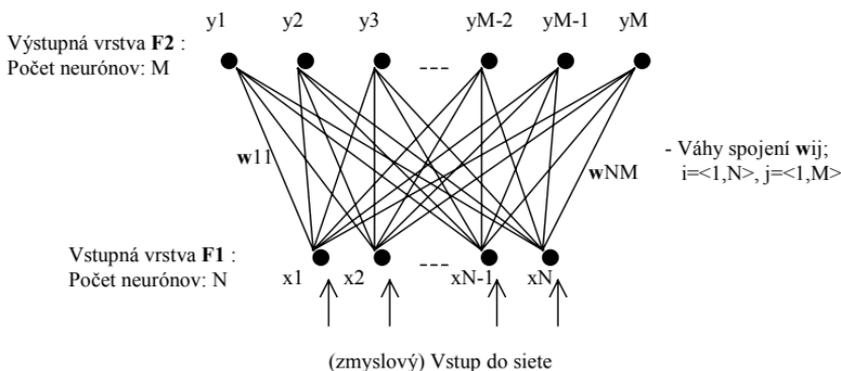
Takáto reprezentácia však predpokladá, že objekty (uzly) sú v mysli (sieti) reprezentované *explicitne*. To je nevýhodné jednak z hľadiska bezpečnosti, jednak sa výrazne komplikuje proces učenia. Otázka bezpečnosti vedie k problému, ktorý je v teórii neurónových sietí známy ako „bunka starej mamy“. Subjektívna myseľ „pozná“ iba toľko objektov, koľko uzlov má jej sieť. Ak sa vyskytne porucha jedného uzla (napríklad objektu reprezentujúceho starú mamu), potom takáto myseľ nie je schopná rozpoznať výsek reality, ktorý vznik objektu spôsobil (teda v tomto prípade starú mamu).

Proces učenia, ktorý bol definovaný ako vytváranie a modifikácia objektov, musí koordinovať zmenu explicitného objektu so zmenami váh hrán, ktorými objekt súvisí s inými objektmi.. Vzniká začarovaný kruh závislosti objektu od hrán a hrán od objektu. Vzniká impulz zmeny, ktorý sa nekontrolovateľne šíri sieťou. Riešením by bolo pridať sieti riadenie, ale predpokla-

dáme, že neexistuje žiadna „meta-mysel“, ktorá by riadila činnosť siete objektov, nehovoriac o tom, že sa pridaním riadenia iniciuje nekonečný rad radiacií a riadených myslí.

Sub-symbolická reprezentácia, neurónové siete

Jedným z formalizmov, v ktorých sa dá použiť *implicitná* reprezentácia objektov, sú napríklad distribuované ART siete (Kopčo, 1998, s.18). Tieto siete umožňujú vytvárať ľubovoľný distribuovaný kód reprezentujúci objekty. Veľmi zjednodušene to možno znázorniť sieťou na **obrázku 2**.

Obrázok 2. Fragment neurónovej siete ART, implicitná reprezentácia objektov.

Spomenieme niektoré dôležité vlastnosti dART sietí.

Výhodné vlastnosti :

Objekt vzniká ako *kategória* množiny vstupov. Je určený vektorom (sumou) aktivačných funkcií vrstvy F2, napríklad T_j .

- Objekt vzniká ako *kategória* množiny vstupov. Je určený vektorom (sumou) aktivačných funkcií vrstvy F2, napríklad T_j .
- Ak je T_j navrhnutá ako reálna (t.j. nie binárna) funkcia, potom počet objektov je potenciálne neobmedzený. Počet neurónov v sieti pritom ostáva konštantný a menia sa iba váhy spojení.
- Sieť s konečným počtom prvkov je schopná reprezentovať potenciálne nekonečný počet objektov.

Nevýhodné vlastnosti :

- Sieť slúži na *klasifikačné* úlohy, preto objekty vznikajúce v procese učenia predstavujú *disjunktné* kategórie. Daný vstup bude vždy aktivovať práve jeden objekt (ak taký objekt neexistuje, vytvorí sa nový), nie však viacero objektov, teda štruktúru.

- Nie je možné priamo povedať, koľko a akých objektov daná sieť „vie“ rozpoznať, čo je priamym dôsledkom implicitnosti reprezentácie. Dokonca sa ťažko zistí rozdiel medzi „naučenou“ a „nenučenou“ sieťou, v oboch prípadoch môžu byť aktívne funkcie a počet neurónov rovnaké, rozdiel bude v hodnotách váh hrán. Pravdepodobnostná matica $N \times M$ váh bude mať iné hodnoty pre niektoré (alebo všetky) w_{ij} , nie je však možné povedať, ktorá matica zodpovedá naučenej a ktorá nenučenej sieti.

Symbolická reprezentácia

Pri použití symbolickej reprezentácie je potrebné definovať roly, v ktorých objekt môže vystupovať. Sú to **trieda** (kategória) a **atribút** (príznak). Ako príklad môžeme použiť tradičnú reprezentáciu slovníka tak, ako sa implementuje vo väčšine existujúcich systémov pre počítačové spracovanie jazyka – príznakový popis. Je to vlastne tabuľka, kde riadky sú objekty (slová) ohodnotené konkrétnymi hodnotami príznakov. Príznačky zodpovedajú pevne zvoleným kategóriám – stĺpcom tabuľky (pozri **tabuľku 1**):

Objekt, slovo	Slovný druh	Sémantika	Gram. kategórie	...
A	SUBST.	-SP1, +SP2	Rod=M ; Čís.=M ; Pád=2,
B	VERB.	+SP1, -SP3, -SP4	Osoba= 3, Čís.= J, Čas=B ,
...
Z	ADJ.	-SP3	Rod= Ž; Čís.=J ; Pád =3 ,

kde :

Slovný druh = < SUBST., ADJ., ..., CIT.>

Sémantika = <SP1, SP2, ..., SPx>; SPi = +/-

Gram. kategórie = <Rod=<M,Ž,S>, Čís.=<J,M>,...>

Tabuľka 1. Príznakový popis objektov

Položky v stĺpcoch sú atribúty, ktoré podľa M a c h a (1997, s.39) môžu byť štyroch typov:

Binárne (áno / nie; 1/0; ...)

Nominálne (<SUBST., ADJ., ..., CIT.>; ...)

Ordinálne – konečná usporiadaná množina číselných hodnôt

Reálne – nekonečná množina číselných hodnôt; interval

Ukážeme, že v konečnom dôsledku možno typy 2. – 4. previesť na binárne atribúty. Typy 3. a 4. sa diskretizáciou intervalov dajú zmeniť na konečnú množinu diskretných číselných hodnôt, čo zodpovedá nominálnemu typu. Potom stačí previesť typ 2. na binárny typ tak, že každá hodnota nominálneho atribútu sa stane samostatnou kategóriou (predpokladom je konečná množina hodnôt nominálnych atribútov). Vzájomnú závislosť takýchto kategórií je potrebné riešiť pri práci s tabuľkou osobitnými logickými pravidlami.

Objekt (slovo)	Slovný druh				Sémantika				Gram. kategórie				...
	SUBST	ADJ.	...	CIT.	-SP1	-SP2	...	+SPx	Rod=M	Rod=Ž	...	Čas=B	...
A	1	0	...	0	1	0	...	0	1	0	...	0	...
B	0	0	...	0	0	0	...	0	0	0	...	1	...
...
Z	0	1	...	0	0	0	...	0	0	1	...	0	...

Tabuľka 2. Binarizácia príznakového popisu

Výsledkom je riedka tabuľka (matica), kde sa uniformita dosahuje na úkor redundancie. Tento typ tabuľky možno zovšeobecniť a narábať ďalej iba s dátovým typom objektu ohodnoteného neusporiadanou množinou binárnych atribútov:

	Atribút 1	...	Atribút M
Objekt 1	0 / 1	...	0 / 1
...
Objekt N	0 / 1	...	0 / 1

→ Binárne hodnoty 0 / 1

Tabuľka 3. Zovšeobecný binárny príznakový popis objektov

Atribút (príznak) má obyčajne význam *vlastnosti* objektu. Pri binárnom charaktere sú možné iba dva stavy – objekt buď má (hodnota 1), alebo nemá (hodnota 0) danú vlastnosť. Niekedy sa dvojica 0 / 1 rozširuje na trojicu -1 / 0 / 1, teda objekt vlastnosť buď má (1), alebo nemá (-1), alebo je vlastnosť pre objekt irelevantná (0). Ak sa hodnota atribútu môže meniť v intervale <0, 1>, resp. <-1, 1>, potom predstavuje *mieru*, alebo *pravdepodobnosť* výskytu vlastnosti na objekte.

Pre takúto štruktúru údajov sa dá využiť viacero algoritmov, z ktorých spomenieme hierarchické zhlukovanie, klasifikáciu v priestore príznakových popisov a generické produkčné pravidlá.

Hierarchické zhlukovanie a párová podobnosť

Zovšeobecný príznakový popis v tvare podľa **tabuľky 3** s pravdepodobnostnými hodnotami príznakov sa v znalostnom inžinierstve nazýva *repertoárová sieť* (pozri Mach, 1997, s. 27). Na základe hodnôt príznakov, čiže reálnych čísel z intervalu <-1, 1> vyjadrujúcich mieru ohodnotenia objektu danou vlastnosťou, sa dá zistiť *vzájomná podobnosť* dvoch objektov a/alebo atribútov.

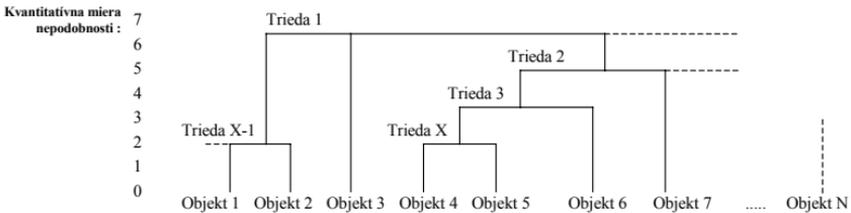
Podobnosť dvojice objektov (tamže, s. 27): Dva objekty sú podobné na 100 %, ak sú ich príznakové popisy zhodné. Najmenej podobné (0 %) sú

vtedy, ak pre každý príznač v jednom stĺpci je pre jeden objekt hodnota 0 % a pre druhý objekt hodnota 100 % (resp. rozdiel týchto hodnôt je čo najväčší). Pre podobnosť *Sim* objektov O_k a O_l platí vzťah:

$$Sim(O_k, O_l) = 100 - \frac{100}{PP} \sum_{j=1}^{PP} |v_{jk} - v_{jl}| \quad [\%] \quad (1)$$

kde PP je počet príznačkov a v_{ij} je hodnota *i*-tého príznačkov pre *j*-ty objekt.

Vypočíta sa vzájomná podobnosť všetkých dvojíc objektov a vznikne symetrická štvorcová matica podobností rozmeru $N \times N$, kde N je počet objektov. Potom možno aplikovať niektorú zo zhlukovacích metód, napríklad *mnohorozmerné škálovanie* (tamže, s. 29), alebo *Johnsonovo hierarchické zhlukovanie* (tamže, s. 30). Prvá metóda vyžaduje externý zásah znalostného inžiniera, druhá je automatická a jej výsledkom je hierarchická stromová štruktúra objektov, pričom hierarchické úrovne sú ohodnotené kvantitatívnou mierou nepodobnosti. Príklad takejto štruktúry je zobrazený na **obrázku 3**.

Obrázok 3. Hierarchická štruktúra objektov.

Objekty, ktoré sú vzájomne dostatočne podobné na určitej hierarchickej úrovni, tvoria *triedu*. Trieda je abstrakcia tých vlastností, atribútov objektov, ktoré sú relevantné na jej rozlíšenie od iných tried. Hierarchia tried vzniká v procese zhlukovania objektov na základe podobnosti ich príznačkových popisov podľa (1), a teda triede bude prislúchať kvalitatívne rovnaký príznačkový popis, ako objektu. Tvar tohoto popisu pre triedu T_i možno popísať pravdepodobnostným (*produkčným*) pravidlom v tvare AK... POTOM... (pozri aj algoritmy ID3 a AQ11 v MACH, s. 36, 48) :

$$AK \text{ Hodnota}(\text{Atribút}_j) > X, \dots \text{ POTOM } \text{Trieda} = P(T_i) \quad (2)$$

Toto pravidlo možno parafrázovať takto: Ak objekt má hodnotu *j*-tého príznačkov väčšiu ako *X*, hodnotu *j+1*-ého príznačkov väčšiu ako *Y*, ..., potom objekt patrí do triedy T_i s pravdepodobnosťou $P(T_i)$. Ľavá strana pravidla vlastne tvorí príznačkový popis triedy, pravá strana jej identifikátor, pričom je

iba vecou dohody, či identifikátor bude, alebo nebude mať pravdepodobnostný charakter. Príznakový popis v tomto prípade obsahuje nerovnosti, ktoré sa však môžu transformovať na rovnosť a testovanie intervalu sa presunie na úroveň algoritmu. Údaje o triedach sa takto dajú zapísať v rovnakom tvare, ako údaje o objektoch – v tvare zovšeobecneného príznakového popisu do **tabuľky 3**. Dôsledkom je, že *neexistuje žiadny kvalitatívny rozdiel medzi objektom a triedou*, čiže objekt je možné z hľadiska reprezentácie a aj z hľadiska algoritmu učenia považovať za triedu.

Po faktickom stotožnení objektu a triedy sa vynára otázka vzájomného vzťahu týchto entít voči *atribútu*. Transponovaním (výmenou stĺpcov a riadkov) **tabuľky 3** sa štruktúra údajov v tabuľke zachová a dá sa použiť rovnaký zhlukovací algoritmus, teraz sa však vytvorí hierarchia zhlukov vzájomne podobných atribútov. Pre každý atribút vznikne jeho „príznakový popis“, pozostávajúci z množiny pravdepodobnostne ohodnotených objektov. Teraz však majú tieto pravdepodobnosti iný význam, predstavujú *mieru opodstatnenosti* atribútu. Atribút, ktorému zodpovedá iba málo objektov, a to s malou pravdepodobnosťou, prípadne taký, ktorý je „priveľmi podobný“ inému atribútu, je nadbytočný a možno ho eliminovať alebo nahradiť iným atribútom.

Napriek štruktúrnej podobnosti príznakových popisov objektu a atribútu však nemožno tieto entity stotožniť tak, ako sme to urobili pri objekte a triede. Atribút predstavuje vlastnosť objektu, a trieda je abstraktným zovšeobením určitých vlastností. Pritom hierarchia tried na **obrázku 3**, ktorá vznikla zhlukovacím algoritmom na základe príznakových popisov, sama žiadny vzťah k existujúcim príznakom nemá. Medzi novou, vzniknutou triedou a existujúcimi príznakmi chýba akékoľvek prepojenie. Ak však definujeme príznak ako *identifikátor príslušnosti k triede*, toto prepojenie vznikne a navyše sa presnejšie vyhraní význam a charakter objektu. Číselná hodnota príznaku pre daný objekt bude mať potom význam pravdepodobnosti príslušnosti k triede. Zároveň príznak z hľadiska objektu nestratí význam vlastnosti, naopak, vlastnosť sa konkretizuje odkazom na objekt (triedu) už existujúci v objektivej štruktúre. Vzniká však požiadavka uzavretosti štruktúry, ktorá úzko súvisí s charakterom a vzájomnou podmienenosťou objektov, atribútov a tried.

Objekty v štruktúre modelu mysle vystupujú výhradne v úlohe tried. Sú určené množinou atribútov, pravdepodobnostných identifikátorov príslušnosti k iným triedam štruktúry. Model mysle je uzavretý v tom zmysle, že neexistuje žiadna apriórna trieda, ani apriórny atribút. Trieda môže vzniknúť ako zhluk podobných objektov štruktúry, a je potom vyjadrená množinou atribútov, vzniknutou z prieniku (alebo inej pravdepodobnostnej funkcie

podľa zvoleného zhlukovacieho algoritmu) príznakových popisov objektov, ktoré túto triedu vytvorili. Zároveň s triedou vzniká aj nový atribút označujúci príslušnosť k tejto triede. Týmto atribútom sa doplnia príznakové popisy objektov, ktoré triedu vytvorili. Atribúty a triedy majú pravdepodobnostný charakter, sú to reálne čísla z intervalu $\langle 0, 1 \rangle$, resp. $\langle -1, 1 \rangle$. Žiadne iné atribúty, triedy ani objekty v štruktúre modelu mysle neexistujú.

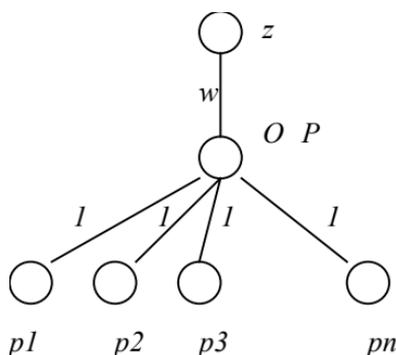
Ak sa v tomto kontexte vrátíme k príznakovému popisu prezentovanému v **tabuľke 1**, potom je zrejmé, že tak objekty A, \dots, Z , ako aj atribúty (*Slovný druh*=*SUBST*, *Sémantika*=*-SPI*,...) a ich prípustné hodnoty sú zvolené pevne, sú apriórne, a štruktúra nie je uzavretá. To sťažuje proces učenia, pretože pri snahe zaradiť nový objekt je potrebné určiť zodpovedajúce hodnoty atribútov. Ibaže to nie je možné urobiť automaticky, pretože chýbajú produkčné pravidlá typu AK $\langle \text{vlastnosť} \rangle$ POTOM $\langle \text{SUBST.} = \text{„hodnota“} \rangle$. Ak by však bol súčasťou štruktúry objekt, resp. trieda „SUBST.“, zodpovedal by mu príznakový popis, ktorý by obsahoval zoznam spoločných vlastností tých objektov, ktoré už do tejto triedy patria. Potom by bolo možné existenciu týchto vlastností testovať na novom objekte, a na základe úspešnosti testu zaradiť alebo nezariť nový objekt do triedy „SUBST.“. Úspešné zaradenie by sa prejavilo na novom objekte nastavením jeho atribútu príslušnosti k triede „SUBST.“ na príslušnú pravdepodobnostnú hodnotu podľa miery úspešnosti testu. Pre tento test, ktorý je vlastne *klasifikáciou* do vopred definovaných tried, možno použiť viacero známych algoritmov, jedným z nich je napríklad klasifikátor príznakovopísaných predmetov (pozri Csontó – Sabol, 1991, s. 72).

Prepojenie symbolického a subsymbolického prístupu

Z funkčného hľadiska nie je veľký rozdiel medzi neurónovou sieťou dART a pravdepodobnostnou štruktúrou príznakových popisov. Preto je namieste otázka, či nie je možné nejakým spôsobom vzájomne transformovať tieto implementačne dosť vzdialené, ale funkciou podobné reprezentácie. Mach (1997, s. 81) popisuje metódu transformácie množiny produkčných pravidiel v tvare:

$$\text{AK } OP(p_1, p_2, \dots, p_n) \text{ POTOM } z(w), \quad (3)$$

kde OP je logická funkcia nad predpokladmi p_1, \dots, p_n a w je váha, resp. pravdepodobnosť platnosti záveru z . Takéto pravidlo zodpovedá typu (2) pravidiel extrahovaných z príznakových popisov. Pravidlo (3) môže byť transformované na fragment neurónovej siete prezentovaný na **obrázku 4**.

Obrázok 4. Fragment expertnej neurónovej siete.

Záver a každá podmienka pravidla (3) predstavujú tzv. *regulárny* neurón, kombinácia podmienok je transformovaná na tzv. *operačný* neurón. Tieto neuróny boli navrhnuté špeciálne pre modifikáciu znalostí v znalostných systémoch, a vyznačujú sa špecifickými aktivačnými funkciami. Siete tvorené takýmito neurónmi sa trochu líšia od klasických neurónových sietí, a na zdôraznenie tejto odlišnosti sa nazývajú *expertnými sieťami*. Je zrejmé, že expertné siete nie sú totožné s dART sieťami, hoci princíp ich činnosti je ten istý a zrejme bude možná aj ich vzájomná transformácia.

Tieto úvahy naznačujú vzájomnú prepojenosť symbolickej a subsymbolickej reprezentácie, čiže pravidiel typu (2) explicitne popisujúcich vzájomné vzťahy objektov, ich príznakov a tried, s implicitnou reprezentáciou objektov a ich vzťahov pomocou funkčne orientovanej neurónovej siete. Zrejme ani jeden z prístupov nespĺňa úplne požiadavky kladené na systém schopný simulovať objektové myslenie a následne jazykovú percepciu. Ukazuje sa však, že sa tieto prístupy vzájomne dopĺňajú. Nedostatky, ktoré sme vymenovali vyššie pri popise dART sietí, sú riešené symbolickou reprezentáciou, ktorej zasa chýba rýchlosť a efektivita neurónových sietí, nezávislosť veľkosti štruktúry pravidiel od počtu objektov a pod.

Riešením by mohla byť kombinácia týchto prístupov. Ak za východisko zvolíme symbolickú reprezentáciu pomocou produkčných pravidiel, je potrebné vyvinúť pomerne rýchly a efektívny mechanizmus nekontrolovaného učenia sústavy pravidiel na báze neurčitosti, čiže pravdepodobnosti. Ak by naopak riešenie malo byť pomocou sub-symbolickej reprezentácie, potom by bolo vhodné navrhnuť ART sieť schopnú reprezentovať nielen disjunktné triedy, ale aj ich hierarchickú, resp. sieťovú štruktúru. Zároveň sieť musí mať

vlastnosti inkrementálnej a distribuovanej ART siete, čiže senzitivitu na časovo premenlivý vstup a implicitnú reprezentáciu objektov pomocou pravdepodobnostných váh.

Časové štruktúry

Doterajšia diskusia sa týkala analýzy charakteru štruktúr, ktoré by mali byť prítomné v objektovej mysli v určitom konkrétnom časovom okamihu. Aj keď sme naznačili niektoré spôsoby vývoja a *samoorganizácie* takýchto štruktúr (napríklad využitie miery opodstatnenosti atribútov na ich elimináciu, použitie pravdepodobnostných pravidiel typu (2) na klasifikáciu potenciálne nových objektov, alebo aj rekurzívne použitie zhukovacieho algoritmu (1) tak, že vznikom hierarchie tried sa zmenia príznakové popisy objektov, ktoré dané triedy vytvorili, atď.), zatiaľ sme nijako nezohľadnili pôvodne bezosporu lineárny charakter zmyslových vstupov, a to najmä vo vzťahu k symbolickej reprezentácii. Prítom práve tieto v čase sa meniace a vo svojej podstate rýdzo fyzikálne signály sú tým, čo primárne iniciuje vznik objektov v modeli objektovej mysle. Štruktúra objektov je tvorená akoby superpozíciou, vzájomnou kombináciou vonkajších vstupov a vnútornej samoorganizácie objektovej štruktúry.

Vychádzame z hypotetického predpokladu, že v čase sa meniace vstupy nemajú charakter objektov, ale iba fyzikálnych signálov. Objekty v takej forme, ako ich myseľ vníma, nie sú prítomné v realite, ale *tvoria sa* až v mysli, jej postupnou činnosťou, *učeníím*. Myseľ musí mať schopnosť abstrahovať a identifikovať zhluky vzájomne podobných častí vstupných signálov (a to podobných z časového aj z priestorového hľadiska zároveň), a na základe ich podobnosti a momentálneho stavu objektovej štruktúry tieto zhluky klasifikovať do objektov a modifikovať tým svoju vlastnú štruktúru. Na modelovanie tohto pomerne zložitého procesu sa dá využiť algoritmus pravdepodobnostného modelovania pre rozpoznávanie reči na *báze podmienených pravdepodobností* (Jelinek, 1997). Pre sub-symbolické reprezentácie bola navrhnutá sieť *iART* (Incremental ART), vyznačujúca sa modifikáciami umožňujúcimi postupné vyhodnocovanie a extrahovanie príznakov z časovej postupnosti vstupov. Podľa Kopča (1998, s. 33) bolo fungovanie tohoto systému demonštrované napríklad na probléme rozpoznávania tváří a v ďalších aplikáciách strojového videnia. Podrobnejší popis tohoto druhu neurónových sietí možno nájsť napríklad v (Aguilar – Ross, 1994), my sa však v ďalšom sústreďíme na symbolický prístup, okrem iného aj preto, lebo bol vyvíjaný a aplikovaný práve na spracovanie reči a jazyka.

Základnou myšlienkou algoritmu podmienených pravdepodobností je predpoklad, že pravdepodobnosť toho, že na vstupe sa v (diskrétnom) čase

i objaví vzorka W , nie je ľubovoľná, ale že sa dá odhadnúť podľa podmienených pravdepodobností výskytu predchádzajúcich vzoriek, prítomných na vstupe v čase $i-1$, $i-2$, atď. Matematický zápis tohto predpokladu možno vyjadriť vzorcom (4):

$$P(W) = \prod_{i=1}^n P(w_i | w_1, \dots, w_{i-1}) \quad (4)$$

kde $P(W)$ je odhadovaná pravdepodobnosť výskytu vzorky W , $n = w_1, \dots, w_{i-1}$ je tzv. *história* výskytu predchádzajúcich vzoriek, a n je počet vstupných vzoriek. História zodpovedá niektorej z existujúcich *tried ekvivalencie* (equivalence classes) $\Phi(h_i)$, pričom je možné definovať zobrazenie tried ekvivalencie do M kategórií. Ak $\Phi(w_1, \dots, w_{i-1})$ je triedou ekvivalencie pre postupnosť vzoriek w_1, \dots, w_{i-1} , potom vzorec (4) bude mať tvar (5):

$$P(W) = \prod_{i=1}^n P(w_i | \Phi(w_1, \dots, w_{i-1})) \quad (5)$$

Ak sa v čase $i-1$ identifikuje trieda $\Phi_{i-1} \in \{1, 2, \dots, M\}$, potom :

$$P(W) = \prod_{i=1}^n P(w_i | \Phi_{i-1}) \quad (6)$$

Pre zjednodušenie výpočtu Jelinek (1997, s. 4) používa tzv. *trigramový model*, kde sa potenciálne nekonečný počet vstupných vzoriek redukuje na trojicu w_1, w_2, w_3 , pričom $h = w_1, w_2$. Zvolené zjednodušenie je optimálne vzhľadom na pomer výpočtovej zložitosti a presnosti. Pravdepodobnosť výskytu vzorky je odhadovaná na základe podmienených pravdepodobností predchádzajúcich dvoch vzoriek vstupu.

V kontexte úvah o priestorovej štruktúre objektov je možné stotožniť triedu ekvivalencie a objekt. Objekty sú klasifikované do tried na základe priestorovej, ale aj časovej podobnosti. Potom triede objektov zodpovedá kategória $\Phi_{i-1} \in \{1, 2, \dots, M\}$. Takýmto spôsobom sa dá prepojiť reprezentácia priestorových a časových štruktúr. Výsledkom by mal byť ucelený funkčný model objektovej mysle.

Navrhovaný prístup bol motivovaný snahou čo najviac sa priblížiť spôsobu, akým k textu a jazyku vôbec pravdepodobne pristupuje subjektívna ľudská myseľ. Dôraz sa kladie na implicitnú reprezentáciu objektov, atribútov

a tried ako komponentov objektivej mysle – modelu mysle ľudskej. Jediným primárnym zdrojom vzniku objektov v štruktúre objektivej mysle je zmyslový vstup, lineárna časová postupnosť diskretných fyzikálnych hodnôt. Objekty v štruktúre môžu vznikať, zanikať a meniť sa pôsobením tohoto vstupu, a sekundárne aj samoorganizáciou, ktorá je funkciou objektivej mysle a vyplýva z jej štruktúry. Prítom objekty sa v mysli tvoria v procese učenia, a až následne sa rozpoznávajú a klasifikujú z prúdu zmyslových vnemov. Učenie má charakter pravdepodobnostného zhľukovania vzájomne časovo a priestorovo podobných zmyslových vnemov a objektov, ktorého výsledkom je štruktúra objektov, ich atribútov, a tried. Všetky tri entity sú v objektivej mysli reprezentované implicitne, a to buď ako váhy spojení v neurónovej sieti, alebo ako pravdepodobnosti. Akokoľvek, v mysli neexistuje žiadna explicitná reprezentácia, žiadny slovník v tvare databázovej tabuľky, alebo **tabuľky 3**. Pravdepodobnosti aj váhy spojení medzi neurónmi sú iba reálne čísla, a takúto myseľ teda možno z hľadiska explicitnej reprezentácie považovať za *prázdnu*. Avšak navrhovaná štruktúra by mala mať implicitné funkcie, napríklad schopnosť učiť sa, klasifikovať nové vnemy na základe minulých, schopnosť abstrahovať a nachádzať súvislosti medzi subjektívne vytvorenými objektami, a pod. Tieto črty sa blížia k funkcionalite, ktorou sa zrejme vyznačuje ľudská myseľ.

Navrhovaná koncepcia má však aj ďalšie dôsledky. Keďže objekty, „vedomosti“, sú v mysli reprezentované implicitne, je pomerne ťažké zistiť, čo vlastne daná myseľ v určitom okamihu „vie“. Podobne, učenie je nekontrolované a uskutočňuje sa iba pomocou lineárnych vstupov. Prítom nezáleží na fyzikálnej povahe vstupu, môže to byť diskretná matica farieb pre aplikáciu počítačového videnia, prúd zvukových frekvencií pre rozpoznávanie hovorenej reči alebo hudby, prípadne písaný text pre vyhľadávanie textových informácií, a podobne. Vo všetkých týchto prípadoch nie je navrhovaný prístup deterministický, závisí od poradia predkladaných vzoriek, ale aj od samoorganizácie, primárne riadenej okamžitým stavom štruktúry a taktovacou frekvenciou strojového času. Preto dve rovnaké štruktúry učené tým istým zmyslovým vstupom, prípadne aj na tom istom počítači, budú veľmi pravdepodobne postupne divergovať. Avšak to sú už otázky pre ďalší výskum v tejto oblasti.

Literatúra

AGUILAR, M. J. – ROSS, W. D.: Incremental ART: A neural network system for recognition by incremental feature extraction. World Congress On Neural Networks, San Diego, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1994, s. I593 – I598.

- CSONTÓ, J. – SABOL, T.: Umelá inteligencia. Košice, FEI TU 1991.
- DAWKINS, R.: Sebecké gény. In: GÁL, E. – KELEMEN, J.: Myseľ – telo – stroj. Bratislava, Bradlo 1992, s. 101 – 123.
- FURDÍK, K.: Objektové myslenie ako predpoklad jazykovej percepcie (rkp.)
- JELINEK, F.: Language modelling for speech recognition. John Hopkins University, Baltimore, MD 21218, 1997.
- KOPČO, N.: Biologicky motivované neurónové siete. Laboratórium umelej inteligencie KKUI TU Košice, 1998.
- MACH, M.: Získavanie znalostí pre znalostné systémy. Košice, ELFA 1997.
- MICHALOVIČ, P. – MINÁR, P.: Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu. Bratislava, Iris 1997.

Onomaziologické symetrie a asymetrie pri prekladoch právnych terminologických pomenovaní z francúzštiny do slovenčiny

Marta Bystrianska

Filozofická fakulta PU, Prešov

K záujmu o výskum rôznych aspektov prekladu právnych textov z francúzštiny do slovenčiny nás priviedol fakt, že Slovenská republika od svojho vzniku podpísala mnoho medzinárodných dohôd, teda právne záväzných dokumentov, ktoré sa stali súčasťou jej právneho poriadku. Ide najmä o *Európsku dohodu o pridružení* medzi Slovenskou republikou (SR) a Európskymi spoločenstvami (EÚ/ES), *Dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd* v rámci Rady Európy a žánre, ktoré sú spojené s ich praktickou aplikáciou, ako sú rozhodnutia, rozsudky, smernice, inojazyčné výklady noriem či návrhy zákonov. Spomínané juristické texty sú zaujímavé aj tým, že jedným z oficiálnych jazykov, v ktorom sú najčastejšie publikované a z ktorého sú prekladané, je francúzština.

Vznikajú mnohé preklady, ktoré poskytujú vzácny materiál nielen z mimojazykového, pragmatického aspektu (v našom prípade pre potreby tvorcov zákonov, advokátov, negociátorov), ale sú aj mimoriadne zaujímavým objektom pre translátologický a lingvistický výskum. O to viac, že sa objavujú v momente, keď sa ukazuje potreba vypracovania ucelenej teórie odborného prekladu a keď nastáva reštruktúracia pojmovej sústavy slovenskej právnej terminológie (vznikajú a ustávajú sa termíny, ktorými sa pomenúvajú nové pojmy).²⁸

²⁸ V českom a slovenskom kontexte sa s termínmi ako špecifickými jazykovými prostriedkami najsystematickejšie pracuje v rámci konfrontačnej štylistiky alebo v discipl-

Z translatickeho i lingvistickeho hľadiska sú v juristickej textoch najviac zaťažou kategóriou terminologickej pomenovania. V tomto príspevku by sme sa chceli zamerať len na jeden čiastkový problém – na analýzu a porovnanie onomaziologickej štruktúry ekvivalentných terminologickejch pomenovaní a zistenie vplyvu ich utvorenosti na štruktúru a výstavbu východiskového a cieľového textu.

Základnou teoretickou platformou, o ktorú sa v príspevku opierame, je teória pomenovania vypracovaná M. Dokulilom (1962, 1968), J. Kuchařom (1963) a J. Furdikom (1993, 1995) a translatickejšia teória M. Ledererovej a D. Seleskovitchovej (1994).

Terminologickej pomenovanie má tú špecifickú vlastnosť, že si zachováva svoj význam aj v texte, aj mimo textu. V juristickej textoch, zmluvách a medzinárodných dohodách majú termíny svoju vlastnú váhu a invariantný význam bez ohľadu na kontext. V prekladových variantoch nie sú produktom náhodnej asociácie.

Prekladateľ teda musí pri preklade termínu brať do úvahy dva spôsoby jeho existencie: na jednej strane ako jednotku jazykového systému i terminologickej sústavy daného odboru (vzťah termínu k ostatným termínom vedného odboru, vzťah k „styčným“, t.j. nadradeným, podradeným, susedným, synonymným termínom), v našom prípade ide o medzinárodné súkromné právo, európske, ústavné a hospodárske právo, na druhej strane ako parolovú realizáciu v konkrétnom žánri, či už ide o medzinárodnú zmluvu, legislatívny text alebo forenznú reč.

Skúmaním termínu zo systémového hľadiska sa zaoberá teoretická a aplikovaná terminológia. Pre nás sú dôležité na jednej strane tie poznatky, ktoré sa týkajú termínu ako špecifického pomenovania, teda ako pomenovania javu skutočnosti (vzťah medzi termínom, pojmom a označovanou mimojazykovou skutočnosťou), na druhej strane motivovanosť alebo širšie utváranosť, onomaziologickej štruktúry (porov. Horecký, 1956; Kandelaki, 1977; Felber, 1981; Masár, 1991; Dolník, 1983; Kocourek, 1991).

Definícia J. Horeckého, podľa ktorej je termín pomenovaním pojmu v sústave daného vedného odboru, implikuje existenciu dvoch rovín – roviny myslenia a poznania, do ktorej patrí pojem, a roviny jazyka, do ktorej patrí termín (Horecký, 1956, s. 43). Na jednej strane teda existujú gnozeologicko-logické štruktúry vytvárané znakmi pojmového obsahu, na druhej strane jazykové štruktúry, v ktorých sa pojmový obsah vyjadruje jazykovými prostriedkami.

Na pomedzí medzi „jazykovým“ a „nejazykovým“ sa nachádzajú onomaziologickej kategórie, t. j. „základné pojmové štruktúry tvoriace v danom

líne, ktorá má názov štylistika odborného prekladu (porov. Miko, 1971; Ilek, 1971; Fürstová, 1971; Hrdlička, 1981 a i.).

jazyku základ pomenovania“ (Dokulil, 1962, s. 29). Jav, ktorý má byť pomenovaný, je najprv zaraďovaný do pojmovej triedy a v rámci tejto triedy je určený istým príznakom. Pojmová trieda vchádza do onomaziologickej štruktúry ako onomaziologická báza a príznak ako onomaziologický príznak alebo motív. Štruktúra týchto pomenovacích kategórií je teda vždy dvojčlenná.

J. Horecký (1974a, 1974b) v neskorších prácach o obsahu a forme termínu pracuje aj so spomínaným onomaziologickým rozmerom. Rozlišuje v termíne štyri zložky: pojmovú (logické spektrum), sémantickú (sémantické príznaky pojmu), onomaziologickú (sémantické príznaky pojmu, ktoré sa v danom termíne používajú ako motívy pomenovania) a onomatologickú zložku (realizácia pomenovania konkrétnymi slovami). Obsahom termínu je súhrn jednotlivých zložiek a formou jeho jazyková realizácia (z tejto formulácie nie je jasné, či onomatologická zložka je napokon súčasťou obsahu alebo reprezentantom formy).

Pre preklad termínov z jedného jazyka do druhého by nastal ideálny stav vtedy, keby boli totožné prvé dve zložky a keby pomenovacie motívy v oboch jazykoch vykazovali čo najnižší stupeň asymetrie.²

Zo všetkých členov, ktoré tvoria logické spektrum pojmu, sa v terminologickom pomenovaní jazykovo vyjadria len niektoré. Ide o tzv. motivačné znaky pomenovania. Keďže sa v slovenčine a vo francúzštine prejavujú v rôznej miere a v rôznych konfiguráciách, vybrali sme si ich za základ analýzy pri porovnávaní funkčne korešpondujúcich termínov. Podporil nás v tom i názor, že „motivačný príznak je prostriedkom komunikatívneho myslenia“ (Dolník, 1983, s. 140) a že princíp onomaziologických kategórií sa pokladá „s veľkou pravdepodobnosťou ak už nie za univerzálny, tak aspoň za dominantný pri tvorbe pomenovaní vo väčšine jazykov“ (Furdík, 1997 – rkp.).

Postupovali sme tak, že v obsahovo ekvivalentných textoch sme identifikovali korešpondujúce terminologické pomenovania a potom sme pristúpili k porovnávaniu ich onomaziologických štruktúr. Konečná fáza bola textová – súvisela so skúmaním vplyvu zistených onomaziologických symetrií a asymetrií na výstavbu a celkovú podobu cieľového textu.

Všetky termíny sme považovali za motivované slovotvorne, sémanticky alebo syntakticky. Na základe textových realizácií sme vyčlenili niekoľko typov asymetrií, a to podľa onomaziologického stvárnenia pomenovaného obsahu a podľa výberu pomenovacieho východiska korešpondujúcich termínov.

Do nasledovnej klasifikácie sú zaradené len odvodené, zložené substantíva a substantívne združené pomenovania, keďže patria z hľadiska nominačnej funkcie k najviac zaťaženým pomenovaniám (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 14 a i.).

I. Najlepšie identifikovateľný je protiklad slovotvorne motivovaný jednoslovný termín vo francúzštine a jednoslovný slovotvorne motivovaný kore-

špondujúci termín v slovenčine. Nenašli sme prípad, keď by sa líšili spôsobom utvorenosti (derivát – kompozitum). Je pozoruhodné, že korešpondujúce slová takmer vždy patria do rovnakej onomaziologickej kategórie (OK). Najbežnejšie sú deverbatívne deriváty patriace do OK názvov výsledku činnosti a činiteľských názvov:

pourvo-i – s'ťaž-nosť
recommend-ation – odporúča-nie
décis-ion – rozhodnu-tie
annonc-e – vyhlás-ka
certifi-cat – osvedče-nie
défens-eur – obhaj-ca
requér-ant – navrhova-tel'.

Uvedené dvojice sa vyznačujú aj tým, že sú utvorené rovnakým slovo-tvorným postupom a že motivačný príznak vyjadrený v slovo-tvornom základe je sémanticky ekvivalentný.

Početnejšie sú prípady, keď je pomenovacie východisko odlišné:

demand-e – žalob-a
recour-s – odvola-nie
arrêt – rozsudok
rég-l-ement – nariad-enie, predpis-o
conven-tion – dohovor-o,

v rámci kategórie spredmetnenia deja:

procéd-ure – kona-nie,

v rámci kategórie činiteľských názvov:

demand-eur – žalob-ca.

Francúzština a slovenčina sa teda líšia v perspektívach, hodnoteniach rovnakých denotátov: *odvolanie* je výsledok odvolania sa a *recours* je výsledok obrátenia sa na istú súdnu inštanciu, *réglement* je výsledkom stanovenia istej povinnosti, a nie jej nariadenia alebo predpisania.

II. Oveľa menej je takých dvojíc, keď je každý z termínov motivovaný sémanticky. Ide o aplikáciu už jestvujúceho pomenovania na nový pojem (Kuchař, 1963). V týchto prípadoch binárna onomaziologická štruktúra nie je vyjadrená – je redukovaná len na onomaziologickú bázu. Onomaziologickým príznakom je potom obsahový vzťah založený na spôsobe sémantickej zmeny. V oboch jazykoch sa najčastejšie realizuje vzťah podobnosti:

espèce – prípad
affaire – prípad
avis – stanovisko
biens – majetok
effets – majetok.

Najnovšie sa v tejto súvislosti hovorí o metaforickej terminologizácii (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 266). Mnohé zo sémanticky

motivovaných termínov sa stali termínmi po pribraní spresňujúceho prívlastku, napr. *súdny prípad*, *súdne konanie*, *acte juridique*, *cour de justice*, *actes normatifs*. Častým používaním a dominantným postavením v systéme právnych termínov sa spresňujúce prívlastky prestali používať, preto môžeme v takýchto prípadoch hovoriť o terminologickej univerbizácii.

Dôvodom, prečo je tento typ pomenovania najmenej využitý, je práve spôsob štruktúracie pomenúvaného obsahu: „bez formantov, teda implicitnejšie, než v druhých pomenovaniach“ (Kuchař, 1963, s. 113).

III. Na osi implicitnosť – explicitnosť stoja na jednej strane sémanticky motivované termíny a na druhej strane syntakticky motivované termíny alebo združené pomenovania.

V oboch jazykoch sú najviac využívané, pretože najlepšie zodpovedajú požiadavkám presnosti a motivovanosti termínov. V systéme i textovej realizácii môžu nastať rôzne typy korešpondencií: omomaziologická báza (OB) je vyjadrená sémanticky alebo slovotvorne motivovaným substantívom a onomaziologický príznak (OP) antepónovaným alebo postpónovaným prívlastkom:

marché unique – spoločný trh
monnaie unique – jednotná mena
effèt direct – priamy účinok
clause additionnelle – zmluvný dodatok
traité institutif – zriaďovacia dohoda
avis conforme – súhlasné vyjadrenie.

Ak ide o kalky (*priama aplikovateľnosť* – *applicabilité directe*, *kvalifikovaná väčšina* – *majorité qualifiée*, *jednoduchá väčšina* – *majorité simple*), preberá sa pomenovacia štruktúra i motív. V ostatných prípadoch je sémantická povaha OP i OB odlišná: *délibération en chambre* je rokovanie v komore, teda v zasadacej miestnosti, v slovenčine mu zodpovedá termín *neverejná zasadnutie*. To isté platí aj pre dvojice *héritiers en indivision* – *ideálni spoluvlastníci*, *parties en instance* – *sporné strany*, *condamnation à vie* – *odsúdenie na doživotie*.

IV. Medzi francúzštinou a slovenčinou sa najväčšie rozdiely prejavujú:

1. tam, kde slovotvorne alebo sémanticky motivovaným francúzskym termínom zodpovedajú združené pomenovania:

amend-ement – *pozmeňovací návrh*
régl-ement – *rokovací poriadok*
propri-été – *vlastnícke právo*

2. vtedy, keď združeným pomenovaniám s jednoduchým OP zodpovedajú v slovenčine združené pomenovania so zloženým OP:

droit interne – *vnútroštátne právo*
pouvoir d'exécution – *vykonávacie právomoci*
appel suspensif – *odvolanie s odkladným účinkom*

arrêt de non-lieu – rozhodnutie súdu o zastavení konania

clause de non-responsabilité – doložka o vylúčení zodpovednosti.

Okrajovo existujú aj korešpondencie s celkom odlišnou motiváciou i formálnou štruktúrou, napr. termínu *clause de la nation la plus favorisée* (klausula najviac uprednostneného národa) zodpovedá v slovenčine *termín doložka najvyšších výhod*.

Korešpondencie patriace do skupiny IV sa v analyzovaných textoch vyskytovali najčastejšie. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že slovenské právne termíny sú explicitnejšie, s väčším počtom realizovaných onomaziologických príznakov. Neplatí to vtedy, ak je v slovenčine korešpondujúcim termínom univverbizovaná lexikálna jednotka (*indemnité forfaitaire* – *odstupné*, *droit d'inscription* – *zápisné*) alebo prevzaté slovo (*droit de douane* – *clo*, *huissier* – *exekútor*). Ak sa realizuje neprevzatá podoba termínu, tvrdenie o explicitnosti slovenských pomenovaní platí (*huissier* – *súdny vykonávateľ*).

Na záver možno vysloviť nasledovnú hypotézu: kým podľa morfológickej typológie je francúzština analytickým a slovenčina flektívnym typom jazyka, v oblasti pomenovania sa v slovenčine prejavujú opačné tendencie. Slovenské právne terminologické pomenovanie je analytické. Je to jeden z dôvodov, prečo býva preložený slovenský text dlhší ako text východiskový. Potvrdenie našej hypotézy si vyžiada analýzu väčšieho materiálového korpusu pomocou vhodnej štatistickej metódy.

Literatúra

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

DOLNÍK, J.: Motivácia a hodnota termínu. *Kultúra slova*, 17, 1983, s. 133 – 140.

FELBER, H.: Teoretické a metodologické aspekty medzinárodnej štandardizácie terminológie. *Kultúra slova*, 15, 1981, s. 137 – 145.

FURDÍK, J.: Slovtvorá motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, J.: Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov. *Jazykovedný časopis*, 46, 1995, s. 74 – 82.

FÜRSTOVÁ, E.: Několik poznámek z oblasti porovnávací stylistiky. In: Preklad odborného textu. Red. A. Popovič. Bratislava, SPN 1971, s. 125 – 133.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.

HORECKÝ, J.: Základné problémy terminológie. *Kultúra slova*, 8, 1974 a, s. 129 – 132.

HORECKÝ, J.: Obsah a forma termínu. *Kultúra slova*, 8, 1974 b, s. 321 – 324.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 334 s.

HRDLIČKA, M.: Teorie překladu a teorie textu. In: Slavica Pragensia XXIV. AUC – Philologica 4 – 5. Praha. UK 1981, s. 41 – 46.

ILEK, B.: Místo teorie odborného překladu v soustavě věd o překladu. In.: Preklad odborného textu. Red. A. Popovič. Bratislava, SPN 1971, s. 9 – 24.

KANDELAKI, T. L.: Semantika i motivirovannost' terminov. Moskva, Nauka 1977. 166 s.

KUCHAŘ, J.: Základní typy struktur pojmenování. SaS, 24, 1963, s. 105 – 114.

KOCOUREK, R.: La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savante. 2-ième édition. Wiesbaden, Oscar Brandsteter Verlag 1991.

MASÁR, I.: Průručka slovenskej terminológie. Bratislava, Veda 1991. 191 s.

MIKO, F.: Štylistika odborného prekladu. In: Preklad odborného textu. Red. A. Popovič. Bratislava, SPN 1971, s. 39 – 50.

SELESKOVITCH, D. – LEDERER, M.: Interpréter pour traduire. Paris, Didier Erudition 1984. 251 s.

Pramene

Accord européen établissant une association entre les Communautés européennes et leurs Etats membres, d'une part, et la République slovaque, de l'autre part. Acte final. Journal officiel des CE, N° L 359 du 31. 12. 1994.

Európska dohoda o pridružení uzatvorená medzi Európskymi spoločenstvami a ich členskými štátmi na jednej strane a Slovenskou republikou na druhej strane. Bratislava, SOPK 1994. 303 s.

GUIHO, P. – BICHOT, J. – MARTIN, M. L.: Droit, économie, gestion. Dictionnaire. Paris, L'Hermès 1994, s. 11 – 318.

Rozhodnutia Európskeho súdu pre ľudské práva a Európskej komisie pre ľudské práva. 1 – 18. Bratislava, Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy 1997, 1998.

Синтактические приемы авторской интерпретации фразеологизмов (на материале современной прессы Украины)

Антонина Григораш

Киев

Особенностью рассматриваемых нами синтаксических приемов авторской интерпретации фразеологических единиц в современных публицистических текстах является то, что устойчивые словосочетания не изменяют своего значения и почти не подвергаются деформации. Актуализаторами их экспрессии выступают переменные элементы

внутрифразового, фразового и сверхфразового контекстов (слова, словосочетания, группы слов и предложения).

Так, психологическую природу повтора объяснил Ш. Балли. Это, во-первых, колебания, которые присущи „спонтанно зарождающейся мысли“: мысль выражается не сразу, а постепенно, шаг за шагом, в процессе своего формирования; во-вторых, „наплыв“ чувств, сопровождающих речь: „Эти импульсы проявляются в том, что мысль повторяется соответствующее число раз: сколько импульсов, столько повторений“; и, наконец, в-третьих, „вызывается потребностью сразу донести свою мысль до слушателя, внушить свою мысль собеседнику, для чего необходимо преодолеть его умственную инерцию“ (Балли, 1961, с. 124).

Повторы наблюдаются и в живой речи, где они встречаются чаще, „поскольку отражают постоянную речи“, и в письменной речи. И „это как раз один из таких случаев, которые наиболее убедительно показывают, что индивидуально-стилевые приемы представляют собой не что иное, как упорядоченные и организованные тенденции живой речи“ (Балли, 1961, с. 125).

В литературных и публицистических текстах повторения используются писателями и журналистами с большим мастерством, так как ведущую роль здесь играет сознательный подход к языку.

Роли этого приема и с точки зрения стилистики, и с точки зрения развития связанной речи уделено достаточно внимания в лингвистической и методической литературе (Иванчикова, 1969, с. 123 – 139; Чередніченко, 1952 и др.). Данный прием в лингвостилистике большинством исследователей рассматривается или как звуковое, или как лексическое явление, или как стилистическая фигура синтаксиса. Так, И. Г. Чередніченко считает, что повторение отдельных слов, словосочетаний, предложений служит эффективным способом контекстной организации высказывания, особенно в художественной речи, где употребляется как один из видов поэтических фигур: „Концентрируя внимание на повторяемых синтаксических единицах, этот стилистический прием усиливает их художественно-изобразительные возможности“ (Чередніченко, 1962, с. 380 – 385). Украинский стилист выделяет две функции повтора – экспрессивную и конструктивную:

а) повтор в лексико-семантическом плане имеет следующие основные функции: усилительную и выделительную (выделяется слово, которое наиболее значимо в смысловом отношении);

б) в синтаксисе он выполняет роль усилительно-выделительную и эмоциональную, выявляя экспрессивные акценты, фиксирует внимание читателя (слушателя) на определенных фрагментах высказывания.

Фразеологизм, как известно, имеет внешне сходную со словосочетанием или предложением синтаксическую структуру, и их компоненты

воспринимаются, по замечанию Д. Н. Шмелева, как отдельные лексемы (Шмелев, 1977, с. 320). На фразеологическом уровне функции повтора, очевидно, объединяют функции лексического, синтаксического, вообще любого повторения не только слов и конструкций, но и фонем, и морфем.

Повтор на фразеологическом уровне выполняет в контексте следующие функции:

а) усилительную и выделительную (подчеркивается семантическое наполнение устойчивого словосочетания или его компонентов);

б) эмоционально-экспрессивную (как средство оценки, комментирования);

в) конструктивную (как один из способов построения „прозаических“ строф в синтаксисе связного текста).

Степень эффективности данного приема различна, и зависит она, на наш взгляд, от его функций. Не приводит, например, к усилению выразительности повтор, имеющий конструктивную функцию. На втором месте по степени эффективности находится повтор, играющий усилительно-выделительную роль. Наконец, наиболее эффективным он оказывается, когда выполняет экспрессивно-эмоциональную функцию. Кроме того, степень эффективности этого приема зависит также, с нашей точки зрения, от емкости и образности внутренней формы фразеологизма, слитности его компонентов, своеобразия использования этого приема каждым журналистом.

Различаем два типа повтора на уровне фразеологии:

а) первый строится на отталкивании от устойчивого выражения, то есть сначала употребляется фразеологическая единица, а затем следует повтор или всего фразеологизма, или его компонентов: „Отже, спокою, такого жаданного, не матимете не те що на канікулах, а й упродовж усіх чотирьох з половиною років. Щоправда, коли виборці *висловлять* вам *довір'я* під час референдуму нинішнього року. Проте, вірю, *висловлять*“ („Голос України“, 1.01.91);

б) второй – приводит к фразеологизму, то есть на первом месте обязательно находится слово в свободном или фразеологически связанном значении, а на втором – фразеологизм, в состав которого данное слово входит на правах его компонента: „Но, оказывается, возможны еще *чудеса*. Как и все настоящие *чудеса* – *рукотворные*“ („Ведомости Daily“ [„Копейка“], 10.01.96).

Первый тип повтора – самый распространенный в фразеологическом контексте, он выполняет конструктивную и усилительно-выделительную функции: подчеркивает интенсивность действия, состояния, признака, их длительность, стойкость, концентрацию. Наблюдается несколько его разновидностей: а) повтор компонента во фразеологически связанном

значении; б) в свободном значении; в) всего фразеологизма; г) синтезированный.

Так, повтор компонента фразеологизма в свободном употреблении как индивидуально-авторский прием может реализоваться как намеренное авторское разъяснение в целях создания иронического эффекта: „Неправдой было бы утверждение, что «до лампочки» была поэзия воцарившейся со временем «дщери Петровой» Елизавете, и не только из-за того, что лампочек еще не изобрели. Пииты при ее дворе все же почувствовали какие-то признаки внимания к своему творчеству со стороны коронованной особы“ („Киевские новости“, 1.07.94). Иронический эффект достигается также столкновением в одном контексте просторечного устойчивого выражения „до лампочки“ и сугубо книжных лексических элементов (*дщерь Петрова, пииты*). Графически это столкновение выражено заключением просторечного „до лампочки“ и книжного „дщерь Петрова“ в кавычки.

Еще пример: „Пользуясь тем, что вам теперь все известно *из первых уст (первое некуда)*, сообщаем, что ни «дело Звягильского», ни дело возбужденное против ассоциации «Земля и люди», не закрыты, следствие по ним еще не закончено, расследуется и дело «Бласко» (прекращено лишь в связи с отсутствием состава преступления так называемое «ахтырское дело»)“ („Ведомости Daily“ [„Копейка“], 27.01.96). Иронический эффект достигается, как и в предыдущем случае, прежде всего графически: помещение в кавычки фразеологизма с традиционно книжной стилистической окраской свидетельствует об изменении этой окраски на противоположную, разговорно-просторечную. В качестве компонента фразеологизма в свободном употреблении фигурирует невозможная в русском языке грамматическая форма *первое* (порядковые числительные сравнительной степени не имеют). Наконец, в конце заметки выясняется, что речь идет о Генеральном прокуроре Украины. В этом случае выражение *из первых уст* могло бы считаться свободным словосочетанием, имеющим только одно, прямое значение. Однако кавычки и находящийся рядом в контексте компонент устойчивого словосочетания в свободном употреблении возвращают нас к первоначальной идее журналиста: посредством фразеологизма и повтора его компонента в свободном употреблении дать намеренное авторское разъяснение в целях создания иронического эффекта.

Повтор отдельных компонентов, а всего устойчивого словосочетания в свободном употреблении часто ведет к разрушению его грамматической структуры, к синтаксической разорванности компонентов, то есть фактически к вольному пересказу десемантизированной фразеологической единицы (такие случаи можно считать разновидностью межуровневой омонимии): „Втім, *форму підтримує* не тільки опозиція, а й

виборці, де схваленням, а де критичним словом. Прислухайтесь. С ще, коли про форму, то, ясна річ, *підтримує її тил*. Для кожного це – сім'я, рідні та близькі. Нехай усі будуть здорові, розуміють вас і підтримують, нехай наберуться терпіння чекати. А кому нехай у Новому році віддадуть руку і серце. Щастя вам!“ („Голос України“, 1.01.91). Такое намеренное авторское разъяснение значения фразеологизма путем его повтора в десемантизированном виде создает в данном контексте атмосферу доброй шутки, непринужденности изложения.

Синтезированный повтор объединяет все вышеназванные разновидности. Обычно такой повтор осложняется другими индивидуально-авторскими приемами реализации экспрессии фразеологизмов. Особенно благодатным материалом для подобного окказионального интерпретирования являются „авторские“ устойчивые сочетания, принадлежащие, в частности, современными политическим деятелям: „*Маємо те, що маємо*. Чомусь усі цей афоризм приписують першому Президентові України. А пріоритет же належить Петру Осадчуку, що він недвозначно і підкреслює: «*Маємо те, що маємо*, як писав я у вірші „Розмова“, що друкувався газетою „Літературна Україна“ 27 серпня 1992 р., а згодом ці гірки слова без посилання на джерело перевандрували в одну з промов Президента України і нині часто цитуються». Хіба не засвідчує це особливої геніальності нашого автора, його потужних творчих можливостей?! *Маємо не те, що маємо*, а *маємо* книжку значну, глибоку, пророчу. В «окартівливому сатиричному освітленні» небувало висвітлюються наші дні, цілі епохи мивають перед читачем...“ („Демократична Україна“, 21.07.94). Окказиональное устойчивое сочетание *маємо те, що маємо* повторяється сначала во фразеологически связанном значении, затем – в свободном и, наконец, в свободном же значении повторяется отдельный компонент (*маємо*) авторского фразеологизма. На употребление устойчивого сочетания в свободном значении указывает также его интерпретация: отрицательная частица *не* меняет первоначальный смысл фразеологизма на противоположный (*маємо не те, що маємо*), что переводит его в данном случае в разряд свободных сочетаний слов.

Фразеологизмы могут выступать и в функции рефрена. Основой такого рефрена является повтор устойчивого словосочетания на протяжении всей газетной статьи. Своеобразным рефреном, выполняющим характерологическую функцию и наиболее часто повторяющимся на страницах украинской прессы, является повтор одного из компонентов фразеологической единицы.

Рефренный повтор участвует в основном в создании иронии и может охватывать газетную статью от заголовка до финала, то есть создавать сквозной фразеологический образ. Так, статья „Не віддамо і сало, і ракети“ начинается следующим образом: „Ничого не можу з собою вдіяти

– відтоді, як постало питання про скасування української стратегічної зброї, не йде з моєї голови пісенька, почута на пляжі від маленької дівчинки: «Баба діда колисала, поки в діда було сало». Сьогодні наше *сало* – ядерна зброя⁴. Незважаючи на весь комізм останнього утвердження, автор статті продовжує розвивати цю своєобразну думку, поміщаючи на сей раз компоненти *дід* і *сало* в кавички, щоб підкреслити їх інносказательність: „Дехто тріумфував з цього приводу, мовляв, перемога нашої дипломатії, перші зарубіжні лідери ідуть до нас на уклін. Та годі, не будемо наївними! Ідуть і «танцюють» навколо нас, поки у нашого «дідда» Президента є те саме «сало», до якого ми всі дуже ласи. Бо поки маємо, у декого руки міцно звязані⁵. Через декілька абзаців компонент *сало* знову лишається кавычек, зато отримує іронічне найменування; при цьому читачеві ні на мить не дозволяють забути, що мова йде про ядерну зброю: „Про всі ці перипетії навколо нашого *сала*, яке сьогодні називають українським снікерсом, з першого свого номера розповідала «Українська Газета». І заявляла про те, що ядерна зброя занадто впливає на світовий клімат, щоб нею легковажно розпоряджатись. Але чи станеться так, як гадається?» І, нарешті, фінал, в якому стійке словосполучення повторюється повністю, як і в початку статті: „Сумніви, сумніви... І тому дуже і дуже хочеться, щоб наш Президент вибрав правильну лінію поведінки і нам всім не довелося співати «Баба діда колисала, поки в діда було сало»... („Українська Газета“, 3 – 16 березня 1994). Окремі компоненти фразеологізму в статті використовуються в різних падежах (*у діда, сало*), що не перешкоджає сприйняттю всього фразеологічного вираження як цілісного.

Однак рефренний повтор може повідомляти про повествованню і відповідну медитаційну настроєність, навіть певну торжественність. Наприклад, відомий афоризм А. П. Чехова введений в політико-філософський контекст. Далі він обігрується таким чином, щоб ще наочніше підтвердити правоту висновків автора газетного матеріалу: „Пам’ятаєте, як у часи лікнепу і діти, і дорослі повторювали услід за вчителями: «Ми не раби. Раби не ми». Такий спосіб звільнення від холуйства виявився неефективним. Навряд чи за кавою ми винайдемо якийсь інший, універсальніший спосіб. Мабуть, правий був Антон Чехов, російський письменник, в жилах якого, як стверджують дослідники, текла й українська кров: *раба треба вичавлювати з себе самотійно, по краплині*. Скажете – діти? Маєте рацію. Але це ж наші діти, які, ще не усвідомлюючи, накопичують ті *краплинки* духовного рабства і до чехівської поради ставитимуться, боюся, вже без нашого пістету. Але потреба у спілкуванні виявляється сильнішою за меркантильність, в усякому разі у покоління, що змушене було виробляти в суперечках на кухні свою ідеологію буття. Вона ніколи і нічим не збігалася з офіцій-

ною, якою нас перегадували, втрачаючи почуття міри, вожді та вірні «підручні партії», представники однієї з найдревніших професій – журналісти. Ми, що мали честь або безчестя належати до цієї когорти, за чехівською порадою *вичавлювали з себе*, як нам здавалося, *по краплині раба*, щоб мати право сказати хоча б самому собі: «Я вільний». Але чи ж вистачить життя одного покоління, щоб переконатися, що ця *краплина* принизливого *рабства* була останньою?» („Культура і життя“, 31.07.93). В этом большом по объему контексте чеховское крылатое выражение в свободном пересказе журналиста играет не только информационную, эмоциональную и эстетическую роль, но и выполняет конструктивную, или композиционную, функцию: повторение компонентов чеховского устойчивого сочетания позволяет автору газетного материала рассмотреть проблему „духовного рабства и избавления от него“ со всех возможных точек зрения. Такое повторение компонентов наряду с самим крылатым выражением также создает сквозной фразеологический образ, который, собственно, и лежит в основе рассуждений журналиста. В данном случае рефренный повтор также охватывает всю газетную статью – от заголовка до финала.

Таким образом, устойчивые словосочетания в газетном тексте могут выполнять композиционную, или конструктивную, функцию, которая выражается в следующем:

а) в начале статьи повторяется фразеологизм (или компонент этого фразеологизма), который служит ее заглавием, как бы сосредоточивая внимание читателя на предмете разговора. Обычно он включается в первый абзац статьи, подкрепляя, уточняя, давая образное завершение мысли;

б) фразеологическая единица выступает как итог, вывод статьи, подводит как бы черту под авторскими рассуждениями. Подобные *итоговые* устойчивые словосочетания употребляются как бы в качестве „морали“, а структура подобного текста напоминает композицию басни.

Итак, синтаксические контекстные приемы авторской интерпретации фразеологизмов, не затрагивающие семантического плана устойчивых словосочетаний, являются одним из важных ресурсов экспрессивности фразеологического контекста, той базой, которая дает возможность журналисту создавать емкие, яркие выразительные словесные образы.

Литература

БАЛЛИ, Ш.: Французская стилистика. Москва 1961. 394 с.

ИВАНЧИКОВА, Е. А.: Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения. – В кн.: Мысли о современном русском языке. Москва 1969, с. 123 – 139.

ЧЕРЕДНІЧЕНКО, І. Г.: Нариси з української фразеології: з російсько-українськими паралелями. Ч. I. Київ 1952. 144 с.

ЧЕРЕДНІЧЕНКО, І. Г.: Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ 1962. 495 с.

ШМЕЛЕВ, Д. Н.: Современный русский язык. Лексика. Москва 1977, с. 288 – 333.

Hranica medzi apelatívmi a propriami a písanie predložkových terénnych názvov

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Bezprostredným podnetom na napísanie tohto príspevku boli problémy, s ktorými sme sa stretli a následne museli vyrovnat' pri zápise zozbieraných terénnych názvov do zoznamov terénnych názvov dizertačnej práce a pri ich ďalšom lexikálno-sémantickom rozboře. Dostatočná znalosť skúmaného regiónu a onymického súboru nám umožnila stanoviť hranicu medzi apelatívmi a propriami¹ (pochopiteľne, len v danom regióne) a ponúknuť tak možnosť riešenia tohto problému.

Zo samostatnej definície onomastiky („spoločenskovedná, jazykovedná disciplína, zaoberajúca sa výskumom vlastných mien“ – Úvod do onomastiky, 1986, s. 6) a predmetu jej výskumu vyplýva určité napätie pri stanovení hranice medzi apelatívmi (ako jedným zo zdrojov proprií) a propriami. V procese proprializácie sa od začiatku tejto vednej disciplíny hľadá moment

¹ S podobným problémom, ako je písanie predložkových terénnych názvov, sa slovenská jazykoveda stretla pri písaní urbanoným. „Ako dozretý problém v slovenskej pravopisnej sústave sa ukázal nový spôsob písania názvov typu *Ulica osloboditeľov*, *Most Slovenského národného povstania*, *Námestie hrdinov*, *Sad slobody* a pod. namiesto doterajšieho spôsobu písania typu *ulica Osloboditeľov*, *most Slovenského národného povstania*, *námestie Hrdinov*, *sad Slobody*, v ktorom sa začiatok vlastného mena nesignalizoval na pravom mieste: vlastným menom je tu totiž celé spojenie *Ulica osloboditeľov*, nie iba jeho druhá časť (t. j. *osloboditeľov*). Nový spôsob písania takto spresňuje i zjednodušuje grafický záznam časti vlastných mien“ (PSP, 1998, s. 14). V týchto prípadoch ide o všeobecný problém, ktorý sa vyskytol na celom území Slovenska, preto sa mohol riešiť jednotne. Signalizácia začiatku vlastného mena je vlastne problematickým miestom aj pri písaní predložkových terénnych názvov, jej riešenie je však omnoho zložitejšie a nejednoznačné.

prechodu z jednej základnej kategórie slovnej zásoby do druhej.² Jednoznačné určenie hranice sa však doteraz nepodarilo – názory jednotlivých onomastikov a jazykovedcov sa rozchádzajú.³ Presné stanovenie statusu propria v procese onymickej nominácie je dôležité aj z čisto praktického hľadiska – štandardizácie názvov a písania veľkých písmen v štandardizovanej podobe terénnych názvov.

Stanoveniu hranice medzi apelatívami a propriami venovala pozornosť aj J. Pleskalová (1978; podobne aj 1992), ktorá rozdelila toponymá do štyroch základných skupín – I. objekt nazvaný podľa polohy pri inom objekte, II. priame pomenovanie objektu, III. charakterizovanie objektu pomocou jeho vlastností, IV. názov objektu podľa majiteľa. Podľa Pleskalovej nedochádza k napätiu v III. a IV. skupine, problematickými sa javia prvé dve skupiny – „v týchto prípadoch není hranice mezi apelativy a proprii ostrá“ (Pleskalová, 1978, s. 296). Autorka však konštatuje, že aj tieto názvy objektov plnia onymické funkcie, preto „toto označení funguje jako vlastní jméno a uživatelé sami dovedou vymezit rozsah takto pojmenovaného objektu“ (c. d., s. 297). Z uvedeného vyplýva, že predložkové terénne názvy predstavujú označenie samostatného geomorfologického objektu (tak aj Blanár, 1996⁴; Majtán, 1971⁵, 1974; Šrámek, 1980).

R. Šrámek (1980) uvádza, že predložkové terénne názvy vznikajú spojením predložky so substantívom alebo adjektívom, pričom v skupine spojenia predložky so substantívom sa môžu s predložkou spájať „jak apelativa (Za lesem, Na nivě...), tak jiná propria (Pod Chlumem = pod kopcem ‚Chlum‘...)“ (c. d., s. 638). Opäť sa teda dostávame k vymedzeniu hranice medzi apelatívom a propriom.

Pri spracúvaní získaného materiálu sme sa museli vyrovnat' s otázkou zápisu predložkových terénnych názvov. Zistili sme, že ani u iných autorov nie je daná problematika jednoznačne vyriešená a pomenovanie sa píše s malým písmenom,⁶ Šrámkov terminus technicus – „relační objekt“⁷ sa vtedy chápe

² V. Blanár píše, že „pri vzájomných prechodoch od vlastných mien k apelatívam a najmä od apelatív k vlastným menám vznikajú vrstvy názvov, ktoré nemajú iba typické znaky jednej z týchto dvoch základných kategórií slovnej zásoby, a pokiaľ ide o vymedzenie ich statusu, dodnes sa mienky rozchádzajú“ (Blanár, 1996, s. 24).

³ Problematika vzťahu a hranice medzi apelatívami a propriami bola predmetom rokovania na XIII. onomastickom kongrese v Krakove (r. 1977). Ani tu sa nenašlo jednoznačné riešenie tohto problému (Blanár, 1996, s. 42).

⁴ V. Blanár hodnotí takéto názvy ako motivačný model, pri ktorom ide o pomenovanie vzhľadom na jestvujúcu toponymiu (c. d., s. 64).

⁵ M. Majtán podporuje výklad M. Karaša, že ide o konštantný priestorový vzťah a že názov sa používa „v ustálenej podobe bez ohľadu na momentálnu polohu hovoriaceho k nazývanému objektu“ (c. d., s. 47).

⁶ Tento problém nie je dostatočne vyriešený ani v Pravidlách slovenského pravopisu, kde sa pri výklade o problematike písania veľkého písmena spomínajú časti chotá-

ako apelatívum, alebo sa píše s veľkým písmenom, a vtedy sa chápe ako proprium. Toto rozdielne chápanie vysvetľuje M. Majtán tak, že napr. „*Hrb* je spravidla názov fyziografického objektu, *Na hrbe* spravidla názov hospodárskych objektov, nachádzajúcich sa na ňom“ (Majtán, 1971, s. 47). Orientácia hospodárskych objektov je však opísaná pomocou už pomenovaného objektu (v našom prípade *Hrb*). Zápis takýchto objektov by mohol byť teda – pole *Na Hrbe*.

V práci preto rozlišujeme písanie relačného objektu s veľkým a malým písmenom – ak sme zistili pomenovanie objektu v bezpredložkovej podobe, zapisujeme predložkový názov s veľkým písmenom, pretože ide o pomenovanie objektu pomocou predložky a už existujúceho propria. Ak sme relačný objekt nezaznamenali ako proprium, píšeme predložkový názov s malým písmenom „orientátora“. Mohli by sme preto uvažovať o dvoch druhoch relačného objektu – o apelatívnom a o propriálnom relačnom objekte. Napr. názvy *Pot Skalou*, *Pret Sviňarki*, *Za Vŕxom* (MH), *Do Hŕdzaviho*, *Do Hutki*, *Na Osiskáx*, *Pod Dŕiel* (Mu), *Do Mláki*, *Do Virobisk*, *Na Hľišisko*, *Na Ribňik* (MDL) *Do Róni*, *Na Konopiskox*, *Na Kopánku*, *V Róni*, *Za Bandišku* (Rv)... obsahujú propriálny relačný objekt, ale terénne názvy *Pri križu*, *Pri valove* (MH), *Medzi vodami*, *Nat ťehlárňou*, *Pod brezini* (Mu), *Do lještŕi*, *Do slíža* (MDL), *Gu žobráckej studňiške*, *Na žľábok* (Rv)... obsahujú apelatívny relačný objekt.

Podobne túto problematiku chápeme aj pri rozsiahlejších (prípadne geomorfologicky členitejších) objektoch, ktoré sa ďalej členia a rozlišujú – napr. lúku a polia v Muránskej Lehote nazývajú *Tak* (*Tag*). Keďže v minulosti sa toto územie delilo učiteľovi a farárovi, dodnes rozlišujú *Cirkevní Tak* a *Školskí Tak*. Rozsiahlu lúku označujú ako *Pažiť*, ktorú ďalej členia na *Nižnú Pažiť* a *Višnú Pažiť*⁸. Podľa tejto zásady zapisujeme aj ďalšie terénne názvy – *Kosteľec*, ktorý sa členia na *Nižní Kosteľec* a *Višní Kosteľec* (Mu), *Dŕielik*, v rámci

rov, polí a pod., „napr. *Rovienky*, *Záhumenice*, *Žiarice*, *Smrečina*, *Studnička*, *Hnilec*, *Jakubčáková*, *Košiarec*, *Rakovec*, *Stráň*, *Horné lúčky*, *Riedky diel*, *Suchá Simička*, *Mútna studňa*, *Starý laz*, *Starý Rakovec*, *Pod skalou*, *Medzi vrchmi*, *Za lúčkami*, *Pri troch duboch*, *Za kalváriou*, *Pod Brložným*, *Pod Močiarkou*“ (PSP, 1991, s. 66; PSP, 1998, s. 59). Miesto označené *Pod kalváriou* by sa malo písať *Pod Kalváriou*, pretože v obci býva spravidla len jeden vrch pomenovaný ako *Kalvária*, a preto ide o orientáciu pomocou tohto objektu.

⁷ Pozri Šrámek (1980, s. 646 a n.).

⁸ J. Pleskalová (1978) pri stanovení hranice medzi apelatívami a propriami píše, že „jména nemohou byť utvorená pouze z apelativ běžných v jazyce...“ (c. d., s. 297). Ako výnimku z tohto pravidla uvádza apelatívum, ktoré je určitým spôsobom príznakové, a teda sa nezaraďuje do apelatívnej skupiny. Túto tézu potvrdzuje zápis dvoch onymických bodov – *Višňje lúki* a *Nižňje lúki* (MLe) –, keďže neexistuje objekt **Lúki*: išlo by o označenie, ktoré by bolo príliš všeobecné a nespĺňalo by funkcie propria.

ktorého rozlišujú *Přední Ďjelík* a *Zadní Ďjelík* (MDL). Rozsiahla rovina medzi Revúcou a Muránskou Dlhou Lúkou sa v toponymii Revúcej označuje ako *Roveň*. Štátna cesta ju rozdeľuje na *Ňižnú Roveň* a *Višnú Roveň*.

Z tohto pohľadu je problematické rozlíšenie apelatíva *rybník* v názve *Višní ribňík* (MLE), pretože v minulosti tu existovali dva rybníky (*Nižný rybník*, ktorý neskôr zanikol, a *Vyšný rybník*). Hoci dnes existuje proprium *Rybník*, tento objekt sa označuje aj ako *Višní ribňík*. V tomto názve považujeme substantívnu časť za apelatívnu zložku.

Niektoré terénne názvy majú spravidla len apelatívny relačný objekt. Napr. časť obce *Pret křčmou* (MH) je orientovaná pomocou tamojšieho pohostinstva. V praxi však nefunguje toponymický objekt nazvaný **Křma*. Podobne je to aj v prípade orientácie podľa križa (umiestneného na križných cestách, prípadne ako pomník pri cestách a pod.). Ide o dôležitý orientačný bod, známy v celej obci, ktorý však nefunguje v onymickej sústave ako priamy názov (nikto nebude mať lúku **Kříž*). Takýmto predložkovým názvom je pomenovaná lúka v Muránskej Hute – *Pri križu*. Priamy názov vznikne vtedy, ak objekt bol motivovaný tvarom križa – horská lúka v Revúcej (*Kříš*, aj *Tri chotáre*, *Křížná Polana*) ktorá sa nachádza na rozhraní chotárov Revúcej, Muránskej Dlhej Lúky a Filiara, vytvára križ v tvare T. Preto vedľajší objekt orientovaný podľa tejto lúky má propriálny relačný objekt.

Z čoho však vyplýva rozdielne chápanie relačného objektu (a teda aj jeho písanie) – raz ako apelatíva a raz ako propria? Vyššie úvahy vychádzali z pragmatickej stránky poznania názvov jednotlivých onymických bodov a ich analýzy. Ako to však funguje, ak nevieme, či ide o orientáciu pomocou apelatíva alebo už existujúceho propria? Odpoveď pravdepodobne spočíva v „pocite previazanosti“ jednotlivého pomenovania s pôvodným apelatívom. V začiatkovej fáze propriálizácie je každé vlastné meno „sémanticky i slovo- tvorné, tj. modelové, štruktúrne jasné a prűhľadné“ (Šrámek, 1976, s. 11). Z toho vyplýva, že pokiaľ dané apelatívum funguje v aktívnej slovnej zásobe obyvateľstva, „pocit previazanosti“ (v podstate vedomie motivácie) s apelatívom je vysoký, a teda takýto relačný objekt by sa zapisoval s malým písmenom. Pokiaľ však použité apelatívum nefunguje v aktívnej slovnej zásobe, stráca sa možnosť presného zistenia motivácie, proprium sa desémantizuje, daný relačný objekt sa chápe ako proprium, preto sa zapisuje s veľkým písmenom. Niekoľko takýchto apelatív analyzoval V. Šmilauer (1970), prípadne boli predmetom článkov viacerých onomastikov v Zpravodaji Místopisné komise ČSAV, Acta onomastica. Jednou z najnovších prác, ktorá venuje pozornosť zaniknutým apelatívum, je kapitola *Lexikálna stránka terénnych názvov* v monografii M. Majtána (1996).

Aby sme si overili vyššie spomínané chápanie relačného objektu, zadali sme študentom slovakistiky na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 6 anketových úloh, ktoré zneli:

- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve vrchu *Kýčera*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve lúky *Pod Kýčerou*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve vrchu *Hrb*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve lúky *Na Hrbe*.
- Cez dedinu tečú tri potoky, ktoré sa volajú *Tichá voda*, *Hačava* a *Potok*. Napíšte a odôvodnite písanie začiatočných písmen v týchto názvoch.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočných písmen v názvoch lúk *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou*, *Za Potokom*.

Úlohy boli pomerne ľahké a pozostávali vlastne z troch sérií s nadväznosťou druhej úlohy (problematika predložkového terénneho názvu). V prvých dvoch úlohách išlo o desémantizovaný objekt (*Kýčera*), v ďalšej dvojici išlo o objekt, ktorého apelatívna zložka aktívne funguje v slovnej zásobe a v tretej dvojici išlo o kombináciu predchádzajúcich úloh.

Anketu celkovo vyplnilo 69 poslucháčov I., II. a V. ročníka. Jednotlivé úlohy správne vyriešilo 41 študentov, ktorí pravdepodobne postupovali podľa analógie.

Do druhej skupiny sme zaradili odpovede, v ktorých študenti napísali malé písmeno predložky v predložkovom tvare terénneho názvu. Išlo o 18 odpovedí. Študenti odôvodňovali písanie predložiek *na*, *za* s malým písmenom tým, že predložka nie je súčasťou vlastného mena, prípadne, že ide o orientáciu pomocou predložky a pod. Táto skupina nepochopila nominatívnu funkciu propria (ak by sme použili terminológiu z poznámky č. 1, „začiatok vlastného mena nesignalizovali na pravom mieste“), ale predložkový terénny názov chápali len ako bližšie určenie miesta. Časť študentov v tejto skupine písala s malým písmenom len predložku *na* (*na Hrbe*), ale predložku *pod* písali s veľkým písmenom (*Pod Kýčerou*). Ďalšia časť študentov z tejto skupiny nepochopila správne druhú úlohu, pretože ako súčasť názvu chápala aj apelatívum *lúky* – teda *Lúky pod Kýčerou* (písané aj ako *lúky pod Kýčerou*⁹).

Tretiu skupinu tvorili odpovede, ktoré boli z nášho pohľadu najzaujímavejšie, pretože potvrdili našu tézu o chápaní relačného objektu raz ako apelatíva a inokedy ako propria. Desať týchto odpovedí však nebolo celkom rovnakých. V jednej odpovedi respondent napísal názov v tvare *pod kýčerou* a písanie malých písmen odôvodnil, že ide o „názov lúky, podstatné je umiestnenie, nie názov vrchu“. Druhý predložkový názov však napísal v tvare *na Hrbe* s poznámkou „umiestnenie“. Ďalšie tri odpovede zaznamenali názov *Pod Kýčerou*, ale *Na hrbe*, názvy *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou* a *Za Potokom* boli písané s malými písmenami *t*, *h*, *p* i s veľkými. Môžeme preto tvrdiť,

⁹ Tu považovali za propria len bezpredložkový tvar *Kýčera*.

že relačný objekt, ktorého apelatívna forma funguje v aktívnej slovnej zásobe, chápaní len ako apelatívum, ale pri desémantizovanom relačnom objekte ho chápaní ako proprium. Jedna odpoveď však naruša túto tézu, pretože tu boli názvy zapísané v podobách *Pod kýčerou, na Hrbe*.

Päť odpovedí bolo zaujímavých najmä zápisom virtuálnych lúk *Za Tichou vodou, Za Hačavou* a *Za potokom*. Pre poznanie procesu myslenia pri chápaní propria bolo dôležité aj poradie jednotlivých názvov. Zaznamenali sme totiž, že pôvodne boli zapísané správne, teda *Za Tichou vodou, Za Hačavou*, ale pod tlakom „motivačného apelatíva“ *potok* relačného objektu *Potok* prepísali veľké písmená relačných objektov *Tichá voda* a *Hačava* na malé. V jednej odpovedi sme zachytili podoby *Za tichou vodou, Za potokom*, ale *Za Hačavou* s odôvodneniami – „Za Hačavou = názov lúky za potokom, ktorý musíme uviesť tiež v názve, aby bol jasný význam (hačava – nevieme, čo by to znamenalo), Za tichou vodou, Za potokom – sú významovo jasné názvy, preto tam netreba písať veľké T a P“.

Záverom možno konštatovať, že problematika prechodu od apelatíva k propriu sa významne odráža najmä pri predložkových terénnych názvoch. Dôsledné uplatňovanie zásady, že v predložkovom tvare terénneho názvu sa píše veľké písmeno orientátora vtedy, ak takýto objekt existuje aj ako proprium, je možné len pri dôkladnej znalosti daného onymického súboru. Táto zásada by našla uplatnenie pri štandardizácii terénnych názvov v zoznamoch geografických názvov Základnej mapy SR v mierke 1 : 50 000 (ZM 50), prípadne Základnej mapy SR v mierke 1 : 10 000 (ZM 10), ktoré sú následne záväzné pre vydavateľov máp. Pre potrebu školskej praxe je však takáto zásada nevyhovujúca pre jej nejednotnosť.

Zoznam skratiek

- PSP – Pravidlá slovenského pravopisu
- ZMK – Zpravodaj Místopisné komise ČSAV
- MH – Muránska Huta
- Mu – Muráň
- MDL – Muránska Dlhá Lúka
- Rv – Revúca

Literatúra

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava, Veda 1996. 250 s.

MAJTÁN, M.: Z problematiky predložkových zemepisných názvov. Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 41 – 48.

MAJTÁN, M.: Dva typy predložkových zemepisných názvov. Slovenská reč, 39, 1974, s. 146 – 149.

- MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava, Veda 1996. 191 s.
- PLESKALOVÁ, J.: K hranici medzi apelativy a proprietii (na materiálu pomístních jmen). Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *XIX*, 1978, s. 296 – 300.
- PLESKALOVÁ, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany 1992. 151 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 533 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1998. 573 s.
- ŠMILAUER, V.: Příručka slovenské toponomastiky. Praha, Academia 1970. 216 s.
- ŠRÁMEK, R.: Onymický příznak. In: VI. slovenská onomastická konferencia. Nit-ra 4. – 6. apríla 1974. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1976, s. 7 – 13.
- ŠRÁMEK, R.: Pomístní jména typu „ZA LESEM, NA NIVĚ“. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *XXI*, 1980, s. 638–650.
- Úvod do onomastiky. Zostavili M. Blicha a M. Majtán. Prešov, PF UPJŠ 1986. 147 s.

Veda pre vedu alebo Synonymia v zajatí jazykovedy?

Adriana Rajnohová

Katedra germanistiky, FHV UMB, Banská Bystrica

Napísanie nášho príspevku nemotivovalo poznanie vedca, ale poznanie recipienta vedeckej literatúry, preto náš príspevok nechceme charakterizovať atribútom „vedecký“, ale ako poznámku na margo vedy o jazyku. Toto úvodné konštatovanie provokuje k formulácii otázky „Čo je obsahom pojmu ‚vedecký‘?“ a vôbec „Čo je veda?“. Hľadanie odpovede nemá byť samoúčelné. Korešponduje s cieľom príspevku – odhaliť dôsledky systémových dedukcií lingvistickej teórie v oblasti synonymie.

Pri obsahovom vymedzovaní pojmu *veda* budeme postupovať intuitívne (nejde nám o postulovanie definície). Znaková forma tohto slova explicitne poukazuje na jeho obsahový príznak *vedieť*. *Vedieť* znamená (o. i.) *poznať*; *poznanie* implikuje *odhaľovanie a pochopenie zákonitostí reálneho sveta*. Ale veda nezostala len na úrovni zmyslového poznávania. Triedila, abstrahovala, systematizovala – v pozícii služobníčky ľudstva, teda s cieľom využiť poznanie v prospech človeka a spoločnosti. Ak súhlasíme s tvrdením, že lingvistika je veda o jazyku, potom súhlasíme i s deduktívnym konštatovaním, že skúma jazyk v záujme človeka. Či je to naozaj tak, ukážeme ďalej – na príklade synonymie.

O lexikálnej synonymii a synonymách vzniklo neprehľadné množstvo literatúry. Na začiatku sa synonymá definovali ako slová s rovnakým alebo podobným významom a rozdielnou fonologickou formou (Schippan, 1992,

s. 206). Takéto obsahové vymedzenie pojmu sa hlboko zakorenilo vo vedomí jeho používateľov. Ale... synonymá už dávno nie sú tým, čím bývali...

Na lingvistickej scéne sa objavil *význam*. Hľadanie odpovede na otázku, čo je význam, vyústilo do terminologického pluralizmu, ktorý bol a je „fantómom“ v definícii synonymie (k dôsledkom názorovej nejednotnosti o obsahu pojmu význam pre pojem synonymie porov. Rajnohová, 1998, s. 232 – 237). Jediný konsenzus, ktorí lingvisti dosiahli, bol ten, že význam nie je denotát. Toto poznanie iniciovalo diskusie o „bytí či nebytí“ *významovej identity* – jedného z určujúcich kritérií synonymie. Identita významu sa stala „fatamorgánou“. Jej zástancovia podľahli presvedčivej argumentácii odporcov, založenej na existencii dvoch dôležitých princípov vývinu prirodzených jazykov: princípu ekonómie vo vyjadrovaní a princípu diferenciacie vo vyjadrovaní (Linke – Nußbaumer – Portmann, 1994, s. 154). Princíp ekonómie vo vyjadrovaní involvuje zákaz vzniku znakov s rovnakým významom; ide teda o akési „stop“ pre synonymiu v jej pojmovom vymedzení ako významovej identity. Princíp diferenciacie vo vyjadrovaní zovšeobecňuje fakt sémantického prehodnocovania adeptov na absolútnu synonymiu: dva výrazy s rovnakým významom nadobudnú nový význam alebo získajú nové významové odtiene. Diferenciácia skutočnosti pomocou významov a významových konotácií síce „odzvonila“ významovej identite, ale znamenala nádej pre *významovú podobnosť* a pojem s týmto obsahom, teda pre synonymiu. Ako sa neskôr ukázalo, redukcia uvedenej definície na synonymá ako slová s podobným významom a rozdielnou fonologickou formou bola presvedčivejšia, ale nie uspokojivá (Juhász, 1970, s. 111). Objavili sa otázky: Čo je podobnosť? Kde sú hranice podobnosti? Kedy sú dva významy podobné? Koľkými spoločnými sémami musia disponovať, aby sme mohli hovoriť o významovej podobnosti? – Potenciálnou schopnosťou metaforizácie a metonymizácie každého slova sa definitívne odôvodnila nemožnosť striktného vymedzenia hraníc významovej podobnosti. Dôsledok? Konštatovanie devalvácie pojmu synonymie s touto sémantickou bázou. Kváziriešenie problému rozsahu významovej podobnosti ako určujúceho kritéria priniesla definícia: „Synonymá sú formálne nerovnaké lexikálne jednotky rovnakého slovného druhu alebo s rovnakou syntaktickou funkciou, ktoré majú spoločné relevantné významové elementy a väčšinu spoločných kontextových spojení a používajú sa v homogénnej jazykovej spoločnosti“ (Filipec, 1968, s. 196). Kritérium významovej podobnosti sa nahradilo kritériom spoločných relevantných významových elementov. Odhliadnuc od skutočnosti, že ide o výklad slova *podobnosť* (porov. výkladový slovník), zaujíma nás obsah *relevantných významových elementov*. Je vôbec možné objektívne postulovať „relevantné“ a „irelevantné“ bez formulácie zorného uhla pohľadu na skúmaný jav, inými slovami – bez formulácie účelu výskumu? Ved' to, čo sa javí z aspektu A ako relevantné, nemusí byť relevantné z aspektu B.

Náš záver č. 1 teda znie: Vágný obsah pojmu význam a následné riešenie pseudoprobémov významovej identity a významovej podobnosti (ak nevieme, čo je význam, nemôžeme vedieť, čo je významová identita a významová podobnosť a či vôbec existujú), absencia účelu výskumu v teórii synonymie majú za následok odpredmetnenie pojmu synonymum.

Všimnime si i ďalšie dve kritériá vo vyššie uvedenej definícii.

Väčšina spoločných kontextových spojení síce rozšírila obsah pojmu synonymum, ale zúžila jeho rozsah: výrazy, ktoré sú synonymné na jazykovej rovine, nemusia byť synonymné na rovine parole.

Zaujímavé sú i konzekvencie postulácie *homogénnej jazykovej spoločnosti* ako určujúceho kritéria synonymie. Homogénnou jazykovou spoločnosťou označujeme používanie jazyka špecifickou skupinou ľudí, t. j. príslušníci istej komunikačnej skupiny inklinujú k tvorbe a používaniu vlastných jazykových prostriedkov. Zostavenie takejto skupiny určujú determinanty extralingválnej dimenzie: čas, priestor, sociálne postavenie a i. Predchádzajúce obsahové vymedzenie homogénnej jazykovej spoločnosti pripúšťa nielen ich spoločensko-sociálny, ale i jazykový dosah. Jeho dôkazom sú viaceré existenčné formy jazyka – (na lexikálnej rovine) tzv. lexikálne subsystemy. Kritérium homogénnej jazykovej spoločnosti teda vyriešilo problém relácie synonymy – lexikálne subsystemy nasledovne: lexémy z dvoch rôznych lexikálnych subsystemov nevstupujú do synonymických vzťahov.

Náš záver č. 2: Formuláciou ďalších kritérií pre pojem synonymie sa síce vyhovel požiadavke exaktnosti lingvistickej terminológie, ale pojem synonymie sa takmer vyprázdnil. Stačí siahnuť po synonymickom slovníku a aplikovať spomínané kritériá na ktorúkoľvek z vybraných lexém: koľko z nich oprávňuje definícia lexikálnych synonymy nosiť tento atribút bez toho, aby sme museli formulovať podmienku pri ich identifikácii: X a Y sú synonymy, ak...?

Naše úvahy nepotvrdili úvodnú dedukciu, podľa ktorej lingvistika skúma jazyk v záujme človeka – pre človeka. Práve naopak: systémové dedukcie lingvistickej teórie devalvovali synonymiu ako jazykovednú kategóriu, hoci synonymia ako fenomén fungujúceho jazyka existuje. My sa nesmieme pýtať: „Sú/nie sú X, Y synonymy?“, ale „Aký je cieľ, zmysel, účel synonymických konfrontácií týchto lexém?“, a ak uvažujeme v širších súvislostiach: „Aký je cieľ, zmysel, účel parciálnych lingvistických výskumov vôbec?“ Lingvistika musí ostať lingvistikou, teda vedou o jazyku, nemala by sklznúť do roviny akejsi pojmovej a uviaznuť v sieti metajazyka.

Literatúra

FILIPEC, J.: Zur Theorie der lexikalischen Synonymie in synchronischer Sicht. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, 1968, 2/3, s. 189 – 198.

JUHÁSZ, J.: Probleme der Interferenz. Budapest 1970.

LINKE, A. – NUSSBAUMER, M. – PORTMANN, P. R.: Studienbuch Linguistik. Tübingen 1994.

RAJNOHOVÁ, A.: Synonymia a význam. In: Acta Universitatis Matthiae Belii. Sekcia filologická, č. 2. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 1998, s. 232 – 237.

SCHIPPAN, T.: Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen 1992.

Proti

Carlos Alonso Hidalgo

Filozofická fakulta PU, Prešov

1. Úvod

Predchádzajúce práce v oblasti počítačovej lingvistiky dokázali, že je zbytočné zadať do počítača súhrn pravidiel, keď potom počítač nebude vedieť, aké pravidlo treba uplatniť. Na druhej strane, počítač je stroj, ktorý pracuje s množinami a podmnožinami, s celkami a časťami, a práve preto je neschopný operovať s definíciami súčasných gramatík. Ďalšie premisy opisujú jazykový systém z hľadiska teórie množín. Sú to premisy, s ktorými počítač dokáže pracovať:

– Celok je vytvorený všetkými jeho časťami.

Príslovkové určenia, priame, nepriame predmety... Čo sú to za časti, ktoré sa vydeľujú vo vete, ak nie je potrebné, aby v nej všetky boli prítomné, aby jestvoval celok?

– Celok bez jednej časti sa nemôže stať celkom, práve preto všetky časti sú rovnocenné, aj keď nie sú rovnaké.

Podľa toho nie je správne povedať, že vo vete sú niektoré prvky dôležitejšie ako iné a že jestvujú prvky, ktoré sa dajú z vety vynechať. Keby sme pripustili, že systém môže fungovať bez niektorých zo svojich častí, potom by sme potrebovali pravidlá na to, aby sme určili, aké časti sa môžu vynechať. Vznikli by vtedy aj výnimky.

– Musíme hľadať spoločné črty, nie črty, ktoré rozlišujú časti, ak chceme poznať, aký je celok.

Jazykoveda skúma množiny, rozdeľuje v množinách podmnožiny – veta je tým väčšia, čím väčší počet podmnožín má. Takýmto spôsobom skúmame detaily jednotlivých častí, ale nie detaily celku. Moja práca ide iným smerom:

– Celok je tým väčší, čím menej podmnožín má.

– Jazyk je ako mapa. Jazyk je systémom znakov zviazaných medzi sebou, v ktorom pozícia jedných je určená v relácii pozície iných: mesto je vedľa rieky a štít sa nachádza na severe pohoria. Nikde nie je napísané, že stromy musia rásť v lese, aj keď sa väčšina nachádza tam.

Gramatika je odpoveďou na otázku: „Aké pravidlá musíme dodržať, keď hovoríme po slovensky?“ Avšak veda musí vedieť, aké otázky môže klásť prírode a aké nie. Nikto a nič ťa nenúti hovoriť podľa určitých pravidiel, ak ostatní hovoria ako ty. Po slovensky musíš hovoriť, ako hovoril tvoj otec, ako sa rozprávajú ľudia v tvojej dedine.

2. Proti teórii jazykového znaku

Tvrdenie „jazykový znak má dve zložky: formu a význam“ je pravdou z hľadiska dospelého lingvistu, ale nie je pravdou z iných hľadísk:

– Podľa Piageta (Inhelder – Piaget, 1955) um dieťaťa v etape vývoja, ktorá trvá od dvoch do siedmich rokov, nedokáže odlíšiť sám seba od vonkajšieho sveta. Deti v tomto veku sú už schopné hovoriť. Keď detský um nedokáže odlíšiť sám seba od vonkajšieho sveta, ako by mohol pri hovorenom prejave odlíšiť formu od významu?

– Piaget tiež dokazuje (Wilber, 1989), že veľa slov sa stáva „tabu“ preto, že hovoriaci nevedia rozlíšiť formu a význam. Je to základ magických povier. Napríklad existujú spoločensvá, ktoré zakazujú vyslovovať meno čerta, pretože to by znamenalo jeho okamžité objavenie sa.

– Keď píšeme, jazykový znak má dve zložky, keď hovoríme takisto. Ale keď myslíme, naozaj má jazykový znak dve zložky?

– Aká je forma myšlienok? Dajme tomu, že forma myšlienok je elektrická vlna alebo nejaké spojenie medzi mozgovými bunkami, ktoré by sa dalo merať. Význam týchto myšlienok pre každého z nás teda tiež musí byť tá elektrická vlna či spojenie buniek, pretože inú vec v mozgu nemáme.

– (Odmietam existenciu „platónskych významov“, pretože ich existencia by znamenala, že význam sa nenachádza v jazykovom znaku.)

Teda lingvisti rozlišujú formu a význam, ale uvedomenie si tohto rozdielu nie je podmienkou toho, aby jednotlivec mohol používať jazyk, ani nie je možné povedať, že myšlienky majú dve zložky, keď myslíme v slovenskom jazyku. Ďalej sú ešte iné argumenty proti rozdeleniu formy a významu.

– Predpokladajme, že treba definovať pojem „tiger“ troma inými pojmi. Definícia by mohla znieť takto:

TIGER:

1) MAČKA

2) VRAH

3) STRELA

– Vybrali sme si práve tieto tri pojmy, pretože tiger sa podobá na mačku, zabíja iné zvieratá a je rýchly ako strela. Povedzme, že pojem „tiger“ má spoločné charakteristiky s týmito tromi pojmami. Keď abstrahujeme charakteristiky, ktoré majú spoločné, dostaneme pojem „tiger“. Nikdy by sme nemohli definovať „tiger“ ako „antimón“, pretože tieto pojmy nemajú spoločné charakteristiky.

– Predpokladajme, že treba sčítať päť hrušiek a štyri jablká:

Odpoveď A: Nie je to možné.

Odpoveď B: Máme deväť kusov ovocia. (Abstrahovali sme to, čo majú spoločné hrušky a jablká.)

Z toho vyplýva pravidlo, podľa ktorého nie je možné súčasne operovať s rôznymi veličinami. To platí aj pre formu a význam. Z toho tiež vyplýva, že jeden pojem je schopný niečo pridať len ďalším pojmom. Jeden pojem môže definovať len ďalšie pojmy a v jazykovom znaku forma pojmom nie je.

– V oblasti počítačového programovania nie je možné operovať s dvoma druhmi premenných. Napríklad premenné druhu „%“ operujú s číslami a premenné druhu „\$“ operujú s písmenami. Samozrejme, počítač nemôže sčítať „53241“ + „DESFT“ len tak. Avšak počítač pozná kód ASCII, ktorý pre každý znak (#, ?, +, 5, 6, D, E) udeľuje jedno číslo (napr. pre znak „5“ udeľuje číslo 053, pre znak „D“ udeľuje číslo 068) a s týmto kódom dokáže operovať. Preto nie je správne povedať, že *jazykový znak* = „forma“ + „význam“ bez toho, aby sme ich predtým preložili do jednej veličiny. Nie je možné spojiť pojem „tiger“ a zvuk [tiger] bez tohto prekladu.

Riešením je, že potrebujeme len jeden druh premennej, aby sme mohli spojiť formu a význam. Ak odmietneme teóriu jazykového znaku a pripustíme, že forma je tiež pojmom, už to máme. Forma bude jeden z pojmov, ktoré definujú určitý pojem.

– Skúsme definovať pojem „milienka“ takým spôsobom, ako sme predtým definovali pojem „tiger“. Na to treba porovnávať pojem „milienka“ s inými pojmami a abstrahovať to, čo majú spoločné:

MILENKA:

- 1) ŽENA Ak povieme, že moja milenka má prsia, prsia sú tiež charakteristikou ženy.
- 2) KVET Ak povieme, že moja milenka je pekná, krása je tiež charakteristikou kvetov.
- 3) PARFUM Ak povieme, že moja milenka pekne vonia, vôňa je tiež charakteristikou parfumov.
- 4) VLADO Ak povieme, že moja milenka sa volá „Vlado“, tak „Vlado“ nie je charakteristikou mojej milenky, pretože moja milenka sa takto volať nemôže. Pripúšťam, že muži a ženy majú mnoho spoločného, ale „Vlado“ nie je jednou zo spoločných charakteristík.
- 4) MÁRIA Ak povieme, že moja milenka sa volá „Mária“, „Mária“ je tiež charakteristikou ženy.

– Teda meno alebo signifikant je jedným z možných atribútov mojej milenky. Slovo je množina atribútov, a keby sa aspoň jeden z atribútov zmenil, zmenila by sa celá množina. Videli sme tiež, že atribúty nepatria len k danému slovu: ak sa určitý atribút určitého slova mení, menia sa tiež ďalšie množiny systému, v ktorých je tento atribút prítomný.

Dôsledkom toho je, že keby forma bola iná, aj pojem by bol iný. Pre lingvistu to naoko vyzerá nezmyselne, ale pre obyčajného človeka to tak nie je:

– Slovenská mena je koruna. Vieme, koľko korún stojí chlieb a koľko mlieko. Keby sme v roku 2000 na Slovensku začali používať euro, forma peňazí by bola iná, ceny by boli iné, náš plat by bol iný, a pojem „peniaze“ by bol tiež iný: bankovky s gréckymi písmenami a s menším počtom núl.

Videli sme, že forma, tak ako „žena“ alebo „kvet“, určuje, aký je pojem „milenka“. Forma, tak ako „mačka“ alebo „vrah“, určuje, aký je pojem „tiger“. Ale nielen forma, ale aj iné gramatické kategórie jazykového znaku určujú, aký je pojem, pretože ony sú tiež pojmami a vstupujú do reťaze vzťahov medzi pojmami.

– Môžeme napríklad povedať, že slovo *voda* je ženského rodu. No čo je ženského rodu? Slovo, forma alebo význam? Na túto otázku máme tri možné odpovede:

a) To, čo je ženského rodu, je spolu forma a význam (slovo), teda forma a význam sa nedajú oddeliť bez toho, aby rod zmizol.

b) To, čo je ženského rodu, je forma slova *voda*, pretože táto forma sa skloňuje podľa vzoru *žena*.

c) To, čo je ženského rodu, je význam slova *voda*, tak ako je ženského rodu aj význam slova *dievča*, napriek tomu, že jeho forma je stredného rodu.

Avšak ani jedna odpoveď sa nezdá správna:

a) Keď cudzinec číta po prvý raz slovo *ujovia*, vie určite, že toto slovo je mužského rodu, bez toho, aby poznal jeho význam. Teda význam a forma sa dajú oddeliť a rod nezmizne.

b) Forma alebo reťaz foném alebo písmen nemá rod.

c) Význam synonymných slov nemá určitý rod. V slovenčine synonymné slová môžu mať rôzne rody, ako napríklad *luna* a *mesiac*.

Teda, keď rod nespočíva ani vo forme, ani vo význame, ani nie je ničím, čo by patrilo k slovu ako k celku, možno uvažovať o tom, že teória, ktorá rozlišuje v jazykovom znaku slova formu a význam, by mohla byť nesprávna.

3. Proti teórii intencie slovies

Proti definovaniu slov pomocou databáz

– Ľudský um prejde niekoľkými vývinovými etapami predtým, ako dosiahne dospelosť. Piaget určil hranice týchto etáp (Inhelder – Piaget, 1955), aj keď vo väčšej miere závisia od každého jednotlivca, pomocou nasledujúceho experimentu:

– Nalial do piatich pohárov päť bezfarebných tekutín. Určitá kombinácia dvoch nefarebných tekutín spôsobila chemickú reakciu, ktorej výsledkom bola žltá tekutina. Úlohou skúmaného subjektu bolo kombinovať tekutiny, až kým subjekt nedosiahne, aby určitá kombinácia tekutín mala žltú farbu, a pritom odpovedať na otázku, prečo sa zrazu objavila žltá farba.

– Deti od dvoch do siedmich rokov kombinovali tekutiny podľa náhody, a keď boli unavené, prestali kombinovať. Ak náhodou trafili správnu kombináciu a dostali žltú farbu, na uvedenú otázku odpovedali: „Žltá farba prišla z oblakov.“ Alebo: „To urobilo slnko.“

– Deti od siedmich do jedenástich rokov kombinovali tekutiny tiež podľa náhody, až kým netrafili správnu kombináciu. Na otázku odpovedali, že žltá farba bola charakteristikou tekutín, ktoré kombinovali, pretože tieto tekutiny majú v sebe schopnosť stať sa žltými.

– Deti staršie ako jedenásť rokov vypracovali plán a podľa neho vyskúšali všetky možné kombinácie. Na otázku odpovedali, že žltá farba je charakteristikou odvodenou zo vzťahu medzi dvoma určitými tekutinami.

Keď povieme, že každé sloveso má určitú intenčnú schému (určité valencie) alebo že každé slovo má určitý význam, myslíme s umom jedenásťročného dieťaťa: „Tamtie tekutiny majú schopnosť stať sa žltými.“

Tak ako sa žltá farba odvodzuje zo vzťahu medzi tekutinami, význam slov a intenčné schémy slovies sa odvodzujú zo vzťahu medzi slovami, to znamená, že nie sú implicitnou charakteristikou daného slova.

Preto, ak treba rozvíjať jazykovú teóriu so základom v rozvinutom spôsobe myslenia, bolo by potrebné povedať, že jazyk má základ vo vzťahoch medzi slovami.

Slová podľa predchádzajúcej úvahy nemôžu mať nič v sebe. Slová sú prázdnyimi množinami, ktoré nemajú nič stále a konkrétne. Slovo sa definuje ako množina vzťahov medzi takisto prázdnyimi množinami.

Tento spôsob definovania „slova“ bol už použitý kvantovou fyzikou pri definovaní „elektrónu“ (Ponomariov, 1979):

- Podľa Heisenbergovho vzťahu neurčitosti pri presnom meraní jednej veličiny sa objavuje pribúdajúca neistota voči inej veličine, ktorá je vo vzťahu s meraním. To znamená, že pri meraní pozície elektrónu sa jeho pohyb stáva mimoriadne neurčitým a naopak.

- Keď sa meria pozícia elektrónu, výsledkom je hmotný elektrón v určitej pozícii.

- Keď sa meria pohyb elektrónu, výsledkom je nehmotná vlna. Pri takejto okolnosti elektrón nemá definovanú pozíciu, jednoducho sa nenachádza na žiadnom určitom mieste a pritom nemá hmotu.

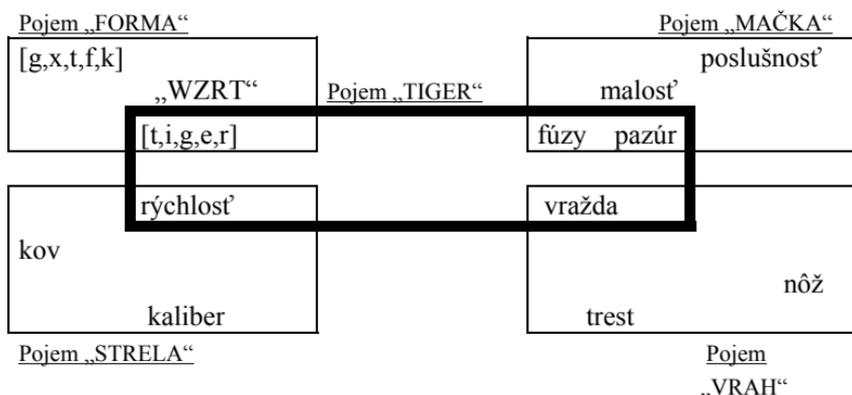
- Možno povedať, že predstavenie si častice, ktorá by mala zároveň istú polohu a istý pohyb, je bezvýznamné a nezmyselné. Nemá význam pýtať sa, kde sa elektrón nachádza, po tom, ako sme merali jeho pohyb.

Takýmto spôsobom sa „vlna“ prázdnych množín stelesňuje pri určení jej pozície. Potom nemá význam pýtať sa, čo znamená toto slovo, pretože význam tohto slova stále kolíše v kontexte. Každý text vytvára svoj vlastný kód, ktorého jediným odkazom je text.

A naopak: nemá význam pýtať sa, ako jedným slovom „stelesniť“ pojem „červené auto“, pretože v slovenčine neexistuje jedno slovo, ktoré by mohlo zahrnúť túto realitu. Bolo by treba uviesť celú syntagmu a vtedy by sme nemali nič hmotné, ale ešte raz nehmotnú vlnu alebo kontext.

Nech máme náš predchádzajúci príklad, v ktorom pojem „tiger“ bol dané slovo a pojmy „mačka, vrah, strela a forma“ boli okolitý kontext. Systém opísaný grafom A plní Heisenbergov vzťah neurčitosti a všeobecné pravidlá perspektívy:

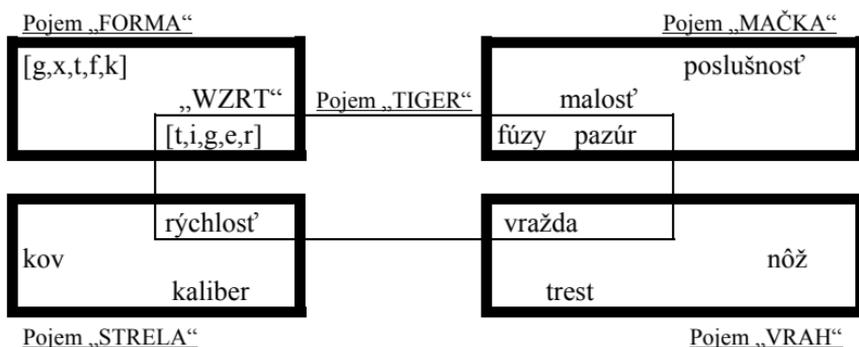
GRAF A

– Ak vnímame slovo, vnímame len to, čo v grafe A je v hrubšom rámcíku (pojem „tiger“). Nie je dôležité to, čo sa tam nenachádza (kontext), či ostatní vrahovia na svete majú nôž alebo nie, pretože tiger je vrah a zatiaľ nezabíja nožom.

– Ak nevnímame slovo, vnímame systém takto:

GRAF B

Vnímame len to, čo je v hrubších rámcíkoch. Vnímame okolitý kontext a nie sme schopní sústrediť našu pozornosť na jeden bod. Je to, ako keby sme fotografovali dva subjekty, ktoré sú rôzne vzdialené od objektívu našej kamery: Je zrejmé, že jeden z nich bude na fotografii nejasný. Pri takýchto podmienkach nie je dôležité to, čo sa v hrubších rámcíkoch nenachádza. A čo sa tam nenachádza? Pravdu povediac, nebolo by možné povedať, že pojem

„tiger“ sa nenachádza v hrubších rámčekoch, pretože každý z jeho prvkov sa nachádza v hrubších rámčekoch, roztrúsený po rôznych množinách.

Tak ako sme predtým definovali pojem „tiger“, skúsme si teraz definovať pojmy, ktoré tvoria jeho kontext:

MAČKA:

- 1) FÚZY Každá mačka, okrem iných častí tela, má fúzy. Množina „fúzy“ je podmnožinou množiny „mačka“.
- 2) MALOSŤ Je veľa malých mačiek. Množina „malosť“ je podmnožinou množiny „mačka“.
- 3) TIGER Ostatné mačky sú veľké. Tiger je veľkou mačkou. Množina „tiger“ je podmnožinou množiny „mačka“.

VRAH:

- 1) VRAŽDA Vrahovia vraždia a okrem toho tiež robia iné veci. Množina „vražda“ je podmnožinou množiny „vrah“.
- 2) NÔŽ Veľa vrahov má nôž. Množina „nôž“ je podmnožinou množiny „vrah“.
- 3) TIGER Tiger je jedným z možných vrahov. Množina „tiger“ je podmnožinou množiny „vrah“.

STRELA:

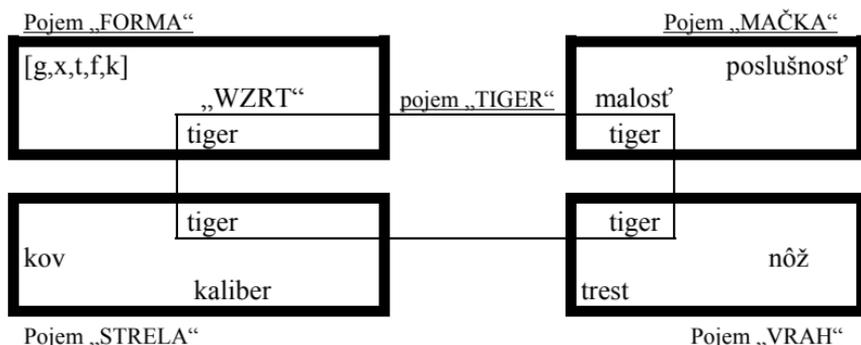
- 1) RÝCHLOSŤ Jednou z vlastností striel je rýchlosť. Množina „rýchlosť“ je podmnožinou množiny „strela“.
- 2) KALIBER Nie všetky strely majú kaliber. Šíp je strela, a predsa nemá kaliber. Množina „kaliber“ je podmnožinou množiny „strela“.
- 3) TIGER Tiger je jednou z možných striel (je rýchly, zabíja). Keďže okrem neho tiež existujú napr. aj drevené strely, aj množina „tiger“ je podmnožinou množiny „strela“.

FORMA:

- 1) [t,i,g,e,r] Vyslovenie týchto foném je jedným z možných spôsobov označenia pojmu „tiger“. Množina „[t,i,g,e,r]“ je podmnožinou množiny „forma“.
- 2) „TIGER“ Písomná podoba je jednou z možných foriem vyjadrovania pojmu „tiger“. Písomná podoba je podmnožinou množiny „forma“.
- 3) TIGER Tiger je podmnožinou jeho podoby. Každý tiger znamená „tiger“. Ako už bolo povedané, obraz je lepší ako tisíc slov. Najlepšia z jeho foriem je tiger sám. Množina „tiger“ je podmnožinou jeho formy.

Z toho hľadiska je potom možné povedať, že nielen prvky množiny „tiger“ sa nachádzajú v okolitých množinách, ale tiež celkový pojem „tiger“ je prvkom každej zo štyroch okolitých množín, napriek tomu, že pojem „tiger“ je len jeden:

GRAF C

Štrukturalisti tvrdili, že ich spôsob chápania gramatiky opisoval spôsob, podľa ktorého sa príroda riadi: atómy vytvárajú molekuly, molekuly tkanivá atď. Bolo by možné povedať, že spôsob chápania slovenskej gramatiky, ktorý vám predložím, je zhodný s pravidlami modernej fyziky. Aby bolo možné pracovať s takými pravidlami, treba pochopiť, že v lingvistike, pri takýchto pravidlách, všeobecne prijaté spôsoby práce nedávajú plody. Už sme videli, že treba ponechať stranou slovníky, a neskôr budem taktiež kritizovať databázy. Takisto máme dávať pozor na uplatňovanie zásad logiky.

– Príklad: Logika a matematika tvrdia, že jestvuje len jedna prázdna množina, ktorá je celá súčasťou každej množiny. Je to paradox (určitá tehla nemôže byť súčasťou všetkých budov), ale tento paradox je jedným zo základov modernej matematiky. Ak si to všimnete, pojem „tiger“ v grafe C má tie isté vlastnosti ako prázdna množina. Pojem je len jeden, a predsa je prítomný v štyroch pojmoch.

– Pri aplikovaní pravidiel prázdnej množiny do iných množín vznikajú logické problémy. Napríklad, súhlasili sme s tým, že tiger je jednou z možných striel a že tiger je súčasťou jeho formy. Avšak, keď si domorodec z Konga myslí, že pri vyslovení slova *tiger* sa tiger objaví, potom je tiger naozaj súčasťou svojej formy (pri objavení celku sa objavujú tiež jeho časti). Základy a chyby tohto gramatického systému sú tie isté ako základy a chyby nerozvinutých spôsobov myslenia, pretože práve v nich má korene jazyk.

Keďže jazyk je schopný vyjadriť paradoxy, možno nie je vhodné opisovať jazykový systém ako strom alebo ako sémantickú sieť, ktoré nedávajú priestor na paradoxy. Nasledujúci paradoxný jav je jedným zo základov systému, na ktorom pracujem. V podstate je tiež nakreslený v predchádzajúcich grafoch:

– Ak kvet je jedna z rastlín, potom pojem „kvet“ je podmnožinou pojmu „rastlina“. Ak „rastlina“ je jeden z možných atribútov pojmu „kvet“, potom „rastlina“ je podmnožinou pojmu „kvet“. Správna interpretácia závisí od vybraného hľadiska.

Slovo je „stelesnením“ jedného z mnohých možných hľadísk vo významovej sieti. Vybrané hľadisko sa podľa pravidiel vnímania premení na stred siete tak, ako keď si astronómovia mysleli, že zem je stredom vesmíru. Tento stred je niečím „hmotným“ a preto nevstupuje do lexikálnej hry, jednoducho nemá význam v sebe. Napríklad:

– Pri definovaní slova *dvanásť* vo vete *Ja jem chlieb o dvanásť* položíme toto slovo do stredu systému a definujme ho takým spôsobom, ako sme predtým definovali „tiger“.

DVANÁSŤ:

Dvanásť = JESŤ	(táto rovnica bola dokázaná Pavlovovými psami)
Dvanásť = CHLIEB	(" " " " ")
Dvanásť = JA	(chvíľa, keď sa ja objavujem v kontexte)

– Takže v tomto kontexte „dvanásť“ je to, čo má charakteristiky z chleba, z mojej osoby a zo slovesa „jesť“. Uviest’ v tomto kontexte slovníkovú definíciu by nemalo význam, pretože nikdy nevyjasní, čo znamená „dvanásť“ v tejto vete.

– Takýmto spôsobom by sme mohli položiť do stredu systému každé slovo uvedenej vety. Cez každé slovo je možné pozerat’ sa na vetu inak. Treba nazerať na vetu zo všetkých existujúcich hľadísk, aby sme mohli celkovo vnímať jej realitu. Takisto treba pripustiť, že hľadisko, ktoré by sme mohli použiť v istej chvíli, je chybné a treba s tým rátať, aby sme odstránili omyl perspektívy.

Pri definovaní slova pomocou databázy sa uvádzajú jeho charakteristiky, inak ich nazývame atribútmi:

TIGER:

+ ŽIVOTNÉ
– RASTLINA
+ ZVIERA

+ NEBEZPEČNÝ
+ MAČACÍ
+ RÝCHLY
± atď.

– Po prvé, tieto charakteristiky nepatria k pojmu. Sú dôsledkami vzťahu medzi pojmi. Napríklad príznak „mačací“ je výsledkom porovnávania tigra s mačkou.

– Po druhé, ak pripustíme, že tieto charakteristiky definujú daný pojem, potom tento spôsob definovania vytrháva slovo z jeho kontextu.

– Po tretie, databáza znemožňuje používanie ďalších hľadísk vety, aj keď vieme, že hľadisko, ktoré používame, je určené definíciou ako chybné.

– Po štvrté, databáza znemožňuje počítaču vyvodzovať charakteristiky z kontextu. Je to jasné: ak sú príznaky dané ako dogma, potom nie je potrebné, aby ich počítač vyvodzoval.

4. Proti syntaktickým kategóriám

Vyššie bol načrtnutý druh analýzy, ktorý je veľmi vzdialený od štruktúrálnej stromovej analýzy. Hierarchická poloha syntaktických prvkov vo vetnom systéme stále kolíše do tej miery, do akej sa mení vonkajší kontext. Ukázalo sa možným ponechať stranou formálne rozdiely medzi vetnými členmi a abstrahovať to, čo majú spoločné. Jedným z dôsledkov takého spôsobu analýzy je zmiznutie bariéry medzi gramatickými kategóriami.

Ďalej nasleduje príklad, ktorý slúži na ilustráciu vymazania umelých bariér medzi gramatickými kategóriami. Nasledujúca expozícia abstrahuje črty, ktoré majú spoločné slovesá a predložka „s“.

– Európski lingvisti, ktorí v 18. storočí začali študovať čínštinu a vytvárajú gramatiku pre čínsky jazyk, hľadeli na vec očami Európana. Skúsili adaptovať našu lingvistickú terminológiu na celkom odlišné štruktúry. A tak povedali, že v čínštine sa vyskytujú slovesné korene, ktoré sa prekladajú do západných jazykov ako predložky. Nehľadiac na to, že tieto korene fungujú ako slovesá, stále ich nenazývame slovesami, pretože lingvisti hovoria, že tieto korene tiež v istom zmysle fungujú ako predložky, napriek tomu, že predložky v čínštine neexistujú.

– Pozrime sa na to z druhej strany a povedzme, že v západných jazykoch existuje skupina slov, ktoré fungujú ako slovesné korene, a napriek tomu nie sú považované za slovesá.

– Ch. Hockett (1958, s. 192) uvádza nasledujúci príklad: Čínsky výraz *Wo gen ni chy* „ja nasledovať ty íst“, „ja ťa nasledujem, ty ideš“ sa prekladá do západných jazykov pomocou predložky. Po slovensky „ja idem s tebou“. Keď

vyjadrujeme uvedenú myšlienku v čínštine, potrebujeme dva slovesné kmene, a v slovenčine potrebujeme len jeden. Ale tiež je pravda, že keď po slovensky povieme „ja idem s tebou“, je jasné, že ja idem a že ty ideš tiež. Hockett poukazuje na tento fakt, ale nejde ďalej. Lingvistika doteraz stále považuje *s tebou* za určenie podriadené slovesu *ist'*. Z iného hľadiska by sme mohli povedať, že predložka „s“ funguje ako čínske slovesné korene, ktoré sa vyskytujú izolované, bez lexém času a osoby.

– Predtým, ako budeme pokračovať, treba vedieť, čo je tzv. „jazyková ekonómia“. Jazyková ekonómia znamená, že pokiaľ je to možné, netreba opakovať dvakrát názov tej istej veci. Napríklad:

Ja vidím medveďa. = Ja ho vidím.

Takýmto spôsobom vznikli zámená.

– Čínština je jedným z najstarších jazykov na svete. Jedným kritériom, podľa ktorého sa jazyky rozvíjajú, je jazyková ekonómia. Slovenčina je rozvinitejším jazykom ako čínština, a preto má zámená, a tiež „záslovesá“, t. j. slová (a koncovky), ktoré zastupujú slovesá. Netreba opakovať dvakrát toto isté sloveso:

Ja	<u>idem</u> .	ty	<u>ideš</u> .	Ja	<u>idem</u>	<u>s</u>	<u>tebou</u> .
	S		S		S	Z	Z

(S = sloveso, Z = zásloveso)

M. Galmiche (1975), popredný predstaviteľ smeru francúzskej generatívnej sémantiky, redukuje syntaktické kategórie prírodných jazykov na tri kategórie: predikáty, konektory a argumenty.

Literatúra

GALMICHE, M.: La sémantique générative. Paris, Larousse 1975.

GREENBAUM, S.: A grammar of contemporary English. Singapur, Longman 1992.

HOCKETT, CH.: A course in modern linguistics. Toronto, The Mac Millan Company 1958.

INHELDER, B. – PIAGET, J.: De la logique de l'enfant à la logique de l'adolescent. Paris, Presses Universitaires de France 1955.

MARCO MARTÍNEZ, C.: La categoría del aspecto verbal y su manifestación en la lengua china. Madrid, U.C.M. 1988.

MISTRÍK, J.: Moderná slovenčina. Bratislava, SPN 1983.

MOŠKO, J.: Príručka vetného rozboru. Prešov, Náuka 1997.

PÁLEŠ, E.: Sapfo, parafrázovač slovenčiny. Bratislava, Veda 1994.

PONOMARIOV, L. I.: Z druhej strany kvanta. Bratislava, Alfa 1979.

R.A.E.: Esbozo de una nueva gramática de la lengua española. Madrid, R.A.E. 1993.

WILBER, K.: El proyecto Atman. Barcelona, Kairós 1989.

Lexikografické spracovanie častíc v slovenčine

Mária Šimková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Kľúčové súradnice a pojmy

Vymedzovanie slovného druhu častice je z hľadiska dvaapoltisícročného vývoja teórie slovných druhov (od prvotného starovekého členenia slovnej zásoby na *onoma* – podstatné a prídavné mená, resp. subjekty, a *rhema* – slovesá, resp. predikáty) novodobou záležitosťou. Poznávanie osobitných vlastností častíc a ich vyčleňovanie do samostatného slovného druhu sa spája predovšetkým s menom V. V. Vinogradova, ale aj s menami ďalších ruských, resp. vtedajších sovietskych lingvistov, ktorí v prvej polovici 20. storočia rozvinuli širokú diskusiu o základných gramatických otázkach slovanských i neslovanských jazykov (F. F. Fortunatov, A. A. Šachmatov, L. V. Ščerba, I. I. Meščaninov a i.). Uvažovanie o rozšírení klasickej, od stredoveku platnej 9-člennej slovnodruhovej sústavy na 11, 12 či až 13 členov (medzi adeptmi na samostatnosť boli aj predikatíva, resp. kategória stavu, modálne slová, spona) sa teoreticky uzavrelo kvalifikovaním častíc ako 10. samostatného slovného druhu v gramatike ruského jazyka V. V. Vinogradova (1947), hoci autor tu v jednej kapitole uvádza spolu s časticami ešte aj modálne slová. Slovenskí jazykovedci veľmi rýchlo zachytili tento aktuálny trend a postupne rozpracúvali nové poznatky o časticiach na slovenskom materiáli (Ďurovič, 1950, 1956; Jóna, 1951; Isačenko, 1954, 2. vyd. 1965; Mistrík, 1959 a kapitola o časticiach v akademickej Morfológii slovenského jazyka, 1966; ďalej MSJ).

Nie všetky lingvistiky však pracujú s časticami ako so samostatným slovným druhom. V európskom priestore systémovo uplatňujú 10-člennú slovnodruhovou sústavu najmä slovanské jazyky, hoci sa tak prekročila línia vytyčovaná F. Miklošičom (Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Viedeň 1883), ktorý pod spoločné pomenovanie častice zaraďoval príslovky a spojky; predložky považoval za osobitnú skupinu prísloviiek. Viacerí autori aj dnes používajú termín partikuly na označenie celej skupiny neohybných slov, ktoré potom typologizujú podľa ich funkcií v komunikácii a jazykovom systéme (porov. napr. Grochowski, 1986; Nekula, 1996). V našom príspevku,

predstavujúcom čiastkový pohľad na slovenské častice (venujeme sa im dlhobojšie a v širšom zábere), analyzujeme častice ako výlučný slovný druh, a to z hľadiska formy a obsahu ich lexikografického spracovania v súčasných slovenských slovníkoch.

2. Formálne hľadisko

Zdrojom úplného inventára doteraz známych slovenských častíc je počítačová verzia *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (2. vyd. 1989; ďalej KSSJ; o jej tvorbe a využití porov. Benko – Kostolanský, 1997), z ktorej sme vybrali všetky lexémy s kvalifikátorom *čast.*, ako aj tie, v heslových statiach ktorých sa nachádzali zmienky o ich použití vo funkcii, v platnosti častice, o nadobúdaní povahy častice a pod. (napr. *hm, jasný, moment, myslieť, pán, počkať, povedať, predstaviť si, sám, veľmi*). Takto získaný zoznam sme dopĺňali porovnávaním s ďalšími, rozsahom väčšími slovníkmi slovenského jazyka. V súčasnosti sa medzi častice zaraďuje niečo vyše 300 lexém; tento počet môže kolísať v závislosti od (ne)započítavania variantov (ide o v podstate grafické varianty, ktoré sa nemusia chápať ako samostatné lexémy, napr. *circa/cirka, pánbohchráň/pánbochráň*, ale aj o tvarovo-významové varianty, ktoré sa zvyčajne uvádzajú ako samostatné heslá: *aby – abyže, prisámbohu – prisámvačku* a pod.).

Zastúpenie častíc v *Slovníku slovenského jazyka* (1959 – 1968; ďalej SSJ), vo *Veľkom slovensko-ruskom slovníku* (1979 – 1995; ďalej VSRS) a v KSSJ odráža vývin tohto slovného druhu v našom jazykovom systéme a v gramatických teóriách. V priloženej tabuľke, hoci sme ju z priestorových dôvodov skrátili na prehľad výskytu častíc v písmenách A – K, názorne vidíme osamostatňovacie procesy, ktorými prešli časticové lexémy v slovenčine za necelé polstoročie. Autori SSJ sa s novým slovným druhom vyrovnávali v situácii, keď sa o ňom iba diskutovalo ako o potenciálnom samostatnom slovnom druhu (rovnako ako o modálnych slovách – aj takýto „kvalifikátor“ sa v SSJ občas vyskytuje). Žiadna slovenská gramatická príručka v čase prípravy prvých zväzkov slovníka častice samostatne neuvádzala; autori Slovenskej gramatiky E. Pauliny, J. Ružička a J. Štolc v jej 3. vydaní z r. 1955 ešte tradične udávajú, že „slová sa delia podľa svojho lexikálneho a gramatického významu na deväť slovných druhov“ (s. 120), až vo 4. vydaní v r. 1963 zamenili číslo deväť desiatkou (s. 140) a časticiam venovali osobitnú kapitolku (s. 324 – 326). Jedine v Pravidlách slovenského pravopisu sa už v r. 1953 progresívne zavádzal kvalifikátor *čast.*, čo sa však stretlo so značnou kritikou kvôli nedostatočnej teoretickej prepracovanosti a nevyjasnenosti potenciálneho slovného druhu (Štolc, 1956).

Vzhľadom na novosť a aktuálnu teoretickú nevyjasnenosť časticovej problematiky má spracovanie častíc v SSJ tieto znaky: a) lexémy, ktoré už dnes považujeme za častice, boli naďalej tradične označované ako príslovky (*bez-*

mála, doista, naskrz, prinajlepšom), zriedkavejšie ako spojky (*lebo, preto, zato*), resp. citoslovčia (*fakt, ho, pánbohchráň, servus*); b) niektoré častice boli označené ako modálne slová (*prepytujem, prosím, rozhodne*); c) v rámci jedného „významu“ sa ocitli dva i tri kvalifikátory (*bohuprisám, chvalabohu, kde, namojdušu* častica i citoslovce; *božechráň, božeuchovej* citoslovce i vetná príslovka; *ktohovie, nevedno* vetná príslovka i častica; *pravdepodobne, skutočne, zaboha* príslovka i častica; lexéma *verabože* príslovka i častica i citoslovce – všetko bez ďalšej špecifikácie aspoň pri konkrétnych dokladoch); d) niektoré lexémy nemali nijaké slovnodruhové zaradenie, resp. boli uvedené iba v rámci frazeológie či expresivity (*pranič; koniec koncov, počkať*). Členovia kolektívu VSRS urobili oproti predchádzajúcemu slovníku viaceré inovácie v súlade s postupujúcim gramatickým výskumom: a) zachytili nové lexémy (*dajbože, najmenej, pánabeka, prinajhoršom, takpovediac*); b) adekvátnejšie, t. j. bez nadbytočných kumulácií zaznamenávali slovnodruhové príslušnosti (s výnimkou *bohužiaľ, božechráň, chvalabohu, otcu-materi, prisám/bohu/vačku*, kde naďalej ostali dva kvalifikátory v jednom význame); c) viaceré časticové významy primerane osamostatňovali ako slovnodruhové homonymá. Aj vo VSRS sa však ešte objavujú (zrejme v súvislosti s reáliami sovietskej lingvistiky) modálne slová (*akiste, asi, fakt, mimochodom, náhodou*), resp. modálne odtienky (*rozhodne*).

Z porovnania spracovania častíc v troch uvedených slovníkoch vyplýva:

1. a) takmer polovica (49 %) týchto slov je vo všetkých troch slovníkoch spracovaná rovnako vrátane slovnodruhovej homonymie, teda súčasnej príslušnosti k rozličným slovným druhom (do tohto čísla sme zahrnuli aj prípady, keď sa dané slovo v niektorom zo slovníkov nenachádzalo, ale ostatné dva ho zaraďovali do rovnakých slovných druhov);

b) 19 % týchto slov je vo všetkých troch slovníkoch zaradených do jediného slovného druhu – častice (*aspoň, azda, dokonca, figu, hádam, najmä, napríklad, povedzme, takmer, údajne, vskutku*); pracovne ich označujeme ako jednoznačné častice;

2. rozdiely v spracovaní častíc, najčastejšie v KSSJ, prípadne aj VSRS oproti SSJ (ak ide o rozdiel vo VSRS, resp. SSJ oproti KSSJ, tak to osobitne uvádzame), sú nasledujúce:

a) v KSSJ sa k predchádzajúcemu slovnodruhovému zaradeniu pridalo aj zaradenie medzi častice v prípade napr. týchto jednotiek (heslových slov): *ak, ako, blízko, bohvie, celkom, číro, čisto, de facto, direkt, div, dočista, dohromady, dokopy, doslova, dovedna, hm, jasný, lebo, moment, nadovšetko, naj-samprv, najviac, naraz, navyše, neklamne, nepochybne, nesporne, nevyhnutne, niže, ó, očividne, odrazu, oj, ojej, pomerne, prakticky, pranič, preto, približne, sám, servus, správne, ťažko, toľko, vážne, vcelku, veľmi, výborne, výslovné, vyše, zas, zato, zrazu*;

b) vo VSRS sa oproti ostatným slovníkom časticový význam neuvádza v skupine: *blízo, bodajže, najskorej, nevedno, okolo, po, poprípade, skorej*;

c) inventár častíc sa v KSSJ rozšíril prechodom z iných slovných druhov (t. j. miesto pôvodného iného slovnodruhového zaradenia sa uvádza iba kvalifikátor *čast.*):

– od prísloviiek: *bezmála, bezpochyby, circa/cirka, doista, dozaista, nais-to, naskrz, naskrze, navel'a, podistým, popravde, prinajhoršom, prinajlepšom, prinajmenej, prinajmenšom, prípadne, takže, viac-menej, vonkoncom, výlučne*;

– od vetných prísloviiek: *chráňboh, chráňbože*;

– od citosloviiek: *bohchráň, božechráň, bohuchovaj, božeuchovaj, ho, páňbohchráň, pomaly*;

– prehodnotili sa aj pozostatky spomínaných pokusov ustanoviť osobitný druh slov – modálne slová – a všetky sa už označujú ako častice: *akiste, asi, mimochodom, prepýtujem, prosím, rozhodne*.

3. Obsahovo-významové hľadisko

Niektoré častice, resp. časticové použitia sú významovo „vyložené“ iba pomocou synonym, iné majú rozlične bohatý výklad významov, resp. funkcií či použití. Najrozsiahlejšie „časticové“ heslové state sú pri lexémach *ešte* a *už* (v rámci slovanských jazykov sú to výskumne azda najfrekventovanejšie častice), ktoré KSSJ charakterizuje v 1. význame ako „príslovka, blíží sa k významu častice“ a v 2. ako časticu (obidve majú aj 3. význam spojky).

V opise častíc, na rozdiel od ostatných slovných druhov, nenachádzame kategoriálny význam a subkategoriálne diferenciácie (ako ich poznáme pri tzv. plnovýznamových slovných druhoch), ale nevymedzuje sa pri nich ani sféra použitia, resp. funkcia, ako je to pri predložkách a spojkách. V tomto smere sa časticiam najviac približujú citoslovčia, hoci ich členenie v slovenských gramatikách je pomerne jednotné (citoslovčia sa členia na zvukomalebné a vlastné, vlastné sú citové a vôľové) a podľa metajazyka v heslových statiach citosloviiek v KSSJ by sme ich mohli deliť na tie, ktoré niečo napodobňujú, a tie, ktoré niečo, najčastejšie nejaký cit alebo pocit, vyjadrujú. Pri časticiach je „významová škála“ podstatne pestrejšia. Na ilustráciu uvedieme, čo všetko častice podľa KSSJ **vyjadrujú** (jednotlivé položky sme zoradili podľa abecedy a v pravom stĺpci uvádzame, pri ktorých lexémach, resp. významoch sa v KSSJ nachádza konkrétne *vyjadrenie*):

eventualitu

hodnotiaci postoj k výrazu

k výrazu al. vete

k výrazu poukázaním na krajinú možnosť

k vete al. k výrazu

k vete, k výrazu

či II. 3.

bár(s) II. 1., *pomerne* II., *vlastne* 2.

len I. 3.

i II. 2.

už II. 3.

napočudovanie

k vete
 k vete s odtienkom
 a) pravdepodobnosti..., b) príпустky
 hodnotiaci (kladný) postoj k vete, k výrazu
 záporný hodnotiaci postoj
 záporný hodnotiaci postoj k výrazu, vete
 hodnotiaci postoj z hľadiska krajnej miery, situácie ap.
 hodnotiaci postoj (krajnú mieru, obmedzenie)
 hodnotiaci postoj (prekvapenie, miernu iróniu)
 hodnotiaci postoj (krajnú mieru ap.)
 k vete al. výrazu
 k výrazu
 hodnotiaci postoj (pravdepodobnosť, neistotu)
 k vete al. výrazu
 hodnotiaci postoj (pravdepodobnosť, približnosť)
 k vete al. výrazu
 istotu
 istotu, určitosť
 istotu o platnosti výrazu, výpovede
 kvantitu najmenšiu, mieru
 ľubovoľnosť
 ľútosť
 mieru krajnú
 krajnú a zdôrazňuje pripojený výraz
 krajnú, absolútnu platnosť
 krajnú, ale neuskutočniteľnú mieru deja
 najvyššiu mieru, hranicu
 najvyššiu možnú mieru, hranicu
 veľkú, krajnú
 možnosť
 naliehavosť želania
 nepochopenie, nesúhlas
 nesúhlas
 neurčitosť al. (jemnú) pochybovačnosť
 obavu pred uskutočnením deja
 obmedzenie najmä pri kvantitatívnych údajoch
 odhad, predpoklad
 opakovanie
 opravu (slova, výroku) so stup. odtienkom
 pobádanie
 počudovanie, rozhorčenie ap.
 pochopenie al. presvedčenie, že predpoklad bol správny
 pochybnosť, nedôvera
 pochybnosť, mierny zápor
 poľutovanie, sklamanie ap.
 poľutovanie, ľútosť
 popieranie hrubé
 popieranie, ostrý zápor
 postoj citový k vete
 hodnotiaci k vete al. k výrazu (často v protiklade
 s predchádzajúcim textom)
 kladný al. záporný
 protikladný k vete
 protirečiaci k istému názoru
 znevažujúci
 pravdepodobnosť, približnosť

iba II.2., *keby* II.2., *ked'* III., *raz* III.2., *že* II.3.

vari 2.
áno 2.
božechráň
pánbo(h)chráň
aspoň 2.
najtiaľ II.
naraz II., *odrazu* II.

najmenej II.
najviac(ej) II.

azda 1.

asi
iste/-o II., *určite* II.
naisto
skutočne II.
prinajmenej, prinajmenšom
trebárs I.
bohužiaľ
dočista II., *tak* III. 4.
vonkoncom
vôbec II.
dobre II. 2.
čo III. 3.
čím II.
až II. 1.
pravdepodobne II.
už II. 5.
a² II. 2. *no a?*
nie I. 1.
viac-menej
nedajbože
leda II.
tuším
čo III. 4.
nie I. 3.
ved' II. 2. i *vedže*
tak III. 5. b)
zrejme II.
neviem 1., *ťažko* II.
sotva(že) I. 2.
nanešťastie
žiaľ III.
hovno II.
kde II. i *kdeže*
pána(beka)

už II. 3. a)
priam III. 2.
naopak II.
náhodou II.
servus II.
približne

prekvapenie mierne al. obavu	<i>nebodaj</i>
presvedčenie pevné, istotu	<i>hoc(ij)ako</i>
priblížnosť al. obmedzovanie	<i>ak II.</i>
priblížnosť číselného údaju	<i>okolo III.</i>
pribúdanie, pridávanie, pokračovanie	<i>viac(ej) II. 4.</i>
prípustnú hranicu (kladnú)	<i>prinajlepšom</i>
prisvedčenie dôrazné vo výraze <i>že či</i>	<i>že II. 7.</i>
prisiviedčanie dôrazné	<i>či II. 4. že či, to III. 2.</i>
rezignáciu, ľahostajnosť	<i>nech II. 2.</i>
rezignáciu, odovzdanosť	<i>poručeno(bohu)</i>
rozkaz naliehavý	<i>aj II. 2. už aj!</i>
rozloženosť, distribúciu	<i>po II. 1.</i>
rozpätie medzi dvoma pólmi	<i>až II. 4.</i>
spamätanie sa	<i>vidieť 10. c)</i>
stupeň krajný (situácie)	<i>ledva II.</i>
vysoký istoty	<i>neklamne II.</i>
veľký istoty	<i>nepochybne II.</i>
súhlas	<i>dobře II. 1., rád³ III. 2., správne II., tak III. 5. a)</i>
súhlas, kladnú odpoveď na zisťovaciu otázku	<i>áno 1.</i>
súhlas účtívý, prihlásenie sa ap.	<i>prosím 3.</i>
zdôraznený	<i>pravdaže II. 4.</i>
túžbu, želanie	<i>dajbože</i>
uistenie	<i>ako III. 2., prirodzene II.</i>
uspokojenie	<i>našťastie</i>
uspokojenie, pochvalu	<i>výborne II.</i>
uspokojenie, radosť	<i>chvalabohu</i>
uspokojenie sprevádzané vyhrážkou	<i>zato III. 2.</i>
uspokojenie s výsledkom	<i>preto III. (veď) p.</i>
utvrdenie sa v mienke	<i>veď II. 1.</i>
uzavretie predtým naznačenej situácie	<i>raz III. 1.</i>
zápor	<i>ah jaj, figu, paroma</i>
zápor, odmietnutie	<i>ale II. 4.</i>
zápor, popieranie	<i>akurát</i>
zápor, popieranie, pochybovanie	<i>horký III.</i>
ostrý, pochybovanie	<i>kde(že)by</i>
rázny, odporovanie, popieranie	<i>čoby</i>
zdôraznený, prekvapenie ap.	<i>ešte II. 3.</i>
zápornú krajnú situáciu	<i>prinajhoršom</i>
záver zhrmujúci	<i>vcelku II.</i>
vyjadruje, že obsah vety sa podáva ako cudzi	
výrok, ako domnienka ap.	<i>že II. 5.</i>
údaj nedosahuje uvedenú hodnotu	<i>nižšie III.</i>
údaj presahuje uvedenú hodnotu	<i>vyššie III.</i>

Okrem „významu“ *vyjadruje* sú v KSSJ ako vlastnosti či funkcie častíc uvedené napr.: *dodáva, dotvrdzuje, nadväzuje, pripája, uvádza, naznačuje, obmedzuje, obracia pozornosť osloveného, odkazuje, oslabuje, pobáda, podčiarkuje, potvrdzuje, poukazuje, pričleňuje, pripája, stupňuje, zosilňuje, upozorňuje, vyzýva, zjemňuje, zosilňuje, zdôrazňuje*. Tieto „príznamy“ považujeme za výpočet funkcií častíc a možností ich pôsobenia v kontexte (vo výpovedi). Nejde však o takmer žiadnu typologizáciu častíc ako slovného druhu (azda s výnimkou uvádzacích a zdôrazňovacích častíc, čo sú klasické skupiny

podľa J. Mistríka i iných autorov), pretože tu nemáme formulované subkate-
goriálne príznaky, ale jednotlivé častice sú opísané veľmi individuálne: podľa
ukážky v podstate každá častica *vyjadruje* niečo iné, len zriedka sú pri jednej
položke viac ako dve častice.

Záver

a) Výkladový slovník (akéhokoľvek) súčasného jazyka je viac-menej ver-
ným odrazom aktuálneho stavu gramatického výskumu príslušného jazyka.
Viac-menej preto, lebo hoci napr. na Slovensku nemáme súčasnú modernú
gramatiku, v ktorej by boli aktuálne spracované aj tzv. malé slovné druhy,
predsa môžeme vidieť posuny v ich spracovaní od slovníka k slovníku, naj-
novšie najmä v jednotlivých vydaniach KSSJ a *Pravidiel slovenského pravo-
pisu* (napr. v r. 1998 pribudli do Pravidiel tieto nové časticové lexémy: *akoby*,
čože, *ešteže*, *isteže*, *isto-iste*, *kdeže*, *napočudovanie*, *nevelmi*, *nieže*, *nolen*,
nože, *plus-mínus*, *všakver*, *všakže*, *všakhej*; viaceré z nich sa nachádzali už aj
v 3. vydaní KSSJ z r. 1997).

b) Inventár slovného druhu častice sa doteraz skôr len výnimočne dopĺňal
procesmi gramatikalizácie či lexikalizácie, čo sú procesy veľmi živé tak pri
autosémantikách (substantivizácia, adjektivizácia...), ako aj pri synsémanti-
kách (prepozicionalizácia), ale išlo predovšetkým o teoretické prehodnocova-
nie pôvodného zaradenia príslušnej lexémy (porov. v tabuľke preradovanie
slov od iných slovných druhov medzi častice).

c) Doterajšia vágnosť a problematickosť formulovania spoločného vý-
znamu častíc zodpovedá tradičnému názoru na tento slovný druh ako na od-
padkový kódš: čo nepatrí nikam inam, je častica (v tomto sú častice dedičom
prísloviak). Pestrosť časticových „významov“ (v KSSJ ich je takmer 200)
súvisí s tradičným pohľadom na častice ako na slová, ktoré sú kontextuálne,
t. j. svoj význam nadobúdajú v kontexte, a podľa toho sú zvyčajne opisované
v lexikografických i gramatických dielach. Predsa však existujú vlastnosti,
ktoré častice spájajú do jedného slovného druhu, a kategoriálno-sémantické
príznaky, ktoré ich v rámci druhu členia na niekoľko podskupín. O tom po-
drobnejšie v pripravovanej práci o slovenských časticiach.

Literatúra

BENKO, V. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačová verzia Krátkeho slovníka sloven-
ského jazyka. Jazykovedný časopis, 48, 1997, s. 9 – 19.

ĎUROVIČ, L.: K otázke neohybných čiastok reči v slovenčine. Jazykovedný
sborník SAVU, IV, Bratislava 1950, s. 113 – 139.

ĎUROVIČ, L.: Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hod-
notiacich vzťahov v slovenčine a ruštine. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadé-
mie vied 1956. 219 s.

GROCHOWSKI, M.: Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Ossolineum 1986. 151 s.

ISAČENKO, A. V.: Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii so slovackim. Morfoložija. I. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1965. 304 s.

JÓNA, E.: Zo školskej gramatiky. Častice ako osobitný slovný druh. Slovenská reč, XVII, 1951 – 52, s. 233 – 234.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1989. 542 s. (KSSJ)

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1997. 944 s.

MISTRÍK, J.: K otázke častíc v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. IV. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, s. 201 – 228.

Morfolóžia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s. (MSJ)

NEKULA, M.: System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen. Unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungspartikeln. Tübingen, Max Niemeyer 1996. 220 s.

PAULINY, E. – ŠTOLC, J. – RUŽIČKA, J.: Slovenská gramatika. 3. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1955. 503 s.; 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963. 590 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1953.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1998. 573 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv. (SSJ)

ŠTOLC, J.: Častice ako slovný druh v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1953. Slovenská reč, XXI, 1956, s. 60 – 63.

Veľký slovensko-ruský slovník. Red. E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979 – 1995. 6 zv. (VSRS)

VINOGRADOV, V. V.: Russkij jazyk. Grammatičeskoje učeniye o slove. Moskva – Leningrad, Učpedgiz 1947. 784 s.

	SSJ					VSRŠ					KSSJ					Poznámky	
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.
a	s	sp	č	ct		s	sp	č	ct			s	sp	č	ct		rovnaké
à	-sd		fraz			pr		fraz				č		2			
aby	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké
abyže	č					č						č					jednozn. č
abjaj	ct					/ct						-					ct → č
ah aj	-					-						č					(forma)
ach aj	-					ct						-					os. č + ct
aj	sp č					sp	č	ct				sp	č	ct			os. č
ak	sp 7 ^č					sp						sp					os. č
akže	sp					-						/sp					č → ms → č
akiste	č					ms						č					os. č
ako	zps 3 ^č	sp 15 ^č , 16 ^č				zps	sp					z	sp	č			os. č
akože	zps 2 ¹⁴					zps	ct					/zps		/č			os. č
akurát	ps	pm	č	č		ps	pm	č				ps	pm	č			os. č
ale	sp	č	ct			sp	č	ct				sp	č	ct			rovnaké
aleže	č					č						č		/č			jednozn. č
ani	sp č					sp	č					sp	č				os. č
áno	č 3ct					č	ct					č					-ct
à propos	ps					ms						-					
apropo	-					-						č					VSRŠ + ms
asi	č					č	ms					č					jednozn. č
aspoň	č					č						č					jednozn. č
azda	č					č						č					jednozn. č
až	sp	č 4, 5 ^{pr}				sp	č					sp	č	pr			os. pr
ba	č	sp				č	sp					sp	č				"rovnaké"
bár	č	sp				č	sp					sp	č				"rovnaké"
bárs	č	sp				-						sp	č				"rovnaké"
bezmála	ps					ps						ps					ps → č
bezpečlyby	ps					ps						č					ps → č

	SSJ					VSRŠ					KSSJ					Poznámky	
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.
beztak	č					č						č					jednozn. č
beztotoho	č					č						č					jednozn. č
blízko	ps	pr				ps	pr					ps	s	pr	č		+ č + s
blízko	ps	pr	pr č			/ps	pr					ps		pr	č		os. č
bodaj	č					č						č					jednozn. č
bodajže	č					-sd						č					VSRŠ - sd
bohuprišam	č ct					č						č	ct				os. č
bouprisať	č ct					č						-	ct				os. č
bohuprišahám	-					-						č	ct				- ct
bohužiaľ	č ct					č ct						č					
bohvie	vps	č				vps						vps	č				VSRŠ - č
božechráň	ct vps					ct vps						č					ct vps → č
bohchráň	ct					-						č					ct → č
božechovaj	ct vps					ct vps						č					ct vps → č
bohuchovaj	ct					-						č					ct → č
by	č	sp				č	sp					č	sp				rovnaké
celkom	ps					ps						ps	č				+ č
cirka	č					/ps						č					č → ps → č
circa	č					ps						č					(forma)
čajsi	č					č						č					jednozn. č
čertvie	-					-						vps	č				
čertovite	-					-						vps	č				
či	č	sp				č	sp					sp	č	ct			+ ct
čím	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké
čiro	ps					ps						ps	č				+ č
čisto	ps					ps						ps	č				+ č
čiže	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké
čo	z	zps	č	sp	ct	z	zps	č	č	sp	ct	z	sp	č			jednozn. č
čoby	č					č						č					jednozn. č
čožeby	č					č						č					jednozn. č
dajbože	-					č						č					jednozn. č

	SSI					VSRS					KSSI					Poznámky	
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.
dřalěj	ps 3č					ps	č					ps	č				os. č
de facto	ps					ps						ps	č				+ č
direkt	–					m						ps	č	m			
div	m 3ps					m	č					m	vps	č			+ č, os. ps
dobře	ps	č				ps	p ^a	č				ps	č				VSRS + p ^a
dočista	ps					ps						ps	č				+ č
dobromady	ps					ps						ps	č				+ č
doista	ps					ps						ps	č				ps → č
dokonce	č					č						č					jednozn. č
dokopy	ps					ps						ps	č				+ č
dosl ova	ps					ps	č					ps	č				+ č aj VSRS
dovedna	ps					ps						ps	č				+ č
doznanšta	ps					č						č					ps → č
ešte	ps	č	sp	ct		ps						ps ^f	č	sp			
fakt	m	ct				m	č	ms				m	č				ct → č, VSRS + ms
fakticky	ps					č						ps	č				ps → č → ps, č
figu	–					–						č					
hádam	č					č						č					
hej	č	ct 6 ^a , 7 ^a m				č	ct					ct	č	p ^a	p ^m		jednozn. č VSRS – p ^a p ^m
hlavne	č					č 2vps						vps	č				+ vps
hm	ct					ct						ct 2 ^r					+ ^r
hned'	ž	ps	sp	č		ž	ps	sp	č			ž	ps	sp	č		rovnaké
ho	ct					ct						č					ct → č
hoci	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké
hoc	sp	č				/sp	/č					sp	č				"rovnaké"
hocako	zps	ps				zps	ps	spv				zps	č				ps → č,
hocijako	zps	ps				/zps	/ps	/spv				zps	č				VSRS + spv
honký	pm	pm	č			pm	–sd					pm	s	č			č → → → č
honkýže			č			č								č			jednozn. č

	SSJ					VSRŠ					KSSJ					Poznámky		
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.	
hortýžetam			č														jednozn. č	
hovno	s	ct č				s	č	z				s	č				os. č, - ct	
chráňboh	ct vps					vps						č						
chráňbože	ct vps					vps						č						
chvalabohu	č ct					č ct						č					- ct	
i	sp	č				sp	č					sp	č	ct			"rovnaké"	
i, í, ii	ct					ct						ct					"rovnaké"	
iba	sp	č				č	sp					sp	č				os. č + sp	
ináč	ps:3č					zps	č					zps	sp	č			os. č + sp	
inak	ps:3č					zps	č					zps	sp	č			os. č + sp	
inakše	ps:3č					/zps	/č					zps	sp	č			os. č + sp	
isťe	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké	
isťo	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké	
isťolne	ps	č				ps	č					ps	č				- ps	
jasný	pm					pm						pm 8 ^č					+ ^č	
javený	č					č						č					jednozn. Č	
jedine	č					č						č					jednozn. Č	
jednak	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké	
jednako	ps	č				ps	č					člps	sp	č			ps → člps, sp	
jednoducho	ps:5č					ps	č					ps	č				os. č	
just	č					č						č					jednozn. Č	
kde	zps	zps	zps	č ct		zps	č					zps	č				- ct	
kdeby				č ct		č						č					- ct	
kdežeby						–						–						rovnaké
keby	sp	č				sp	č					sp	č				rovnaké	
keď	sp	č				sp	č					sp	sp	č			"rovnaké"	
kiež	č					č						č					jednozn. č	
kiežby	č					č						č					jednozn. č	
konečne	ps:2 ^č					ps	č					ps	č				os. č	
koniec koncov	fraz					–						–						
koniec koncom	–					–						–						

	SSJ					VSR					KSSJ					Poznámky		
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.	
ktivie	vps č					vps	č					vps	č				os. č	
ktivovíe	vps č					–						vps	č					
ktivíe	–					–						vps	č					
ktivíehovíe	vps č					–						vps	č					
ktiví	č					č						č					jednozn. č	
lebo	sp					sp						sp	č				+ č	
leba	č					č						sp	č				+ sp	
lebaže	č					/č						sp	č				+ sp	
leba	č	sp				č	sp					sp	č				„rovnaké“	
lebaže	č	sp				č	sp					sp	č				„rovnaké“	
len	č 4 ⁹					č	sp					č	sp				os. sp	
lenže																		
ml(m)	ct					ct						ct 2 ^e						+ ^e
mimochodom	ps	č				ps	ms					ps	č					č → ms → č
moment	m					m						m 3 ^e						+ ^e
možno	vps	č				vps	č					vps	č					rovnaké
možbyť	vps	č				vps	č					vps	č					rovnaké
myslieť	sl 6 ^e					sl 6 ^e						sl 6 ^e						rovnaké
nabeton	–					–						č						
na betón	–					–						č						
nadovšetko	ps					ps	č					ps	č					+ č
náhodou	ps					ps	ms					ps	č					+ ms → č
naisto	ps					ps						ps	č					ps → č
najmä	č					č						č						jednozn. č
najmenej	–					ps						čl	č					+ ^e
najsamprv	ps					ps						ps ^e						rovnaké
najskôr	ps	č				ps	č					ps	č					rovnaké
najskorej	ps	č				/ps						ps	č					VSR – č
najťaž	ps					ps						vps	č					ps → vps, + č
najviac	ps					ps						čl ps	č					+ č + čl
najviacšej	ps					ps						čl ps	č					+ č + čl

	SSJ					VSRŠ					KSSJ					Poznámky	
	1.	2.	3.	4.	5.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	1.	2.	3.	4.		5.
nakomic	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké
namojdušu	ct č					č	ct					č	ct				os. č
namojpravdu	ct č					/č	/ct					č	ct				os. č
namojveru	ct č					/č	/ct					č	ct				os. č
nanajvýš	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké
nanešťastie	č					-						č					jednozn. č
na nešťastie	č					-						č					jednozn. č
naopak	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké
naostatok	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké
naozaj	č					č						č					jednozn. č
napočudovanie	-					-						č					
napodiv	ps	č				ps	č					č					- ps
napokon	ps	č				ps	č					ps	č				rovnaké
naposlady	ps	ps	č			ps	č					ps	č				rovnaké
naposledok	ps	ps	č			ps						ps	č				VSRŠ - č
napríklad	č					č						č					jednozn. č
naraz	ps					ps						ps	č				+ č
naskrz	ps					ps						č					ps → č
naskrze	ps					ps						č					ps → č
našťastie	č					č						č					jednozn. č
na šťastie	č					č						č					jednozn. č